FEJLŐDÉS-TANULMÁNYOK

6

TORZ OSZTÁLYTÁRSADALMAK ÉS FORMÁLÓDÓ TÁRSADALMI OSZTÁLYOK

BUDAPEST, 1984

Sorozatszerkesztők:

Béládi László
Kollár Zoltán
Magyar György
Marton Imre
Miszlivetz Ferenc
Szentes Tamás

FEJLŐDÉS-TANULMÁNYOK

Torz osztálytársadalmak és formálódó társadalmi osztályok

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Kar
Tudományos Szocializmus Tanszék

Magyar Tudományos Akadémia
Szociológiai Kutató Intézet

Budapest, 1984

Fordította:
Bartos Gabriella
Fried Ágnes
Gáthy Vera
Gőri Bella
Hernádi Krisztina
Kovács Gábor
Miszlivetz Ferenc
Perczel István
Rónaszéki Márta
Staub Valéria
Tóth Erzsébet
Tóth Ferenc
Várnai Gábor
Völgyi Zsuzsa
Vörös Csilla

A fordításokat ellenőrizte:
Miszlivetz Ferenc
Bartos Gabriella
Gáthy Vera

Válogatta:
Miszlivetz Ferenc

Szerkesztette:
Béládi László
Miszlivetz Ferenc

Technikai szerkesztő:
Nagy Judit

Fedélterv:
Nagyvári László

ISBN 9634614809

A kötet a BREK Propaganda GM műszaki gondozásában
a Zrínyi Nyomda
és a Váci ÁFÉSZ Nyomda közreműködésével készült.
84.377

Szerkesztő: Kastaly Ildikó

Műszaki vezető: Bonifert Ferenc

TARTALOM

Miszlivetz Ferenc: **Az osztály-elemzés fogyatékosságairól**

Peter Waterman: **A dolgozó szegények a harmadik világban**
The labouring poor in the Third World. The Hague: Institute of Social Studies, 1979.
Fordította: Bartos Gabriella 7

James Petras: **Az osztályok kialakulásának aspektusai a periférián: hatalmi struktúrák és stratégiák**
Aspects of the class-formation in the periphery: Power struktures and strategies. In: Critical perspectives on imperialism and social classes in the Third World. New York—London: Monthly Review Press, 1978, 39—61.
Fordította: Vörös Csilla 57

Rodolfo Stavenhagen: **Társadalmi osztályok az agrártársadalmakban** (részletek)
Les classes sociales dans les sociétés agraires, Paris: Anthropos, 1969, 9—22, 53—76, 97—110.
Fordította: Fried Ágnes 73

Immanuel Wallerstein: **Osztály és státusz a jelenkori Afrikában**
Class and status in contemporary Africa. In: Peter C. W. Gutkind—Peter Waterman (eds): African Social Studies (ASS), London: Heinemann, 1977, 277—283.
Fordította: Hernádi Krisztína 99

Immanuel Wallerstein: **Fanon és a forradalmi osztály**
Fanon and the revolutionary class. In: I. W.: The Capitalist World-Economy, Paris—Cambridge—London—New York: Maison des Sciences de l'Homme — Cambridge University Press, 1979, 51—65.
Fordította: Völgyi Zsuzsa 107

Frantz Fanon: **A Föld rabjai** (részlet)
Les damnés de la Terre. 2. Grandeur et faiblesses de la spontanéité, Paris: Maspero, 1961, 81—110.
Fordította: Staub Valéria 122

Amilcar Cabral: **Bissau-Guinea társadalmi struktúrájáról**
Brief analysis of the social structure of Guinea-Bissau. In: ASS, 226—232.
Fordította: Kovács Gábor 145

E. S. Atieno—Odhiambo: **A kenyai parasztság felemelkedése és bukása (1888—1922)**
The rise and decline of the Kenya peasant, 1888—1922. In: ASS, 233—240.
Fordította: Tóth Erzsébet 153

Majhemout Diop: **Mali munkásai**
Workers in Mali. In: ASS, 263—267.
Fordította: Hernádi Krisztina 163

Gavin Williams: **Egy újgyarmat osztályviszonyai: a nigériai példa**
Class relations in a neo-colony: the case of Nigeria. In: ASS, 284—294.
Fordította: Gőri Bella 169

Segun Osoba: **A nigériai uralkodó elit (1952—1965)**
The Nigerian power élite, 1952—1965. In: ASS, 368—382.
Fordította: Gőri Bella 181

Bernard Magubane: **Az osztálystruktúra fejlődése Afrikában**
The evolution of the class structure in Africa. In: Peter C. W. Gutkind — Immanuel Wallerstein (eds): The Political Economy of Contemporary Africa (PECA), Beverly Hills — London: Sage, 1976, 169—197.
Fordította: Völgyi Zsuzsa 197

René Gallissot: **Társadalmi osztályok, állam és fejlődés a független Algériában**
Classes sociales, Etat et développement en Algérie depuis l'indépendance. In: Catherine Coquery-Vidrovitch (éd): Connaissance du Tiers-Monde, Paris: Union Générale d'Edition, s. d. 279—306.
Fordította: Fried Ágnes 229

Issa G. Shivji: **Tanzánia: a csendes osztályharc**
Tanzania: The silent class struggle, Stockholm: Zenit Reprint, No. 6, 5—48.
Fordította: Völgyi Zsuzsa 242

Giovanni Arrighi: **Nemzetközi társaságok, munkásarisztokrácia és gazdasági feljődés Trópusi-Afrikában** (részlet)
International corporations, labor aristocracies, and economic development in Tropical Africa. In: Giovanni Arrighi—John S. Saul: Essays on the Political Economy of Africa (ESS), New York—London: Monthly Review Press, 1973, 116—137.
Fordította: Rónaszéki Márta 287

Robin Cohen: **A parasztoktól a munkásokig Afrikában**
From Peasants to Workers in Africa. In: PECA, 155—168.
Fordította: Tóth Ferenc 309

John S. Saul—Roger Woods: **Afrikai parasztok**
African Peasantries. In: ESS, 406—416.
Fordította: Várnai Gábor 325

André Gunder Frank: **Lumpenburzsoázia, lumpenfejlődés** (részlet)
Lumpenbourgeosie: lumpendevelopment. Dependence, class and politics in Latin America, New York—London: Monthly Review Press, 1972, 13—45.
Fordította: Bartos Gabriella, Buda Géza 335

André Béteille: **A mezőgazdaság társadalmi rendszere**
The social framwork of agriculture. In: A. B.: Studies in Agrarian Social Structure, Delhi: Oxford University Press, 1974, 56—116.
Fordította: Gáthy Vera 357

Miszlivetz Ferenc

Az osztály-elemzés fogyatékosságairól

Az ún. „elmaradott" társadalmak elemzésére tett kísérletek során elsősorban episztemológiai problémákkal találjuk szembe magunkat; a leírásukhoz használt kategóriák implicit módon egy alapvető — s nem csupán módszertani — kérdést foglalnak magukba: a múlt század nyugat-európai indusztrializált vagy indusztrializálódó társadalmainak történelmi-szociológiai elemzéséből származó osztályfogalmak és kategóriák mennyiben alkalmazhatók a kényelmes eufémizmussal Harmadik Világnak nevezett elmaradott társadalmak esetében?[1] Tekintettel e kérdéskör átfogó és szerteágazó jellegére, jelen bevezetőnek szánt írásban — amelynek célja egyébként sem összefoglalás, vagy végső értékelés, sokkal inkább az elemzés szempontjainak finomítása vagy korrekciója — kénytelenek vagyunk szűkebbre szabni tárgyunkat: arra igyekszünk feleletet kapni, hogy a Harmadik Világ nagyvárosaiban — elsősorban Fekete-Afrikában — azonosítható-e az európai történelmi fejlődésből jólismert munkásosztály vagy ipari proletariátus? Másképpen fogalmazva: nevezhetjük-e proletariátusnak a fekete-afrikai városok egyre szaporodó szegény tömegeit? Vagy éppen ellenkezőleg: a sajátos nyugat-európai fejlődésből derivált fogalmak inkább csak elhomályosítják e társadalmak változásainak, belső mozgásainak valóságos folyamatait, ahelyett, hogy megfelelő elemzési eszközként szolgálnának? Továbbmenve: nevezhetjük-e osztálykonfliktusnak a nyomorban és létbizonytalanságban élő, a városokban gyökerekkel alig rendelkező tömegek sorsukkal szembeni spontán lázadásait? S amennyiben a felmerülő kérdésekre nem adható egyértelmű „igen" vagy „nem" felelet, miben jelölhetők meg a kutatás további feladatai?

A Harmadik Világ városainak háborút követő gyors fejlődése felvillantja a XIX. századi Európa nagyvárosainak képét. *Disraeli* víziója[2] „két nemzetről" azonban ma mégis inkább igaz a Harmadik Világ, mint Nyugat-Európa esetében. A városok gyors fejlődése Fekete-Afrikában és Latin-Amerikában közismerten elválaszthatatlan a fejlett társadalmak és gazdaságaik belső mozgástörvényétől, s csak a világméretű felhalmozás, a tőkeexpanzió, a különböző társadalmi formációk összeütközéséből és *artikulációjukból* eredeztethető felgyorsult — ám befejezetlen — polarizációs folyamat eredményeként értelmezhető.[3]

Kiindulópontként hangsúlyoznunk kell: a Harmadik Világ nem homogén. (Nem véletlen, hogy a szakirodalomban egyre gyakrabban találkozhatunk a negyedik, sőt az ötödik világ fogalmával.) Néhol a gazdasági fellendülés egy már erőteljesen strukturálódott társadalomban megy végbe, másutt a differenciálódottság alacsony fokán álló társadalmak gazdasági stagnálásának lehetünk tanúi. Általánosabb szinten, gazdaságtörténeti régiókban gondolkozva, pl. Latin-Amerika és Fekete-Afrika ilyen értelmű szembeállítása jogosnak tűnik.

A világgazdaság perifériájaként funkcionáló elmaradott országoknak a centrum-államokhoz fűződő viszonya a szakirodalomban dominancia-függőség viszonyként vált ismertté.[4] A XV—XVI. századi felfedezésektől és a gyarmatosítás megindulásától számítva azonban a politikai küzdőtér jelentősen megváltozott. Latin-Amerika spanyol és portugál gyarmatai már korábban elnyerték jogi függetlenségüket, Afrika népeinek gyarmatosítása viszont csak a XX. század elején fejeződött be. A 60-as évektől számítva, amióta Afrika és Ázsia népei is megszabadultak a kolonializmus közvetlen jelenlététől, s a Harmadik Világon belüli egységtörekvéseket a világpolitikai események is erősítették, a közös vonások nagyobb hangsúlyt kezdtek kapni.

Általánosságban a Harmadik Világ gazdasági folyamatairól elmondható, hogy azokat erősebben befolyásolják az iparosított Nyugat gazdasági struktúrájának belső változásai, mint a helyi „belső" gazdasági erők. Ezek az elsősorban „kívülről" indukált folyamatok természetesen nem hagyták érintetlenül a társadalmak szerkezetét; megindították vagy felgyorsították a polarizáció, a parasztta válás és proletarizáció folyamatait; a termelési módok és társadalmi formációk sajátos együttélése azonban korántsem egyértelműsíti és végérvényesíti azokat. A luxuscikkek kivitelének korszakát követően a nyersanyagok és mezőgazdasági termékek exportjára kényszerülő országokban általában külföldi érdekeltségű vállalatok, vagy általuk irányított helyi érdekcsoportok kezébe kerültek az exportjavakat szolgáltató bányák, nagybirtokok és ültetvények. E tőkés mezőgazdasági nagyüzemek munkaereje csak részben állandó, részben a vándormunkarendszer és a folyamatos migráció alapján biztosított. Az afrikai bányákban a kényszermunka, vagy annak enyhébb változatai a XX. század közepén sem mentek ritkaságszámba.[5]

A nemzetközi társaságok és tőkés nagyvállalatok enklávéként épültek be az elmaradott gazdaságokba, s nem alakították át gyorsan és gyökeresen közvetlen társadalmi környezetüket. A „trickle-down" hatás inkább a paraszti-mezőgazdasági termelésben jutott érvényre, kitermelve a kereskedők és kézművesek új csoportjait, ám a helyi iparosítás önerőből történő beindításához a tőkefelhalmozás elégtelennek bizonyult. A „nemzeti burzsoázia", ha egyáltalán létezett, az exportkereskedelemnek szentelte energiáit.[6]

Míg a XX. század kezdetén Latin-Amerikában megindult egyfajta lassú ipari fejlődés, Trópusi-Afrikában a második világháborút megelőzően az elsősorban kikötőként vagy a kormányok székhelyeként szolgáló városok növekedése igen lassú volt; s a helybéli kézműves és kereskedő rétegek az uralkodó politikai és vallási csoportok szolgálatában álltak.

Nagyobb mennyiségű emberi munkaerő megszervezését és mozgósítását az infrastruktúra exportgazdaság szükségletei szerinti kiépítése tette szükségessé.

A Harmadik Világ ipari fejlesztését elsősorban a külföldi tőke finanszírozta. A helyi politikai elit azon meggyőződése, miszerint a sikeres fejlődés feltétele az importhelyettesítő iparágak kifejlesztése, csak megerősítette a külföldi társaságok abbéli hitét, hogy az elmaradott gazdaságokba történő tőkeberuházásoktól komoly profit remélhető. Az afrikai városokban megtelepülő, fiókvállalatokat létesítő nagyvállalatok a tőkeintenzív technológiát részesítették előnyben, ami nem tette lehetővé a — vidéki utánpótlásnak köszönhetően egyre számosabb — munkaerőfelesleg felszívását. Ugyanakkor a biztos álláslehetőségek és a helyi viszonylatokban magasnak számító bérek komoly szerepet játszottak a rurális népesség városok felé áramlásának felgyorsulásában.

A második világháborút követő korszak további közös vonásának tekinthető az állami beavatkozás jelentékeny szerepe a Harmadik Világ országaiban. Az állam aktív gazdasági szerepe megnyilvánul a külföldi tőke által valamilyen oknál fogva érintetlenül hagyott vagy mellőzött iparágak fejlesztésében, csakúgy mint a külföldi tulajdonban lévő vállalatok nacionalizálására való törekvésben és az erre vonatkozó ideológiájuk terjesztésében, amelyek részint az uralkodó elit saját érdekeit, részint a tömegek előtti népszerűsítését hivatottak szolgálni.

Az *erősen centralizált állami bürokrácia* felduzzadását a minisztériumok és közhivatalok foglalkoztatottjai számának növekedése, valamint a fegyveres erők és a rendőrség gyarapodó állománya tükrözi — ez a szám jóval magasabb, mint az iparilag fejlett nemzetek bürokráciájának száma volt iparosodásuk kezdetén.

Míg a paraszti gazdaságokba történő beruházások csekély volta, a növekvő születési ráta, a munkaintenzív technológiák visszaszorulása, az egyes birtokok tőkésítése és a földreformintézkedések együttesen a munkalehetőségek csökkenését eredményezve taszító hatást gyakorolnak a rurális népességre, addig a város, legalábbis rurális perspektívából, a munkalehetőségek széles skáláját és a „felemelkedés” reményét kínálja. A valóságban azonban az iparban és a szolgáltatások terén kínálkozó városi munkaalkalmak messze elmaradnak a munkát keresők száma mögött.

A Harmadik Világ nagyvárosaiban élő tömegek egyik lényeges közös vonása a *rurális eredet*, s az ehhez kapcsolódó *migráció*. A rokonsághoz és a faluhoz fűződő kötelékek egyrészt visszahúzó erőként hatnak, másrészt a városokon belül is gyakran meghatározzák a kapcsolatok rendszerét. E kötődések erejét használják ki a politikusok nagy sikerrel. E társadalmak radikális kutatói gyakran negatív értelemben szólnak az elsődlegesen etnikai alapokon szerveződő városi közösségekről, felróván nekik, hogy hajlamosabbak az egymás elleni, mint a közös cel érdekében folytatott küzdelemre. Valójában olyan autonóm szerveződésekről van szó, amelyek felszívják a városi életformához nehezen alkalmazkodó, gyökeret ereszteni képtelen, szakszervezetek által nem tömörített rétegeket.

Maga a *viskóváros* vagy bádogváros [shanty town] is az elmaradottság megkülönböztető jegye, rendkívül heterogén jövedelemstruktúrájával, erős kötelékű helyi szövetségeivel, a vidék és a város között ingázók és vándorlók társadalmi kategóriákba nehezen illeszkedő gyökértelen tömegeivel, s a tőlük nehezen megkülönböztethető, de már városi eredetű *marganizálódottakkal.* E „szektort", amelyet sok szerző informálisként jelöl, hiba volna azonban a múlt rekvizítumának tekinteni, amelynek sorsát a modern fejlődés már megpecsételte. Sokkal inkább a behatoló tőkés viszonyok és a „készen talált feltételek" összecsapásának eredményéről, az *„artikuláció"* már említett sajátos kibontakozásáról van szó. Ha úgy tetszik, az eltérő társadalmi alakulatok és termelési viszonyok egyfajta egyensúlytalan koegzisztenciájáról, azaz a tőkés világrendszer és termelési mód konzerváló képességéről, amely fenntartja domaninciáját anélkül, hogy „forradalmi" módon teljes egészükben újakkal helyettesítené a „készen talált feltételeket".

E sajátos „artikuláció" következtében a városi szegénység tömegeinek gazdasági és politikai alávetettsége többféleképpen is megnyilvánul. Kisebb hányaduk magas termelékenységgel, fejlett technikai színvonalú termelési folyamat résztvevője. Az e kategóriába tartozók bérei jóval magasabbak a primitív technikai feltételek között, alacsony termelékenységgel dolgozó falusi és egyéb városi tömegek béreinél, a centrumországok standard-jéhez viszonyítva azonban alacsonynak mondhatók.

A *városi szegénység* rendkívüli sokszínűsége és eltérő eredete, valamint az ebből fakadó kötődései, értékrendje és attitűdjei igencsak megnehezítik a vele kapcsolatos általánosítást. Az egyik országban inkább emlékeztet a „proletariátus" fogalmaink szerinti kategóriájára, mint a másikban. Problémát okoz, hogy az általunk használt fogalmak igen asszociatívak; a proletár fogalmához is képzetek és értelmezések egész sora rendelhető. S nem tekinthetünk el — mint azt a vonatkozó irodalom rendszerint teszi — attól a kérdéstől sem, hogy az elemzés tárgyát képező társadalmi csoport vagy réteg miként látja önmagát, s milyen „stratégiával" és jövőképpel rendelkezik.[7] Általában két alapvető, egymást azonban nem kizáró sztereotípiával találkozunk. Az egyik az ún. „egocentrikus" világkép, a másik a „kívülálló-megfigyelő" álláspontja. Az első az egyéni felemelkedés és boldogulás, a „jobb élet" reményével kecsegtet, a másik a viszonyok meghaladására helyezi a hangsúlyt. Az egocentrikus modell szerint az individuum a rokonság, a falubeliek, a szomszédok, a patrónusok és/vagy kliensek társadalmi hálójában mozog, akik a társadalmi előrelépés vagy visszacsúszás esélyeit jelentik számára. Ez rendszerint egy sajátos „mi"-tudat kialakulásához vezet — amely azonban nem feltétlenül, vagy egyáltalán nem azonos az osztálytudattal. Ám mint arra Peter Lloyd Afrika és Latin-Amerika nagyvárosaiban végzett empirikus szociológiai vizsgálatai alapján, értékelő-elemző könyvében[8] rámutat, ugyanaz az individuum gondolkodhat a fennálló rendszer ellenzőjeként, egy új társadalmi rend igenlőjeként, s cselekedhet ezzel egyidőben a másik modell alapján. Az általános képet tekintve azonban az első „modell" feltétlenül szélesebb körben érvényes, mint a második.

Alternatív politikai struktúrák hiányában a szembenállás többnyire személyes jelleget ölt — a városi szegények nem osztálykategóriák szerint gondolkoznak, inkább a „mi" és az „ők" (a kormány) egyszerű és felszíni kettőségében. Az indulatok az éppen hatalmon lévők ellen irányulnak, akik „korruptak" és „árulók" stb.; s akiknek megfelelőbb személyekkel való felváltása ígéri a megoldást.

A szociológiai megközelítés az osztályok elemzése során a termelés társadalmi szervezetében elfoglalt pozíció mellett a fogyasztás, az életmód, az osztály- vagy csoporttudat és a társadalom többi osztályához vagy rétegéhez való viszonyulás kérdéseit is figyelembe kell vegye.

Trópusi-Afrika esetében az elmaradott társadalmak rétegződése és szerkezete felé fordulva, legfelül a politikai vezérek, a felső szintű állami bürokrácia és a katonai vezetők viszonylag széles és színes elit-rétegére bukkanunk.[9] Ellenőrzésükről annak a nemzetközi gazdasági rendszernek a mechanizmusai gondoskodnak, amelynek irányításában kevés szerepük van, s amely oly erősen vonzza őket. A vállalkozói réteg, a helyi burzsoázia, néhány kivételtől (pl. Kenya) eltekintve önmagában nem képvisel komoly anyagi és politikai erőt. Az állami szektor a fehérgalléros munkások széles rétegét foglalkoztatja.

E társadalmak alsó rétegeit a lakosság átlagosan egyharmadát kitevő városi szegénység [urban poor] és parasztság alkotja[10]

Az a tény, hogy e rétegeződés erősen elüt a XIX—XX. századi ipari társadalmak rétegződésétől, már önmagában is felhívja a figyelmet az utóbbi elemzése során nyert kategóriák kritikátlan használatának veszélyeire a Harmadik Világ jelenlegi társadalmi struktúráját illetően.

Igaz ugyan, hogy a jövedelemelosztás szerkezete a Harmadik Világ városi szegénységét igen éles kontrasztba állítja a gazdagok vékony felső rétegével, ami első megközelítésre kézenfekvővé teszi a burzsoázia/proletariátus széleskörűen használt felosztást. A szigorúbb szociológiai elemzések, esettanulmányok azonban sorra azt mutatják ki, hogy az elmaradott társadalmak uralkodó csoportjait és elitjét korántsem azonosíthatjuk a burzsoázia fogalmával, mivel nem tartják ellenőrzésük alatt az idegen tulajdonban lévő vállalatokat, s rendszerint nem tulajdonosai a paraszti tömegek és kézművesek termelőeszközeinek sem. A valódi „nemzeti" (helyi) burzsoázia, a hazai vállalattulajdonosok vékony rétege többnyire ellenségesen viszonyul az expatriált nagyvállalatok tulajdonosaihoz, s csupán csekély és gazdaságilag nem túl jelentős frakcióját képezi az uralkodó réteg egészének. Ez a kategória *komprádor burzsoázia* néven vált ismertté a szakirodalomban.[11]

Számos, az elmaradott társadalmak szerkezetét elemző írás a munkásosztály vagy proletariátus fogalmát a dolgozó szegények egészére kiterjeszti, tekintet nélkül arra, hogy napszámosokról, kézművesekről, kiskereskedőkről vagy a mezőgazdaságban dolgozókról van-e szó.[12] E rétegek egyetlen közös vonása azonban csupán a szegénység; gazdasági, politikai érdekeik és törekvéseik, életmódjuk és csoporttudatuk jelentős eltéréseket mutat — így egy mindegyikükre kiterjedő, „takaró"-fogalom csupán sajátosságaiktól fosztja meg őket, tudományos értékkel nem rendelkezik. A fogalom kiterjesztése a parasztságra pedig egyenesen félrevezető.

Az elmaradott világ városi szegénységén belül a bérmunkások kategóriája felel meg talán leginkább az ipari proletariátus fogalmának. A multinacionális társaságok relatíve csekély és jólfizetett bérmunkásaival szemben az állami szektorban átmeneti munkát vállaló szakképzetlen munkaerő, valamint az *informális szektor* bérért dolgozó alkalmazottai — akik együttesen a városi szegénység döntő hányadát képviselik — azonban eltérnek e sztereotípiától.[13] Egyrészről munkalehetőségeik bizonytalanok, keresetük alacsony színvonalú, másrészt viszont nincsenek tökéletesen kiszolgáltatva a városi munkalehetőségeknek, mivel nem szakadtak még teljesen el az őket a falusi hinterlanddal összekötő szálak.[14] Sokan közülük visszatérnek, még többen kívánkoznak vissza falujukba, s a legtöbben tradicionális kötelékeiket a városon belül újra megerősítik. A bérből élők eme többsége általában munkaszerződések nélkül, teljes létbizonytalanságban dolgozik — számukra az informális szektor kínálta munkaalkalmak a függetlenség és önállóság lehetőségét rejtik magukban. Általános attitűdjük így inkább a bérrabszolgaság előli menekülés, mint az ellene folytatott harc. Az elérhető közelségben lévő önálló kistulajdon meghatározza törekvéseik irányát; az informális szektor kínálja a felemelkedés, a „gyors meggazdagodás" legváltozatosabb formáit. Radikális politikai attitűdök az esettanulmányok tanúsága szerint csak ott erősödnek fel, ahol a termelési folyamat nagyobb tömegben tömörít bérmunkásokat. A nagyvállalatok és nemzetközi társaságok legjobban fizetett *„munkásarisztokráciája"* rendszerint szakszervezetekbe tömörül. A szakszervezeti tagság a szakképzetlenek és a vándormunkások körében ritka vagy ismeretlen. A kisvállalkozók — az informális szektor munkaadói — és alkamazottaik között pedig paternalisztikus a viszony.

A városi társadalom nem kizárólag osztályalapokon történő szerveződését bizonyítja az a tény is, hogy Afrikában és Latin-Amerikában a szakszervezetek jelentős részben kifejezetten etnikai alapokon állnak, s mint ilyenek nyújtanak védelmet tagjaiknak riválís etnikai szerveződésű csoportokkal szemben.

Ahol a sötétebb bőrszín és a nagyobb nyomor együttjárnak, az etnikai és „faji" öntudat felerősíti az alávetettség érzetét. Ezekben az esetekben is külön kell választanunk azonban a külső-megfigyelő osztályterminusokban megfogalmazott elemzését, a konfliktusok résztvevőinek nem osztályalapokra épülő motivációitól és az ezekből következő cselekvési formáktól.

Sok esetben a „nemzeti"[15] határok gyakran nevetséges megvonása nal rendelkező réteget kispolgárságként, vagy kisburzsoáziaként emlegeti az irodalom.

A marxi értelmezés szerint a lumpenproletariátus a társadalom értékeit elutasító, mindenre kapható, politikai öntudat nélküli amorális réteg; bűnözők, prostituáltak, kábítószerélvezők, csavargók gyülekezete. *Fanon* a Harmadik Világ viszonyaira alkalmazva kitágítja, s jóval szélesebb körben értelmezi a kategóriát, s az eredeti tétel inverzeként a fő forradalmi erő, a parasztság szövetségeseként a lumpenproletariátust tekinti a forradalom előrelendítőjének, városi élharcosának.

Kritikusai *Marx*szal szembeállítva gyakran fő vádpontként *Bakunyin* és más anarchisták szellemi örökösét látják benne, elsősorban a proletariátust önmagában túlbürokratizált, nem-forradalmi erőnek tekintő tételeinek köszönhetően.[19]

Míg *Fanon* elméletének újszerűsége, rendkívüli hatása és az üres és sematikus osztályelemzésekkel szemben lényeget láttató ereje vitathatatlan, s első pillantásra meghökkentőnek ható tételei jótékony értelemben provokálták az empirikus és elméleti kutatómunkát, az elmaradott társadalmak struktúrájának legkimerítőbb és sokoldalúbb elemzése *Amilcar Cabral*[20] nevéhez fűződik. *Cabral* elemzését Bissau-Guinea városi és vidéki területeinek szembeállítására alapozza. Megkülönbözteti az „államnélküli" csoportokat (balantok) az ún. „állam-társadalmaktól" (fulák); kimutatja a muszlimok és az animisták közötti döntő kulturális különbséget; kitér a nők sajátos helyzetére az egyes társadalmakon belül; a politikai uralom eltérő típusaira a rurális területeken, valamint a földtulajdon és földbirtoklás különböző formáira. A társadalmi struktúráról adott elemzése nem merül ki az európai eredetű osztálykategóriák reprodukálásában, hanem felvázol egy sajátosan fekete-afrikai stratifikációs rendszert is (főnökök, elöljárók és vallási vezetők, kézművesek és vándorkereskedők, legalul a paraszti tömegek). A városok felé fordulva megkülönbözteti az európai és afrikai eredetűeket; a városi szegénységet pedig foglalkozási kategóriák szerint is számba veszi (dokkmunkások, háziszolgák, sofőrök, portások stb.). Élesen szembeállítja a városi szegények portugál gyarmatosokat támogató, társadalmilag és politikailag egyaránt demoralizált részét a „szubproletariátus" fennmaradó hányadával, amelyet meglévő falusi kötelékeik, képzetlenségük és kistulajdonosi törekvéseik ellenére potenciális forradalmi erőnek tart. Következtetése szerint azonban óvakodnunk kell attól, hogy proletariátusnak vagy munkásosztálynak tekintsük e réteget. *Cabral* történelmi és szociológiai tényekre és folyamatokra alapozott konkrét és részletes elemzése messze túlmutat a durva elméleti általánosításokra törekvő, szociológiailag üres kategóriákkal dolgozó, dogmákhoz igazodó tanulmányok következtetésein, amelyek képtelenek kilépni a burzsoázia-proletariátus/parasztság, valamint az ezek szövetségeseként jegyzett al-kategóriák fogalomkörén. A cabrali elemzés ereje nem csupán az élő társadalom összefüggéseinek sokoldalú megvilágításban rejlik, hanem az olyan „új" tényezőknek az osztályelemzésbe történő bevonásában, mint a kultúra, a vallás, a nők helyzete, az etnikumok szerepe stb.

Erényei ellenére a *Cabral* által adott elemzés eredményeit hiba volna általánosítani, minthogy az erősen elmaradott Guinea társadalomszerkezete nem tekinthető az egész Harmadik Világra érvényes modellnek (kérdés, hogy létezik-e egyáltalán ilyen általános szociológiai modell, akár csak Fekete-Afrika vonatkozásában is. Ésszerűbbnek tűnik inkább az elmaradott társadalmak néhány közös sajátosságáról beszélni.) Elemzésének módszereit és alaposságát tekintve azonban mindenképpen példamutató.

Visszatérve a kategóriahasználat kérdéséhez: a *szubproletariátus* (alproletariátus) és *előproletariátus* (protoproletariátus) kifejezések azt a feltevést vagy elvárást foglalják magukba, hogy a városi szegényeket ugyan még nem feleltethetjük meg pontosan a proletariátus fogalmának, de a legjobb úton haladunk a megfelelés felé. E fogalmak tehát már eleve feltételezik a társadalmi mozgás irányát; a rájuk épülő elemzések célja legtöbbször annak kimutatása, hogy eme implicit elvárás teljesülőben van, s a folyamatot lassító tényezők átmeneti jellegűek és/vagy külső erők mesterkedéseinek köszönhetők. A beépített optimizmussal rendelkező fogalmak kritikátlan használata egyfajta elemzési rutin kialakulását eredményezi, amely előszeretettel viseltetik a próféciát igazoló tények iránt — esetünkben a városi életformához és munkához való fokozottabb kötődésnek, a falusi háttérrel fenntartott kapcsolatok gyengülésének és az összes ún. „tradicionális kötelék" elszakadásának bizonyítékai iránt. A 70-es évek nem látszanak igazolni azt a feltevést, hogy a vándormunkások egyre erősebb szálakkal kötődnének a városi munkájukhoz és környezetükhöz,[21] s hogy a tradicionális kötelékek teljesen felbomlóban volnának. S bár korántsem alkothatunk magunknak tiszta képet a migrációról és a társadalmi mobilitásról, annyi bizonyos, hogy nem egyirányú folyamatokról van szó. A helyszíni kutatásokat végző szociológusok és antropológusok mindenesetre a rokonsági és etnikai kötelékek újramegerősödéséről és városi újjászerveződésükről számolnak be.[22]

Éppen a törzsi-etnikai tudatformáknak és kapcsolatoknak sajátosan afrikai és „modern" formákban történő fennmaradása tette lehetővé a *tribalizmusnak,* Afrika egyik kulcsfontosságú politikai jelenségének kialakulását. A tribalizmus modern alapjai akkor születtek meg, amikor a különféle törzsi viszonyokat kikezdték a behatoló tőkés viszonyok, egy újfajta bizonytalanságérzésnek adva helyet és rákényszerítve a társadalom egyes csoportjait, hogy egy új, immár „nemzetinek" nevezett szinten kerüljenek szembe egymással. A politikai döntéshozók hamarosan felismerték a törzsi tudat jól manipulálható jellegét — a tribalizmus kifejlődését és meggyökeresedését az állam nagymértékben segítette azáltal, hogy állampolgáraihoz való viszonyát a törzsi értékrenden, tekintélytiszteleten keresztül építette ki, gazdasági és politikai vonatkozásban egyaránt. A hatalomgyakorlás manipulatív technikájának legkézenfekvőbb módja az egyes törzsek, vagy törzsi eredetű csoportok kiemelése, preferálása, s ezáltal a többi törzzsel való szembeállítása. A függetlenség elnyerését követően az afrikai országok vezető politikusai hatalmuk fő támaszait, a „törzsbelieket" gyakran jutalmazták különféle privilégiumokkal. Árulónak minősültek azon kevesek, akik a törzsek egyesülését szorgalmazták; azaz akik felismerték a tribalizmus lényegét, nevezetesen, hogy elhomályosítja vagy eltorzítja a társadalom mélyebben rejlő konfliktusait, megoldásukat is elodázva ezzel.

Nem véletlenül jut *Immanuel Wallerstein*[23] a fekete-afrikai társadalmak vizsgálata során arra a következtetésre, hogy az elemzés nem végezhető el sem kizárólag a weberi státuscsoport (törzs), sem a marxi (gazdaságelméleti) osztálykategóriák segítségével. Az osztályok és a státuscsoportok kialakulásának folyamatai csupán elméletileg különíthetők el tiszta formában; a valóságban éppen együttes jelenlétük, kombinálódási formáik okozzák a megértés nehézségeit. *I. Wallerstein* szerint:

„A világrendszer működése nem biztosít hatékony munkalehetőséget nemzeti szinten. Ez kényszeríti az elitcsoportokat arra, hogy önmaguk előtérbe állításával más csoportokat háttérbe szorítsanak. Ezen megosztottság vonalai ... változóak. Néhány helyen *etnikai* vonalak mentén zajlik, máshol *vallási* alapon, megint máshol *faji* vonatkozásban; a legtöbb helyen a három elem implicit kombinációjaként ... Az újságírók, akik sokszor közelebb állnak a közfelfogáshoz, mint a társadalomtudósok, ezt a fekete-afrikai jelenséget *tribalizmusnak* nevezik".[24]

Wallersteinhez hasonlóan *Colin Leys* is felhívja a figyelmet a tribalizmusnak a politikai és gazdasági gyakorlatban jól felhasználható ama tulajdonságára, hogy átszövi és „kíséri" az osztállyá formálódás folyamatát, és ezáltal elrejti a par excellance osztályellentéteket. Azaz a probléma lényege: a tribalizmus elsősorban tudatforma, hasonlóan a rasszizmushoz, míg az *osztály* elsősorban termelési viszony, s csak bizonyos körülmények között jelentkezik tudatformaként. A neokoloniális Afrikában az osztályok kialakulása és a tribalizmus egymással összefüggő folyamat.[25]

Fekete-Afrika és Latin-Amerika városaiban ugyan néhány jelentős állami és külföldi beruházás valamelyest csökkentette az informális szektor nagyságát, annak újratermelődését azonban általában semmi sem látszik komolyan veszélyeztetni. S ahogyan belátható időn belüli megszűnésének jóslata elhibázottnak tekinthető, foglalkoztatottjainak népes táborát sem azonosíthatjuk a proletariátus fogalmával.[26]

Az elmaradottság szociológiai irodalmában egyre többen hajlanak az informális szektorban dolgozókat marginálisoknak, vagy marginalizálódottaknak tekinteni. A *marginalitás* fogalmának kidolgozása latin-amerikai kutatók nevéhez fűződik.[27] A fogalom eredetileg a kulturális marginalitás jelölésére szolgált — a falusi környezet tradicionális normáival rendelkező vándormunkások marginálisan voltak csak képesek alkalmazkodni a nagyvárosok westernizált életformájához. Radikális szociológusok és közgazdászok a fogalmat továbbfejlesztve annak a közismert ténynek az alátámasztására használták, hogy a kapitalizmus tömegméretekben rekeszti ki a szegényeket a társadalmi javak élvezetéből. E fogalom értelmezése sem egyértelmű, jelentése körül nézeteltéréseket találunk. Sokan a legszegényebbeket, a társadalom peremére szorult gyökérteleneket értik alatta, mások a bérből élő városi szegények egészét e kategóriába sorolják. *Peter Lloyd* a városi szegények azon tömegeit tekinti valóságosan marginálisnak,[28] akik az ipari nekilendülések periódusaiban munkát találó „tartaléksereg" feleslegeként tarthatók számon, tehát akik már lemondtak a formális szektorba történő „beilleszkedés" esélyéről.

Quijano megkülönbözteti a valóságos és a marginális proletariátust,[29] csakúgy mint a prosperáló kistőkéseket marginális megfelelőjüktől (elszegényedett kézművesek, utcai árusok, kiskereskedők stb.).

Peter Lloydnak valószínűleg igaza van, amikor azt írja, hogy egy olyan maradvány-kategóriával van dolgunk, amely egy szemetes zsákhoz hasonlóan mindent elnyel, amire nincs szükségünk, ami nem felel meg elképzeléseinknek; azaz kilóg a klasszifikáció elfogadott sémáiból.[30] Ez az eljárás azonban csak abban az esetben igazolt, amennyiben a városi szegénységet magába foglaló informális szektort nem tekintjük a tőkés világgazdaság rendszerén belül szervesnek. Amennyiben azonban — pl. a strukturalizmus által megihletett marxista osztályelemzés hagyományait követve[31] arra az álláspontra helyezkedünk, hogy az osztályoknak a társadalom egészét magukba kell foglalniuk, akkor az a klasszifikáció, amely a társadalom ilyen komoly hányadával nem tud mit kezdeni, korrekcióra szorul. Az elmaradott társadalmak túlságosan ellentmondásos és összetett entitások ahhoz, hogy egy két vagy három osztályból álló társadalom-modell valóban magyarázó értékkel bírna esetükben; s közismert az a tény is, hogy a fejlett ipari társadalmakban is léteznek ún. „fragmentális" osztályjellegű képződmények[32] — az ún. „középosztályok", amelyek meghatározása ugyancsak problematikus.

Érzékeltetni próbáltuk azonban azt is, hogy az elmaradott társadalmak városi szegénységének „alosztályai" nem illeszkednek pontosan egy piramisszerű struktúrába, tekintve, hogy az egyes alosztályok átszelik és átfedik egymást és határaik változóak, nehezen meghatározhatók. Ezen a ponton azonban visszaérkeztünk az empirikus kutatások hívei által gyakran mellőzött, mert feleslegesnek ítélt elméletalkotás problémájához, a gazdaságelméleti és empirikus szociológiai kategóriák összhangba hozatalának kérdéséhez, a kétféle megközelítés egyidejű alkalmazásának nehézségeihez.

A felsorolt, egymást részben átfedő, részben kizáró kategóriák sokfélesége, s az utóbbi évtizedek osztályokkal kapcsolatos vitáiban megmutatkozó kategoriális — fogalmi bizonytalanság azt a feltevést támasztják alá, hogy még a számottevő ipari és tercier szektorral rendelkező nagyvárosokban sem található egységes proletariátus, s a városi szegénység döntő hányada egy amorf, nehezen meghatározható „köztes" kategóriába tartozik, amelynek legfontosabb jegyei a rurális eredet, az etnikai kötődések és tudatformák és az egyéni felemelkedés kispolgáriként aposztrofált vágya; s amelyet éppen ezért nem írhatunk le még embrionális formában lévő munkásosztályként vagy proletariátusként sem.

Ez a „köztes" állapot természetesen nem végleges, ám valószínűleg hosszú politikai és kulturális folyamatokra és gazdasági küzdelemre lesz szükség ahhoz, hogy e tömeg valóságos öntudatra ébredjen, amelynek elsősorban az elmaradottság ördögi köre, a mérhetetlen nyomor a legfőbb akadálya.

Az ideologikusan optimista osztályelemzések — amelyek ebben az értelemben (mint azt Ponlantras nyomán sok szerző hangsúlyozza), valóban politikai tettnek is minősülnek egyben — csak ronthatnak ezen a helyzeten azzal, hogy olyan hamis illúziókat ébresztenek, amelyeket a valóság véresen cáfol meg.

A világ magyarázata ugyan egyszerűbbé válik, ha minimálisra csökkentjük az elemzés során alkalmazott kategóriák számát és a társadalmi viszonyok egyszerű modelljét állítjuk fel. Mint arra azonban a közelmúlt történelme számos példát szolgáltat, a leegyszerűsített vagy egyoldalú, beépített illúziókra épülő gondolkodási sémák ideológiákká, az ideológiák politikai hatalommá, azaz anyagi erővé alakulhatnak, olyan önmagukat újratermelő rendszerekké, amelyek megmerevíthetik a társadalmi viszonyokat és a kritikai gondolkodás ellenfeleivé válhatnak. József Attila Marx-interpretációjának szavaival: „... nem elegendő, hogy át akarják alakítani az emberek a világot, a világot ehhez meg is kell érteniök."[33]

JEGYZETEK

1 Az elmaradott társadalmak elemzése során kritikátlanul használt kategóriákkal kapcsolatban bővebben ld. Béládi Lászlóval közösen írott tanulmányunkat: „Az elmaradottság-kutatás néhány kérdése Afrika példáján", in: *Fejezetek a fejlődő országok történetéből, Acta Iuvenum,* 1979, 1.

2 Benjamin Disraeli: *Sybil or the Two Nations,* London: Macmillan, 1895.

3 A különböző társadalmi formációk és termelési módok összefonódásának („artikulációjának") problémáját, s az ehhez kapcsolódó elméleti vitákat kitűnően elemzi Aidan Foster-Carter: „The Modes of Production Controversy" című tanulmányában, amely egyszersmind a dependencia-iskola és a különféle neomarxista elmaradottság-elméletek számos fogyatékosságát is feltárja, külön figyelmet szentelve a legnagyobb hatást gyakorló szerzők műveire. (Ld. *New Left Review,* No. 107, 1978 január—február.)

4 A függőség koncepciójának elméleti kimunkálása elsősorban a latin-amerikai dependencia-iskola, kiváltképpen André Gunder Frank nevéhez fűződik. Frank elméleti munkásságáról ld. Kollár Zoltán kritikai tanulmányát: „André Gunder Frank Latin-Amerika-ábrázolásának margójára", *Fejlődés-tanulmányok,* 1, Bp: ELTE ÁJTK, 1980.

5 Erről részletesebben ld. P. C. W. Gutkind: *The Emergent African Urban Proletariat,* Montral: McGill University, 1974.

6 A „nemzeti burzsoáziával" kapcsolatban érdemes megemlíteni Colin Leys legújabb kutatásokra támaszkodó, önmagát felülbíráló tanulmányát. Saját korábbi

álláspontjával ellentétben rámutat, hogy Trópusi-Afrika legtöbb társadalmától eltérően Kenyában kifejlődött a nemzeti burzsoázia. Korábbi munkáiban Leys — elméleti prekoncepcióknak köszönhetően — nem vette figyelembe a kenyai burzsoázia történelmi kifejlődését és erejét, túlhangsúlyozta az afrikai tőkének a nemzetközi tőkével szembeni alárendelt helyzetét és technikai elmaradottságát. Az államot az általános egyensúlytalanság fenntartójának tekintette, s nem vette észre, hogy az egyben a helyi tőke eszköze is, amely a belső erőforrásokból megvalósítandó tőkés fejlődés előtt tornyosuló akadályok lerombolásáért is küzd. Leys a kenyai fejlődést történelmileg is vizsgálja, és rámutat a sajátos történelmi előfeltételek meghatározó szerepére. Foster-Carterhez hasonlóan, túlzásba vitt általánosításaiért és a helyi sajátosságok kész elméleti sémákba szorításáért bírálja a dependencia-iskolát — elsősorban Frankot —, valamint a sok tekintetben hasonló álláspontot képviselő Immánuel Wallersteint is. Ld. „Capital Accumulation, Class Formation and Dependency — the Significance of the Kenyan Case”, *The Socialist Register*, 1978.

7 Peter Lloyd legújabb könyvében nagy elméleti érzékenységgel elemzi e kérdést; ld. *A Third World Proletariat?*, London: Allen und Unwin, 1982.

8 Ld. Lloyd korábbi tanulmányait: *The New Elites in Tropical Africa*, London: OUP, 1969; *Power and Independence: Urban Africans' Perceptions of Social Inequality*, London: Routledge and Kegan Paul, 1974: *Young Towns of Lima: Aspects of Urbanization in Peru*, Cambridge: University Press, 1980.

9 A felhasznált esettanulmányok elsősorban Nyugat- és Kelet-Afrika társadalmait elemzik: Colin Leys: „Capital Accumulation”; *Underdevelopment in Kenya*, London: Heinemann, 1975; G. Kitching: *Class and Economic Change in Kenya*, New Haven: Yale University Press, 1980; G. Cohen: *Labour Politics in Nigeria*, London: Heinemann, 1974; Larry Diamond: „Class, Ethnicity and the Nigerian Case”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 25, No. 3, 1983; stb.

10 Peter Lloyd: *A Third World Proletariat?*

11 A. G. Frank: *Lumpenbourgeoisie — Lumpendevelopment* című könyvében részletesen elemzi e kategóriát. A könyv egy fejezetét ld. kötetünkben.

12 Az utóbbi idők irodalmában ennek szemléletes példáját kínálja Claude Ake: *Revolutionary Pressures* című könyve (2. kiadás, 1978). Ake a következőképpen fogalmaz: „Korábban már jeleztük, hogy az afrikai kizsákmányolt oszálynak a proletariátust tekintjük. E kategória használatához azonban egy megjegyzés kívánkozik: szigorú értelemben véve ugyanis nem szabatos. Az afrikai tömegeknek csupán egy kis hányada munkás, túlnyomó részük paraszt. A proletariátus fogalmának használata tehát Afrika esetében csak abban az esetben indokolt, ha a munkások mellett a parasztokat is ide soroljuk. Ez esetben viszont felvetődhet a kérdés: miért nem a parasztságot tekintjük kizsákmányolt osztálynak? A proletariátus fogalma a következők miatt látszik alkalmasabbnak: először is hangsúlyozandó, hogy a kizsákmányolt osztály egy lényegében tőkés gazdaság alávetett osztálya. Másodszor, amennyiben ezt az osztályt parasztságnak nevezzük, úgy ez félreértésekhez vezethet a kizsákmányolás módját illetően... *Végül a parasztság kategóriájának használata félreértésekhez vezethet az afrikai osztályharc jellegét és a szocialista forradalom kilátásait illetően.* Létezik egy tendencia, amely túlságosan mereven köti a szocializmus felépítésének kilátásait a termelőerők fejlettségi szintjéhez, és amely azt feltételezi, hogy a parasztság nem forradalmi erő. Ez a lehető legszerencsétlenebb tendencia, különösen Afrika esetében.” (62—63.)

Azt, hogy ez a tendencia Afrika esetében miért szerencsétlenebb, mint más esetekben, nem tudjuk meg, s nem tudjuk meg azt sem, hogy mennyiben szerencsésebb, ezzel ellentétben, valamennyi társadalmi osztályt vagy csoportot — különösen kontinensnyi méretekben — eleve forradalminak tartani. Egy sajátságos logika mindenesetre kibontható az okfejtésből: az afrikai népesség túlnyomó többségét kitevő parasztság forradalmi erő, tehát a proletariátushoz tartozik. A szocializmus a forradalmi Afrikában küszöbön áll; az olyan gazdasági és társadalmi tényezők, mint az anyagi-technológiai fejlettség, a termelékenység és kultúra szerepének megítélése e forradalmi perspektíva szerint alakítandó.

Ruth First — Arrighit, Sault és Diopot követve — jóval árnyaltabban úgy fogalmaz, hogy a népességnek az a része, amely rendszeresen bérmunkásként dolgozik, nem egyszerűen csekély Trópusi-Afrikában, hanem az ipari tőkés országok munkásosztályától lényegesen különböző jegyeket mutat fel. „Trópusi-Afrikában csekély létszámú, satnya munkásosztályt találunk. (...) Minden száz munkavállaló közül csak 11 bérmunkás, s ebben benne foglaltatnak a vándormunkások is; így a proletariátus aránya még csekélyebb. (...) Mindenütt az állam a legnagyobb munkáltató. Nigériában pl. minden 10 kereső közül 4 fehérgalléros munkás, tanár, kereskedelmi ügynök vagy hivatalnok.

Az utóbbi 10—15 évben a bérmunka viszonylag statikusnak tekinthető Trópusi-Afrikában; néhány országban a munkásosztály egyenesen összezsugorodott az ipar és a szolgáltatások szektoraiban.” (*The Barrel of a Gun: Political Power in Africa and the Coup d'Etat,* London: Allen Lane, 1970, 455—461.)

13 Erről ld. a Sandbrook és Cohen által szerkesztett szöveggyűjtemény: *The Development of an African Working Class,* London: Longman, 1975.

14 Az afrikai falu és város közötti migrációról részletesebben ld. Kiss Judit alapos irodalomáttekintő és elemző tanulmányát: „A falusi elvándorlás Afrikában: okok, következmények és kiutak”, kézirat, Bp. 1983.

15 A nemzetállam problematikájáról ld. I. Wallerstein tanulmányait a *Fejlődés-tanulmányok* 4. kötetében. A nacionalizmusról többek között: P. Lubeck: *Class Formation and the Periphery: Class Consciousness and Islamic Nationalism among Nigerian Workers;* R.—L.—I. M. Simpson (eds): *Research in the Sociology of Work: Worker Consciousness,* Greenwich: JAI Press, 1979.

16 Ld. G. Arrighi—J. Saul: *Essay on the Political Economy of Africa,* New York: Monthly Review Press, 1973; ld. még J. Saul: „The labour aristocracy thesis reconsidered”, in: Sandbrook—Cohen: *Id. mű;* valamint P. Waterman: „The ‚labour aristocracy' in Africa: introduction to a debate”, *Development and Change,* Vol. 6, No. 3, 1975.

17 Ld. P. Waterman: „The ‚labour aristocracy' in Africa”.

18 Ld. Frantz Fanon: *The Wretched of the Earth,* Harmondsworth: Penguin, 1967. A könyv egy részletét magyarul ld. e kötetben.

19 A Fanonnal kapcsolatos vitákról bővebben ld. Peter Worsley: „Frantz Fanon and the Lumpenproletariat”, *Socialist Register,* 1972; I. Wallerstein: „Fanon and the Revolutionary Class”, in: *The Capitalist World-Economy,* Cambridge: University Press, 1979; (e tanulmányt ld. kötetünkben is).

20 Ld. Amilcar Cabral írását e kötetben, valamint Marton Imre elemző tanulmányát a *Fejlődés-tanulmányok* 1. kötetében.

21 A Kiss Judit által feldolgozott irodalom is hangsúlyozza a falura történő visszaáramlás jelentős mértékét, a migráció kétirányúságát.

22 Ld. többek között A. Cohen (ed): *Urban Ethnicity,* London: Taristock, 1974; W. A. Cornelius: *Politics and the Migrant Poor in Mexico City;* Stanford:

University Press, 1975; P. Watermann: „Consciousness, organization and action amongst Lagos poor workers", *Review of African Political Economy*, Vol. 13, 1978; J. C. Mitchell: *Social Networks in Urban Situations: Analysis of Personal Relationship in Central African Towns*, Manchester, 1969; P. C. Lloyd: *Slums of Hope? Shanty towns of the Third World*, Harmondsworth: Penguin, 1979.

23 I. Wallerstein: „Class and Status in Contemporary Africa", in. P. C. W. Gutkind—P. Waterman (eds): *African Social Studies*, London: Heinemann, 1977; magyarul ld. e kötetben.

24 Ld. *Id. mű.*

25 Colin Leys: *Underdevelopment in Kenya*, London: Heinemann, 1975, 119.

26 A fogalmi bizonytalanság illusztrációjaképpen csupán érdekességként említjük hogy S. Castles és G. Kosack a harmadik világból származó nyugat-európai vendégmunkásokra az „underclass" kifejezést használják; ld. *Immigrant Workers and Class Structures in Western Europe*, London: OUP, 1973.

27 G. Germani: *Marginality*, New Brunswick: Transaction Books, 1980; J. Nun: „Sobre problacion relativa, ejercito industrial de reserva y masa marginal", *Revista Latinoamericana de Sociologia*, Vol. 4, No. 3, 1969; A. Quijano: „The marginal pole of the economy and the marginalised labour force", *Economy and Society*, Vol. 3, No. 4, 1974. A marginalizációval kapcsolatos szakirodalmat ld. még a *Fejlődés-tanulmányok* készülő 11. kötetében.

28 Peter Lloyd: *A Third World Proletariat?*

29 A. Quijano: *Id. mű.*

30 Peter Lloyd: *Id. mű*, 121.

31 Itt elsősorban Nicos Poulantzas neve érdemel említést.

32 Poulantzasnak az osztálystruktúrával és a társadalmi rétegekkel kapcsolatos álláspontját ld. „On social classes", *New Left Review*, 1973. április.

33 József Attila: „A szocializmus bölcselete", *Szocializmus*, 1934 november.

alapján, s a függetlenség második világháborút követő elnyerése által felerősítetten a *nacionalizmus sajátos, újkeletű változatai* bontakoztak ki Trópusi-Afrikában, s jelentkeznek nemegyszer ellenzéki mozgalmakként. Az indulatok céltáblái a vállalatok élén álló s a gazdasági és pénzügyi élet kulcspozícióit elfoglaló külföldiek, akiknek elmozdítása a társadalmi bajok orvosságaként szerepel az ideológiai recepteken. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy többnyire külföldi és nem tőkés mivoltukat éri támadás.

Az elmaradott társadalmak osztályszerkezetével kapcsolatos vitákban gyakran hangoztatott érv, hogy a proletariátus „eltérő jegyei" csupán a képzetlen, vándorló munkaerő és a városi „marginalizáltak" esetében nem érvényesek; velük szemben a szakképzett munkások a Harmadik Világ *„igazi" proletariátusa*, akiknek kizsákmányoltsági foka egyébként is a legmagasabb. Részben ezzel az állásponttal szemben fogalmazódott meg a *„munkásarisztokrácia"* elmélete, amelynek legnevesebb képviselői közé tartozik *G. Arrighi és J. Saul.*[16]

Arrighi szerint a Harmadik Világban — s elsősorban az általa behatóbban tanulmányozott Trópusi-Afrikában — e kategóriába tartoznak a nemzetközi társaságok munkásai, valamint az alacsonyabb rangú hivatalnokok.[17] A munkásarisztokrácia a szegények tömegeivel kibékíthetetlen ellentmondásban áll, hiszen privilegizált helyzetét e tömegek rovására élvezi. A munkásarisztokrácia koncepciójának képviselői szerint a privilegizált állások birtokosainak érdeke annak a társadalmi-gazdasági szerkezetnek a fenntartása, amely státusukat biztosítja — következésképpen attitűdjük lényegében konzervatív.

A munkásarisztokrácia tézisét vitató kritikák elsősorban azt vonják kétségbe, hogy a Harmadik Világ dolgozó tömegeinek egyáltalán létezik „arisztokráciája". A „fehérgallérosokat" kirekesztve az elemzés köréből, elismerik ugyan, hogy néhány kiemelt iparág (pl. olajipar) saját foglalkoztatottjai számára relatíve magas jövedelmet és jó életkörülményeket biztosít, ám ezzel szemben azzal érvelnek, hogy a tőkeintenzív technikával rendelkező nemzetközi társaságok munkásainak jövedelme *általában* nem haladja meg számottevően a minimum-bérszintet, s az informális szektor állandóan emelkedő árai gyorsan kiegyenlítik az amúgy sem túl jelentős bérkülönbségeket. Az empirikus elemzések is arról tanúskodnak, hogy nem létezik éles ellentét a munkásarisztokrácia és a többi munkásréteg között; ellenkezőleg; az utóbbiak sok esetben vezetőiknek és szószólóiknak tekintik biztonságosabb körülmények között élő társaikat.

Jóval több gondot okoz az *informális szektorban* dolgozók (önálló kistulajdonosok és alkalmazottaik) meghatározása. A tisztánlátást csak nehezíti, hogy bár e szektor sok szálon kötődik a formális szektorhoz, a benne és belőle élők függetlenségüket tekintik az egyik legfontosabb értéknek.

Fanon nyomán[18] az informális szektor kiszolgáltatottjait gyakran *lumpenproletariátusnak* nevezik, míg a kevésbé elesett, csekély tulajdon-

Peter Waterman

A dolgozó szegények a harmadik világban

Első rész

Társadalmi-gazdasági struktúrák és folyamatok a perifériás kapitalista társadalmakban

1. *Általános jellemzők*

a) *A külföldi tőke uralma a helyi kereskedelmi tőke felett.* A helyi mezőgazdaság, valamint az ipari termelés felett (helyileg vagy külföldön) hatalmat gyakorló imperialista hatalmak közötti közvetítő szerepet a helyi *kereskedelmi* kapitalizmus játssza. A perifériás kapitalista társadalmakban a városi kapitalizmus inkább az *adásvétel*, mintsem a *termelés* kérdése. Ahol megkezdték az importhelyettesítő iparosítást (Latin-Amerikában az első világháború után, Afrikában a függetlenség kivívása után), ott az a külföldi tőkének (licencek, kereskedelmi márkák, technológia stb.) van alárendelve.

b) *Az agrárkapitalizmus túlsúlya.* Latin-Amerikában a legszembetűnőbb, ahol hagyományosan az exportorientált mezőgazdasági termelés uralta a gazdaságokat. A másik végletet Afrika jelenti, ahol a föld közösségtől való elidegenítése és a kapitalista farmerek, valamint a birtokaiktól távol élő földbirtokosok rétegének kialakulása most van folyamatban. Az agrárkapitalizmus kifejlődése a parasztok elűzéséhez vezet, azonban az ipar nem növekszik kellő mértékben ahhoz, hogy munkalehetőséget biztosítson számukra.

c) *Az államkapitalizmus kialakulása.* Dinamikus helyi ipari kapitalizmus hiányában az állam az államosítások, vagy a magántőke támogatása és ösztönzése révén meghatalmazott kapitalistaként tevékenykedik. Az államosítás és az állami iparosítás gyakran ösztönzőleg hat a magánszektorra (India, Nigéria, Mexikó). A széles körű államosítás és állami beruházás „szocialista" fázisát gyakran az államosítás megszüntetésének, valamint a helyi és közvetlen külföldi tőkeberuházások ösztönzésének „liberális" fázisa követi.

d) *A szegények befejezetlen proletarizációja.* A klasszikus kapitalizmus esetétől eltérően, a bérből élőknek a teljes városi népességhez viszonyított aránya csekély és csökkenő tendenciát mutat. Ez az exportorientált fejlődésnek, a tőkeintenzív iparosításnak, az alapvető szükségleti, fogyasztási és termelési cikkek helyett luxuscikkek termelésének, valamint a mezőgazdaság stagnálásának a következménye. A gazdaság és a népességnövekedés dinamizmusa közötti szakadék nagyarányú munkanélküliséghez vezet, és a városokban az alacsony termelékenységű (vagy parazita) kisvállalkozói tevékenységek dominanciája alakul ki. Az *1. táblázat* (ld. a tanulmány végén) a kapitalista és az állami szektorokban foglalkoztottaknak a teljes foglalkoztatottsághoz viszonyított arányát mutatja. Az 5. táblázat (kétségtelenül defláltan) a hivatalos munkanélküliségi arányszámokat tartalmazza. A 6. táblázat azt mutatja, hogy az iparosítás a magánprofitnak és nem a társadalmi céloknak kedvez: az iparosítás nem jelenti a rendelkezésre álló munkaerő növekvő mértékű, produktív alkalmazását. Bizonyos esetekben a proletarizálódás aránya még csökken is.

2. *Vagyon, jövedelem, foglalkoztatás*

a) Az egyiptomi (és ez valószínűleg más közép-keleti és ázsiai országokra is érvényes) jövedelemmegoszlást a 2. táblázat szemlélteti. A Latin-Amerikára vonatkozó adatokat a 3. táblázat tartalmazza. Egyiptomban a városi népesség leggazdagabb részét képviselő 3% (a 8. kategória) a városi jövedelemből 33%-os arányban részesül! Ugyanennyi jut a városi népesség 43%-át kitevő szegényeknek is! Latin-Amerikában az össznépesség felső 5%-a a teljes jövedelemnek kb. egyharmadával rendelkezik: de az össznépesség 50%-át kitevő szegénység részesedése a teljes jövedelemből csak 14%-os.

b) A 4. táblázatban a jelentős városi foglalkoztatási szektorokat a privilégium és a biztonság alapján rangsoroltuk. A „privilegizált szektorba" tartozik a lakosság 3, vagy annál is kevesebb %-a; a másik póluson a lakosság 25—40%-át magába tömörítő „túlélési szektor" található, ahol az emberek önfoglalkoztatásra vagy munkanélküliségre vannak ítélve.

3. *Tulajdonjog és ellenőrzés*

a) Itt nem csupán a jogi tulajdonról van szó, (amely lehet állami vagy több részvényes között megosztott), hanem a termelési berendezések, a beruházási döntések és a munkaerő felett gyakorolt hatékony ellenőrzésről is.

b) Az 1. táblázat szerint a gazdaság és a hatalom csúcsán nemcsak külföldi és helyi kapitalisták, hanem a felső szintű állami bürokrácia és managerek is helyet foglalnak. Ők azok, akik valójában közös ellenőrzést gyakorolnak a három fő forrás felett.

c) A 2. táblázat, amely inkább egy „ázsiai" típusú társadalom jellemzői alapján készült, azt mutatja, hogy a gazdasági erőforrások inkább a városi arisztokrácia és a városi kapitalisták (A/8), mintsem a hagyományos vállalkozók, illetve közhivatalnokok kezében koncentrálódnak (A/6, A/7). A gazdagság és a tulajdon birtoklása közötti kapcsolat vidéken válik nyilvánvalóbbá, ahol a legszegényebbeket jelentő 73% földnélküli paraszt volt, és a leggazdagabb 6%-ot a birtokkal (feddan) rendelkező parasztok és agrárkapitalisták alkották.

4. *A kizsákmányoló és elnyomó osztályok (ld. 1. táblázat)*

a) Bár ezen országok társadalmi problémáit a „legszegényebb 40%" problémájaként mutattuk be, ésszerűbbnek tűnne, ha e kérdést a leggazdagabb társadalmi csoportot képviselő 5—10 %-ra vonatkoztatva ismertetnénk! Amennyiben ezeket a csoportokat nem pusztán statisztikai kategóriának, hanem társadalmi osztályoknak tekintjük, akkor a vagyonok forrásai láthatóvá válnak, és érzékelhető lesz a vagyon megvédésére szolgáló hatalom.

b) *A feudális földbirtokosok és az adóból élő arisztokrácia:* ez főként Etiópiában és Észak-Nigériában volt jellemző réteg, ám ezeken a területeken, csakúgy mint másutt, felszámolták őket, vagy bekerültek az előbbiekben említett kategóriák valamelyikébe.

c) *A kapitalista osztály* kis létszámú és erőtlen, és gyakran került szembe a földbirtokosokkal (főként Latin-Amerikában); ritkábban a külföldi tőkével. A mindkettővel megkötött kompromisszuma a réteg egyes alkotóelemei függőségének tulajdonítható. Ezek a következők: (a) a *kereskedelmi kapitalisták,* akiknek legnagyobb része az export/import, vagy egyéb tevékenységek és szolgáltatások területén tevékenykedik és közvetlenül függ a külföldi monopóliumoktól. (b) Az *agrárkapitalisták,* akik paraszti sorból, vagy a kapitalizmus előtti társadalmi rétegekből (feudális földbirtokosok, vezérek köreiből) származnak; kialakulásukat a kedvezőtlen világpiaci árak, valamint a külföldi ültetvényekkel kialakult verseny és az élelmiszerimport korlátozza. (c) Az *ipari tőkések,* akik Afrikában kis számban találhatók és gyengék. Ázsiában és Latin-Amerikában szintén csekély a számuk, bár erősebbek, azonban képtelenek fejlődni, míg nem lépnek „szövetségre" a külföldi monopóliumokkal, vagy nem kapnak jelentős állami politikai és gazdasági támogatást. (d) A *pénztőkések,* akik az ipari hiteléletben, a kereskedelemben, a mezőgazdaságban és a szállításban, valamint a mezőgazdasági és városi földek adásvételében vesznek részt. Az ipari tőkésekhez képest jól artikulálódott társadalmi réteg.

d) *A felső szintű állami hivatalnokok, vezetők, technikai szakemberek és tudósok.* Itt nem egyszerűen egy társadalmi osztályról, hanem a társadalmi csoportok ama összefüggéséről van szó, amely ellenőrzést gyakorol a termelési berendezések, a beruházások és a munkaerő felett. Jelentős hazai tőkésosztály hiányában, és a külföldi monopóliumok uralma következtében (az országon belül vagy a világpiacon uralkodó monopóliumok esetében) ezek a társadalmi csoportok uralmat gyakorolhatnak a földbirtokosok és a tőkések felett. Ez nagy valószínűséggel olyan országokban fordul elő, ahol a helyi tőke igen gyengén fejlett (Afrika). vagy ahol a (civil és katonai) állami apparátus arra tesz kísérletet, hogy a tőkés osztályt helyettesítse. E társadalmi csoportok privilégiumait és az önmaguk között, valamint a tőkés osztállyal való felcserélhetőségüket a 4. táblázat szemlélteti.

E társadalmi osztályok és rétegek közösen vonják el az értéktöbbletet a dolgozó tömegektől, amelynek legnagyobb részét maguk használják fel. Politikailag és gazdaságilag közvetítő szerepet játszanak a szegények és a tőkés világpiac vagy az államok között, döntenek az értéktöbblet újrabefektetésének módjáról, a tömegeknek juttatott jövedelmekről stb. Még azokon a helyeken is, ahol a döntéshozatal valamilyen mértékben népi ellenőrzésnek van alávetve, ők tartják kezükben a politikai, a végrehajtói és katonai hatalmat, ellenőrzést gyakorolnak a tömegkommunikáció, és ily módon a dolgozó szegények felett is.

II.

A farmerek

1. *Alapvető kategóriák*

a) *A tőkés farmerek*

Bérmunkásokat alkalmaznak, s ez lehetővé teszi számukra a tőkefelhalmozást, a beruházást, a föld intenzív megművelését.

b) *A családi farmerek*

Ezek a tulajdonképpeni parasztok, vagyis olyan emberek, akiknek földjén családi munkaerő dolgozik.

c) *A haszonbérlő farmerek*

Nekik, amennyiben képesek egyáltalán valamit termelni, a földbirtokostól kell a földet bérelniük.

d) *Részesbérlők*

A földjükért (és gyakran az alapvető nyersanyagokért is) végtermékük egy részével kell fizetniük, ami gyakran a végterméknek legalább a felét teszi ki.

Megjegyezzük azonban, hogy ezek a különböző szerepek eltérő érdekeket képviselnek. A *tőkés farmerek* valóban kizsákmányolják a többieket. Minden egyes kontinens vagy ország esetében fontos annak vizsgálata, hogy ezek a jelentős társadalmi csoportok milyen mértékben károsítják a mezőgazdasági népességet.

Érdemes továbbá megjegyezni azt is, hogy adott évben egy farmer e szerepek közül többet is eljátszhat.

2. *A termelési eszközök felett gyakorolt ellenőrzés*

a) A legfontosabb temelési eszköz a föld, a munkaerő és a tőke. A végtermék mennyiségét e három elem kombinációja és aránya határozza meg.

b) A mezőgazdaságban a legfőbb termelési eszköz a *föld*, de a mezőgazdasági szegények számára a legnagyobb mértékben rendelkezésre álló termelési eszköz a *munkaerő*.

c) A feudális (vagy félfeudális) földesurak tulajdonában nagy mennyiségű föld van, de kevés munkaerőt és tőkét használnak fel. A farmerek tömege nagy számú munkaerővel rendelkezik, de kevés a földje, és szinte egyáltalán nincs tőkéje.

3. *Az önellátó mezőgazdaság és a kereskedelmi mezőgazdaság*

a) A harmadik világban a farmerek többsége az *önellátó* mezőgazdaságban dolgozik. Ez annyit jelent, hogy az előállított termékek családi szükségletet elégítenek ki. Nagyon keveset, vagy semmit nem adnak el annak érdekében, hogy nem-mezőgazdasági termékekhez jussanak. Megjegyezzük azonban, hogy az önellátó farmergazdaság a kapitalista rendszerbe integrálódik: a kapitalista (ipari vagy mezőgazdasági) szektor által alkalmazott munkaerő bére alacsony szinten tartásának kedvez.

b) *A kereskedelmi* mezőgazdaság piacra való termelést jelent. A piac expanziója maga után vonja az önellátó mezőgazdaság kereskedelmi alapokra helyezését (bár ennek egy részét az olcsó munkaerő rezervátumaként tartják fenn). Ahogyan a mezőgazdaság kommercializálódik, a farmereknek a termelés növelése érdekében hitelekre és támogatásra van szükségük. Az állami alapokhoz és támogatásokhoz (amelyeket gyakran a tőkés farmerek monopolizálnak) való hozzáférhetőség hiányában a pénzkölcsönzők kezébe kerülnek, vagy földjük eladására kényszerülnek. Ennek eredménye a proletarizálódás — a munkaerőn kívül minden erőforrásnak az elvesztése. A harmadik világ mezőgazdasági népessége egyre inkább erre a sorsra jut.

4. *Az értéktöbblet elvonása a földbirtokosok, a kereskedők és az állam által*

a) *A földbirtokosok* a mezőgazdasági munkaerő kizsákmányolásának általános képviselői, a bérlők által fizetett *bérleti díjak*, a részesbérlők által fizetett termékhányad és a bérmunkások által megtermelt *többlet elvonása* révén jutnak értéktöbblethez. Amint azt a 2. táblázat mutatja, Egyiptomban a gazdag parasztok és a tőkések a mezőgazdasági népességnek csak 6%-át teszik ki.

b) *A kereskedők* a csereaktus révén jutnak értéktöbblethez, amikor megveszik a parasztok termékeit, és ennek fejében iparcikkeket adnak el nekik. A kereskedő pusztán egy olyan kapitalista rendszer ügynöke, amely rendszerben néhány ipari monopolista (helyi vagy nemzetközi) képes meghatározni saját árait, mialatt az egymással versenyző farmerek millióinak azzal kell beérniük, amit felkínálnak nekik. A szabadpiaci rendszer arra kényszeríti a farmereket, hogy mezőgazdasági termékeiket, (amelyeket nem tudnak raktározni vagy elszállítani), a kereskedőknek vagy a mezőgazdasági iparnak az utóbbiak által megállapított árakban adják el.

c) *Az állam* akkor von el értéktöbbletet, ha átveszi a kereskedő szerepét (értékesítési egyesülések, a kereskedelem állami ellenőrzése), vagy az adóztatás útján (fejadó, szállásadó, termelési adó); esetleg a farmerek által felhasznált alapanyagokra kivetett importvámon keresztül jut értéktöbblethez. Az állam növekvő közvetlen politikai döntéseket hoz a városi bérmunkások által, a helyi vagy külföldi ipar által megvásárolt ipari termékek áraival kapcsolatban. Az élelmiszerárakat gyakran alacsonyan állapítja meg, hogy a városi béreket alacsony szinten tarthassa és a parasztok exporttermésének jelentős részét elvonja, hogy azt később olyan „fejlesztésre” használja fel, amelyből a mezőgazdasági (vagy városi) népességnek nagyon kevés, vagy semmiféle haszna nem származik.

5. *Közvetlen követelések: föld, tőke, árak, szolgáltatások*

a) A harmadik világban a parasztok számára a földnek, a földigénynek van elsőrendű jelentősége. Ázsiában, Latin-Amerikában és Afrika bizonyos részein a parasztság fejlődésének előfeltétele a földosztás.

b) A tőke a második szükséglet. A földtulajdon önmagában nem elég. Amennyiben az állami politika és az állami intézkedések nem gátolják, a tőke azokhoz a földbirtokosokhoz áramlik, akik politikai befolyással bírnak, vagy elég gazdagok ahhoz, hogy garantálni tudják a számukra nyújtott hitelek visszafizetését.

c) Az árpolitika a mezőgazdaságból származó jövedelem, valamint a mezőgazdasági fejlődés döntő meghatározója. A farmerek összességének előnyét szolgáló állami felvásárlási politikákra van szükség. A rendelkezésre álló összes munkaerő (női és férfi munkaerő) felhasználását előirányzó politika a hosszú távú általános társadalmi fejlődés érdekeit, valamint a farmerek közvetlen érdekeit szolgálja.

d) *A szolgáltatásokat* a mezőgazdaság tömegeinek szükségleteihez és kapacitásához kell igazítani. A farmereknek olyan emberekre van szükségük, akik helyi, alapvető szakismeretekkel rendelkeznek, a helyileg rendelkezésre álló berendezéseket képesek kezelni, beszélik a helyi nyelvjárást vagy dialektust, és életmódjuk, valamint jövedelemszintjük az övékéhez közelít.

III.

A városi kispolgárság

1. *A kategória jellege*

a) Ebbe a kategóriába a kisárutermelés, a szolgáltatások, valamint a csereüzletek területén foglalkoztatott városi lakosok tartoznak. Itt a tőke és a munkaerő egyetlen személyhez kötődik, vagy egy családban fonódik össze. Szigorú értelemben véve a kispolgár csupán saját munkaerejét zsákmányolja ki.

b) A kispolgár, amikor kizsákmányolja a bérmunkást, a tőkéssé válás útjára lép. Csak akkor *válik* azzá, ha az értéktöbblet legnagyobb részét a bérmunkás termeli meg, ő maga pedig inkább szervező és ellenőr, mint közvetlen munkás.

c) Másrészt viszont, a kispolgár olyan mértékben válik egyre inkább munkássá, ahogyan kezdi elveszíteni a beruházás, felhalmozás, a termékminőség, a munkakörülmények és a munkafolyamat felett gyakorolt hatalmát. Ez oly módon megy végbe, hogy a pénzügyi előlegek, a nyersanyagok és a megrendelésekhez való hozzájutás érdekében növekvő mértékben válik függővé a tőkés szektortól. Mindez a kispolgárt félproletárrá, bedolgozó munkássá, a tőkés alvállalkozójává fokozza le.

d) A kispolgárság köréhez tartoznak a „munkanélküliek" is, mivel a periférikus kapitalista társadalmak által kijelölt feltételek között senki sem engedheti meg magának anyagilag, hogy munkanélküli legyen. Így azok, akik nem rendelkeznek látható tőkével (némi földimogyoróval vagy cigarettával), szolgáltatásaikat kínálják (mint hordárok, őrök, „segítők", selyemfiúk, prostituáltak stb.).

e) Az 1. táblázat szerint Afrikában a kispolgárság alkotja a városi munkaerőnek majdnem a felét. Ha ide számítjuk még a kistőkések nehezen értelmezhető szektorát is, (ahol mind az alkalmazók, mind a munkások a kispolgári réteg peremén helyezkednek el), ez az arány jóval meghaladja az 50%-ot.

f) A periférikus kapitalista társadalmakról a 4. táblázat azt mutatja, hogy a városi munkaerő 25—40%-a a kispolgárságból tevődik össze. Megjegyezzük azonban, hogy ez egyben az al- vagy félproletárok szektora is, amely magában foglalja az alkalmanként foglalkoztatottakat és a munkát kereső munkanélkülieket is.

2. *A kispolgárság osztályhelyzete*

a) A prekapitalista időszakban az iparosok az uralkodó osztály vagy a közvetlen értéktöbblet-termelők (önellátó, részes vagy haszonbéres farmerek) kívánalmainak megfelelően termeltek. Általában elismert státuszuk volt, és a versennyel szemben a testületi vagy családi szervezeten keresztül védekeztek.

b) A tőkés vagy az állami termelés és kereskedelem a kisárutermelőkkel (az árak megfizetőivel) szembeni monopolhelyzetéből adódóan (az árak meghatározójaként) képes elvonni a kisárutermelők értéktöbbletét. Ezért minden olyan szervezetet s törvényt felszámolnak, amelyek ezt a szektort védik a versenytől. Minden olyan kiskereskedelmi és szolgáltató tevékenységet, valamint gyártási folyamatot megszüntetnek, amelyet tömegméretekben, jövedelmező módon lehetne megszervezni, s míg máshol engedélyezik őket, addig a saját perifériájukon új típusú tevékenységeket fejlesztenek ki. A szövőmunkást a konfekcióruhát gyártó szabó, a kovácsot a gyári termékeket és szerszámokat javító szakember váltja fel.

c) A kispolgár nemcsak azt észleli, hogy a nagytőke és az állam kizsákmányolja és elnyomja őt, hanem azt is, hogy éles versenybe kerül társaival. A bejutás régi, formális vagy informális korlátainak a hiánya alacsony bevételeket eredményez. Az előállított termékmennyiség növekedését saját munkaideje korlátozza. A tanoncok verbuválása saját jövőbeni pozícióinak aláásását jelenti.

d) Végül is a kispolgárnak arra kell törekednie, hogy növelje jövedelmét, szállítóinak és vevőinek (akik gyakran parasztok vagy munkások) hiszékenységét kihasználva. Így közöttük a kapcsolat a verseny feltételein nyugszik.

3. *Közvetlen követelések*

a) Annak ellenére, hogy a kispolgárságot erőszakos és ellenséges környezet veszi körül, amelyet heves verseny és a minden társadalmi osztállyal való konfliktus jellemez, mégis ő biztosítja a helyi erőforrások, a tömegigényekhez szorosan kapcsolódó termelés és a munkaerő fő forrását. A kispolgárság közvetlen igényeit és szükségleteit a tőkések és az állam gyakran oly módon garantálja, amely individualizmust, nem pedig a közös formák és attitűdök kifejlődését segíti elő.

b) Az elsődleges igény a *tőke*. Ez nem biztosítható egyenlő módon minden kisárutermelő számára. Sőt, valószínű, hogy csak egy kisebbség számára hozzáférhető, amelynek tagjai ezáltal kis- (vagy talán nem is olyan kis) tőkésekké alakulnak. Elvileg persze biztosítható lenne a helyi igényekhez kapcsolódó termékek és szolgáltatások szövetkezetileg megszervezett előállítása.

c) A második követelmény a kisárutermelés *törvényes és politikai védelme*. A kispolgárságnak, annak ellenére, hogy elnyomott, kizsákmányolt és belsőleg megosztott, biztonságra és rendre van szüksége. Bár a nagytőke és az állam kizsákmányolja és elnyomja, elszigeteltsége és belső megosztottsága gyakran oda vezet, hogy *személyesen* folyamodik védelemért egy gazdag és hatalmas pátrónushoz (nagykereskedőhöz, politikushoz vagy az államhoz).

d) További követelmény a *bérmunka*. Ez megköveteli a munkaintenzív iparosítást, amelynek esetében kisebb költségráfordítással több munkahely létesítésére van lehetőség, miközben hasznát veszik a kihasználatlan szakértelemnek és az addig elpazarolt anyagoknak. Ez a követelmény a dolgozó szegények általános érdekével esik egybe.

e) A következő követelmény a *szolgáltatásokat* érinti. Amennyiben a kispolgárság olyan nyomornegyedekben él, ahol hiányzik a közegészségügyi ellátás, az energiaellátás, az építési és oktatási felszerelések, úgy e követelés egybeesik a munkások követeléseivel.

IV.

A munkásosztály

1. A kapitalizmus kialakulása a különböző típusú munkák bérmunkává történő átalakítását követeli meg. Ez a bérből élők társadalmi osztályának kialakulását vonja maga után. A munkásosztály a kapitalizmus idején a fő termelőerő, azonban ez az egyetlen olyan társadalmi osztály, amelyet megfosztottak a tulajdontól és a termelési eszközök feletti ellenőrzés jogától, és nem adhat el mást, csak saját munkaerejét. Mivel a munkásosztály a profit érdekeit szolgáló társadalmi termelés részvevője, a tőle elvont értéktöbblet feletti ellenőrzés kérdéseit illetően közvetlen konfliktusokba keveredik. Ami itt döntő, az nem ennek az osztálynak a *szegénysége*, (amely enyhébb is lehet annál, mint ami a dolgozó szegények más rétegeinél tapasztalható), hanem a tőkével való közvetlen konfliktusa.

2. A munkásosztály nem osztálykategóriaként, hanem a *proletarizálódás folyamata* miatt döntő szereplő. Ez olyan folyamat, amelynek során a kistulajdonosokat (kereskedőket, iparosokat, parasztokat), valamint azokat a személyeket (tanárok, technikusok, szakemberek, igazgatók), akik valamilyen mértékű hatalmat gyakoroltak a saját vagy mások munkaereje felett, most folyamatosan megfosztják ezektől a lehetőségektől. A szolgáltatások területén dolgozó munkások, (akiket a termelő szektorban dolgozó munkásoktól és a parasztoktól elvont értéktöbbletből fizetnek), a kapitalista társadalom újratermelődése szempontjából döntő jelentőséggel bírnak, és egyben a munkásosztály részét alkotják. Még ott is létezik

munkásosztály, ahol az *egész* termelés és az *összes* szolgáltatás az állam kezében összpontosul (kommunista országok). És a munkások, ugyanúgy, mint a kapitalista rendszer munkásai — sztrájkokkal és a tiltakozás más formáival demonstrálják a tulajdontól és a hatalomtól való megfosztottságukat.

3. Bár igaz az, hogy hosszú távon a kapitalizmus egységesíti, fegyelmezi és megszervezi a munkásosztályt, ennél lényegesebbnek mutatkozik az a felismerés, hogy ezzel egy időben különböző módon meg is osztja azt (ld. 1. táblázat).

a) *Tulajdonosi szektor szerint:* külföldi tőkés, helyi tőkés, állami, szövetkezeti, vegyes.

b) *Iparágak szerint:* dinamikus iparágak magas bérekkel; periférikus vagy hanyatló iparágak alacsony bérekkel.

c) *Nemzeti területek, etnikai csoportok és nemek szerint:* ami az egyik munkás számára magas fokú technológiát igénylő munkában nyilvánul meg, egy másik számára exportorientált társulatot, a harmadiknál nyersanyagtermelést jelent, a negyedik cselédmunkát végez stb.

d) Egy munkahelyen belül „fokozatok és szakértelem" szerint: munkahelyi státus; fehérgallérosok és kékgallérosok; a szakma, a kor, a munka jellege stb. szerint.

4. A differenciálódás és a megosztottság ellenére a közös nemzeti (és nemzetközi) követelések fényében, — amelyek közvetlenül tükrözik a tulajdontól és a hatalomtól való megfosztottságát — a munkásosztály lényegi egységét látjuk. A közvetlen és spontán igények a következőkre vonatkoznak:

a) *Bérek és munkakörülmények:* (fizetés, bérlet, előmenetel, képzés, munkavédelem, társadalombiztosítás stb.).

b) *Ellenőrzési kérdések:* a munka szervezésére, a munka menetére, a szerződési jogra, a fegyelem és elbocsátás jogára stb. vonatkozó „vezetői előjogokkal" szemben.

c) *A kollektív szervezésre és cselekvésre való jog:* az állami vezetőkkel mint alkalmazókkal szemben, akik megkísérelik megosztani a munkásokat. A munkások bebizonyították, hogy felismerték a munkásosztály közös érdekét, és annak szükségességét, hogy amennyiben lehetőségük nyílik rá, megszervezzék magukat.

5. Ami itt ismét lényeges, az a tény, hogy a munkásosztály követeléseivel a gazdaság legmodernebb, legdinamikusabb részében lép fel, aminek következtében közvetlen konfliktus alakul ki a munkásosztály, valamint a tőke és az állam között, és amely követelések csak akkor teljesíthetők, ha a versengésen, önkényeskedésen, individualizmuson és profitorientáción alapuló társadalmi rendszert az együttműködés, a demokrácia és a közös társadalmi szükségletek alapján megszervezett társadalmi rendszer váltja fel.

V.

A nők

1. *A kapitalizmus hatása*

a) A történelem folyamán a nők többsége az önellátó termelésben, azaz a családi szükségleteket kielégítő élelmiszer előállításában, a háztartásban és a gyermeknevelésben vett részt. A kapitalizmus előtt ez a munka társadalmi munka volt, amely szorosan összefonódott a munka egyéb formáival.

b) Az 1. táblázat sematikusan ábrázolja a nők társadalmi helyzetét. A nők minden szektorban a legalacsonyabb (legszegényebb) szinten helyezkednek el. Azok, akik fizetett munkásként dolgoznak, a fizetett és nemfizetett munka dupla terhét viselik.

c) A kapitalizmus a családi egység számos termelési funkcióját számolja fel, a munkaerő jelentős részét bérmunkává alakítja át és a munkaerő fennmaradó részét (főképpen a női munkaerőt) az elszigetelt, önellátó termelésre kárhoztatja. Ez nemcsak az alacsony tőkés bérek fenntartásának kedvez, hanem a munkaerő olyan „tartalékseregét" biztosítja, amelyet a piaci igények megfelelően használnak fel vagy tesznek félre.

d) A kapitalizmus létrehozza a nukleáris családot; ez egy rokonsági kapcsolaton alapuló egység, amelyben a férfinak el kell tartani a feleségét és a gyermekeit. Így nem a családnak van szüksége a háziasszonyra. A tőkének van szüksége arra, hogy a nők a munkaerő termelésének és újratermelésének fizetetlen termelőivé váljanak; ez a szükséglet hozza létre a nukleáris családot, annak szükségleteivel együtt.

2. *Nők a mezőgazdaságban*

a) Afrika számos részén a nőknek már jó ideje megvolt a gazdasági szerepük, jövedelmük, és ennek következtében az önállóságuk is. Együttműködnek a többi feleséggel, vagy más generációkkal a kereskedelemben. A gyarmati időszakban a férfiak együttműködtek az európai tisztviselőkkel és misszionáriusokkal annak érdekében, hogy a női munkát a férfi ellenőrzése alatt kommercializálják (mivel hittek a férfi felsőbbrendűségében).

b) A mezőgazdaság kommercializálódása a *jövedelmező*, nem pedig *szükséges* termények termelését jelenti. A „modernizáció" az egy férfira jutó termelés volumenének növekedését, nem pedig a meglevő emberi erőforrások fejlesztését jelentette. A magas tőkeigényű anyagfelhasználás és a nagyipari tevékenységek — a kistermelők többségének rovására — egy mezőgazdasági kisebbségnek kedveztek. A munkának a családi egységből történő kiemelése korlátozza a nőknek azt a lehetőséget, hogy önmaguk és gyermekeik számára termeljenek, és ellenőrzést gyakoroljanak a családi jövedelem felett.

c) Az önálló termelés piaci termeléssel való felváltása, (amely gyakran a klimatikus és piaci változásokra érzékeny termények exportra történő termelését jelentette) általában szegényebb családi étrendet eredményez. A férfiak kezében koncentrálódó pénzjövedelmek azt eredményezhetik, hogy inkább italra és rádiózásra, mintsem a családi szükségletek kielégítésére használják fel azokat.

d) A női termelői munkának, a nők jövedelmének és függetlenségének a felszámolása szélsőséges formában mutatja be a paraszti termelés, a jövedelmek és az autonómia általános megrendülését.

3. *Nők a kisvállalkozói szektorban*

a) A harmadik világban a nőknek a kiskereskedelemben és kisiparban való tömörülése a népesség vidékről történő elűzésének, illetve a városi bérmunkák esetében a nőkkel szembeni diszkriminációnak az eredménye.

b) Ebben a szektorban a nők nagyon erős piaci versenyben vesznek részt; ennek következtében, a hosszú munkaidő ellenére, jövedelmük minimális.

c) A modern kapitalista ipar kialakulása sok városi, női önálló foglalkozást szüntet meg, mivel az utcai standok helyébe boltok lépnek, a műhelyeket, kelmefestőket, fazekasműhelyeket gyárak váltják fel.

4. *Nők a munkásosztályon belül*

a) Nem a „női attitűd", hanem a tőkés szükségletek határozzák meg a nők bekerülését a bérmunkások soraiba. Latin-Amerikában a nagyarányú női foglalkoztatottság korszakait a női alulfoglalkoztatottság időszakai követték. Ehhez hasonlóan, a tőke és az állam az, amely a „nő munkáját" meghatározza. Ez általában piszkos, ismétlődő jellegű, aprólékos munkát, vagy pedig a háziasszonyi teendőkhöz hasonló szolgáltatói tevékenységeket jelent, azaz házimunkát, gyermeknevelést, étkeztetést, takarítást stb. A tőkésországokban már a háború idején is, a kommunista országokban pedig a békeidők óta többnyire már „férfi" állásokban dolgoznak.

b) Ugyanúgy, ahogyan régen Angliában azt tartották, hogy a bányamunka kedvező a nők és a gyerekek számára, jelenleg Indiában az építőiparban a legnehezebb munkát alacsony bérezésű nők látják el.

c) Az exportorientált iparágakban az aprólékos, ismétlődő munkák túlnyomó részét fiatal női munkaerő látja el (Dél-Korea, Tunézia, Mexikó). Egyedülállóként kapják a bérüket, és úgy tekintenek rájuk, mint akik a legjobban manipulálhatók és irányíthatók, és amennyiben betegek, vagy valamiért tiltakoznak, könnyen visszaküldhetik őket a falujukba.

d) Sok önálló női foglalkozás a kisvállalkozóknak végzett munka, vagy a nagyipari alvállalkozói munka keretébe tartozik, amelyet a hivatalos béreknél kisebb bérekért látnak el, és amelyet a törvény egyáltalán nem véd.

A mezőgazdasági vagy az ipari bérmunka gépesítése következtében a nők gyakran elveszítették állásaikat, és az új, jobban fizetett feladatok elvégzése a férfiakra hárult.

Nyilvánvaló, hogy a tőkés iparosítás nem szabadította fel a nőket, sőt a nők háromszoros alárendeltségéhez vezetett:

a) Mint háziasszonyok (anyák) és szexuális partnerek a családnak vannak alárendelve.

b) Mint munkások, alárendelt helyzetben vannak és diszkriminatív béreket kapnak.

c) Mint városi polgárok, ki vannak zárva mindenféle döntéshozatalból.

5. *Közvetlen szükségletek*

a) A nők közvetlen szükségletei nemcsak azon dolgozó szegények szektorának igényeit tartalmazzák, amelyhez tartoznak, mivel minden egyes szektorban ők a legelnyomottabbak, és mivel egy olyan társadalmi csoportot képviselnek, amely az elnyomás és diszkrimináció közös formájával találja magát szemben. Ezért sajátos és közös közvetlen szükségletekkel rendelkeznek.

b) *Olyan beruházások iránti igény, amelyek csökkentik a nők kettős terhelését és növelik a termelékenységüket és jövedelmüket.* Ez háztartási és a háztartáshoz kapcsolódó beruházásokat jelent: a háztartási munkák korszerűsítését és kollektivizálását igényli; a mezőgazdasági és városi közösségekben munkaintenzív vállalatok létesítését követeli meg.

c) *Társadalombiztosítás és szolgáltatások:* a nők modern bérmunkában való részvételét lehetővé tevő feltételek biztosítása: szülési szabadság és szülési kedvezmények, bölcsődék stb. Ezeknek azonban, egyéb változtatások hiányában, kedvezőtlen hatásai is lehetnek.

d) *Törvényes egyenlőség.* Nemcsak formális jogról van szó, amely az egyenlő fizetésekre és az egyenlő arányú családi jövedelmekre jogosít, hanem arról is, hogy a házimunkában a férfiak is részt vegyenek (mint ahogy ez a közelmúltban már megvalósult Kubában). Ezek a törvények azonban, más intézkedések hiányában, hatástalanok. Az egyenlő fizetésekről szóló törvény az alkalmazókat a „drága" női munkaerő elbocsátására ösztönözheti.

VI.

A dolgozó szegények szektorai közötti belső kapcsolatok

1. *Jelentős megosztottság*

a) Természetesen a dolgozó szegények összességének kizsákmányolása, elnyomása és a hatalomtól való megfosztottsága nem vezet spontán módon közös szükségletek és követelések megfogalmazásához (ld. a fentieket). Ez részben a tudatosságon és a szervezési képességeken belüli különbségekkel magyarázható. Ezek gyökerei azonban az eltérő gazdasági tevékenységekben keresendők.

b) A kisárutermelés (parasztok, önálló iparosok és kereskedők), az önellátó és a háztáji termelés (nők), a bérmunka (munkások) a munkának különböző munkaformáit jelenti, és ennek megfelelően az e területeken létrejött értéktöbbletet eltérő módon vonják el. A kisárutermelőket a csere folyamatában zsákmányolják ki, mivel arra kényszerülnek, hogy a monopolhelyzetben levő szektor által meghatározott árakon adják és vegyék a termékeket. A kapitalista szektor az önellátó termelőket az általuk kínált „termékek" (nevelési, élelmezési, elszállásolási munka) meg nem fizetésén keresztül zsákmányolja ki. A bérmunkásokat munkaerejük eladásán keresztül zsákmányolják ki (ami a produktív munkaerő esetében értéktöbbletet termel).

c) Valószínűnek látszik, hogy a mezőgazdasági és városi szektorokban (sőt, még két városi szektorban is) a válságok eltérő időben következnek be. Ezzel magyarázható. hogy a mexikói forradalomban (a XX. század elején) a munkások csak kismértékben vettek részt. Ezzel indokolható az is, hogy az ugyanebben az időszakban fellázadt kínai munkásságot a parasztság csak kismértékben támogatta. A nigériai parasztfelkelést (pl. 1969-ben Jorubaföldön) a munkásság nem támogatta, és a nigériai általános sztrájkokat és sztrájkhullámokat (1945, 1964, 1971, 1975) nem kísérték a parasztság és a kisvállalkozók megmozdulásai.

2. *A jelentős kapcsolódások*

a) A fentiek ellenére meg kell jegyeznünk, hogy a gazdasági interpedencia jelentős méreteket ölt. A fogyasztás tekintetében a munkások nem a monopolista tőkés szektornak (helyileg termelt vagy importált áruk), hanem a kisárutermelő szektornak (élelmiszerek, ruházat, szolgáltatások) rendelődnek alá. Az iparosok és a kiskereskedők a bérmunkások és a parasztság vásárlóerejének kiszolgáltatottjai.

b) Annak ellenére, hogy eddig külön-külön elemeztük a társadalomban eltérő szerepeket játszó társadalmi osztályokat és kategóriákat, fel kell ismernünk annak jelentőségét is, hogy a periférikus kapitalista társadalmakban a dolgozó szegények egyszerre több szerepet is vihetnek. Egy személy egyidejűleg lehet paraszt és mezőgazdasági bérmunkás, gyári munkás és kiskereskedő. A szezonális, alkalmi és az alvállalkozásban dolgozó bérmunka vegyes társadalmi státust feltételez. Sőt, a munkásosztály állandó és stabil hányadának jelentős része az első generációs munkásokból tevődik össze, vagyis olyan emberekből, akik előzőleg parasztok vagy kisvállalkozók voltak.

c) Az is valószínű, hogy a családok egyszerre több társadalmi osztályhoz tartoznak abban az értelemben, hogy a család egyik tagja bérmunkás, a másik munkanélküli vagy önálló foglalkozású lesz, a család többi tagjai (főleg a szülők) pedig továbbra is parasztok vagy háztartási munkát végző cselédek maradnak. Ha ez nem így volna, a munkások jelentős része akkor is a több társadalmi osztályt magába foglaló városi övezetekben él; a mezőgazdasági bérmunkások pedig a parasztok között élnek. A fent leírt családtípus és a lakóhelyek elrendezése ellensúlyozza a dolgozó szegénység megosztottságát.

d) És végül, a nemzeti és a nemzetközi tőkés munkamegosztásba és a világpiacba való növekvő mértékű betagozódás egyre nagyobb szektorközi válságokhoz vezet, amelyek a dolgozó szegények számos rétegét egyidejűleg érintik. *Ghanában* a kakaó alacsony tőkés világpiaci ára, valamint az importált gyáripari termékek és az olaj áremelkedése sorozatos válságokhoz vezetett, ami egyforma mértékben érintette a farmereket, a városi kisvállalkozókat és a bérmunkásokat. De például Egyiptomban és Peruban az államnak az a törekvése, hogy a gazdasági válságokat a kiadások csökkentésén keresztül „oldja meg", egyidejűleg érintette az egész városi (sőt a mezőgazdasági) szegénységet is.

VII.

A munkásosztály sajátos helyzete

1. Nyilvánvaló, hogy a munkásosztály a legmodernebb dolgozó osztály. Ezt a társadalmi osztályt a kapitalizmus hozta létre, és a szocializmus szempontjából is jelentős; (ez magába foglalja azt is, hogy a dolgozó szegénység egésze munkássá válik).

2. A munkásosztály egyben a dolgozó szegények ama legképzettebb rétegét képviseli, amelyet a legdinamikusabb és legfontosabb szektorokban alkalmaznak.

3. A munkásosztály a dolgozó szegénység legegységesebb részét alkotja. A legteljesebb munkamegosztásba kapcsolódik, ami a munkahelyén kettős függőséget eredményez. Más szavakkal: *szocializált* termelési folyamatban vesz részt, ami már önmagában is felveti a társadalmi tulajdon és a társadalmi ellenőrzés fogalmának kérdését.

4. Végül, a munkásosztály a dolgozó szegények nemzetközileg „hasznos” része. A tőkés termelési mód világméretekben növekvő interdependenciája, a termelő tőke (gyárak és folyamatok), valamint a munkaerő (a vándorlók) egyre gyorsuló mozgása arra ösztönzi a munkásosztályt, hogy szélesebb körű rálátása legyen a világra, és jobban megértse a világban lejátszódó folyamatokat, mint a parasztok, iparosok, kereskedők vagy a háztartásban dolgozók.

1. táblázat
Egy afrikai ország társadalmi struktúrája

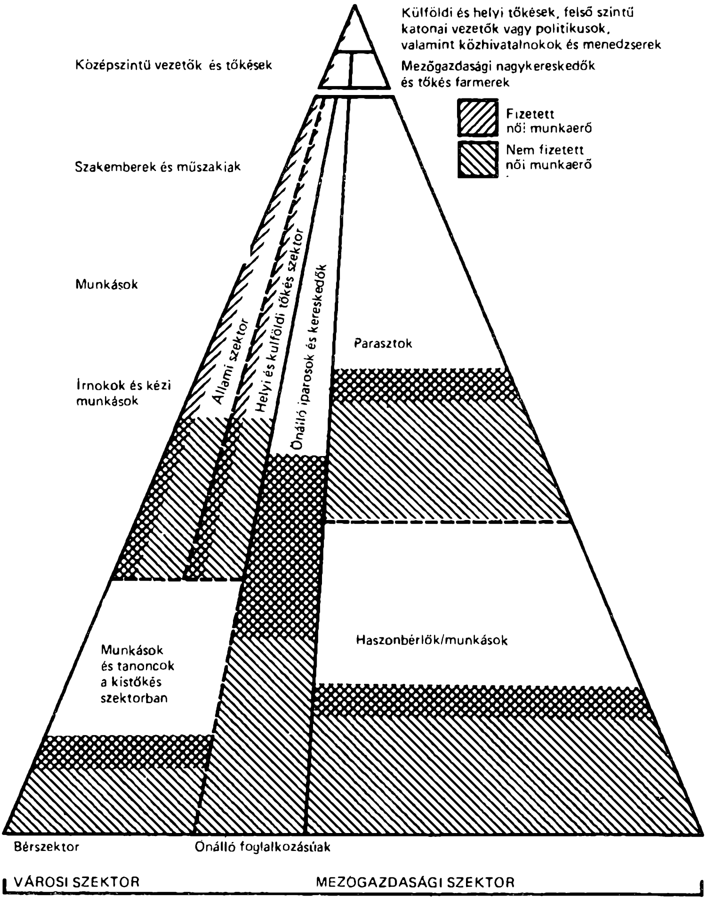
Külföldi és helyi tőkések, felső szintű katonai vezetők vagy politikusok, valamint közhivatalnokok és menedzserek
Középszintű vezetők és tőkések
Mezőgazdasági nagykereskedők és tőkés farmerek
Fizetett női munkaerő
Nem fizetett női munkaerő
Szakemberek és műszakiak
Munkások
Állami szektor
Helyi és külföldi tőkés szektor
Önálló iparosok és kereskedők
Parasztok
Írnokok és kézi munkások
Munkások és tanoncok a kistőkés szektorban
Haszonbérlők/munkások
Bérszektor
Önálló foglalkozásúak
VÁROSI SZEKTOR
MEZŐGAZDASÁGI SZEKTOR

2. táblázat

Az egyiptomi lakosság osztálystruktúrája és jövedelmei

	Ezer	Az össz-népesség %-a	Összes jövedelem (millió egyiptomi font)	Egy főre eső átlag-jövedelem (egyiptomi font)
A. VÁROSI KATEGÓRIÁK				
1. Számításba nem vettek	2 983	37		
2. Cselédek	934	12	20	21,4
3. Szubproletárok	186	2	5	26,8
4. A hagyományos szektor bérmunkásai	400	5	16	40,0
5. Proletariátus	790	10	48	60,8
6. Alacsony szintű alkalmazottak	1 117	14	118	105,6
7. Hagyományos vállalkozók	736	9	94	127,7
8. Középszintű alkalmazottak, köztisztviselők	614	8	83	133,5
9. A polgárság és az arisztokrácia	240	3	203	845,8
Összesen	8 000	100	587	73,4
B. MEZŐGAZDASÁGI KATEGÓRIÁK				
1. A köznép				
a) földnélküliek	14 000	73	50	3,5
b) szegényparasztok (<1 birtok)	1 075	6	7	6,1
c) közbülső társadalmi rétegek (1—5 birtok)	2 850	15	76	26,8

4. táblázat
A foglalkoztatottság struktúrája a harmadik világ országaiban

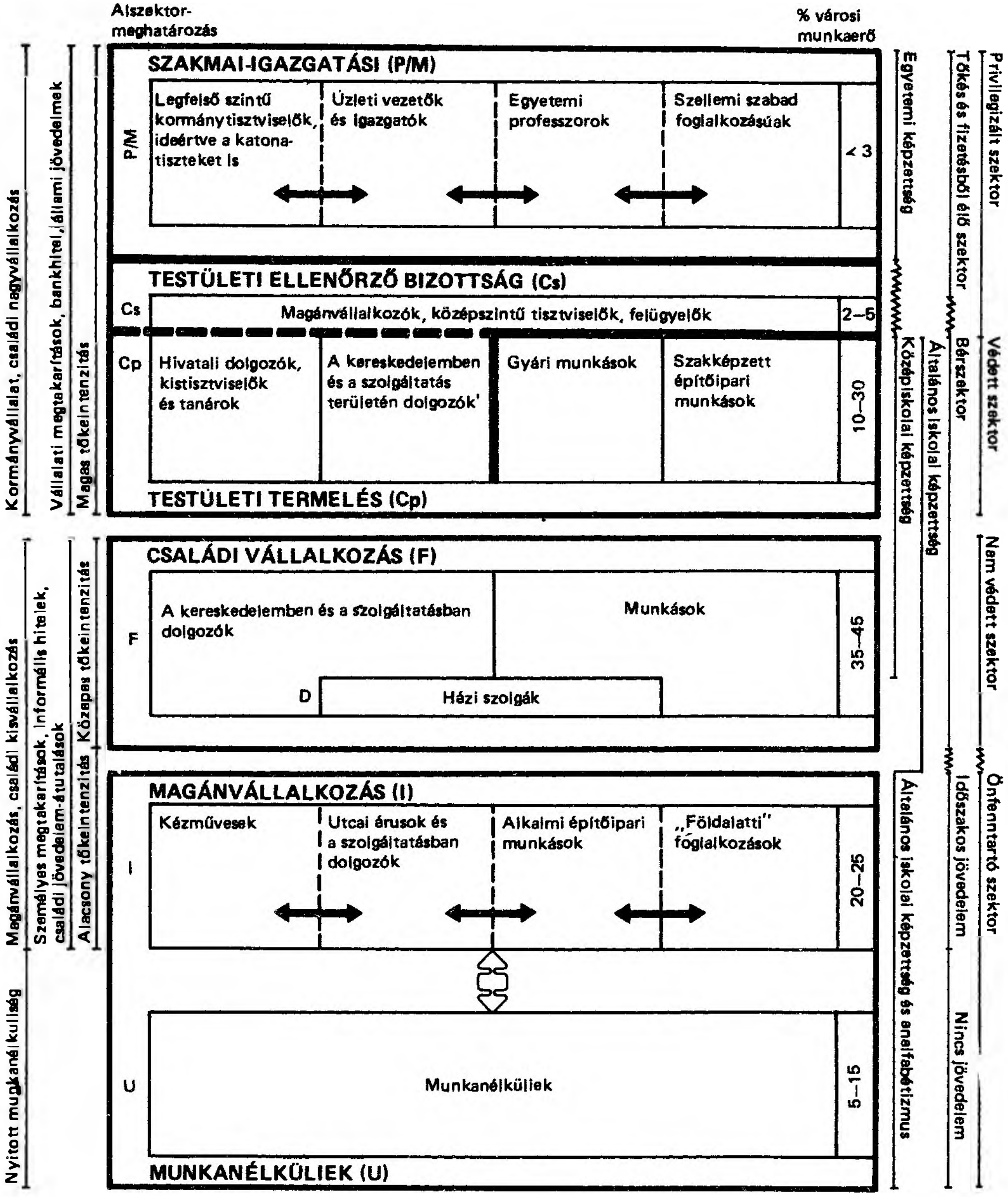
Alszektor-meghatározás
% városi munkaerő
SZAKMAI-IGAZGATÁSI (P/M)
P/M
Legfelső szintű kormánytisztviselők, ideértve a katonatiszteket is
Üzleti vezetők és igazgatók
Egyetemi professzorok
Szellemi szabad foglalkozásúak
< 3
TESTÜLETI ELLENŐRZŐ BIZOTTSÁG (Cs)
Cs
Magánvállalkozók, középszintű tisztviselők, felügyelők
2–5
Cp
Hivatali dolgozók, kistisztviselők és tanárok
A kereskedelemben és a szolgáltatás területén dolgozók'
Gyári munkások
Szakképzett építőipari munkások
10–30
TESTÜLETI TERMELÉS (Cp)
CSALÁDI VÁLLALKOZÁS (F)
F
A kereskedelemben és a szolgáltatásban dolgozók
Munkások
D
Házi szolgák
35–45
MAGÁNVÁLLALKOZÁS (I)
I
Kézművesek
Utcai árusok és a szolgáltatásban dolgozók
Alkalmi építőipari munkások
„Földalatti" foglalkozások
20–25
U
Munkanélküliek
5–15
MUNKANÉLKÜLIEK (U)
Kormányvállalat, családi nagyvállalkozás
Vállalati megtakarítások, bankhitel, állami jövedelmek
Magas tőkeintenzitás
Magánvállalkozás, családi kisvállalkozás
Személyes megtakarítások, informális hitelek, családi jövedelem-átutalások
Közepes tőkeintenzitás
Alacsony tőkeintenzitás
Nyitott munkanélküliség
Egyetemi képzettség
Középiskolai képzettség
Általános iskolai képzettség
Általános iskolai képzettség és analfabétizmus
Tőkés és fizetésből élő szektor
Bérszektor
Időszakos jövedelem
Nincs jövedelem
Privilegizált szektor
Védett szektor
Nem védett szektor
Önfenntartó szektor

MEGJEGYZÉSEK:

1. Ez a modell nem tartalmazza a városi területeken élő mezőgazdasági munkerőt. A képzett elithez (P/M és a Cs-szektorhoz) tartozó munknélkülieket formálisan nem tartalmazza.

2. Mint minden tudományos próbálkozás, ez a modell is leegyszerűsítve tükrözi a valóságot. Pl. nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy számos országban bizonyos városi foglalkozásokat speciális kasztoknak és etnikai csoportoknak tartanak fenn.

FORRÁS:

J. Friedmann and F. Sullivan, „The Absorption of labour in the Urban Economy: The Case of Developing

	Ezer	Az össznépesség %-a	Összes jövedelem (millió egyiptomi font)	Egy főre eső átlagjövedelem (egyiptomi font)
2. A kiváltságos társadalmi rétegek				
a) gazdagparasztok (5 birtok)	875	5	76	87,4
b) agrártőkések	150	1	116	773,1
Összesen	19 000	100	325	17,1

Forrás: Hassan Riad: *L'Egypte Nassérienne,* Paris, 1964, 41.

3. táblázat

A jövedelem megoszlása Latin-Amerikában

A népesség a jövedelemkategóriák szerint	A teljes jövedelem %-a	A területi átlaghoz (100) viszonyított jövedelem	Egy főre eső jövedelem USA-dollárban (1965-ös adatok, 1960-as dollárárfolyamon)
A legszegényebb 20%	3,1	15,5	60
A következő 30%	10,3	34,0	130
A következő 30%	24,1	80,0	310
A következő 15%	29,2	194,0	750
A leggazdagabb 5%	33.4	680,0	2600

Forrás: ENSZ Latin-Amerikai Gazdasági Bizottság: *La distribucion de ingreso en America Latina*, Santiago de Chile, 1969.

5. táblázat

A városi munkanélküliség aránya korcsoportonként

	15—24 éves %	15 év felett %
Ghana, 1960, nagyvárosok	21,9	11,6
Bogota, Kolumbia, 1968	23,1	13,6
Buenos Aires, Argentína, 1965	6,3	4,2
Chile, 1968, városi területek	12,0	6,0
Caracas, 1966	37,7	18,8
Panama, 1963—1964, városi területek	17,9	10,4
Uruguay, 1963, főleg városi	18,5	11,8
Venezuela, 1969, városi területek	14,8	7,9
Bangkok, Thaiföld, 1966	7,7	3,4
Ceylon, 1968, városi területek	39,0	15,0
India, 1961—62, városi területek	8,0	3,2
Korea, 1966	23,6	12,6
Malaysia, 1965, városi területek	21,0	9,8
Fülöp-szigetek, 1965, városi területek	20,6	11,6
Szingapur, 1966	15,7	9,2
Teherán	9,4	4,6

Forrás: David Turnham—Ian Jaeger: *The Employment Problem in Less Developed Countries*, OECD, 1970.

6. táblázat

Tőkeintenzív iparosítás és munkanélküliség a periférikus tőkés társadalmakban

Régiók, országok	A gyáripari végtermék évi növekedése (1963—69) %	A gyáripari foglalkoztatottság növekedése (1963—69) %
Afrika		
Etiópia	12,8	6,4
Kenya	6,4	4,3
Nigéria	14,1	5,3
Egyiptom	11,2	0,7
Ázsia		
India	5,9	5,3
Pakisztán	12,3	2,5
Fülöp-szigetek	6,1	4,8
Thaiföld	10,7	—12,0
Latin-Amerika		
Brazília	6,5	1,1
Kolumbia	5,9	2,8
Costa-Rica	8,9	2,8
Dominika	1,7	—3,3
Ecuador	11,4	6,0
Panama	12,9	7,4

Forrás: David Morawetz: „Employment implications of industrialization in developing countries”, *Economic Journal*, Vol. 84, 1974 szeptember.

A harmadik világ dolgozó szegényeinek öntudata

I.

Társadalmi öntudat

1. A társadalmi öntudat olyan erő, amely konzerválja vagy átalakítja a társadalmakat. A történelem folyamán az Iszlámot pl. ugyanúgy felhasználták azok a csoportok, akik a létező államokat vagy uralmi viszonyokat kívánták igazolni (mint jelenleg Iránban történik), és azok, akik ezeknek a megdöntésére törekedtek.

2. A társadalmi öntudat a komplexitás különböző szintjein létező jelenségként értékelhető.

a) *Társadalomlélektan:* „józan ész szerinti" mindennapi attitűdök, valamint a megszokott otthoni, munkahelyi és közösségi viszonyokba vetett hit.

b) *Populáris ideológia:* a világ és a társadalom természetének magyarázatául szolgáló, és a politikai tevékenységek irányelveit biztosító. széles körben elterjedt hitrendszerek. Ezek lehetnek:

— *vallásosak:* iszlám, keresztény, hindu stb.

— *politikaiak:* liberális, nacionalista, fasiszta, szocialista, kommunista stb.

c) *Társadalomelmélet vagy filozófia:* A természet és társadalom egészének vagy egy részének a tartalmára, megismerhetőségére és megváltoztathatóságára vonatkozó komplex rendszerek. Ezeket az elméleteket vagy filozófiákat szakemberek hozzák létre (teológusok, filozófusok, közgazdászok, politológusok), és „magyarázatukhoz" szakemberekre van szükség. Gyakran szolgálnak alapul a populáris ideológiának, és befolyásolják a társadalomlélektant.

3. Bár nagyon nehéz különválasztani a társadalmi öntudatnak e három szintjét, mi itt mégis a társadalomlélektanra és a populáris ideológiára összpontosítjuk figyelmünket.

4. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a harmadik világban nagyon nehéz különbséget tenni a munkás és kispolgári öntudat, valamint a paraszti öntudat között.

a) Az agrártársadalmakban a szegénységre erős hatással vannak a paraszti tapasztalatok és attitűdök.

b) A városi szegények „városi parasztként" jellemezhetők.

c) A családi származás és a lakóhely ugyanúgy meghatározza a munkásokat, mint a bérhelyzet.

5. Mindazonáltal nagy fontosságú, hogy különbséget tegyünk az öntudat különböző elemeiben rejlő lehetőségek és korlátok között.

6. A népi öntudatban találhatók konzervatív és radikális elemek is: ezek azonosítása és egymástól való megkülönböztetése fontos feladat.
7. A problémát a szűk látókörű, konzervatív és misztifikáló attitűdök és ideológiák (etnikai, rokonsági, soviniszta, faji, szektás, önközpontú) legyőzése, és ezeknek széles látókörű, tudományos, társadalmilag felszabadító (közösségi, szolidaritáson alapuló demokratikus, internacionalista, egalitariánus) attitűdökkel és ideológiákkal történő felcserélése jelenti.

II.

A paraszti öntudat

1. *A parasztság helyzete*

a) A régi közösség szétzúzása, a kereskedelem és az állam szférájába történő belekényszerítése (amely felett nincs hatalmuk), a földbirtokosokhoz, kereskedőkhöz, adószedőkhöz, tisztviselőkhöz, tanárokhoz és papokhoz való kötődés és a tőlük való függés.

b) Kiszolgáltatottan szemlélik a természet szeszélyeit, amelyek felett csekély hatalmuk van.

2. *Közös attitűdök*

a) *Kommunalizmus:* inkább a családdal, rokonsággal, faluval, az etnikai és vallási csoporttal, mint a parasztság egészével vagy az általában vett dolgozó szegénységgel való azonosulás.

b) *Klientalizmus: A* nem-paraszti világgal is foglalkozni képes gazdag, hatalmas és jól értesült „patrónusok" és „ügynökök" iránti tisztelet és a tőlük való függőség.

c) *Fatalizmus:* passzivitás és rezignáció azokkal a természeti és társadalmi erőkkel szemben, amelyeket nem képesek megérteni és uralkodni felettük.

d) *Ellenséges magatartás és bizalmatlanság az outsiderekkel,* azaz a tőkés piaccal, a pénzzel és versennyel szemben, (amelyben ők a vesztesek), illetve a közösségi termeléssel szemben, (amely egy új típusú közösséget, tapasztalatszerzést és kockázatvállalást, valamint előkészítő tervet igényel).

e) *Individualizmus:* ez a paraszti termelő természetéből következik.

f) *Egalitarianizmus:* a paraszti közösséget megkárosító haszonleléssel szembeni ellenálláson alapul.

3. *Közös ideológiák*

a) Formái általában vallásos jellegűek, a világi rend elfogadása körül ingadoznak, messiásvárók vagy millenáriusak; esetenként az igazság és az átalakulás nem evilági fogalmának nevében elutasítják a fennállót.

b) Azokat tekintik ellenségnek, akik a „méltányos mértéknél" többet vesznek el a parasztoktól.

c) A cél gyakran a létező paraszti közösség idealizált formája.

d) A stratégia földrajzilag és társadalmilag gyakran korlátozott; inkább a helyi „jogtalanságok" megszüntetésére, mint az általános társadalmi és politikai struktúrák megváltoztatására irányul.

III.

A városi kisvállalkozók öntudata

1. *A kisvállalkozók helyzete*

a) Mindazok, akiket a nagytőke kizár a fix fizetést biztosító munkakörökből, vagy lehetetlenné teszi számukra, hogy jelentős tőkéhez jussanak, kisvállalkozónak tekintendők.

b) Ebből adódóan a kategória nagyon széles skálájú (a koldusoktól és tolvajoktól a kistulajdonosokig terjed), és nagyon vegyes (pl. munkások, akik kereskednek).

c) Az egyik végletet a kistulajdonos képviseli, aki erős piaci versenyben áll, rendkívül sebezhető, és a monopóliumok, az állam és az alkalmazottak nyomásának van kitéve.

d) A másik végletet a „szubproletár" jelenti, aki a faluból kiűzetve, az „informális" városi környezet peremén elkeseredett és kemény harcot vív a megélhetésért, és akit az illegális vagy legális szolgáltatásokban, a kiskereskedelemben, vagy a termelésben alkalmi bérmunkásként alkalmaznak.

e) Mindazonáltal gyakran kell a bérmunkásokéval hasonló problémákkal szembenézniük (élelmiszerhiány, olajárak, szállítási gondok stb.).

2. *Kisvállalkozói attitűdök*

a) A paraszti attitűddel sok hasonlatosságot mutat.

b) A város iránti nagyobb vonzódás és a tágabb lehetőségek következtében talán kevésbé fatalisztikus és egalitariánus.

3. *Kisvállalkozói ideológiák*

a) A versenyhelyzetből fakadó individualizmus.

b) A nehéz munkát végző emberek elnyomójaként és kizsákmányolójaként tekintett nagytőkével és állammal szembeni ellenségesség.

c) A kapitalizmust, a „rend"-et támogatók, akik úgy tekintenek a kapitalizmusra és a „rend"-re, mint amely biztosítja a nehéz munkát végző egyén boldogulását.

d) Ezek az ellentmondásos attitűdök egyfajta instabilitást tükröznek, ami a gazdagokkal és hatalmasokkal, illetve a munkásosztállyal való azonosulás közötti ingadozásban fejeződik ki.

e) Az az univerzális ellenségesség, bizalmatlanság és félelem, amelyet a kisvállalkozó társaival, vásárlóival, munkásaival, valamint a nagytőkével és az állammal szemben érez, olyan kultuszok és vallások támogatását eredményezi, amelyek lelki vigaszt, menekvést és közösséget jelentenek a számára.

IV.

A nők öntudata

1. *A nők helyzete*

a) A tőkés iparosítás a nők háromszoros alárendeltségéhez vezet: mint háziasszonyok (anyák) és szexuális partnerek a férfiaknak vannak alávetve; munkásokként nemek szerint elkülönített munkát látnak el és diszkriminatív fizetést kapnak; állampolgárokként ki vannak zárva a felső szintű döntéshozatalból.

b) A harmadik világban a tőkés iparosítás következtében a nők nagymértékben a perifériára szorultak, mivel az önellátó termelést (főképpen a családi szükségleteket kielégítő élelmiszertermelést) a tőkeintenzív, exportorientált termelés érdekében felszámolták.

c) A munka nemek szerinti megosztása következtében a dolgozó szegények táborába tartozó férfiak és nők közvetlen érdekei eltérnek egymástól, és ez azoknak az érdekeit szolgálja, akik mindegyiküket kizsákmányolják és elnyomják.

2. *A nőkkel szembeni attitüdök*

a) A biológiai *különbségek* alapján fejlődött ki a *női alsóbbrendűséget* hirdető ideológia. Ez az ideológia több vallás szerves részévé vált. A „modern" nyugati társadalmak szubtilisabb és alattomosabb formákban reprodukálták.

b) Mivel a nők többségének munkáját nem fizetik meg, ezért azt „inproduktív"-nak tekintik és nem vesznek róla tudomást.

c) Mivel a tőkés termelés nem a társadalmi hasznot, hanem a profitérdekeket szolgálja, gyakran hangzik el az az érv, hogy a férfiakkal való teljes egyenlőség a modern szektorban „gazdaságtalan" (bölcsődék iránti szükséglet, szülési segély stb.).

d) Úgy érzik, hogy a „családi élet" követeli meg a háziasszonyt, ahelyett, hogy észrevennék, a kapitalizmus feltételezi a „háziasszonyra épülő családot".

e) A szegények között uralkodó férfisovinizmus és a körükben létező faji és vallási diszkrimináció olyan felsőbbrendűségi érzést és privilégiumokat kölcsönöz a férfiaknak, amelyek elfedik általános társadalmi alsóbbrendűségüket és megakadályozzák őket abban, hogy egységesen lépjenek fel ellene.

3. *A női attitűdök*

a) Az individualizált foglalkozások (kiskereskedés, kézművesség) és a háztartás korlátai közé szorítottság az elszigeteltség, az erőtlenség és a függőség érzetét kelti.

b) A hagyományos foglalkozások és státusok felszámolása — amihez a modern szakmából való kizárás, illetve az ott alkalmazott diszkrimináció jelensége társul — a mindenre való alkalmatlanság érzetét alakítja ki a nőkben.

c) Latin-Amerikában a Mária-kultusz nőközpontú misztikája a nők béketűrését, a gonosz és kegyetlen külvilággal szembeni védettséget fejezi ki.

d) A munkásosztályhoz tartozó férfiakkal ellentétben, a munkásosztály női tagjai bérmunkás-státusukat nem tekintik elsődleges fontosságúnak: a fizetett munkában való részvételt, a családban betöltött szerepükhöz viszonyítva, másodlagosnak tekintik. Ennek következtében osztályöntudatuk valószínűleg gyengébben fejlett.

e) A fentiek alapján az uralkodó és kizsákmányoló osztály helyett inkább férjüket és a házasságot tekintik az elnyomás forrásának, s ellene individuális módon küzdenek. Mindezek következtében a társadalmi osztálytudat (főképpen a munkásosztályhoz tartozó nők esetében) a férfiakétól eltérő formában és komplexebb módon alakul ki.

f) Azokban az esetekben, amikor a női szolidaritás erősebb (a „bádogvárosokban" és a munkahelyen az eladónők egymással szembeni szolidaritása), ott a foglalkoztatási és családi szükségletek érdekében létrejövő önálló szervezkedések fejlesztik az öntudatot.

g) A szegény városi nők (akik a munkásosztályhoz vagy a kisvállalkozó réteghez tartoznak) szolidaritása a lakóhelyi közösségben erősebb és folyamatosabb. A fent említett negatív érzések leküzdése itt kezdődik.

V.

A munkásöntudat

1. *A munkás helyzete*

a) Közös vonások: bérviszony, a társadalmasított munkafolyamat, a tulajdonosnak (irányítónak) való alávetettség, a munkafolyamat feletti ellenőrzés hiánya.

2. *Különbségek*

a) *Alkalmazók:* a külföldi tőkés, az állam, a helyi tőkés, a kistőkés; esetleg ezek kombinációja.

b) *Ipar:* típus- és termékfajták szerint eltérő mezőgazdaság (még elszigetelt vagy már összpontosított), bányászat, gyárak, közszolgáltatások, hivatalok.

c) *Foglalkozás és szakképzettség:* az alacsonytól a magas szintűig rangsorolva, eltérő fizetésekkel, körülményekkel, önállósággal és hatalommal.

d) *A tapasztalat jellege:* új típusú tapasztalat, második generáció.

e) A biztonság: alkalmi, szezonális, állandó.

3. *Munkásattitűdök*

a) Ezek gyakran a parasztok és városi kisvállalkozók attitűdjéhez hasonlók.

b) A tömegkommunikáció, a politikusok és a vallási vezetők által közvetített attitűdök, amelyek szeretnék velük elfogadtatni a családra, a nőkre, a fogyasztási modellre vonatkozó „modern” (a „nyugati” középosztályra jellemző) értékeket.

c) A bérmunkás-helyzetből adódó, a munkásosztályra sajátosan jellemző attitűdök, az alkalmazókkal, irányítókkal szembeni ellenséges érzület, a szolidaritás, a demokrácia, az egyenlőség attitűdjei.

4. *A munkásideológia*

Politikai jelentőségénél fogva a munkásöntudatot részletesebben meg kell vizsgálni. Ez a következő fejlődési szinteken megy keresztül:

a) *A bérhez, a munkához, vagy az üzemhez kapcsolódó öntudat.* Ez preideológiai, amely a fenti 1., 2., 3. pontokhoz kapcsolódik. A bérviszonyból adódó öntudat, amelyben az önérdekre úgy tekintenek, mint amelyet a munkahelyi — a műhely, a vállalat vagy üzem alkalmazóival, irányítóival szembeni — közös vagy egyéni akciók megkövetelnek. Ez a munkások között spontán módon fejlődik ki, anélkül, hogy a szervezetek vezetői közbelépnének. Ez majdnem általánosnak tekinthető.

b) *Szakszervezeti öntudat:* a bérmunkások közös érdekeinek a felismerése, ami a társadalmi osztályként tekintett alkalmazók, vagy irányítók elleni egységes fellépést követeli meg. Nagyon elterjedt változat.

c) *Politikai öntudat:* annak felismerése, hogy a munkások érdekeinek megvalósítása az állam politikai befolyásolását követeli meg; ez népi vagy munkáspártok létrehozását igényli. Széles körben elterjedt.

d) *Társadalmi, vagy forradalmi öntudat:* annak felismerése, hogy a munkásosztály érdekei a társadalom egészének érdekeit képviselik; ez a tőkének és az államnak egy olyan gazdasággal és politikával való felcserélését követeli meg, ahol maguk a termelők az irányítók. Az eddigi történelem folyamán nagyon ritkán fordult elő, és rövid életűnek bizonyult.

VI.

A probléma: a misztifikáció leküzdése a dolgozó szegények között

1. *A munkásosztály a legalkalmasabb* arra, hogy megtörje és leküzdje

a) a tömegek által spontán módon termelt misztifikációkat;

b) azokat a misztifikációkat, amelyeket a hatalmas, konzervatív, elnyomó társadalmi erők nemzetileg és nemzetközileg tudatosan kényszerítettek rájuk.

2. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a munkásosztály ezt a feladatot egyértelműen képes ellátni.

a) Ő maga is régi és újabb keletű misztifikációk áldozata.

b) Az osztályukat alkotó csoportok eltérő tudati szinten állnak.

c) A külföldi vagy a helyi kizsákmányolók olyan erősen ellenőrizhetik és befolyásolhatják őket, hogy képtelenek a feladat ellátására.

3. A munkásosztály vezető ideológiai szerepe nem legitimálható és nem érvényesíthető. Azon keresztül kell megnyilvánulnia, hogy:

a) osztozik a szegénység többi részének nyomorúságos helyzetében;

b) demokratikusan és türelemmel viseltetik velük szemben;

c) a munkásprogramokban az ő követeléseiket is érvényre juttatja;

d) tiszteletben tartja észrevételeiket és ideológiáikat, miközben fejlettebb ideológiákat próbál velük elfogadtatni;

e) a nemzeti és nemzetközi manipulátorok és kultúraárusítók kiszorítása érdekében fejleszti a népi kultúrát, és az új eszmék megismertetéséhez a népi nyelvjárásokat használja fel.

Harmadik rész

A dolgozó szegények és a szervezetek

I.

Politika és államhatalom

1. A politika az állam feletti ellenőrzés vagy az állammal szembeni harc eszköze.

2. Az állam az erőszak és a kiváltságos helyzetben levő kisebbségek eszköze, és egyben azok létrehozója is. Az állam csak abban az esetben és akkor fog megszűnni, ha a dolgozó szegények öntudata és képessége lehetővé teszi, hogy fizetett tisztviselők és szakemberek nélkül szervezze meg önmagát. Ez jelenleg sehol a világon nem valósult meg, mégsem tekinthető utópiának.

3. Azok a politikai harcok tekinthetők történelmileg és társadalmilag jelentősnek, amelyek során a dolgozó szegénység megpróbálta visszaszorítani vagy legyőzni a kizsákmányoló és elnyomó társadalmi-politikai rendszereket: pl. a régi és az új rabszolgalázadások, az antifeudális forradalmak, a gyarmatosítással szembeni ellenállás vagy forradalmak, az antikapitalista forradalmak.

4. A harmadik világ államai komplex jellegűek és nehezen értelmezhetők:

a) A gyarmati eredet (és általában a korlátozott mértékű átalakulás) a nyugati típusú kapitalista intézmények, gyakorlatok és értékek továbbélését eredményezi.

b) A tőkés világuralom folytonosságának következtében szinte elkerülhetetlen a hatékonyságon és jövedelmezőségen alapuló modellek, valamint intézmények behatolása.

c) A nemzetközi kapitalizmus válsága (az 1918 óta tartó általános, valamint a jelenlegi válság) megköveteli az állam uralkodó gazdasági szerepét (ezt gyakran „vegyes gazdaságnak" vagy szocializmusnak nevezik).

d) A földbirtokosok és az ipari tőkések relatív gyengesége (vagy ellentéteik) az állami bürokrácia viszonylagos túlsúlyát eredményezik (ezt néha „kormánynak", vagy „bürokratikus burzsoáziának" nevezik); e réteg gyakran közvetítő szerepet vállal, esetleg sikerrel irányítja őket.

e) Ott, ahol az egymással szemben álló társadalmi osztályok (munkások és parasztok az egyik oldalon, tőkések és földbirtokosok a másikon) az elhúzódó nemzeti vagy társadalmi forradalom során egyaránt kimerülnek, az állam uralkodik a „nép" és a „munkások" helyett, akiknek a nevében beszél.

5. *Politikai formák*

a) A liberális-demokratikus, vagy a versengésen alapuló pártrendszer (amelyet néha „parlamentáris" vagy „demokratikus" rendszernek neveznek), gyakorlatilag eltűnt, vagy csak nagyon akadozva működik. Ez a modell csak a sikeres tőkésországokban található meg. Általában teret biztosít a „szabad" és versengő szakszervezeteknek vagy támogatja azokat.

b) Ezt a struktúrát szinte mindenhol az egypártrendszer, vagy az uralkodó pártok rendszere, esetleg katonai-bürokratikus (nem-párt) rendszer váltotta fel. Úgy tűnik, hogy ezeket a korporatív-populista rendszerek körébe sorolhatjuk.

c) A korporatív típus ideológiailag általában az imperializmus és a kapitalizmus szószólója, a hagyományos társadalmi osztályok és intézmények támogatója, nyíltan elitista és autoritárius, viszonya a tömegszervezetekhez, (amelyeket csak nagyon szigorú ellenőrzés alatt, egyirányú kommunikációs csatornaként engedélyez működni) ellenséges.

d) A populista típus általában imperialistaellenes, diplomáciailag és politikailag gyakran a Szovjetuniót támogatja, gazdasági tekintetben az állam, ideológiailag a szocializmus mellett áll ki, és arra törekszik, hogy aktivizálja vagy mozgósítsa a tömegeket a belső vagy külső ellenségekkel, a régi uralkodó osztályokkal szemben. A tömegszervezeteket támogatja, s gyakran elvárja azoktól, hogy kétirányú kommunikációs csatornaként működjenek, általában azonban nagyon erős ellenőrzés alatt.

6. *Következtetések*

a) Ezek a feltételek egyidejűleg gátolják és ösztönzik a tiltakozó tömegmozgalmakat. Visszafogják azokat, abban az értelemben, hogy tagadják „a politikailag szabad piacot", ahol a tömegeknek lehetőségük lenne arra, hogy a reformok érdekében „versenyre keljenek" a tőkével és egymással is. Ösztönzőleg hatnak abban az értelemben, hogy az állam és a tömegek kapcsolatainak politikai jelleget kölcsönöznek, aminek következtében a tömegekben tudatosítják azt, hogy a nélkülözésekért az államot terheli a felelősség, és mindenfajta változás szempontjából lényeges az állam feletti ellenőrzés (a liberális demokráciákban általában nem ez a gyakorlat).

b) A dolgozó szegényeknek nehézséget okoz, hogy autonóm szervezeteket hozzanak létre, amelyek a saját követeléseiket fejezik ki, és olyan kapcsolatokat építsenek ki egymás között, hogy a közös, általános és hosszú távú érdekeiket érvényesíteni tudják azokkal szemben (legyenek azok nemzetiek vagy nemzetköziek), akik arra törekszenek, hogy kizsákmányolják, uralják, megosszák és manipulálják őket.

II.

Parasztmozgalmak

1. *A leigázással és a kisajátítással szembeni ellenállás*

Ez inkább a „közösségi termelőkre”, mintsem a parasztságra jellemző (pl. földbirtokosok, haszonbérlők). Ezek a mozgalmak azonban azáltal válnak jelentőssé, hogy az egyenlők (gyakran idealizált) szabad közösségére és az ellenséges kizsákmányolással és elnyomással szembeni hősi ellenállásra emlékeztetnek.

2. *A rabszolgaság, a földbirtokosság és a paraszttá válás elleni lázadások*

a) Bárhol, ahol létezett rabszolgaság, sor került rabszolgalázadásokra is, amikor a rabszolgák elszöktek, hogy szabad közösségeket hozzanak létre, hogy parasztokká válhassanak; ám gyakoribb eset volt, hogy leverték lázadásukat.

b) Néha hatalmas területeket átfogó lázadások törtek ki Latin-Amerikában a latifundiumok tulajdonosai, Kínában a földbirtokos osztály ellen. A legutóbbi példa Etiópia. Amennyiben ezek a lázadások sikeresek, úgy a parasztság kialakulásához vezetnek. Ez a törekvés azonban általában sikertelen marad, mivel az új parasztságot megfosztják földjétől.

c) Amennyiben a farmereket paraszti sorba kényszerítették (mint pl. Nyugat-Afrika túlnyomó részén a gyarmatosítás idején), úgy azok a piaci termelés, az adófizetés és a munka megtagadásán keresztül lázadhattak helyzetük miatt.

3. *Sajátságos paraszti követelések*

a) Ezek a tisztán paraszti státusszal rendelkező (saját munkaerővel megművelt, saját földdel rendelkező) farmerek, akik — bár elfogadják helyzetüket — annak javítására törekednek.

b) Ez magasabb árak (kereskedő- és államellenes), alacsonyabb adók vagy jobb körülmények (államellenes) és jobb földek (földbirtokos-ellenes) követelését jelentheti.

4. *Radikális-demokratikus mozgalmak*

a) Bár a fent említett mozgalmak általában helyi és korlátozott jellegűek, gyakran válnak általános politikai mozgalmakká, aminek következtében a parasztság általában más társadalmi osztályok (tőkés, középosztálybeli értelmiség, városi kispolgárság, munkásosztály) vezetésének rendelődik alá, összefonódik azzal.

b) A radikális-demokratikus (antioligarchikus, antikolonialista, antirasszista és antielitista mozgalmakat) általában, más követelésekkel együtt, a paraszti követelések inspirálják, és főképpen — vagy legalábbis részben — a paraszti erőktől függenek.

5. *A szocialista forradalmi mozgalmak*

Amennyiben ezek a mozgalmak antikapitalista mozgalmak, úgy a parasztság felszámolását, a kistulajdon és a magánföldek társadalmi tulajdonba vételét, valamint közösségi megmunkálását eredményezik.

Az a tény, hogy ismerünk olyan eseteket, amikor a parasztok is részt vettek ilyen jellegű, a földbirtokosok és tőkések elleni lázadásban, sőt, a földbirtokok társadalmi tulajdonba vételét követelték, arra világít rá, hogy a parasztok — a munkások és a szocialista értelmiségiek oldalán, a nemzeti forradalmi harcokban való részvétel következtében — képesek felülemelkedni a „paraszti öntudaton”.

6. *Viszonylagos radikalizmus a parasztok körében*

a) Valószínű, hogy inkább a független középparaszt fog szervezkedni és lépéseket tenni, mintsem a földnélküli és félig proletarizálódott paraszt, vagy a gazdagparaszt. A független középparasztot nem érinti a félig proletarizálódott paraszt függőségi helyzete, valamint a gazdag farmer érdekeltségi viszonyai, továbbá saját gazdasági erőforrásokkal rendelkezik.

b) Valószínű, hogy ezek a parasztok eldugott, az állami, vagy földbirtokosi ellenőrzés körzetéből távol eső területeken élnek, aminek következtében nagyobb a lehetősége annak, hogy sikeresen képviseljék ügyüket (és egyben a városi eredetű gerillahadseregek biztos bázisát képezzék).

c) A parasztok valódi érdekei — nevezetesen a föld birtoklásával kapcsolatos érdekeik — azonban a szocializálódást célzó átalakulási folyamatok iránti elkötelezettségük megingásához vezethet.

d) Talán a „leginkább függő helyzetben levő” munkás-paraszt —, aki képes arra, hogy úgy gondolkodjon és cselekedjen, mint egy munkás, akinek a szervezett munkásosztállyal a legjobb a viszonya, és aki egyszemélyben „kapcsolódik” a munkásosztályhoz és a parasztsághoz — előtt nyílik a legtöbb lehetőség, sőt, esetleg képes is felülemelkedni a tisztán paraszti érdekeken.

III.

A kispolgárság mozgalmai

1. Nehéz e réteg mozgalmait azonosítani, vagy érdekeit az előbbiekben említett kistőkések és szubproletár [sub proletarian] elemek érdekeitől különválasztani. Valójában a városi szegénység (amelybe természetesen sok bérmunkás is beletartozik) lakóhelyén kibontakozó mozgalmakról kell beszélnünk; e lakóhelyek általában városi nyomornegyedek, törvénytelen települések, vagy lakótelepek.

2. Ezért a követelések a lakóhelyre vagy a környezetre, de főképpen a szállásra vonatkoznak. Az egyéb alapvető követelések a szolgáltatásokat érintik (víz, áram, utak, oktatás). Léteznek a foglalkoztatásra vonatkozó követelések, és előfordulnak az élelmiszerek és az egyéb alapvető szükségleti cikkek magas árai elleni tiltakozó akciók is.

3. A környezetre vonatkozó követelések esetében döntő szempont, hogy azok körzetenként könnyebben elkülöníthetők, mint a munkások követelései, mivel a „lakók” nemzeti szolidaritása kisebb mértékű, mint a munkásoké.

4. *Szervezetek*

a) A szolidaritásra való természetes ösztönzés hiányában — amelyre a bérmunka keretein belül a társadalmiasult munkatevékenység ösztönöz — kevésbé valószínű, hogy a kisvállalkozók vagy a munkanélküliek társadalmi réteggé — vagy akár társadalmi alréteggé — szerveződjenek. A munka szervezése, a vásárlók megnyerése, valamint a védelem és a könnyebbségek megszerzése következtében szinte minden esetben versenyben állnak egymással. Ezzel magyarázható a kollektív szervezettség egyéb formáinak a bősége; ilyenek pl. a *rokonsági kapcsolatok*, (amelyek a családi szolidaritáson és segítségen alapulnak, és főképpen a gazdagokra és sikeresekre vonatkoznak); a *vallás*, amely gyakorlati segítséget és ideológiát nyújt reményvesztettségük orvoslásához.

b) A politikai pártok az önsegélyező csoportokon, a szomszédsági vagy lakóhelyi testületeken keresztül gyakran létesítenek önsegélyező szervezeteket.

c) Üzletemberek egyesületei.

d) Sport- és táncklubok.

5. *Vezetés*

a) Mivel hiányzik a gyári szerveződés által biztosított szolidaritás bázisa, valószínűbb, hogy a városi szegények „patrónusukat” a saját környezetükben vagy a környezetükön kívül található gazdagok, hatalmasok és tapasztalattal bírók között keresik. Az utóbbiaknak viszont elég idejük, vagyonuk és képzettségük van ahhoz, valamint érdekükben is áll, hogy „klientúrát” alakítsanak ki maguk körül.

b) Olyan környezetben, ahol több társadalmi osztály él egymás mellett, éppen a kisvállalkozó az, aki a közösség többi részének manipulációja révén, és azon keresztül, hogy elsősorban a saját érdekei által vezérelten magasabb és hatalmasabb (üzleti, politikai, bürokratikus) patrónust támogat, a legtöbbet nyerheti.

c) A szomszédsági kapcsolatokon kívül álló, konzervatív politikusok valószínűleg az ilyenfajta „patrónus—kliens” viszonyt részesítik előnyben, mivel ez a viszony „vertikális” kapcsolatokat létesít köztük és a szegénység között, míg a peremvárosok közötti, valamint a dolgozó szegénység egyéb társadalmi rétegei (munkások, parasztok) között fennálló kapcsolatokat megszünteti. Az elit által létesített ilyen jellegű szomszédsági szervezetek felkeltik a szegénység reményeit, és olyan követelésekhez vezetnek, amelyeket az elit nemzetileg nem képes kielégíteni.

d) A legsikeresebb szomszédsági szervezetek azok, amelyeknek a szervezett munkásosztállyal való szolidaritás javára sikerült megtörniük a patrónus—kliens viszonyt. A munkásoknak érdekükben áll, hogy szomszédsági viszonyok is létezzenek, a városi szegénység többi részének pedig az az érdeke, hogy a szervezett munkásosztály hatalommal rendelkezzen.

6. *A vezetés típusai*

a) A „főnök”, a hívek passzív kíséretével.

b) A választott vezetőség.

c) Hátterét (kisvállalkozók) és viselkedésmódját (patrónus—kliens viszony a hívekkel) tekintve, a gyakorlatban a vezetők fenti két típusa hasonlít egymáshoz. A második típus azonban legalább teret enged a választásoknak, a demokratikus eljárásmódoknak stb.

7. *Politikai tevékenységek*

a) *Adminisztratív:* az egyén vagy kis létszámú csoport *bevonása* a bürokráciába. A siker a jelöltekre korlátozódik és megszilárdítja a bürokraták igazságába, a szerencsébe és az egyéni kezdeményezésbe vetett hitet.

b) *Választói tevékenység:* általában közvetítői tevékenységre ösztönöz, és arra, hogy olyan jelölttel szemben vállaljanak ideológiamentes (opportunista) elkötelezettséget, akinek a legnagyobb esélye van arra, hogy sikeresen teljesíti feladatát. Azonban a választottak képtelensége arra, hogy minden kérésnek eleget tegyenek, s hogy minden ígéretet beváltsanak, a nép ellenkezését vagy önmozgósitását válthatja ki.

c) *Közvetlen akció:* növeli az öntudatot, a bizalmat, a teljesítőképességet, és a szegényeket alkalmasabbá teszi arra, hogy a maguk javára használják fel a választásokat és nyomást gyakoroljanak az adminisztrációra. A közvetlen akció kérelmek benyújtását, gyűléseket, politikai tüntetéseket, kisajátításokat és általános lázadásokat jelenthet.

IV.

A munkásosztály mozgalmai

1. A munkásosztály harca egyre szélesebb körűvé válik és egyre nagyobb jelentőségre tesz szert.

a) *Gyáron belüli harc:* a vállalat vagy a gyár elleni tiltakozás, amikor az alkalmazót tekintik ellenségnek. Mindössze sztrájkbizottságot vagy szűkkörű egyesülést (vállalati, iparosi, gyári) igényel. A győzelmek az ennek megfelelően kialakuló sajátos csoportokra korlátozódnak, és csak kislétszámú csoportok öntudatának erősítését szolgálják.

b) *Szakszervezeti politikai harc:* az állam elleni közvetlen tiltakozásban nyilvánul meg — az államra mint az alkalmazók szószólójára, vagy mint a felettük álló hatalom eszközére tekintenek. Ez nemzeti méretű szakszervezeti mozgalmakat feltételez, és általános nemzeti követelésekben és akciókban nyilvánul meg. A győzelmek megerősítik az osztályöntudatot, azonban nem vezetnek szükségképpen a munkásöntudat —, mint egyszerűen a tőkére vonatkozó egyenlő jogokban való „érdekeltség" — meghaladásához.

c) *A munkás- (vagy populista) párt politikai harca:* itt a munkás a többieknél jobb szószólónak és irányítónak bizonyul. Ebben az esetben előfordulhat, hogy a harc csak a választási harcokra korlátozódik és különválik a gyári harcoktól, ezáltal gyengítve az osztályöntudatot és mérsékelve az aktivitást. Megköveteli azonban a munkásosztálytól, hogy részt vegyen minden társadalmi kérdés — oktatás, beruházás, föld, külföldi kapcsolatok stb. — megvitatásában. A harmadik világ országainak többségében a politikai pártharcok féllegális, vagy illegális körülmények között folynak, s ennek következtében a tömeg aktivitására van szükség ahhoz, hogy a párt sikeres legyen.

d) *Forradalmi szocialista harc:* a társadalmi-gazdasági rend megváltoztatásáért és a munkásosztály hatalmáért folytatott harc olyan mozgalmat követel, amelyben — a dolgozó szegénység összességét tekintve — a szocialista elméleti és ideológiai harc a politikai és a gyárakban folyó harcokkal fonódik össze.

2. A munkásosztály harcához többnyire hasonló szintű, sajátos szakszervezeti stratégiák is kapcsolódhatnak (ld. a 7. táblázatot).

a) *Konzervatív:* olyan szakszervezetek, amelyek elsődleges célja a fennálló rend — legyen az egy vállalaton vagy a társadalmi-politikai rendszeren belüli rend — fenntartása és védelme.

b) *Reformista:* az ilyen típusú szakszervezetek szerint a munkások olyan megkülönböztetett érdekekkel rendelkeznek, amelyeket a nagyobb méretű változtatások folyamatában lehet érvényesíteni.

c) *Radikális-demokratikus:* ezek a szakszervezetek úgy tekintik, hogy a munkások céljainak megvalósítása alapvető *politikai változásokat* követel, és felkészültek arra, — mivel a létező rendszert teljesen törvénytelennek tekintik —, hogy ennek elérése érdekében nem-törvényes módszereket alkalmazzanak.

d) *Szocialista-forradalmi:* azok a szakszervezetek, amelyek felismerik, hogy a munkások céljainak elérése alapvető *gazdasági és politikai* változásokat, valamint a munkások által irányított gazdaságot és politikát feltételez.

V.

A vezetés problémája

1. A munkásosztály *potenciálisan* képes arra, hogy a legradikálisabb módon szemlélje a társadalmat. A legjobban képzett, valamint a legjobb stratégiai helyzetben van ahhoz, hogy a tömegek mozgalmát koordinálja és vezesse, azaz növelje a környezetük felett gyakorolt ellenőrzés mértékét. Az általa irányított szakszervezetek és politikai mozgalmak azonban (amint a fent említett lehetőségek alapján láthattuk) *nem szükségképpen* érdekeltek abban, hogy egy ilyen szerepet játsszanak. Konfliktusok támadhatnak a vezetés jellegét, valamint ideológiáját és stratégiáját illetően.

2. A harmadik világban jelenleg a tömegek vezetésének három fő típusa különböztethető meg. Ezek a típusok különböző történelmi időszakokban és földrajzi helyeken bukkantak fel, és annak mértékében fejlődtek tovább, illetve indultak hanyatlásnak, hogy mennyire voltak képesek a tömegek megnyerésére, valamint hogy mennyiben tudták az igényeket kielégíteni, netán mekkora kudarcot vallottak e téren.

a) *Szociáldemokrata (munkás vagy reformista):* A centrum tőkésországaiban az eredeti tőkefelhalmozás eredményeképpen formálódott, és képesnek bizonyult arra, hogy politikai és gazdasági engedményeket tegyen a munkásosztálynak. A gyarmatokon is jelen volt (az anyaországi munkásság védnöksége alatt), ám a nem megfelelő gazdasági és politikai feltételek következtében általában összeomlott, vagy felszámolták. Kivételt képez Izrael, Chile (Pinochet előtt), Venezuela, Szingapúr.

b) *Kommunista:* periférikus tőkésországban (Oroszország) az eredeti tőkefelhalmozás ideje alatt alakult ki, és az egymással összefonódott nemzeti és társadalmi forradalmak során legyőzte a kapitalizmust. A Marxtól származó szofisztikus elmélet és stratégia a forradalmi pártok számára munkás-paraszt szövetségek létrehozását, munkásfelkelések (Oroszország) vagy paraszti bázisú gerillák (Jugoszlávia, Kína, Vietnam, Kuba) szervezését tette lehetővé.

A harmadik világ kommunista pártjai — a nemzetközi hovatartozás kérdését illetően, valamint a hatalmas kommunista államok és a komplex helyi realitások követelményei közötti feszültség következtében — megosztottak. A sorozatos jelentős vereségek mindhárom kontinensen (Indonézia, Szudán, Chile) gyakran erre vezethetők vissza. A sikerek, valamint az állandó állami támogatás azonban folyamatos erőt biztosít számukra.

c) *Populista:* bár ennek bizonyos eredetei megtalálhatók a XIX. századi orosz és amerikai, a parasztságért vagy a farmerokért vívott mozgalmakban, ez a típus leginkább Ázsiára (Nehru, Sukarno), Afrikára (Nkrumah, Ben Bella) és Latin-Amerikára (Perón, Goulart) volt jellemző. Jellegzetességét az adja, hogy a helyi vagy a külföldi elittel szemben az osztatlan tömegre (a „népre", a „nemzetre") támaszkodik, hozzájuk szól. További jellemzője az egyszemélyi vezetés, valamint a munkásosztály vagy a tömegszervezetek, illetve egyéb politikai irányzatok független szerepének elutasítása annak ürügyén, hogy azok „megosztják a népet" az ellenséggel szemben. A modern populista rezsimek, bár általában nacionalisták és érdektelenséget mutatnak az internacionalizmussal szemben, számos elemet a kommunista rezsimektől vettek át. Annak ellenére, hogy már hatalmon voltak, számos rezsimnek nem sikerült legyőznie az ellenséget vagy megtartania a tömegek lojalitását (Sukarno, Nkrumah, Perón). Mégis, mindaddig a legnagyobb politikai erőt képviselik, amíg egy határozott és erős munkásosztály körvonalai kirajzolódnak.

3. A populista vezetés mindhárom típusának válsága az egyre inkább katonai-bürokratikus befolyás alá kerülő harmadik világban olyan vezetési formák szükségességére világít rá, amelyekkel a tömegek — igényeik megfelelőbb kielégítése, valamint a nemzeti és nemzetközi ellenséggel szembeni erőteljesebb küzdelem tekintetében — jobban képesek azonosulni.

Negyedik rész

A nemzetközi szervezetek és a dolgozó szegények

I.

Nemzetközi kapcsolatok és internacionalizmus

1. *Nemzetközi kapcsolatok*

a) Nemzetállamok között fennálló kapcsolatok.

b) Mint tudjuk, a nemzetállam a kapitalizmus terméke, és a munkásságot mint nemzetközi osztályt erősen megosztja.

c) Továbbra is a kapitalista nemzetállamok dominanciája jellemzi a

7. táblázat
Szakszervezeti stratégiák ma

		Szervezési kapcsolatok		Követelések			
	Tevékenység	A tömegek fennmaradó hányada	A munkások fennmaradó hányada	Társadalom	Politikai	Gyári	Ideológiák
KONZERVATÍV	Védnökség Szociális tevékenység Rendszabályozás	Ugyanaz, mint az előzőekben	Tőlük elszigetelt, vagy formális felső szintű bürokratikus viszony	Családi vagy szervezeti kapcsolatok	Az államnak és/vagy az uralkodó pártoknak vagy frakcióknak a támogatása	Az igazgatóság támogatása A termelés növelése	Testületi klientizmus Klerikális-keresztény Állam-szocialista
REFORMISTA	Kollektív alkudozás. Törvényhozást befolyásolni igyekvő külső érdekszövetség aktivitása. Tanácsadói bizottsági munka. Korlátozott hatáskörű sztrájkok óta	Paternalista: készpénz, tanácsok és szakemberek nyújtásán keresztüli segítségadás	Lokálpatrióta (szakma, ipar és foglalkozás szerint)	Egyenlő lehetőségek. Egy jobb irányba történő folyamatos átalakulás: „nagyobb szelet a tortából"	Liberális demokrácia. A szervezkedéshez, a sztrájkhoz és a konzultációhoz stb. való jog	Bérek és körülmények: „tisztességes napi munkáért tisztességes napi bért" Részvétel	Liberális Labourista Fejlesztést támogató (developmentalista) Marxista Szociál-keresztény
RADIKÁLIS-DEMOKRATIKUS	Általános sztrájkok. Extra-parlamentáris politika. Fegyveres harc. Tüntetések. Lázadások	Ugyanaz, mint az előbbiekben	Szolidaritás	Mint a reformisták, azonban alapvető változások követelése	Függetlenség „Populista hatalom"	Mint a reformisták	Nacionalista Populista Marxista Szociál-keresztény
SZOCIALISTA-FORRADALMI	Ugyanaz, mint a radikálisoknál	Ugyanaz, mint a radikálisoknál	Ugyanaz, mint a radikálisoknál	Felülkerekedni a piacon, a társadalmi egyenlőség megteremtése egy tervezésen alapuló társadalomban	Az állam felett gyakorolt munkásellenőrzés	A vállalat és a termelés ellenőrzése	Marxista

Klerikális—keresztény

világot, és ennek következtében a nemzetközi kapcsolatokat is, s ez a dominancia meghatározza azok tartalmát és formáját.

d) A posztkoloniális és posztkapitalista állam számára rendkívüli nehézséget okoz ennek megváltoztatása:

— mivel az alapvető kapitalista országok „határozzák meg a napirendet";

— a nemzetállam „konzervatív" igényekkel biró, „konzervatív" szervezeti forma.

e) Emlékezzünk arra, hogy az orosz forradalom nem egy nemzetállamnak, hanem a *munkástanácsok által irányított társadalmak nemzetközi egységének* megteremtésére törekedett (Szovjetunió). A tőkés világhatalom vetett gátat ennek a törekvésnek, és a kommunista szövetség nemzetközi kapcsolataiban még ma is sok „tőkés" forma található, (amelyek gyakran rosszabbak az iparosodott kapitalista országokénál).

f) A legnagyobb nemzetközi szervezetek a centrumbeli tőkésállamok termékei és/vagy azok fennhatósága alatt állnak.

2. *Internacionalizmus*

a) Tradicionálisan az elnyomottak és kizsákmányoltak országhatárokon túllépő szolidaritását és a közös ellenséggel való szembenállást jelentette.

b) Az ipari kapitalizmus kialakulása óta eltelt időszakban a szakszervezetek nemzetközi kapcsolatainak három jelentős korszaka különböztethető meg:

— *az 1860-as évek:* a szakszervezetek és a szocialista pártok közös összefogása az I. Internacionálé keretén belül, hogy a szakszervezeti egyesülések számára olyan törvényes és politikai feltételeket hozzanak létre, amelyek megakadályozzák a nemzeti vagy több nemzetre kiterjedő sztrájktöréseket. Ez nemzeti szakszervezeti centrumok létesítését eredményezte.

— *1890-es évek:* a szocialista pártokból kivált nemzeti szakszervezetek nemzetközileg összefognak, hogy a *nemzetileg meghatározott* munkásosztály érdekeinek *szigorúan gazdasági* értelemben vett védelmezői legyenek.

— *Az 1960-as évek közepe:* a termelőtőke internacionalizálódása — a nemzetközi gyáripar kialakulása — aláássa az „ökonomista" szakszervezeti rendszer alapjait, és a munkásosztály mozgalmaitól *közös nemzetközi politikai és gazdasági akciókat követel.*

c) A tőkés gazdaság *nemzetközi jellegéből* fakad a munkásosztály internacionalizmusának kialakulása; ezt követeli a tőkés *államigazgatás nemzeti* formája. Az internacionalizmus tehát a munkásosztályra jellemző sajátos jelenség.

d) A parasztság, az ifjúság, a nők stb. nemzetközi szervezetei régtől fogva léteznek, azonban általában a nemzetközi munkásmozgalmak kezdeményezésére jöttek létre, vagy azoknak valamelyik alapvető irányzatához kapcsolódtak.

II.

A transznacionális társaság (TNC)

1. *Gazdasági jellemzői*

a) A kapitalizmus legfejlettebb formájának kifejezője.
b) A termelő erőforrások, a pénzügy és a kereskedelem koncentrációja.
c) A tulajdon és a hatalom centralizációja.
d) A tőke és az erőforrások nemzetközi áramlása.
e) A magánprofit érdekeit szolgáló termelés, ami együtt jár a társadalmi és természeti erőforrások hatalmas mértékű pazarlásával.

2. *Politikai következmények*

a) A nemzetállam feletti uralom és annak felhasználása a munkásosztály megosztására és ellenőrzésére.
b) Az autonóm, egységes és hatékony nemzetközi szakszervezeti mozgalommal való szembenállás.
c) Ellenséges viszonyulás és közvetett ellenállás az államosításra törekvő államokkal szemben.

3. *A legfőbb új jellegzetességek:* a termelés internacionalizálása.

a) Formálisan a termékek TNC-k általi exportját vagy importját jelentette.
b) Jelenleg az új nemzetközi munkamegosztás keretein belül (NIDL) a termelést exportálják és a munkaerőt importálják. Ebből az következik, hogy:
— a magas szintű technológiával rendelkező és nagy profitot eredményező iparágak a centrumban összpontosulnak;
— a nyersanyagtermelést, valamint az alacsony technológiájú és hatékonyságú iparágakat a periférikus (nemzeti, regionális, nemzetközi) területekre koncentrálják.

c) *A NIDL-nek a perifériára vonatkozó következményei*

— nem az alapvető szükségletek kielégítését szolgáló, exportorientált, összeszereléssel foglalkozó iparágak kialakulása;
— részfolyamatok, nem pedig egész gyártási folyamatok, az ellenőrzés hiánya;

— alacsony szakképzettség, alacsony bérek, kevés haszon a munkásosztály számára;

— gyakran fiatal női munkaerő alkalmazása;

— kevés visszafelé vagy előre irányuló kapcsolódás, aminek következtében a munkanélküliség kérdése nem megoldható;

— jelentős mértékű állami támogatás;

— nem igényel állami „beavatkozást”, ugyanakkor a munkások elnyomását célzó (sztrájk- és szakszervezet-ellenes) politikát követel;

— nagyon érzékeny a helyi ellenőrzés hatáskörén kívül eső nemzetközi gazdaság változásaira.

d) *A centrum tőkésországaira vonatkozó következmények*

— magas és állandósuló munkanélküliségi ráta, amint a tőkések olyan területre települnek át, ahol alacsony a bérszínvonal;

— az áttelepítés a textil-, a cipő-, az elektronikai és az optikai iparon túlmenően az acél-, a hajóépítő- és a nehéziparra is kiterjed;

— a munkaintenzitás növekedése, a munkaidő meghosszabbodása (túlóra, betegszabadság megrövidülése), a szakértelem elvesztése, a reálbérek csökkenése;

— a centrum-államoktól nagymértékű támogatás és alacsony adók követelése; az áttelepítés következtében mérséklődő állami jövedelmek „az állam pénzügyi válságához” és a közszolgáltatások stb. csökkenéséhez vezetnek;

— az államok a munkásosztály megfegyelmezésére gazdasági recessziót idéznek elő;

— az államok támadást indítanak a hagyományos liberális munkás- és szakszervezeti jogok ellen, és az autoritárius intézkedéseket támogatják.

e) *A TNC-k és a világ szegénysége*

— mind az iparosodott, mind az elégtelenül iparosodott országokban a TNC-ket terheli a felelősség a nemzeti és nemzetközi méreteket öltő szegénység kialakulásáért és elterjedéséért;

— a szegénység a TNC-k gazdasági, technológiai, politikai és termékstruktúrájának a következménye, mivel ezekben összpontosul a gazdaság és a hatalom, valamint a privilégiumok is ide koncentrálódnak;

— megjegyezzük, hogy a TNC-k arra törekszenek, hogy egy „társadalmilag felelős multinacionális vállalat” képét alakítsák ki magukról, és így monopolizálhassák a „közbenső” vagy „megfelelő” (kis méretű, egyszerű) technológiákat, valamint hogy gazdasági és politikai hasznot húzhassanak a dolgozó szegénység megsegítésére hivatott reformokból.

III.

A kormányközi szervezetek (IGO)

1. Mindegyik IGO azt a célt vallja, hogy igazságot és egyenlőséget akar teremteni, mialatt pénzügyileg, politikailag, és személyzetét tekintve mindegyikük a centrumbeli tőkés országok, azaz a TNC-k vezetőségének uralma alatt áll. A következőkben megvizsgáljuk a „legtőkésebb" szervezetet — a Világbankot — és a munkások befolyásával szemben a legnyitottabb szervezetet, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetet.

2. *A Világbank (WB) és a Nemzetközi Valutaalap (IMF)*

a) A Világbank a „gazdag emberek klubjaként" közismert, bár nemrégiben bejelentette, hogy fő feladatának a szegénység leküzdését tekinti.

b) A Világbank irányelvei:

— a múltban az általa követett politika közvetlenül és nyilvánvalóan a TNC-nek kedvezett: szolgáltatói infrastruktúra létrehozása, a politikailag érzékeny országok stabilizálása: a nyersanyagexport fejlesztése;

— közismert tény, hogy a Világbank megtagadta a segélyek nyújtását olyan rezsimek részére, amelyek a nép által támogatott strukturális változtatásokra törekedtek (Allende idején Chile), míg az imperializmust és a fasizmust támogató rezsimek (Pinochet idején Chile) számára biztosította azok folyósítását;

— a szegénység kérdése azért kezdte foglalkoztatni, mivel a múltbeli, növekedést célzó irányelveknek nem volt „átszivárgási" hatásuk, s ennek következtében tartott a népi lázadásoktól és a radikális nemzeti vagy szocialista rezsimektől.

c) A „legszegényebb 40 százalékhoz" fűződő viszony:

— a mezőgazdasági területeken inkább a kisvállalkozóknak (a mezőgazdasági szegénység 40%-át kitevő kisfarmerek), mintsem a haszonbérlőknek, részesbérlőknek, valamint munkásoknak (60%) folyósít segélyeket;

— a városokban inkább az „informális szektorban" dolgozó kisvállalkozóknak, mintsem a formális vagy „informális szektorban" dolgozó munkásoknak nyújt támogatást.

d) A stratégia bírálata:

— nem a „legszegényebb 40 százalék", hanem a legszegényebb 80 százalék, vagy a leggazdagabb 10 százalék jelenti a problémát;

— nem a *szegénység*, hanem az azt újratermelő kizsákmányolás és elnyomás a kérdés;

— a figyelem azért összpontosul a „legszegényebb 40 százalékra", mert ők a legmanipulálhatóbbak; ez az a szektor, amely a legkevésbé fenyegeti a gazdagok és a hatalommal bírók pozíció t;

— mivel a „szegények" (tisztán statisztikai kategória) vidéken és a városokban egyaránt a „gazdagokkal" élnek együtt, ezért a szegényeknek nyújtott segélyek a gazdagokhoz vándorolnak, illetve néhány szegény embert a gazdag emberek soraiba segítenek;

— az egész koncepció a gazdagok által elfogadott fokozatos reform elvére épül, amely a kistőkéseknek kedvez, tőkés alapelven nyugszik, és a mezőgazdasági és városi vagyontalanok kárára (az olcsó élelmiszerárakon és az input alacsony költségszintjén keresztül) a nagytőke fejlődését segíti elő.

e) Megjegyezzük, hogy az IMF nyíltan és keményen az ellenkező irányba fejt ki hatást azáltal, hogy a kormányokat az állami kiadások csökkentésére kényszeríti, és lázadásokat szít az egész dolgozó szegénység körében Peruban és Egyiptomban.

3. *Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO)*

a) *Történelmi kialakulás*

— Eredete a tőkés világrend összeomlása (első világháború) és Európában a munkásosztály forradalmától való félelemre (orosz forradalom) vezethető vissza. Főleg az iparosodott tőkésországokban érezhető a hatása.

— Hasonló jellegű válságok (második világháború), valamint Ázsiában (Kína) és Afrikában (portugál gyarmatok) a paraszti bázisú antiimperialista forradalomtól való félelem eredményeképpen fejlődik tovább. Ezért fő tevékenységi köre a perifériás tőkésországokra tevődik át.

— A kommunista és a semleges országok szavazati többségének eredményeképpen az Egyesült Államok visszavonulása, a tőkés nagyhatalmak manipulációs törekvéseinek leleplezése. Kérdéses, hogy vajon nyílik-e lehetőség arra, hogy a szakszervezetek megváltoztassák az ILO struktúráját, ideológiáját és tevékenységi körét.

b) *Ideológia*

— A háború legfőbb okának (pl. forradalom) a „munkássággal szemben elkövetett igazságtalanságot" tartotta.

— Az a hit, hogy lehetséges és kívánatos is egy semleges ország jóakarata által kísért kompromisszum létrejötte a „társadalmi partnerek" között (tripartizmus).

— A liberális demokrácia modelljét támogatja.

— Hisz abban, hogy a technikai segély előmozdíthatja a „fejlődést".

— Megjegyezzük, hogy a hagyományos liberalizmus és az új „developmentalizmus" között ellentmondás van; ez pl. a szakszervezetek és a szervezett munkások körében a foglalkoztatás kiterjesztésének, illetve a jövedelmek növelésének akadálya.

c) *Struktúra*

— Politikailag a 10 legerősebb ipari állam uralja (túlnyomó többségük tőkésállam).

— Az Egyesült Államok visszavonulása előtt a költségvetésnek majdnem a felét négy tőkésállam folyósította.

— Technikai szakembereiknek túlnyomó többsége a volt gyarmati hatalmakból került ki (500 az Egyesült Királyságból, őt szorosan követi Franciaország).

— A munkáscsoportok csak 25%-ot képviselnek, ezért arra kényszerülnek, hogy a „baráti kormányok" közvetítésén keresztül tevékenykedjenek.

— Transznacionális társulatként, illetve annak ideológiai hálózataként tevékenyedik, azaz védnökséget nyújt; a munkaügyi minisztériumok tisztviselői és a tudósok között, valamint a szakszervezetekben a liberalizmust és a „developmentalizmus" ideológiáját terjeszti.

d) *Politikák*

— *Tradicionális, liberális-demokratikus politikák:*

α) a megállapodások és a javaslatok lehetőséget biztosítanak arra, hogy a társadalom harmóniáját a törvényesen érvényesített reformok révén valósítsák meg;

β) általában az ipari kapitalizmus feltételeihez kapcsolódott, (vagy ilyen feltételek létrehozására törekedett);

γ) a semleges és passzív állam szerepét magára öltve, nincs tekintettel az új kommunista országokban és a harmadik világ országaiban uralkodó rendszerekre.

— *Jelenkori „developmentalista" politikák:*

α) egyértelműen a harmadik világra vonatkozó irányelvek;

β) az ipari tőkésországok „szakembereinek" „technikai" tanácsadásai;

γ) nagymértékben hat rájuk a nyugati tőkés típusú szervezés, törvényhozás és irányítás.

— *Példa a „developmentalista" politikára: a „World Employment Programme"*

α) A megoldás érdekében figyelmüket inkább a „problémára" és a „politikai eszközökre", mintsem a nemzetközileg meghatározó tényezőkre összpontosítják (NIDL, TNC-k);

β) belátták, hogy a *nemzeti* szinten fellelhető strukturális egyensúlytalanságok (a minimális nagyságú városi elit gazdagsága és hatalma) a „növekedés során termelődnek újjá", mégis olyan javaslatokat terjesztenek elő, amelyeket ugyanez az elit elfogad és megvalósít; ennek következtében javaslataik erőteljesen utópisztikus jellegűek;

γ) a munkásságra egyszerűen mint a tőkés termelés inputjára, nem pedig mint az önmaga felszabadítására képes társadalmi-politikai erőre tekintenek;

δ) a kistulajdonosok támogatása azt eredményezi, hogy az önálló munkás alacsony bérért lesz kénytelen munkát vállalni, vagy alvállalkozói kapcsolatba kerül a tőkés iparral;

ε) ideológiai hatásai:

= a szegénység számára azt sugallja, hogy vállalkozóként könnyebben válhatnak gazdagokká, mint a szolidaritási akciók részvevőiként:

= a helyi értelmiségiek és a munkásmozgalom számára azt sugallja, hogy a szegénység alapvető politikai és gazdasági változásokat nem igénylő változtatások révén is leküzdhető;

η) a Világbankhoz hasonlóan, figyelmét inkább a „szegénységre", mintsem a „kizsákmányolásra és az elnyomásra" összpontosítja, inkább a kapitalizmust támogató, mintsem az antikapitalista stratégiákat veszi figyelembe, inkább a reformot, s nem a strukturális változtatást helyezi előtérbe, és inkább arra törekszik, hogy a politikákat a meglevő rezsimekhez igazítsa, semhogy felmérje a dolgozó szegénység szükségleteit, érdekeit és kapacitását, amely a szegénység fokmérője és a szegénység leküzdésének eszköze lehetne.

IV.

A nemzetközi szakszervezeti mozgalom

1. *Jelenlegi struktúrája*

a) Minden nemzetközi szakszervezet az ipari nagyhatalmak szakszervezeteinek uralma alatt áll, és személyzetük az esetek túlnyomó többségében ezekből az országokból kerül ki.

b) Mindegyikük strukturális válságokkal küzd, amit az okoz, hogy nem kielégítő voltuk már hagyományos tagságuk számára is egyre nyilvánvalóbbá válik.

c) Az autonómiára, a regionalizmusra és új formák kialakítására való törekvés egyelőre nem nyújt alapot egy új munkásosztály-internacionalizmushoz.

2. *Ideológia*

a) WFTU és a szovjet kommunizmus.

b) ICFTU és a nyugat-európai szociáldemokrácia.

c) AFL—CIO és a kapitalizmust támogató amerikai gazdasági—szakszervezeti rendszer.

d) A WCL bizonytalanul mérlegeli a munkások önirányítását célzó (antikapitalista és államellenes, szocialista) ideológiáját.

e) A sajátos nemzetállam (Jugoszlávia) és regionális (pl. az arab nacionalista) érdekeltségek hangsúlyozását lehetővé tevő regionális, autonóm vagy egyéb új formák számára nem létezik közös ideológia.

3. *A szakszervezet hatása a dolgozó szegényekre: az ICFTU esete*

a) Miért az ICFTU?

— az iparosodott tőkésországokban jelenleg is a szakszervezetek túlnyomó részét képviseli, és ezért döntő befolyása van az „Észak—Dél" szakszervezeti kapcsolatokra;

— elsősorban demokratikus alapokon megválasztott szakszervezetekből áll, és ezért a munkásbefolyással szemben nyitottabb, mint a WFTU;

— arra kényszerül, hogy reagáljon a világgazdasági válságra, az új nemzetközi munkamegosztásra és a TNC-ktől való félelemre, amelyek az „északi" és a „déli" munkások szempontjából alapvető jelentőségűek:

— nemrégiben kidolgozott egy átfogó „fejlesztési alapszabályzatot".

b) Az ICFTU tradicionális politikája és a harmadik világban végzett tevékenysége:

— a „szakszervezetek létesítése" koncentrálódik;

— tanácsadást és a támogatást, az európai modellek és normák bevezetését, a nyugati típusú szakszervezetek támogatását, a radikális nacionalista, illetve a szocializmust támogató szakszervezetekkel szembeni ellenséges viszonyulást jelenti;

— az Egyesült Államok kilépése, valamint a harmadik világ által kifejtett nyomás következtében az ICFTU valamiféle egymást keresztező ideológiai támogatást nyújt az egyesült antifasiszta mozgalmak számára (Dél-Afrika, Chile);

— nagyon ritkán fordult elő, hogy az ICFTU nemzetközileg támogatta volna az ipari tevékenységeket;

— a harmadik világban végzett oktatási tevékenysége mindenre kiterjed, kivéve a sztrájk megszervezését, — ami pedig a világ mindhárom térségében a munkásosztály alapvető és hagyományos fegyverét jelentette.

c) Az ICFTU új politikája és tevékenységi köre a harmadik világban:

— a „fejlesztési alapszabályzat" a harmadik világ dolgozó szegénységére elsősorban mint egységre tekint;

— inkább a problémák felsorolására szorítkozik, mintsem azok okainak az elemzésére törekedne; a TNC-kre egy paragrafus, a NIDL-re egy sor jut;

— meg kell azonban jegyezni, hogy a *Free Labour World* c. lap nemrégiben közölt egy terjedelmes cikket, amely egyértelműen az iparosodott és a periférikus tőkésországokban egyaránt fellelhető szegénység strukturális okait taglalja; nyilvánvaló, hogy az ICFTU-n belül egymással ellentétes tendenciák érvényesülnek;

— nem kizárólag a munkásság és a munkásosztály irányelveit, hanem alapvetően a kormányközi szervezetek — a Világbank, az ENSZ és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet — politikáit alkalmazzák;

— javaslataik a meglevő társadalmokon belül végrehajtandó reformokra vonatkoznak, legtöbbjüknek a dolgozó szegényekre vonatkoztatva pozitív hatásaik lehetnének; adottnak véve azonban a kapitalizmust támogató rezsimek előre látható ellenállását, vajon *realisztikusnak* tekinthetők-e, s vajon képesek-e felszámolni a szegénységet előidéző struktúrákat?

— a javasolt eljárások legtöbbjét a *kormányoknak* vagy az *IGO*-knak terjesztik fel, felkérve őket a törvények vagy javaslatok megvalósítására;

— *szakszervezeti tevékenység a harmadik világban:* miközben felhívják a figyelmet arra, hogy a szakszervezetek megerősítésére és a szakszervezeti jogok kiterjesztésére van szükség, nem utalnak arra, hogy a szegények követeléseinek teljesítése szempontjából az ipari tevékenység létfontosságú;

— *szakszervezeti tevékenység az ipari tőkésországokban:* inkább a nemzetek közötti nagyobb mértékű segélyezést szorgalmazzák, ami a patrónus—kliensi viszony további fenntartását, nem pedig a harmadik világ dolgozóit támogató ipari tevékenység elősegítését eredményezi, (ami szolidaritási viszonyt jelentene);

— a „fejlődést" „világproblémának" tekintik, azonban a „világ" alapvetően két blokk szerint definiálható: az iparosodott gazdag, illetve a szegény fejlődő országok blokkjaként. A Közös Piac államait csak egyszer említik, és nem történik utalás a világ mind*három* társadalmi-gazdasági térségében létező, a társadalmi fejlődés legnagyobb hajtóerejét képviselő munkásosztályra.

V.

Szakszervezeti imperializmus, vagy nemzetközi szolidaritás

1. *A szakszervezetek és az állam szövetsége*

a) Az AFL—CIO és a CIA, a nyugat-európai szakszervezetek és a Közös Piac államai, a kelet-európai szakszervezetek és a kommunista államok között fennálló kapcsolatok annyira megszokottá váltak, hogy szinte nem is kérdőjelezik meg azokat.

b) Egy sajátos történelmi periódus során fejlődtek ki, és kedvezőtlen hatással voltak a munkásosztály nemzetközi szolidaritására.

c) A kormánynak arra való képtelensége, hogy ezeket a problémákat érintő sajátos, független és nemzetközi munkásosztály politikájára és akciójára van szükség.

2. *A harmadik világ szakszervezeteihez fűződő alapvető kapcsolatok a múltban*

a) A legrosszabb esetben „szakszervezeti imperializmus":

— amely a CIA egy részlegeként tevékenykedik;

— a TNC-k érdekeit helyezi előtérbe;

— a gyarmati, imperialista és egyéb hatalmak külpolitikájával azonosul és azokat közvetíti;

— nemzeti, ipari, sőt vállalati viszonylatokban meghatározott hazai „munkásérdekeket" védelmez.

b) Gyakran paternalisztikus, manipulatív és megosztó jellegű:

— alapvetően olyan adó—vevő (patrónus—kliensi) viszony, amely az anyagi, morális és ideológiai függőséget erősíti;

— a „hazai" modellnek mint a felsőbbrendű vagy megfelelő modellnek a támogatása;

— a harmadik világban „az éretlen munkásosztály szempontjából kívánatosnak tartott", az államtól függő szakszervezeti modellt támogatja;

— támogatóit megvásárolja, és befolyásolja az embereket: pénzügyileg támogatja azokat, akik a donorral azonosulnak, tekintet nélkül arra, hogy a hely munkásosztály érdekeit képviselik-e.

3. *A jövőben lehetséges és szükséges kapcsolatok*

a) A munkásosztály új internacionalizmusának lehetősége és szükségessége.

— a gazdag, fejlett, iparosodott „Észak" és a szegény, fejletlen, mezőgazdasági jellegű „Dél" régi ideológiája lassan idejétmúlttá válik, mivel a periférikus tőkésországok iparosodottak, a legfőbb tőkésországok pedig „dezindusztrializálódnak" (munkanélküliség, szegénység, nyomornegyedek stb.);

— a „keleti" szocialista és a „nyugati" tőkés ellentét régi ideológiája kezd eltűnni, a békés egymás mellett élés, valamint egész tőkés üzemek, a „nyugati" fogyasztási cikkek és életstílusok kommunista importjának, továbbá a tőkés ipari összeszerelő tevékenységek „keletre" történő áttelepítésének következtében;

— az államok, illetve érdekszövetségek közötti különbségek eltűnésének alapját az képezi, hogy a világ áru- és munkaerőpiaca dinamikusan fejlődik, s ennek következtében növekszik a nemzetközi munkásosztály homogenitása és nyílt versengése;

— ez aláássa a szakszervezeti rendszer régi ipari, nemzeti vagy érdekszövetségi alapjait, amelyek a múltban az államtól való függés következtében képesek voltak e helyi érdekek megvédésére;

— *nem kizárt*, hogy a régi irányvonalak alapján létrejöjjön a munkásosztály új internacionalizmusa, azonban egyre nyilvánvalóbbá válik annak szükségessége, hogy nyíltan és szabadon választhassanak a tisztán testületi, nemzeti és faji irányelvek, és egy újjáélesztett internacionalizmus között (mindhárom társadalmi-gazdasági térség munkásosztályának a nemzeti és nemzetközi kapitalizmussal és elnyomással szembeni ellenállása).

b) A nemzeti munkásszolidaritás lehetősége és szükségessége a harmadik világban:

— bár a TNC-k, a Világbank és az IMF által követett irányelveknek pontosan az a céljuk, hogy a harmadik világ dolgozó szegénységét országok és társadalmi csoportok szerint osszák meg, az előre nem várt hatások (a világgazdasági válság, a szinte krónikus jellegű, egyre nagyobb méreteket öltő infláció, az éhség, a földnélküliség, a foglalkoztatás bővítése nélkül végbemenő urbanizációs folyamat stb.) potenciálisan az egyesítés irányába hat;

— a szervezett munkásosztály számára egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a relatíve magas pénzjövedelmek, valamint a biztos munkahelyek ellenére sem biztosított gyermekeik élelmiszerellátása, szállása, iskoláztatása és munkahelye;

— ismét hangsúyoznunk kell, ez nem nyújt garanciát arra, hogy a munkások és a kiskereskedők, a munkások és a parasztok, a női és férfi munkások, a bérezett és a nem bérezett munkaerő között szolidaritás alakuljon ki, azonban újra megnövekszik a szabad választás iránti igény.

4. *A strukturális reformok szükségessége*

a) Ezek nem egyszerűen mennyiségi reformok (legalábbis a legtöbbjük nem az), hanem olyan minőségi reformok, amelyek az egyenlőtlenség gyökereire vetnek fényt és azokat támadják (növekvő népi ellenőrzés). Ezzel kapcsolatban néhány kulcsfontosságú terület:

— a TNC-k korlátozása, ellenőrzése és államosítása;

— az alapvető szükségletek kielégítését szolgáló stratégia meghatározása, amely magába foglalja a nép szükségletein és a helyi szakképzettség felhasználásán alapuló munkakörök kijelölését és a jövedelemelosztás, valamint a lakásépítés és a fogyasztási modell kialakítását;

— teljes körű szakszervezeti és politikai jogok, amelyek a munkások, a városi önálló foglalkozásúak, a parasztok és egyéb mezőgazdasági munkások számára önálló és demokratikus szervezetek létrehozását teszik lehetővé;

— teljes körű társadalmi, politikai és gazdasági jogok biztosítása a nők számára, ami egyet jelent a népesség felét kitevő emberi erőforrások felszabadításával;

— a földreform végrehajtása, a helyi és külföldi földbirtokos-rendszer felszámolása, és ezzel párhuzamosan a mezőgazdasági termelés folyamatos növeléséhez szükséges erőforrások biztosítása.

5. *A szükséges stratégia: maximális népi aktivitás és ellenőrzés*

a) A szolidaritási tevékenységek hangsúlyozása, azaz a dolgozó szegények különböző rétegeit jellemző igények és tevékenységek összeegyeztetése.

b) Az öntudatfejlesztés formáinak hangsúlyozása, ami megmutatja a tömegeknek saját erejüket, leleplezi ellenségeiket, és rávilágít a leküzdésre váró belső gyengeségekre.

c) A teljesítménynövelő szervezeti formák hangsúlyozása: a szakemberek által irányított vállalatok, szolgáltatások és közösségek helyett inkább demokratikus, önigazgatáson alapuló vállalatok, szolgálati tevékenységek és közösségek előtérbe helyezése.

d) A formális, rutinszerű és bizalmas, nemzeti vagy nemzetközi szintű tárgyalásokkal szemben a munkahelyi és lakóhelyi sztrájkok, földfoglalások, ipari („mezőgazdasági") tevékenységek előtérbe állítása.

e) A nemzeti és nemzetközi tárgyalószervezetek kihasználása, azaz kizárólag a munkásság kérelmeinek nyilvános platformjaként való felhasználásuk, hiányosságaik kimutatása, és megfelelő újjászervezésük követelése.

James Petras

Az osztályok kialakulásának aspektusai a periférián: hatalmi struktúrák és stratégiák

Bevezetés

A periférikus társadalmak tanulmányozásában a különféle dimenziók különös figyelmet igényelnek a sajátos történelmi tapasztalatok következtében, amely megkülönbözteti őket Nyugat-Európától és az USÁ-tól. A periférikus társadalmak esetében az osztálystruktúrák elemzését nehezítik a világrendszerben elfoglalt pozíciót, és a kapitalista világrendszer fejlődésébe való időbeli beilleszkedést érintő, különös történelmi tapasztalatok alapján leszűrt általános elméleti konstrukciók.[1] A világtörténelmi változás problémáját még bonyolultabbá tette a kutatás korlátozott empirikus módszere, amely nem hatolt mélyebbre a kiemelkedő személyek és intézmények szintjénél, belesüppedt a döntések bonyolult, apró részleteibe anélkül, hogy a nagy struktúrák eredetére, dinamikájára és irányultságára lett volna tekintettel, amely rávilágítana az intézmények és a pozíciókat elfoglaló, valamint a döntéseket hozó személyek magatartására.[2] Ezeken az elméleti és módszertani problémákon kívül számos jelentős kérdés nehezítette a periférikus társadalmak megértését. Ezek közé tartoznak azok a végletesen hibás elképzelések, amelyek a társadalmi struktúrákat vagy autonóm entitásokként,[3] vagy a centrumbeli osztályok puszta meghosszabbításaként fogták fel.[4] A probléma adekvát újrafogalmazásának a „külső/belső” megosztottságból kell kiindulnia, amely áthatja a periférikus társadalmak legjellemzőbb vonásait. Ami itt lényeges: az osztálystruktúrák kereszteződésének módja, valamint az osztályok szimbiózisának és összekapcsolódásának különböző kombinációja. Az osztálystruktúra értelmezésének problémája egy ehhez kapcsolódó kérdéshez vezet, a periférikus társadalmak lényegi vonásainak meghatározásához és a strukturális változás különböző politikai stratégiái megvalósíthatóságának problémájához. Az általános gyakorlat ezen a téren a nyugati tapasztalatok eredményeinek exportálása, és ezeknek a periféria számára követendő példaként való előírása volt.[5] Ebből következik, hogy a politikai aktivitás parlamentáris formái — amelyek főként a kapitalista hegemónia és a világrendszer centrum országain belüli korlátozott osztályharc történelmi termékei — modelleket nyújtottak a politikai változás elemzéséhez, valamint mértékül szolgálnak a társadalomtudósok által alkalmazott ideológiai preferenciák leírása számára.[6]

Az átalakulás politikai formuláinak tárgyalásakor az alapvető probléma nem egyszerűen az intézményes végtermékek egy halmazának transzferálása, nem is csupán egy országcsoport történelmi tapasztalatai időben vagy térben történő elhelyezésének problémája, hanem a hatalmi egyenlőtlenségek igen speciális problémájának világszinten történő megfogalmazása, és ezeknek az „egyenlőtlenségi" tendenciáknak a kifejlődése a periférikus államokban. Még pontosabban: egy társadalmi rendszernek egy más társadalmi rendszerré való átalakulása választások útján és egy osztálytársadalom keretein belül feltételezi az országon belüli osztályok és intézmények lététől független erők és események „szabad és egyenlő" versenyét. Ez a feltételezés aligha ragadja meg a XX. század végi politikai és gazdasági élet fő mozzanatát.[7]

Amennyiben a szabad és egyenlő választási hadjárat eszméje a periférikus országokra nézve hibás, akkor ennek kiterjesztése az „átmeneti" időszakra hasonló problémákat vet fel: a kompetitív erők nyílt társadalmának elképzelése feltételezi, hogy az egységes elvek áthidalják a társadalmi különbségeket, hogy valamennyi osztály képviselete összeegyeztethető a strukturális változással, hogy a nyílt kapcsolat az ellenzéki kormányokkal és társadalmi osztályokkal összefér az új társadalom kifejlődésével és biztonságával. Némelyek ezeket a problémákat a „szocializmusba való békés átmenet" és a „különböző társadalmi rendszerek koegzisztenciája" egyszerű képleteire redukálják.[8] Az eszmék e csoportjának pozitívuma, hogy megkerüli azokat a központi kérdéseket, amelyek a periférikus társadalmak átalakításával kapcsolatosak: a túlélésnek és a konszolidációnak a nyílt és burkolt fenyegetésekkel szembeni lehetőségeit. Ezzel szemben az ideológusok extrapolálják egy konszolidált forradalom eredményeit (békés egymás mellett élés, a változás rutinná tétele), és receptként írják elő azon országok számára, amelyek az átalakulás olyan kezdeti stádiumában vannak, amikor a változások még visszafordíthatók. Az átmeneti időszakban a politikai formákat és a külső kapcsolatokat a túlélés és a konszolidáció szükségletei irányítják, az egymáshoz kapcsolódó osztályok által gyakorolt erős külső és belső nyomás közepette. A politikai képviselet és a fejlesztési stratégiák kérdése központi megfontolások körébe tartozik.

Az átmeneti időszakot követően a periférikus országok szembekerülnek a „fejlesztések" kérdésével, de ezzel a problémával, amely magába foglalja a prioritások, az irány stb. kérdéseit, csak közvetetten vagy csak egy korábbi kérdés megválaszolása után nézhetünk szembe. Miként alakul az osztálystruktúra és milyenek azok a viszonyok, amelyek között a fejlődés végbe fog menni? Az osztály átalakulása és a különböző osztályok ennek következtében kialakuló „súlya" meghatározza a fejlődés formáját és tartalmát, ahogyan a fejlődés ilyen vagy olyan módon formálni fogja a kialakuló osztálystruktúrát. A legfontosabb intézmény, amely mind az osztálystruktúra formálásában, mind a fejlesztési folyamatban eszközként szolgál, az állam, kezdetben a forradalmi erő (hadsereg, mozgalom, párt), később ennek politikai-közigazgatási szervezete. A forradalom állapotában levő társadalom számára nemcsak az államhatalom megragadásánk, a monopóliumok nacionalizálásának, valamint a megteremtett rend szocializálásának kérdése merül fel, hanem egy felbomló társadalmi rend felszámolásának és átalakításának problematikája. Kezdve az értékrendtől és a szabadidő eltöltésének lehetőségeitől egészen a foglalkoztatási struktúráig, amely egy más társadalmi rendszernek volt a sajátja. A demodernizálás és sok esetben a delumpenizálás általános folyamata szükséges ahhoz, hogy feltételei és az azt előmozdító osztályok létrejöjjenek. Bár az államkapitalizmus alternatív formája a szocialista fejlődés sok közös külső jegyét mutatja, a valóságban az új formának a régi struktúrákra erőltetését jelenti, amely társadalmi-gazdasági zsákutcához vezet, amelyben a régi struktúrák fokozottabb mértékben hatják át az új formákat.

Termelési módok és társadalmi viszonyok a periférián

A kapitalista termelési mód különféle formájú társadalmi viszonyokkal rendelkezhet, amennyiben az értéktöbblet-termeléssel definiálják: azzal az összeggel, amely a megélhetés költségein kívül és fölött tőkeként újra belekerül az árutermelésbe.

Az azonos termelési módok keretei között fellelhető társadalmi viszonyok a rendelkezésre álló munkaerő és az alternatív termelési módok szerint különböznek. Ahol kevés a munkás és lehetőség van alternatív gazdasági tevékenységek folytatására, az új munkaerő toborzása és a termelésben való megtartása kényszerítő eszközökkel történik. Például a periférián létesült kapitalista vállalatoknál a bányászat és a mezőgazdaság területén a munkaerőt kényszerítő eszközökkel szervezték meg, és megkötését nem-gazdasági tényezőkre alapozták.[9] Angliában, ahol a gazdasági folyamatok (bekerítések) a munkások termelési eszközeiktől (földtől) való „megszabadításához" vezettek és lehetővé tették a gazdasági tevékenység alternatív formáit, a munkaerőnek az ipari centrumokba való áramlása és az ennek következtében kialakuló szerződéses munkavállalás, a kapitalista társadalmi viszonyokat a szabad bérmunka tőkés prototípusaként definiálta.[10]

A sajátos történelmi körülményeket tükröző európai társadalmi viszonyoknak a tőkés termelés univerzális és meghatározó jegyévé változtatása nem más, mint a történelmi arányok megsértése.

A nagyméretű, több gazdaságot magába foglaló mezőgazdasági vállalkozások számának növekedése és elterjedése a periférián megnövelte a munkaerő-szükségletet és ösztönözte a munkaerő kényszer-toborzási formáinak elterjedését.[11] A periférián a bérmunka fordított arányban állt a többlettermelés növekedésével. Csak a kistőkés termelés esetében, a kisárutermelőknél terjedt el a bérmunka módosított formája a társadalmi viszony alapvető formájaként. Még a nyugati tapasztalat is azt mutatja, hogy ahol a tőke teljes ellenőrzés alatt tartotta az államot, gazdaságon kívüli kényszerítő erejű rendelkezéseket alkalmaztak annak érdekében, hogy a munkásokat rákényszerítsék arra, hogy szabad bérmunkások legyenek.[12] Sok esetben, ahol a munkaerőtoborzás komoly problémát jelentett, a nem-bérjellegű fizetés legalább akkora jelentőségű volt (ha még nem nagyobb) a stabil, vagy kötött munkaerő biztosításában.[13] Csak a kapitalista vállalkozás világméretekben vagy kontinentális méretekben való elterjedését követően, és csak miután megfelelő mennyiségű munkaerő állt rendelkezésre, amely számára más alternatív gazdasági tevékenység nem létezett, vált lehetővé, hogy a szabad bérmunka a tőke uralkodó társadalmi viszonyává váljon. A tőkés termelési módot a munkaerőnek, a tőkének, és a gépi felszereléseknek az értéktöbblet termelése céljából történő egységbe szervezésének folyamata határozza meg, nem pedig azok a különös formák, amelyek keretein belül a termelési viszonyok megszerveződnek. A periférián a társadalmi viszonyok kényszerjellegűek, az eredeti tőkefelhalmozás következtében az esetek többségében a természetbeni juttatás volt jellemző, mivel a pénzzel való fizetés kevésbé volt lehetséges és rentábilis, és mivel a munkásoknak el kellett fogadniuk a tőkés kizsákmányolás kemény fegyelmét. Az önellátó mezőgazdaság a periférián sok esetben kedvezőbbnek bizonyult, mint az európai vállalkozók bányáiban és ültetvényein végzett munka.

A gyarmati időszakban a hatalom a hódító állam kezében volt, s ez az állam látta el a munkaerőtoborzást, a tőkések áttelepítését és a termelési eszközök elosztását (földek, bányák stb.). A gyarmati telepesek későbbi relatív autonómiájukat és végső függetlenségüket a mezőgazdasági-bányászati vállalkozások expanziójának és termelésnövekedésének köszönhetik. A termelés növekedése, az export fokozása, a piacok kiterjedése, a bankügy és a szállítás mind a „kényszermunkából" nyert értéktöbblet kereskedelmi és banktőkével való átalakulásának volt az eredménye, amelyet a periférián a mezőgazdasági-bányászati termelőszektorban keletkezett tőke hozott létre. A tőke behatolását a különböző területekre valójában a munka nem-bérmunka jellege segítette elő, amely különféle politikai-társadalmi megoldások segítségével — az adósrabszolgaságtól kezdve a csavargók elleni törvényekig és a nem hivatalos feketelistákig — meggátolta a „mobilitást".

Gazdasági diverzifikáció és politikai hatalom

Sok társadalomtudós számára egy túlnyomórészt enklávéra épülő exportgazdaság túlnyomórészt fél-ipari függő társadalommá történő átalakulása a hatalom struktúrájában és szervezetében végbement változást jelentett. Frank Bonilla és José A. Silva Michelena szerint a termelés diverzifikációja a hatalmat „diffúzzá, visszavonhatóvá, széttagolttá és konfliktusokban összpontosulóvá" tette.[14] A fenti megfogalmazás összetéveszti a sajátos momentumok és az ideiglenes alakzatok elemzését a társadalom lényegesebb dimenzióinak tanulmányozásával. A hatalom problémájának tanulmányozása a periférián megköveteli, hogy megkülönböztessük az elsődlegest a másodlagostól. A hatalom megértése a következő sorrendben történő elemzés segítségével lehetséges:

a) A termelési módok, a termelés társadalmi viszonyai, a felhalmozási folyamat, valamint a tőkeexpanzió meghatározza azokat a paramétereket, amelyek keretein belül a „politika" megfogalmazódik és elemezhető lesz.

b) A társadalom „alapjainak lerakása" az a döntő mozzanat, amikor a termelési módok feletti ellenőrzés meghatározódik; a kialakuló osztálystruktúra — az osztállyá alakulás — benne foglaltatik az „alapok lerakásával" kapcsolatos vitákban.[15]

c) Az új kapitalista formáció bizonyos kényszerítő (dinamikus) erőkkel rendelkezik, amelyre az állam tevékenysége irányul: elősegíti a tőkefelhalmozást, miközben védi az „alapokat".

d) A politikai döntések az osztálystruktúrán belül artikulálódó különféle társadalmi érdekek ama törekvéseit tükrözik, amelyek relatív helyzetük javítása érdekében az állami erőforrások specifikus allokációjára irányulnak.

e) A döntéshozatallal kapcsolatos politikai tanulmányok adott társadalmi rendszerben a különböző társadalmi érdekeknek adott pillanatban a határhaszon allokációjára gyakorolt viszonylagos befolyására összpontosítanak. Az államhatalom kérdése nem elemezhető a társadalom alapjaitól és szerveződési elveitől történelmileg és strukturálisan elszakított, származtatott jelenségek vizsgálatával.

Egy általános termelési mód lényegi dolgokban egyesíti a tőketulajdonosokat: az alapok fenntartásában a dinamika (felhalmozás), és az osztálystruktúra fenntartásának állami támogatásában (különösen a végcélokat és a „rendszerfenntartó csoporokat" [support groups] illetően). Ezeken a kereteken belül találhatók az egyes tulajdonosok és csoportok, amelyek különféle politikai, társadalmi és gazdasági célkitűzéseket juttatnak kifejezésre az államhatalmon belüli befolyásért versenyezve. Nem sok értelme van a versenyben álló csoportok sokféleségét tárgyalni anélkül, hogy megértenénk a hatalomban való részvételük egységes alapját.

A periférikus társadalmakban a hatalom kumulatív jellegű; státus, vagyon, kapcsolatok, hozzáférhetőségek és az információs kapcsolathálózat a „hatalmat" fokozzák és generálják. Az érdekek kiterjednek továbbá a tájékoztatási eszközökre, és iparra. A bürokraták együttesen védik és propagálják az egy irányba mutató értékeket és politikákat.

A hatalom megszervezése nem egy párt, egy frakció vagy egy érdekcsoport kialakításával kezdődik, hanem inkább azokkal a korábban meglevő és alapvetőbb formákkal, amelyek a hatalom egységeit (osztályok) testesítik meg. Ezek a hatalmi egységek szervezik és ellenőrzik a termelési tényezőket és viszonyokat, esetenként az alkotmány is törvénybe foglalja ezt. Ezeket a hatalmi egységeket egy bürokratikus-katonai apparátus (kormány) irányítja, amely összefogja az alapokat, és ösztönzőleg hat kiterjesztésükre.

A politikai tevékenység sajátos vonása a periférián, hogy az uralkodó osztály nem keres közvetítő struktúrákat, hanem közvetlenül van jelen az államban; néhány esetben az államosztályok ötvözik a társadalom sajátosságait (a legfelsőbb állami szervek tagjai alkotják az uralkodó osztályt). A pártok, érdekcsoportok, valamint más hasonló szervezetek meglehetősen gyenge pozíciója nem a társadalom „elmaradott jellegének" tulajdonítható. Ezen intézményesült alakzatok befolyásának hiánya az uralkodó osztályok — amelyen belül pártok és szűk érdekcsoportok kinőhetnek — még alapvetőbb gyengeségének a kifejeződése, az uralkodó osztály ideológiája és értékei „legitimációjának" hiánya.

Nyugaton, ahol az uralkodó osztály eszméi a társadalmon belül terjednek, és ahol a kapitalista termelési mód és az osztálytagozódás garantáltnak tekinthető, különösen jellemző, hogy az éppen csak összefogott pártok és érdekcsoportok rendelkeznek az alku és a verseny legitimitásával. A hatalom a periférikus társadalomban így a termelés struktúráiban ragadható meg, a politika pedig többnyire származék: a kialakulóban levő és a hatalomért versengő érdekcsoportok (a forradalmi osztályok, pártok és mozgalmak gyengesége) a kialakulóban levő hatalmi struktúra megerősödésének és intézményesülésének a kifejezői. Az uralkodó osztály hatalmát az osztályharc feltételeinek alárendelten gyakorolja. A tőkések hatalma ennek megfelelően ritkán abszolút, kivéve totális diktatúrákban, amikor is az osztályantagonizmusok rejtetté válnak, és a hatalom totálisnak tetszik. A domináns termelési mód meghatározza az uralkodó osztály előjogait és az állam szerepét. Az állam azonban, miközben alá van vetve e termelési mód fejlődési törvényeinek, egyben az osztályharc szintje által is meghatározott. A gazdasági fejlődést elsősorban az osztályharc hatja át; ebből következően a kapitalista periférián az idegen (hódító) és a nemzeti tőke (és apologéta tudósai) számára a központi kérdés, ahol lehetséges, a munkaerő „stabilitása", vagy ellenőrzése, és ahol szükséges, a megosztás és a nem-politikai jellegű alku. A termelési módok és mozgástörvényeik a végső elemzésben osztályviszonyok, és az határozza meg őket, hogy az egyes osztályok mennyiben képesek ellenőrzésük alatt tartani a termelési folyamatokat, és milyen méretekben képesek diszponálni az értéktöbblet felett. Az elosztás mindazonáltal elsősorban piaci viszonyként jelenik meg: a tőkések magatartását nyilvánvalóan a piaci erők kereslete és kínálata szabályozza.

A fenti elemzésben döntő eltérés az, hogy a periférikus és a hódító szágok összes társadalmi és politikai konfigurációjára vonatkozóan alkalmazza a liaison-csoportok [liaison groups] fogalmát, amelyek összekapcsolják a periférikus és a centrum-országok társadalmainak osztálysruktúráját. A „kívülről végrehajtott" tőkefelhalmozás folyamata a belső osztályok megerősödéséhez vezetett, méghozzá olyan mértékben, ahogy ezek az osztályok külkapcsolatok szélesítésére és fejlesztésére képesek voltak. A periférikus burzsoázia nem a belső, hanem a külső piac expanziójával együtt növekedett.[16] A periféria összefonódó osztályokból áll, amelyek integrálják és szervezik a termelést és struktúrálják a politikai tevékenységet, valamint biztosítják a tőke és az áruk szabad áramlását a területek között.[17] A periférikus nemzet osztályai kettős nemzetiségűek: az államhatalom gazdasági „alanyok" és külső politikai rendszere teszi lehetővé az osztályok összefonódását és a tőke szabad áramlását. A periféria „liaisoncsoportjai" (földtulajdonosok, gyárosok, katonák stb.) biztosítják az utat gazdasági „alanyok" és külső politikai rendszere teszi lehetővé az osztánek ez a módja torzított politikai rendszert erdeményez, amelyben a nagy, világméretű tőkekoncentrációk versenybe kerülnek a helyi osztályerőkkel — ez a probléma komolyan megbénítja a politikai versenyt.

Választói hadjárat, egyenlőtlen hatalom és külső intervenció

A kapitalizmus világméretű egyenlőtlen fejlődése az egész világra kiterjedő szervezeti és pénzügyi források hálózatával kontinenseket átfogó, a perifériák katonai-adminisztratív apparátusával összefonódó politikai-katonai apparátussal rendelkező tőkésállamok kialakulásához vezetett. A multinacionális társaságok által megvalósított gazdasági expanziót a világméretű imperialista államrendszer ösztönzi és irányítja. A vezető államok és a multinacionális részvénytársaságok együttes beavatkozása minden választási harc során erős nyomást gyakorol az uralkodó kereskedelmi-agrár-ipari osztályokra.[18] Az osztályerőviszonyok egyensúlya a periférián nem egyszerűen a helyi osztályok viszonylagos gazdasági hatalmából következik, hanem abból is fakad, hogy azok milyen mértékben képesek szert tenni külső támogatásra, valamint a külső erők (az állam és a multinacionálisok) segítségnyújtási szándékán is múlik. A periférián a választási harcokat igen erőteljesen befolyásolja a külföldi kölcsön, így a választási eredmények legjobb esetben a külső erők választási harcra gyakorolt befolyásának mértékeként tekinthetők. Az utóbbi években dokumentált számlák arról tanúskodnak, hogy az Egyesült Államok részvénytársaságai és a kormány beavatkoznak a bolíviai (Gulf), chilei (ITT és Anaconda) és más országok választási harcaiba, beleértve Venezuelát is, ahol az eddig nem fordult elő.[20] Ezen kívül az Egyesült Államok gyakran adott kölcsönöket éppen a választási kampányok előtt a konzervatív jelöltek támogatására. Ez történt például 1964-ben Chilében, Eduardo Frei sikeres választási kampányakor.[21] Ilyen körülmények között a választásokról alkotott ama elképzelés, miszerint az a népakarat kifejeződése, aligha meggyőző. A választást meghatározó döntő tényezőket, beleértve a közhangulatot, az image-t, a tömegérzékenységet és a szervezettséget, erősen befolyásolja a rendelkezésre álló pénzügyi források volumene. Még a centrum-országok kapitalista demokráciáiban is komolyan megkérdőjelezik „az egy ember, egy szavazat" elvét, a nagy gazdasági egyenlőtlenségekre és a politikai represszióra rámutató tanulmányok.[22] Ezzel a kritikával szemben néhányan úgy érveltek, hogy a tömegek szervezettsége ellensúlyozza az elit gazdasági hatalmát, a munkások számbeli fölénye ellensúlyozza a tőke befolyását.[23] Itt még a „számbeli" befolyásáról alkotott elképzelés azon a nem megalapozott feltételezésen nyugszik, miszerint a számbavettek közös célokkal, és olyan politikai szervezettel rendelkeznek, amely céljaikkal összhangban cselekszik, s ezáltal politikai alternatívát képviselnek. Egyszóval a munkások akkor tesznek szert befolyásra, ha öntudatosakká válnak és ennek következtében saját érdekükben cselekszenek. Egy választási rendszerben a munkások puszta többsége, — amint Marx arra korábban rámutatott (és amint azt Lichtheim, Lipset és mások szándékosan elferdítették)[24] —, nem elegendő saját érdekeik megvédéséhez. Csak ott, ahol az osztályharcnak hagyományai vannak és ahol szervezettség van, képesek a munkások a választásokat valamelyest hatékonyan a maguk javára fordítani.

Továbbá, amint azt Chile esete Salvador Allende alatt, és a guayanai Cheddi Jagan esete mutatja, még ott is, ahol az osztályszervezettség és -öntudat választási győzelmekhez vezet, ezek az eredmények visszafordíthatók nem-választási eszközök révén. A választások menetének jellege és struktúrája meglehetősen ellenáll a strukturális változásoknak, az osztályok közötti kapcsolatok és külső beavatkozások általi egyensúlytalanságok és eltolódások korrigálása többnyire nem választások útján történik.

Strukturális átalakulás és politikai képviselet

Azok a rendszerek, amelyek megkísérelik a strukturális átalakítást, két fő szempontot tartanak szem előtt: a túlélést és a konszolidációt. A rendszert az összefonódó uralkodó osztályok részéről fenyegeti veszély amelyek természetüknél fogva a belső és a nemzetközi politikai erőket hívják segítségül. A külső gazdasági blokádok és pénzügyi prések együtt járhatnak belső zavargásokkal, bojkottokkal, termelési szabotázsokkal stb. Válaszképpen a rendszer a túlélés érdekében autochton fejlődési stratégiát választhat,[25] amely egy időre kizár minden kapcsolatot az ellenséges erőkkel. Ez szükséges előfeltétele annak, hogy hozzányúljanak a nemzeti tartalékokhoz, újraorientálják a lakosság egyes szektorainak értékeit, amelyek az utánzó életmód következtében elidegenedtek a nemzeti realitásoktól, de feltétele a munkaerő mobilizálásának az infrastruktúra fejlesztésére. Az „elzárkózás" kezdeti időszaka intézményes védelmet teremt és a nemzeti kötelezettségek megengedik a későbbi visszatérést a szelektív módon kiválasztott külső kapcsolatokhoz.

A belső destabilizációs törekvésekre adott válaszként, a népi hatalom intézményesítése a képviselet[26] nem-demokratikus formáinak időszakát követeli meg. Az egymásba fonódó uralkodó osztályok egyesített erői és az államigazgatás „nyitott" jellege gazdasági összeomlást és a társadalmi rend felborulását idézheti elő, amely aláássa a rendszert, amenynyiben a politikai csatornák nem szelektíven zárnak. Az intézményes csatornák, amelyeken keresztül az érdekcsoportok és a pártok az uralkodó osztályokhoz kapcsolódnak, lezárhatók, vagy tevékenységük élesen körülhatárolt lehet. Az „alapok kiépítésének" időszakában, amikor a társadalmi rend átalakulóban van, a képviselet nem-demokratikus formái szükségesek az új tulajdonviszonyok megszilárdításához. A reciprocitás és az udvariasság visszatérése a forradalmat követő jelenség, amelynek a tömegek részvétele és a szolidaritás szab mértéket azzal, hogy milyen mértékben váltja fel a közvetett képviseletet.[27] A nem-demokratikus képviselet átmeneti időszaka nélkül a strukturális változások nem védhetők, és a későbbi népi részvétel időszakának lehetőségét nehéz lenne elképzelni. A közvetett képviselet közvetlen részvételre változtatása nélkül egy új osztálytársadalom alakulhatna ki. A politikai képviselet formái jelentősebbé válnak, amint egy társadalom túljut a strukturális átalakulás kezdeti időszakán. Továbbá, az átmeneti időszakon belül, minél alapvetőbb az átalakulás és minél erősebb az ellenzék, annál valószínűbb, hogy a nem-demokratikus képviselet kezdeti formái fennmaradnak, és talán elkülönült és eltérő szervezeti érdekek alakulnak ki, függetlenül az eredeti elképzelésektől. Az alapvető változások mindazonáltal intenzívebb tömegrészvételt követelnek meg, amely először a centralizált vezetésben jut kifejezésre, végül saját tevékenységében találja meg a rendszer közvetett uralomból közvetlen uralommá való átalakításának alapjait.

Demodernizáció és fejlődés

A legtöbb periférikus országban a modernizációt a birodalmi országok kezdeményezték és irányították tengerentúli expanziójuk részeként.[28] A „modernizálás" fogalmának, amint már kimutattuk, annyi meghatározása van, ahány író használja ezt a terminológiát.[29] A magam részéről az autonóm, nem piacra termelő mezőgazdaság függő, nem-ipari társadalommá való átalakulásának leírására használom a kifejezést, amelynek fő jellemzői magukba foglalják a metropolisz uralkodó osztályával és annak katonai-közigazgatási intézményeivel összefonódó bürokratikus-kereskedelmi és „rosszul fizetett szolgáltató" foglalkozások túlsúlyával megterhelt osztálystruktúrát. Az imperializmus kizsákmányolta a perifériát és finanszírozta a bürokratikus szerepek expanzióját, amelyek viszont további szolgáltatásokat hívtak életre. Hasonlóképpen a nyugati, fejlett technológia szelektív beékelődése a periférián, létrehozta az ipari munkásság új rétegét, de kihúzta a talajt a kézművesek és önellátó mezőgazdasági termelők alól, vándormunkásokként a nagyvárosok és külvárosok nyomornegyedeibe kényszerítve őket. Az imperialista ipar meghonosítása a munkaképes lakosság egy rétegét munkaerővé változtatta, ugyanakkor a lakosság nagyobb részét produktív munkásból improduktív munkássá alakította.[30] Többnyire a birodalmi tőke természete okozta a munkások bevonásának-kirekesztésének e kettős folyamatát: a beáramló tőke kevés munkást foglalkoztat, míg a tőkekiáramlások megakadályozzák, hogy azok a munkások, akiket a tőke megfosztott hagyományos gazdasági tevékenységükől, újra munkát kapjanak. Az összefonódó osztályok (nemzeti-bürokratikus, külföldi-kooperatív) a megmaradt többletet a bürokratikus, kereskedelmi, szolgáltatói tevékenységek felfuttatása, „modernizálása" céljából visszatartották. A produktív források a külföldi részvénytársaságok beruházásaiban koncentrálódnak, és az állam felelős a fogyasztás megoszlásáért. A hódítók által irányított modernizáció révén széles társadalmi rétegek kerültek hierarchikus társadalmi függőségbe és a fogyasztói magatartás bűvöletébe; a vásárlói magatartás a hódítók életmódjához kötődött, és többségük nem produktív munkával tett szert a maradék többletre, azaz a helyi lakosságot irányítják, és pihenési, szórakozási lehetőséget biztosítanak számukra. Köztisztviselők, kis és nagy üzletemberek, bankárok, kufárok, prostituáltak, háztartási alkalmazottak, éttermi dolgozók, bártulajdonosok, katonai tisztviselők, stricik és kerítőnők megélhetésüket a hódító tőkés osztálylyal és annak apparátusával való kapcsolat révén biztosítják.[31] A produktív szektor nagysága jelentősen csökkent, míg a harmadik szektorban foglalkoztatottak száma növekedett: a szolgáltatások széles köre elfedi azt a tényt, hogy többségük a jövedelmi skála legalsó fokán helyezkedik el. A termelés mindinkább néhány gazdasági tevékenységben összpontosul; a vidék elhagyatottá vált, vagy a gépesítés és a katonai támadások, vagy a tőketranszferek következtében. Külső piacok, vagy ezek kiegészítői — a külső fogyasztók a nemzeti gazdaságon belül — meghatározzák az effektív kereslet jellegét. Amint a tőke kiáramlott a vidékről, kiáramlott azzal együtt a lakosság is, hogy megélhetést keressen. A népességmozgások a periférián leginkább a tőkeáramlás kategóriáiban értelmezhetők: a többlet elvonása egyes területekről és más területeken való felhasználása — a hátországból a fővárosba, a perifériáról a centrumba irányuló mozgás.

A hódítók által beindított modernizálási folyamat nemcsak az osztálystruktúrát és a piacot alakította át, hanem a népesség széles rétegeinek értékrendjét is. A felduzzasztott kereskedelmi és szolgáltatási szektorok a társadalom életmódjának meghatározásában egyre jelentősebb szerepet játszanak, tekintve, hogy a nemzeti jövedelem egyre nagyobb hányada felett diszponálnak. Ezeknek a rétegeknek a fogyasztása erősen az egyéni szolgáltatások, luxuscikkek, (különösen külföldi importáruk), specializált üzletek és személyes élvezetek irányába tolódott el. Még a társadalom legalacsonyabb szinten élő rétegei is azt vallják, hogy a külföldiek számára végzett munka előbbre való a gyárban végzett munkánál. Az imperialista államok által uralt periférikus társadalmak modernizált változatát a konzumerizmus és az improduktív, rosszul fizetett szolgáltatások jellemzik.

A szocialista fejlődés alapvető feltétele a társadalom demodernizálása: a lakosság nagy részének — különösen az alacsony fizetésű személyi szolgálatra alkalmazottaknak — a „szolgáltatói" vagy tercier szektorból a produktív mezőgazdasági vagy ipari foglalkozásba történő átcsoportosítása lenne. A foglalkoztatási struktúra átalakítása viszont egy sor további változtatást foglal magába: tőkeintenzív beruházások helyett munkaerő-intenzív tervek; a külföldi vásárlók részére előállított speciális és luxuscikkek helyett a tömegfogyasztást szolgáló termékek termelésére való átállás. Még fontosabb, hogy az infrastruktúra és a szociális szolgáltatások nagyarányú fejlesztése váltsa fel a gazdagok igényeit szolgáló luxusáru-importot, és a gyakran bizarr személyi szolgáltatásokat. Mindezeket a változásokat a felnőttek újra-specializálásának mozgalma kíséri: az egyéni mobilitást és kizsákmányolást a társadalmi szolidaritás révén a kollektív mobilitás váltja fel. A termelésben való tömeges részvétel, a nemzeti öntudat és a fizikai munka értékei kiszorítják a konzumerizmust, a hierarchikus döntéshozatalt, a meghunyászkodást, az idegengyűlöletet és a vagyonos osztályok jellemző éltemódját.[32]

A struktúra, az életmód és az értékek megváltoztatására irányuló erőfeszítések a befektetéseknek a fővárosból vidékre való visszairányításának erőteljes kísérleteihez vezetnek: a decentralizálás, mind az új fejlesztési stratégia, mind az újra-szocializálódás perspektívájából tekintve, értelmes dolog. Az alkalmazotti, lumpen-, kereskedő- és bürokrata-rétegek nagyarányú koncentrációja a városokban, egyszerűen újra megszilárdítja a korábbi rendszer etoszát: az új formák elfogadottá válnak, de a régi értékek és szokások újból felerősödnek. A társadalmi átalakulás kérdése így nem csupán az adott termelés társadalmasítását jelenti, hanem a régi gazdasági tevékenységek felszámolását és új gazdasági tevékenységtípusok megteremtését is. A rurális decentralizálás együttjár a beruházások és a népesség átcsoportosításával, valamint a tulajdonviszonyok átalakításával, és az osztálybázisnak a forradalmi átalakulás továbbviteléhez szükséges kialakításával. A modernizált társadalom puszta szocializálása az új társadalom gyors elkorcsosulásához vezetne, egy erőteljesen bürokratizált, elitista, államosított társadalmat eredményezne, amely a megelőző társadalom értékeit és normáit termelné újra.

A periférikus társadalmakban a demodernizálás a társadalmasított termelőerők fejlesztésének előfeltétele, és lényegében biztosítja, hogy az átalakulás folyamata nagyobb visszalépések nélkül menjen végbe.

Forradalmi átalakulás a periférián

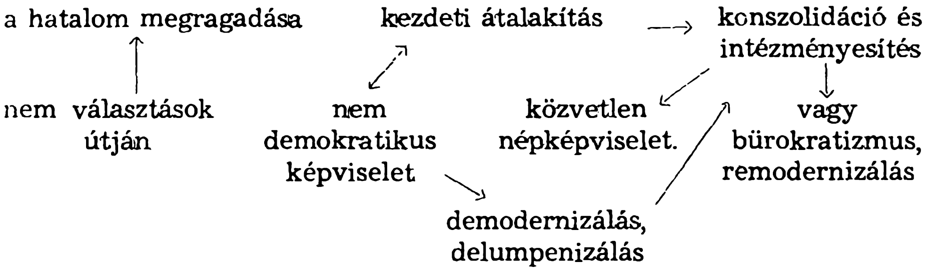
a hatalom megragadása
kezdeti átalakítás
konszolidáció és intézményesítés
nem választások útján
nem demokratikus képviselet
közvetlen népképviselet.
vagy bürokratizmus, remodernizálás
demodernizálás, delumpenizálás

A modernizálás konfliktusba kerül a termelőerők fejlesztésével, mivel a gazdasági tevékenységek növekvő hányadát változtatja improduktívvá, valamint lehetővé teszi a tőkekiáramlást és a nem alapvető termékek importját. A „modernizálást" nem a „fejlődés" előfeltételének kellene tekinteni, hanem sokkal inkább az erőforrások és a munkaerő racionális allokációját akadályozó tényezőnek, beleértve a durva osztály-, regionális, és strukturális egyensúlytalanságokat.

Delumpenizálás: a demodernizálás speciális esete

Azokban az országokban, amelyeket az amerikai katonai-közigazgatási erők elözönlötték vagy amelyek a metropolisz pihenési és szórakozási igényeit elégítették ki (vagy mindkettőt), a delumpenizálás folyamata szükségszerűen együtt kell hogy járjon a strukturális változással. A metropoliszbeli patrónusoktól függő, gyakran nekik elkötelezett, a legkülönfélébb tiltott és törvényes munkakörökben dolgozók jelentős rétegeit integrálni kell a munkásosztályba átképzés, átcsoportosítás vagy újra-szocializálás révén (vagy kiutazási lehetőséget kell biztosítani számukra). A lumpenproletariátus átalakulása munkásosztállyá egy társadalmi és egy osztályaspektussal rendelkező kettős folyamat. A lumpen-lét az osztályhelyzeten kívüli életmódot, társadalmi helyzetet is magába foglal. A lumpenizálódás a társadalom másik oldala, ahol a felső osztályok a lumpenszolgáltatásokat többre becsülik, mint a produktív munkát, addig, ameddig az érdekeiket szolgálja.[33] A lumpenek átalakítása magának a társadalomnak az átalakítását feltételezi, mivel a lumpenértékek csupán a felső osztály konzumerizmusának tükörképei, amelyek megszerzéséhez azonban nem állnak rendelkezésre a megfelelő eszközök. A társadalom strukturális átalakítása mégsem vezet szükségszerűen a lumpenek munkássá válásához. A forradalom során koncentrált erőfeszítésekre van szükség a kultúra átalakításához, és sajátos intézkedésekre, amelyek a produktív munkát ösztönzik, és felszámolják a lumpen-lét feltételeit. A periféria városai, amelyeket a birodalmi katonai erők foglaltak el (így pl. Bangkok, Saigon, Phnom Penh stb., vagy a turizmusáról hirhedt forradalom előtti Havanna és a karib-tengeri fővárosok) egész sor burjánzó kisegítő jellegű foglalkozásnak adtak otthont, amelyek a külföldi megszállást szolgálták, és amelyek az alacsonyabb osztályok soraiban a külföldi burzsoázia életmódjának és fogyasztási szokásainak utánzását segítették elő.[34] A korábbi rurális életformához kötődő értékeket lenézik. A gyári munka ritka jelenség. A „valami váratlan haszon” biztosításának lehetősége a szélhámosok hatalmas táborának tudatába épült be, akiket erőszakosan fosztott meg vidéki gyökereiktől a katonai terror vagy a részvénytársaságok expanziója. Nem kétséges, hogy a munkás- vagy paraszti státusz elvesztése, a gyanús foglalkozást űzők krónikus önértékelési zavarai, a vállalkozáshoz szükséges tőke felhalmozásának vágya, éppúgy, mint a patrónushoz fűződő személyes kapcsolatok, a lumpenréteget reakciós vagy konzervatív politikai irányba terelik. Más tényezők viszont a jobboldali irányzat mérséklődésére vezethetnek. Egyes lumpenek vásárlókört építenek ki a munkások között, amelyből szolidaritás-érzések is fakadhatnak, s kialakulhat a munkásosztályhoz tartozás tudata. A munkásokkal és a parasztokkal fenntartott családi kapcsolatok esetenként további befolyást gyakorolhatnak a lumpenrétegek szemléletmódjára, különösen, ha a család osztályjellegű szakszervezetekhez vagy politikai tradíciókhoz kötődik.

A baloldali lumpenizmus azonban csupán egy tendencia, amely kifejlődéséhez egy külső „orientáló” pólust igényel. E réteg az őt körülvevő közösség nyakán élősködik, hogy tőkét gyűjtsön a lumpenek világából a kispolgárság világába való átkerüléshez, ami a lumpenek többségének ideálja. Ez „természetes” folyamatnak tekinthető.

Jegyzetek

1 Az az elképzelés, amely szerint a kapitalizmus pusztán a bérmunka jelenlétével megragadható, valamint, hogy a természetben történő fizetés „feudális” vagy prekapitalista társadalomra utal, sok olyan téves úton járó tudós központi tétele volt, akik Marx történelmi elemzéseinek különös aspektusaiból alkottak elméletet. Ld. Ernesto, Laclau: „Feudalism and Capitalism in Latin America”, *New Left Review*, Vol. 67, May—June 1971, 19—38.

2 Samuel Huntingdon: *Political Order in Changing Societies*, New Haven: Yale University Press, 1968; és Szymon Chodak: *Societal Development*, Oxford; University Press, 1973.

3 W. W. Rostow: *Politics and the Stages of Growth*, Cambridge: University Press, 1971.

4 André Gunder Frank: *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York: Monthly Review Press, 1967.

5 Reinhardt Bendix: *Nation Building and Citizenship*, New York: Doubleday and Co., 1969.

6 Ld. Rostow: *Stages of Growth.*

7 Alexander Gerschenkron: *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge, Mass.: Harward University Press, 1962.

8 E nézet fő képviselői a szovjet társadalomtudósok, illetve az olasz, francia és chilei pártokban működő kollégáik közül kerülnek ki.

9 Stanley Stein—Barbara Stein: *The Colonial Heritage of Latin America*, Oxford: University Press, 1970.

10 Karl Marx: *A tőke*, I, MEM, 23.

11 Charles H. Harris III: *A Mexican Family Empire*, Austin, Tex.: University of Texas Press, 1974.

12 Thomas More: *Introduction to Utopia*, New York: E. P. Dutton and Co., 1973.

13 A vállalati boltok kiterjedt alkalmazására az Egyesült Államok bányavidékein találunk példákat, ahol a XIX. században és a XX. század elején a nem-pénzbeli fizetési formák jellemzik a termelési-társadalmi viszonyokat.

14 Frank Bonilla—José A. Silva Michelena: *A Strategy for Research and Social Policy*, Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1967.

15 A kifejezést Hannah Arendt alkalmazta *The Human Condition* c. könyvében; Chicago: University of Chicago Press, 1970.

16 Cairo Prado, Jr.: *The Colonial Background of Modern Brazil*, Berkeley Los Angeles: University of California Press, 1963.

17 Ld. Maurice Zeitlin et. al.: „New Princes for Old? The Large Corporation and the Capitalist Class in Chile", *American Journal of Sociology*, Vol. 80, 1974, július, 87—123.

18 James Petras: „Sociology of Development or Sociology of Exploitation?", *Tiers Monde*, 1976 szeptember.

19 Richard J. Barnet—Ronald E. Müller: *Global Reach: The Power of the Multinational Corporations*, New York: Simon and Schuster, 1975.

20 James Petras—Morris Morley: *The United States and Chile. Imperialism and the Overthrow of the Allende Government*, New York: Monthly Review Press, 1975.

21 Ld. *Latin America*, May 16, 1975, 146; Petras—Morley: *Overthrow of Allende*.

22 Michael Parenti: *Democracy for the Few*, New York: St. Martin's Press, 1974; Alan Wolfe: *The Seamy Side of Democracy*, New York: David McKay, 1973; G. William Domhoff: *The Higher Circles*, New York: Roundom House, 1971.

23 Robert Dahl: *Who Governs?* New Haven, Conn.: Yale University Press, 1961.

24 George Lichtheim: *Marxism*, New York: Frederick A. Praeger, 1966, 99. Lichtheim és Lipset könyvükben kihagyják a Marxtól idézett alábbi mondat utolsó részét.

Seymour Martin Lipset és Lichtheim — miképpen Dahl is — a politikai hatalmat csupán a számok és a szavazatok alapján jellemzik. Lipset T. H. Marshall tanulmánygyűjteményéhez írt bevezetőjében (*Class Citizenship and Social Development*, Doubleday and Co., 1965), Marxot saját álláspontjának előfutáraként tekinti:

„A baloldalon Marx korai képviselője volt annak a tételnek, hogy a politikai demokráciában a szavazás joga jelentős részesedést jelent a hatalomból. Amint 1852-ben Angliáról írott elemzésében állította, az általános választójog a munkásosztály számára a politikai hatalommal egyenértékű Angliában, ahol a proletariátus a lakosság nagy többségét alkotja..."

A Lipset által idézett szövegrészből az érdekes az, amit kihagyott. A teljes szöveg Marxnál a következő:

„Az általános választójog a munkásosztály számára a politikai hatalommal egyenértékű Angliában, ahol a proletariátus a lakosság nagy többségét alkotja, ahol hosszú, bár titkos polgárháborúban a proletariátus osztályhelyzetének világos tudatára ébredt, s ahol még a falusi körzetekben sincsenek már parasztok, csak földesurak, ipari tőkések (farmerek) és bérmunkások. Az általános választójog érvényesítése Angliában ezért jóval inkább szocialista rendszabály lenne, mint bármi, amit a kontinensen megtisztelték ezzel a névvel." (Marx: *A chartisták*, MEM, 8, 330).

Ebben a szövegben Marx jóval világosabb és összetettebb fogalmat alkot a munkásosztály hatalmának feltételeiről, mint akár Lipset vagy Dahl egysíkú eszméi a szavazatokról és a „számbeliségről". Marx szerint a hatalom alapja az, hogy érdekeiket egy közösség tagjaiként ismerik fel, s megosztják és kifejezésre juttatják ezt a közös felismerést.

25 Az autochton fejlődés fogalmát Mao önerőre támaszkodásként [self-reliance] definiálta. Ez lényegében magában foglalja a belföldi természeti erőforrásoktól való függést, a külkereskedelem és az alapvető technológiai import minimalizálását. Ez a politika nem az idegengyűlölet egy formája, hanem igyekszik elkerülni a megalkuváshoz vezető tárgyalásokat, és biztosítani kívánja ezeket a forrásokat, mielőtt az új állam konszolidálódik. A vezető országok pozíciója és követelései ebben az időszakban főleg politikai jellegűek, nevezetesen vissza akarják fordítani a strukturális változásokat és destabilizálni a gazdaságot. A periféria választási lehetőségei azoknak a külkapcsolatoknak a felszámolása körül forognak, amelyek elősegítenék az előbb említett viszonyokat.

26 A nem-demokratikus képviselet különböző formákat ölthet, egyes esetekben kevésbé demokratikus és centralizáltabb. Állításunk itt a következő: a politikai hatalom egy különös osztályalakulatból ered, azon alapul, annak felel meg, de nincs közvetlenül az osztályok ellenőrzésének alárendelve a választásokon keresztül. A politikai hatalom párt, mozgalom vagy népi hadsereg formáját öltheti.

27 Maurice Zeitlin: *Revolutionary Politics and the Cuban Working Class,* Princeton: Princeton University Press, 1967; James Petras—Hugo Zemelman Merino: *Peasants in Revolt,* Austin, Tex.: University of Texas Press, 1972.

28 *Encyclopaedia Britannica,* 15 th. ed., ld. a „Colonialism" címszót Harry Magdoff tollából; ld. még: Harry Magdoff: *Imperialism,* New York: Monthly Review Press, 1978.

29 Dean Tipps: „Modernization Theory and the Comparative Study of Societies: A Critical Perspective", *Comparative Studies in Society and History,* 1973 január.

30 Philip Mc Michael—James Petras—Robert Rhodes: „Industry in the Third World", *New Left Review,* No. 85, 1974, május—június, 83—104; Maria Taveres—José Serra: „Beyond Stagnation: A Discussion of the Nature of Recent Developments in Brazil", in: J. Petras (ed): *Latin America: From Dependence to Revolution,* New York: John Wiley and Sons, 1973; Glaucio Soares: „The New Industrialization and the Brazilian Political System", in: James Petras—Maurice Zeitlin (eds): *Latin America: Reform or Revolution,* Greenwich, Conn: Fawcett Publications, 1968.

31 Puerto Ricóval kapcsolatosan ld. Morris Morley: „Dependence and Development in Puerto Rico"; Mary K. Vaughn: „Tourism in Puerto Rico", in: Adalbero Lopez—James Petras (eds): *Puerto Rico and Puerto Ricans: Studies in History and Society,* Cambridge, Mass.: Schenkman Publishers, 1974.

32 Ezeket a folyamatokat a kínai és kubai példák illusztrálják legjobban. Kubával kapcsolatosan ld. Richard R. Fagen: *The Transformation of Political Culture in Cuba,* Stanford, Cal.: Stanford University Press, 1969; Arthur MacEwan: „Equality and Power in Revolutionary Cuba", *Socialist Revolution,* Vol. 4, No. 2, 1974 október, 87—108. Kínáról ld. William Hinton: *Fanshen,* New York: Monthly Review Press, 1966; John Gurley: „Capitalist and Maoist Economic Development", in: Edward Friedman—Mark Selden (eds): *Asia's Asia,* New York, Random House, 1971.

A forradalmi Kambodzsában és Kubában a demodernizálás és deurbanizáció folyamata meglehetősen gyors ütemben ment végbe. Ezekben az országokban az

„erőszakos urbanizáció” (az amerikai gépek erős bombázásakor) a városi lakosság eredeti létszámát többszörösére duzzasztotta, kevesebb mint 10 év alatt. A falvakból menekülők produktív tevékenységéhez való tömeges és gyors visszatérését sajnos az amerikai tömegtájékoztatási eszközök, köztük a *New York Times* is, a kényelmes városlakók egyfajta halálmenetévé torzították. Ugyanakkor a *New York Times* beszámolója a vidám Saigon elvesztéséről, a forradalom utáni Havannáról és Sanghairól írott hasonló panaszokat idézi vissza. Normálisnak tüntetik fel azt a hatalmas felfordulást, amelyet az USA idézett elő azzal, hogy gyökértelenné tette a parasztokat és az „örömkedvelő” amerikaiak szolgálatára inproduktív városi munkára kényszerítette őket; míg a menekülő parasztok produktív tevékenységhez és otthonaikba való visszatérését abnormálisnak. Valóban meghökkentők azok a torzítások, amelyeket a kormánypolitika szolgálatában álló újságírók követtek el, de nem maradtak le mögöttük a társadalomtudósok sem.

33 Amikor a lumpen-erőszak túllép a megengedett határokon — pl. kihat a turizmusra —, akkor természetesen keményen lesújtanak rá. A 70-es évek elején Jamaicában és a karib-tengeri szigeteken szigorú intézkedéseket foganatosítottak — beleértve a halálbüntetést is — a turistákat érintő bűnözések miatt.

34 Ld. Fagen: *Political Culture in Cuba;* Vaughn: „Tourism in Puerto Rico”.

Rodolfo Stavenhagen

Társadalmi osztályok az agrártársadalmakban

> „Világos, hogy a gyarmati országokban csak a parasztság forradalmi. Semmit sem veszíthet és mindent megnyerhet. A deklasszált, kiéhezett és kizsákmányolt paraszt ismeri fel a leggyorsabban, hogy csak az erőszak kifizetődő."
>
> Frantz Fanon: A Föld rabjai

I. fejezet

Agrártársadalmak és elmaradottság

Az elmaradottság ismérvei

A különböző kritériumok közül, amelyek alapján a szakemberek eldöntik egy országról, hogy az elmaradottnak vagy fejlettnek tekinthető-e, a mezőgazdasági szektor dominanciáját tartják a legfontosabbnak. Valóban, az olyan kritériumok alapján, mint a túlzott demográfiai növekedés, az alultápláltság, az átlagos nemzeti jövedelem alacsony szintje, a kereskedelmi szektor túlburjánzása, a hátráltatott iparosítás és az alulfoglalkoztatottság — hogy csak az általánosan használt szempontokat említsük —, világos, hogy a harmadik világban a népesség legnagyobb része a mezőgazdaságból él és általában a nemzeti jövedelem nagy része is a mezőgazdasági tevékenységből ered.[1]

Néhány ásványkincseket vagy olajat termelő ország kivételével, amelyek erősen eltérő sajátosságokkal rendelkeznek, az elmaradott országok általában agrártársadalmak. Ez annyit jelent, hogy társadalmi intézményeik, hatalmi struktúrájuk, gazdasági tevékenységük, értékrendjük és történelmük közvetlenül a föld megműveléséhez kapcsolódik. Ezekben az országokban minden gazdasági növekedésnek az agrárbázisból kell kiindulnia. A fejlődés mindenekelőtt a mezőgazdaság szerkezetét és a mezőgazdasági népesség jellegét változtatja meg.

Bármennyire is egyik legfontosabb meghatározója az elmaradottságnak az agrárszektor és bármennyire nagy jelentőségűek az agrárstruktúrák, önmagában még nem jelenti egy ország elmaradottságát.

Amit elmaradottságnak nevezünk, nem egyszerűen egy sor elkülöníthető és számszerűsíthető vonás összessége, hanem az elmaradott és fejlett országok hosszú évekig, sőt évszázadokig tartó, és ma is fennálló sajátos kapcsolatainak eredménye. Elsősorban a gyamatosításról van szó, mely a gyarmatosítók és gyarmatosított országok között *egyenlőtlenségi* *viszonyokat* alakított ki: a nem egyenlő társadalmak viszonya növekvő egyenlőtlenséget vont maga után: politikai és gazdasági *függőségi viszonyokat; alá- és fölérendeltségi viszonyokat* (a politika és gazdaság területén egyaránt); valamint *gazdasági kizsákmányolási viszonyokat* (a gyarmatosító országok meggazdagodása, a gyarmatosított országok természeti kincseinek kimerülése, a tőkéknek az elmaradott országokból a fejlettekbe való átáramlása stb.) eredményezett.

Az elmaradottság mai formájában annak következménye, hogy a kapitalizmust meghonosították a nem iparosodott társadalmakban.[2] Úgy tűnik, ez a világméretű tőkés rendszer lényegi vonása. Az iparosodott és az elmaradott országok között a történelem folyamán a gazdasági kapcsolatok olyan rendszere alakult ki — ennek jellemzői jól ismertek —, amely maga után vonta az elmaradottság néhány legsúlyosabb megnyilvánulását: a hagyományos önellátó mezőgazdaság lerombolását, a tőkék elvesztését, pénzügyi egyensúlyhiányt, inflációt, a megtakarítások alacsony szintjét stb.

A gazdasági elmaradottság azonban a fejletlennek mondott társadalmi struktúrához kapcsolódik: bizonyos rokonsági szerkezetekhez, önkényuralmi politikai rendszerekhez, merev társadalmi hierarchiákhoz, a kis közösségek sokféleségéhez stb. A tradicionális környezet és a modern környezet vagy a prekapitalista és a kapitalista gazdaság stb. ellentétének szociológiai jelentősége nagy hangsúlyt kapott az elmaradott országok vonatkozásában, akárcsak a „lassú életritmusú" társadalmak léte, a „gyors életritmusú" társadalmakkal szemben.[3]

Ezeket a tényezőket gyakran a fejlődés akadályainak tekintették. E tradícionális struktúrák azonban önmagukban még nem jelentenek elmaradottságot. Csak amennyiben részévé válnak az új kapitalista rendszernek, lesznek elmaradott struktúrákká. A kívülről jövő kapitalizmus gyakran még erősíti is ezeket: így van ez bizonyos indiai kasztok, az afrikai és indonéziai hűbéri rendszerek, a latin-amerikai politikai önkényuralmi rendszerek, a gyarmatosító hatalmak által szított afrikai törzsi ellentétek esetében. G. Germani, a fejlett országok ideológiáiról és a tradicionális struktúrákra gyakorolt hatásukról szólva hangsúlyozza azok „fúzió hatását". Ezzel azt akarja mondani, hogy az ún. fejlett ideológiák új értelmet nyernek a tradicionális struktúrák kontextusában. Ez az újraértelmezés arra szolgál, hogy a modernizmus nevében megerősítsék e struktúrákat.[4] Paul Baran világosan kifejti e folyamat legnegatívabb vonásait: „A kereskedelem erkölcsei járulnak a földbirtokos arisztokrácia régi elnyomó uralmához, ami kétszeres kizsákmányoláshoz, az eddiginél is botrányosabb korrupcióhoz, még mellbevágóbb igazságtalanságokhoz vezet.[5]

Az elmaradottság dinamikája

Az ENSZ speciális szervezeteinek a második világháború után folytatott felmérései kimutatták, hogy a fejlett és elmaradott országok közötti különbség súlyosbodik, az iparosodott és nem iparosodott nemzetek közötti egyenlőtlenség növekedőben van. Bármekkora legyen is az elmaradott országok növekedési üteme, a már iparosodott országok fejlődési üteme messze meghaladja azt. Ha ezt a tény az egy főre jutó nemzeti jövedelem alakulásával fejezzük ki, azt látjuk, hogy az elmaradott nemzetek a fejlett országokhoz képest relatíve elszegényednek.[6] Ez a helyzet azonban éppúgy köszönhető az iparosodott országok gyorsabb fejlődésének és növekvő életszínvonalának, mint az elmaradott országokban lejátszódó folyamatoknak.

Az első hangsúlyozandó tény az elmaradott országok népességének növekedése. Bár az egy főre jutó élelmiszertermelés világméretekben gyorsabban nőtt, mint a népesség, az elmaradott országokban az élelmiszertermelés indexe alacsonyabb a demográfiai nyomás mutatójánál. Ebből az következik, hogy a harmadik világ a fejlett országokhoz viszonyítva abszolút értelemben is pauperizálódik.

A pauperázáció azonban nemcsak a demográfiai nyomás eredménye. Gazdasági tényezők is erősítik ezt a tendenciát. A legfontosabbak egyike az elmaradott országok által exportált nyersanyagok és az általuk importált feldolgozott termékek közötti cserearányok változása. Ezek a cserearányok kedvezőtlenül alakulnak az elmaradott országok számára, annak következtében, hogy a rövidtávú nyersanyagárak csökkennek és erősen ingadoznak. Ennek eredménye a „második vasbértörvény", a „nyersanyagaikat egyre kedvezőtlenebb körülmények között eladó szegény nemzetek növekvő méretű kifosztása".[7]

Az elmaradott országok jövőjét illetően egy másik fontos tendencia, hogy az ipari országok által eszközölt beruházások jelentősége ellenére, az elmaradott országokból a fejlett országokba irányuló tőkeáramlás nagyobb mértékű, mint ezek a beruházások. Azonkívül a külföldieknek az elmaradott országokba irányuló beruházásai gyakran azt a célt szolgálják, hogy kikényszerítsék, intenzívebbé tegyék ezt a tőkeáramlást. G. Myrdal ezt írja: „Egészében véve, Ázsia számos országában az elmaradott országokból az anyaországba irányuló magántőke-áramlás minden valószínűség szerint meghaladja az új külföldi beruházások mértékét; és ez a mennyiség még nagyobb, ha hozzászámoljuk azt a tőkemennyiséget, amelyet az elmaradott országok állampolgárai menekítenek külföldre".[8]

Latin-Amerika esetében ugyanez a probléma merül fel.[9] Az elmaradott országok növekvő „dekapitalizációja" csökkenti — P. Baran kifejezésével — azt a valóságos gazdasági többletet, amelyet az ország fejlődésének finanszírozására használhatna fel.[10]

D. Lampert a következőket mondja Dél-Amerika országairól: „Az egységes belső piacok integrációjának hiánya a külső piacoktól való függés mértékének megfelelően súlyosbodik"; a szerző hangsúlyozza, hogy a külföldi beruházások a gazdaság néhány kulcsszektorában tovább torzítják a gazdaságot.[11]

A gazdag és szegény nemzetek közötti növekvő egyenlőtlenség, valamint a nemzetközi dezintegráció tendenciáját és az elmaradott országok torz szerkezetét Myrdal szerint[12] egy körkörös és kumulatív oksági folyamat magyarázza. Ezt az oksági folyamatot csak külső eredetű kiegyenlítő változások szüntethetik meg, amelyek nyugalmi állapotba hozzák a rendszert, vagy a folyamatot ellenkező irányba terelik. Valóban a kumulálódó elmaradottság és a növekedés folyamata dialektikus kapcsolatban van — mindkettő jellemzi a mai elmaradott országokat. Ha az egyik oldalon az amerikai és európai iparosodott országok fejlődésének egyik következménye volt a szegény országok kifosztása, a másik oldalon az elmaradott országokba befektetett külföldi tőkék egyfajta sajátos tőkés fejlődést ösztönöztek. Megkezdődött az infrastruktúrák kiépülése ezekben az országokban, elsősorban az idegen tőkék által támasztott szükségletek kielégítése érdekében. Ugyanakkor ez jelenti a jövőbeni fejlődés alapját. Mindenesetre ne felejtsük el azokat a tényeket, amelyekre H. Frankel hívta fel a figyelmet: „Az ilyen típusú beruházások története Afrikában és a világ más területein számos példát nyújt olyan vasutakról, utakról, kikötőkről, öntözőrendszerekről stb., amelyek nem a megfelelő helyen épültek és ahelyett, hogy a magasabb jövedelmek elérését eredményezték volna, valójában lefékezték azt a gazdasági fejlődést, amely ilyen beruházások nélkül megvalósítható lett volna.[13]

Másrészt a gazdasági fejlődés olyan új viszonyokat, struktúrákat és társadalmi kategóriákat hoz létre, amelyek elősegítik a társadalmi-gazdasági változások meggyorsítását.

A fejlődés akadályai

Jelenleg nem létezik egyetlen elmaradott ország sem, amelynek nemzeti célja ne a gazdasági fejlődés lenne, vagyis az egy főre jutó anyagi javak termelésének növelése. Bármilyen egyszerűnek tűnhet is ez az állítás, a fejlődésnek nagyon sok útja lehetséges, és a közgazdászok által választott eszközök és utak szintén sokfélék lehetnek.

Gyakran halljuk, hogy az elmaradott országoknak fejlődésük meggyorsítása érdekében csak követniük kell a mai fejlett országok XIX. szd.-i útját. Könnyen adódik az összehasonlítás a harmadik világ jelenlegi helyzete és az akkori Európa körülményei között, így Európa modellül szolgálhat a fejlődő országok számára. Ez az összehasonlítás nem elfogadható és az iparosodott országok fejlődési folyamatának követése nem lehetséges. G. Ardant rámutatott, hogy Európa gazdasági infrastruktúrája igen régi keletű, az intellektuális örökség már jóval az iparosítás kezdetei előtt, fokozatosan terjedt az európai lakosság körében, és Európa bizonyos társadalmi struktúrái kedveztek a gazdasági fejlődésnek.[14] Ezek az előfeltételek nem adottak az elmaradott országok esetében. Hozzá kell tenni azonban, hogy mint azt már fentebb említettük, az európai országok fejlődése nemcsak a belső feltételeiknek, hanem gyarmataik kizsákmányolásának, valamint gazdasági terjeszkedésüknek is tulajdonítható volt. Az elmaradott országok ma nem rendelkeznek olyan jellegű belső feltételekkel, mint amelyek lehetővé tették az európai fejlődést,[15] és nincs lehetőségük külső terjeszkedésre sem, mint az európai országoknak annak idején. Egyébként maga a gyarmati vagy ex-gyarmati feltételek olyan akadályokat képeztek, amelyek szintén nagymértékben zavarják jelenlegi fejlődésüket.

Az elmaradott országok és a régi Európa összehasonlítása egyszerűen az elmaradottság gazdasági realitásainak megítélésében elkövetett hibát jelentene, ha gyakran nem rejtene magában bizonyos politikai szándékokat. Valóban, az iparosodott országok útjának követésére szólító felhívás igen gyakran arra szolgál, hogy dicsőítse az „iparlovag szerepét", valamint a nagy vagyonoknak az iparosodott országokban történő felhalmozását, és elmarasztalja a „vállalkozói szellem" hiányát az elmaradott országokban. Ugyanez az érvelés lassú, harmonikus, minden nehézség, megrázkódtatás nélküli folyamatként mutatja be Európa gazdasági fejlődését.

Ami az osztálystruktúrát illeti, ismeretes a felemelkedő, progresszív és a tradicionális feudális struktúráktól független burzsoázia hajdani szerepe a jelenlegi fejlett országokban. E burzsoáziának nincsenek feltételei az elmaradott országokban.[16] A gazdasági fejlődés többé nem egy vállalkozó szellemű egyén ügye, akinek az jutott osztályrészül, hogy nagy fontosságú gazdasági döntéseket hozzon. Ma a vállalatok a trösztökhöz és a nemzetközi konzorciumokhoz tartoznak; az elmaradott országokban még a nemzeti tőke is nagyrészt a külföldtől függ. A döntéseket hatalmas erőforrások felett rendelkező fizetett technokraták vagy igazgatói tanácsok hozzák. Másrészt ezek a középosztályok — amelyekről annyi szó esik — sem játszanak olyan független és újító szerepet, mint amilyet nekik tulajdonítanak. Gyakran függő kategóriák tartoznak ide: bürokraták, technikusok, alkalmazottak stb., akik az elmaradott országokban a gazdasági fejlődésnek inkább melléktermékei, mintsem motorjai.[17]

Az elmaradott országok különböző társadalmi rétegeinek jelentős jövedelemkülönbségei valószínűleg a fejlődés egyik legfontosabb akadályát jelentik. A nemzeti jövedelem legnagyobb részét koncentráló legfelsőbb rétegek szűk körének életformája és az a mód, ahogyan vagyonukat felhasználják, ezen országok fejlődésének egyik legjelentősebb fékezője. A Latin-amerikai Gazdasági Bizottság (CEPAL) volt főtitkára, Raul Prebisch írja, hogy Latin-Amerikában a legfelső rétegek átlagjövedelme (ezek a népesség 5%-át teszik ki) 15-ször magasabb, mint a legalsóbb rétegeké (akik a népesség 50%-át alkotják). Ha ezt az egyenlőtlenséget sikerülne 9-szeresre csökkenteni, a latin-amerikai gazdasági növekedés aránya évi 1%-ról 4%-ra nőhetne.[18]

Ebben az értelemben Fekete-Afrika is „rossz terület", ahogyan azt René Dumont meggyőzően kimutatta.[19]

Létezik a gazdasági fejlődés olyan jellegű „akadálya", amelynek a szakértők többsége egészen különös jelentőséget tulajdonít. Ez nem más, mint a vállalkozói szellem állítólagos hiánya az elmaradott országokban. Ez a vállalkozói szellem nyomta volna rá úgymond a bélyegét a nyugati országok iparosodási folyamatára. A kutatók közül néhányan ezt a „középosztályok" speciális érdemének tekintik, amely szerintük nélkülözhetetlen bármilyen gazdasági fejlődés fenntartásához, valamint ahhoz, hogy e középosztályok megsokszorozódjanak. (Mégis, soha senki nem mutatta még ki, hogy az elmaradott országok népeiből hiányozna a vállalkozói szellem.) Az említett szakemberek azt helytelenítik, hogy e szellem nem jutott kifejezésre egyfajta eredeti tőkefelhalmozásban, a szabadversenyes kapitalista gazdaság keretében, amint az Európa és az USA esetében történt. Ahhoz azonban, hogy a „vállalkozói szellem" ily módon megnyilatkozzék, egy versenygazdaság és egy kisajátító társadalom [acquisitive society] történelmi feltételeinek létrejöttére van szükség. Ahogyan már láttuk, jelenleg az elmaradott országokban ezek a feltételek nem adottak. A felgyorsult gazdasági fejlődés, a központi állami tervezés, a nagy építkezések és az egyének lehetőségeit messze meghaladó tőkeberuházások, a több millió embert foglalkoztató hatalmas szervezetek és a kormányokkal vagy a nemzetközi trösztökkel fennálló kapcsolatok egyáltalán nem igénylik ezekben az országokban ezt a fajta vállalkozói szellemet. Sőt, azt is mondhatnánk, hogy ez a fajta versenyszellem egyenesen káros a jelenlegi fejlődés szempontjából, mivel hozzájárul az erőfeszítések feleslegesen megsokszorozódásához és az erőforrások pazarlásához. Az elmaradott országokban a gazdasági fejlődés, a „versenyfutás a haladásért" jelentős változásokat eredményez a népesség életében. Ezek a változások nem mindig mutatnak a fejlődéssel megegyező irányba; néha a várakozásokkal ellentétes eredményeket produkálnak. A „haladás társadalmi árának" tekintik ezeket[20], azaz a fejlődést — különösen a nem tervezett fejlődési folyamatot — kísérő társadalmi egyensúlyzavarként. Említsünk meg néhányat ama tények közül, amelyek felhívják erre a figyelmet: állandó migráció város és falu között, a bádogvárosok és nyomornegyedek hirtelen elszaporodása; instabil munkapiac; „patologikus" társadalmi jelenségek; büntetendő magatartásformák; a demográfiai struktúrák és a tradícionális családi struktúrák összeomlása. Véleményünk szerint mégsem a gazdasági fejlődés másodlagos tényezőiről van szó, hanem az elmaradottság inherens szociológiai jellemzőiről. Az elmaradott országok fejlődésének újabb tapasztalatai megmutatják, hogy igazi gazdasági haladás csupán a társadalmi struktúrák mély változásai, vagy társadalmi forradalmak eredményeképpen jön létre. Ez azt jelenti, hogy a növekedés nemcsak a beruházások nagyságrendjének emelkedésétől függ, hanem azok természetétől is; nemcsak a fejlődés bizonyos szintjétől, hanem annak irányától is; nemcsak a rendelkezésre álló tőkék mennyiségétől, hanem attól a módtól is, ahogyan azokat az állam felhasználja; nemcsak a külföldi segélyektől, hanem a külfölddel fenntartott kapcsolatok teljes megváltoztatásától is; nemcsak az állam lehetséges beavatkozásától, hanem a gazdaság legfontosabb területeinek állami kézbevételétől stb. Egyre inkább elismert tény, hogy a gazdasági fejlődés nem technikai, hanem elsősorban politikai kérdés. Az alapvető probléma az állam természete és a társadalom fő osztályaival való viszonya. Összefoglalva: a társadalmi fejlődés a létező osztályviszonyok összeomlását, és — leggyakrabban — az egyik osztály hatalmának egy másik osztály hatalmával történő felváltását vonja maga után.

III. fejezet

A társadalmi osztályok és az elmaradottság

Osztályok és rétegeződés a fejlődő országokban

A társadalmi osztályok struktúráinak elemzése és a rétegeződésről szóló tanulmányok az ipari tőkés országok termékei. Szükségessé vált ama kérdés felvetése, vajon az ilyen jellegű elemzések alkalmazhatók-e az elmaradott országok esetében. Először is nyilvánvaló, hogy a már tárgyalt elméleti problémák az elmaradott országok esetében bonyolultakká válnak. Egyrészt a kapitalista rendszer, amely a társadalmi osztályok strukturális elemzésének klasszikus kerete, itt nem lelhető fel „tiszta”, hanem csak kívülről importált formában. Következésképpen nem belső, saját fejlődés eredménye, hanem a korábbi struktúrákra rakódott rá. Másrészt a különböző gazdasági struktúráknak, gazdasági fejlődési fokoknak és különböző társadalmaknak az elmaradott országokra jellemző együttélése folytán a rétegződésnek ezekben az országokban számos, a fejlett országokban nem létező vonása van. Következésképpen a társadalmi osztályok elemzésének módozatai az elmaradott országokban erősen különböznek az ipari országok esetében alkalmazható módszerektől. Kutatásunk behatárolása érdekében, emlékezetünkbe kell idéznünk, hogy a mai elmaradott országok történelmi fejlődése az európai expanzió óta egészében a világkapitalista rendszer fejlődésének nyomait őrzi. Néhány elmaradott ország (Latin-Amerikában) hamarabb lépett erre az útra, mint a többiek, de valamennyiüket mélyen érintette a merkantilista terjeszkedés és a nagy centrumországok gazdasági fejlődése. Ebből következik, hogy az elmaradott országok osztálystruktúráinak fejlődése visszatükrözte a fejlett országok osztályainak változó viszonyait is. Az elmaradott országok azonban mezőgazdasági jellegű országok, és tradícionális társadalmi és politikai struktúráik a terjeszkedő kapitalista rendszerrel létrejött első kapcsolataikat megelőzően is agrárstruktúrák voltak. Az agrárnépesség tehát sokkal jelentősebb szerepet játszik ezekben az országokban, mint az ipari országok esetében. A mezőgazdasági népesség nemcsak számszerű többségben van: a mezőgazdasági termelés gyakran a gazdaság legjelentősebb ágát alkotja.

J. Lambert joggal írja, hogy az elmaradott országok mindenekelőtt egyenlőtlenül fejlődő társadalmak,[21] azaz duális társadalmak, ahol a modern kapitalista szektor együtt él a fejletlen önfenntartó gazdasági szektorral. Ez a dualizmus különösen az agrárstruktúrákban figyelhető meg. De hiba lenne azt hinni — ahogyan néhány kutató teszi —, hogy itt két, egymástól független társadalomról vagy gazdasági struktúráról van szó. A gyarmati országok történelme azt mutatja, hogy a duális társadalom ősi szektora nagyon gyakran éppen a helyi és regionálisan körülhatárolt gazdasági fejlődés mellékterméke. A két szektor — a tradicionális és a modern — gazdasági kapcsolatai nagyon szorosak; az egyik nem létezhet a másik nélkül. Tekintettel erre a dualizmusra, sőt, pluralizmusra, számos rétegződési rendszer él egymás mellett az elmaradott országokban. E rétegződési rendszerek némelyike a gazdasági fejlődés akadályának tekinthető, amennyiben összefügg a prekapitalista gazdasági struktúrákkal, s amennyiben a gazdasági fejlődés felforgatja őket.

Ahhoz, hogy megérthessük az osztályok dinamizmusát a jelenkorban, szükséges röviden áttekinteni az úgynevezett tradícionális struktúrák néhány oldalát, amelyeket érintettek az európai expanzió által kiváltott változási folyamatok.

A tradicionális struktúrák

A tradicionális struktúrák többé-kevésbé az ún. „nyugati civilizáció" és az ipari gazdasági rendszer határán vagy a preindusztriális rendszerek maradványaként létező társadalmi, szervezeti és kulturális formák. A „primitív" vagy „archaikus" társadalmak[22] ugyanúgy idetartoznak, mint a feudális vagy félfeudális rendszerek, amelyek Ázsia, Afrika és Amerika bizonyos területein alakultak ki a merkantilista expanzió előtt, s amelyek közül néhány ma is megtalálható. Kutatásunk keretei között a tradicionális struktúrák annyiban érdekesek számunkra, amennyiben kapcsolatban vannak a társadalmi osztályokkal és a rétegződéssel.

A primitív vagy archaikus társadalmak nagy része osztálynélküli társadalom: a társadalmi szervezet elsősorban a rokonsági viszonyokon alapul, a technika kezdetleges, a gazdasági termelőegységek kisméretűek, a tőkefelhalmozás nem kielégítő, ám ha jelentős mértékűvé válna is, a társadalom rendelkezik bizonyos intézményekkel, amelyeknek szociológiai funkciója a kapitalizáció megakadályozása és a gazdasági körforgás biztosítása.[23] A föld mint elsődleges termelési eszköz ezekben a társadalmakban nem magánjellegű kisajátítás tárgya; a magántulajdon fogalma is kevéssé vagy egyáltalán nem fejlődött ki. Ezek a társadalmak tehát nem oszlanak társadalmi osztályokra, habár a tagjaik között és tagjainak csoportjai között fennálló bizonyos gazdasági ellentétek és a munka bizonyos specializációja úgy tekinthető, mint amely az osztályellentéteket csirájában magában foglalja. A primitív vagy archaikus társadalmon belüli osztályok független kialakulásának tanulmányozása történelmi vagy néprajzi-történelmi módszert igényel, mivel jelenleg a harmadik világban az osztályok kialakulása és fejlődése mindenütt a társadalmat érő külső hatásoknak köszönhető változások eredménye.

Az ilyen típusú társadalmakban ugyan nem beszélhetünk osztályokról, azonban a társadalmi rétegződést illetően másképpen áll a helyzet. A rétegződés ezekben a primitív társadalmakban független az osztálystruktúrától; ezek a rétegződések sohasem egymásra épült rétegek hierarchiáját, hanem mindenekelőtt bizonyos egyének, illetve rokonsági viszonyok megkülönböztetett státuszait jelentik, politikai, vallási, sőt gazdasági fölénnyel rendelkeznek.[24]

A primitív vagy archaikus közösségeket nem számítva, a világ elmaradott térségeinek népei már a kapitalista expanzió előtt is osztálytársadalomban éltek.

A tudósok komoly vitákat folytattak az effajta osztálytársadalmak általános természetével és elméleti meghatározásával kapcsolatban: ezekben a vitákban olykor politikai nézetek is érvényre jutottak.

Habár Marx felvázolta az ázsiai termelési mód fogalmát és a tőkés termelést megelőző tulajdonformák általános vonásait,[25] a marxisták nagy része — Morgant és Engelst követve — nem akar a nem-nyugati országok osztálytársadalmaiban mást látni, mint rabszolgatartó vagy feudális, esetleg a barbárság felső fokán vagy katonai demokráciában élő társadalmakat. Az ázsiai termelési mód fogalmát Karl Wittfogel újította fel néhány éve, s ennek segítségével dolgozta ki az ún. hidraulikus társadalmakkal kapcsolatos elméletét, amelyeket a keleti despotizmus abszolút uralmát támogató hatalmas agrárbürokrácia irányított. Elméletét a jelenkori szocialista társadalmak elemzéséhez kívánta felhasználni.[26] A szerző tájékozottsága ellenére, az elmélet meglehetősen jelentéktelen. Az utóbbi időben a marxisták között ismét viták folynak erről a kérdésről,[27] és az ázsiai termelési mód fogalma újra termékeny kutatási eszköznek bizonyul. Maurice Godelier hipotézise szerint az ázsiai termelési mód „az osztálynélküli társadalomból az osztálytársadalomba való *átmenet* sajátos társadalmi szervezeti formájának „felel meg, amely az osztálynélküli társadalomból az osztálytársadalomba történő átmenet ellentmondásait foglalja magába", és amelyet „a közösségi struktúrák egységével és egy kialakulóban levő kizsákmányoló osztály" meglétével jellemezhetnénk.[28] Akárhogyan is áll a dolog a Távol-Kelet vagy a prekolumbián Amerika egyes társadalmainak esetében, a világ más részeit — az angol gyarmatosítás előtti Indiát vagy a prekoloniális Afrikát — általában feudális vagy félfeudális struktúrákként jellemzik.

A magunk részéről saját elképzeléseinknek megfelelően használjuk e fogalmakat, anélkül, hogy ragaszkodnánk valamiféle szigorú definícióhoz. Maurice Dobb kifejezése szerint a feudális társadalmi struktúrákat az jellemzi, hogy a földesúr saját akaratuk ellenére is kényszeríti a termelőket, hogy teljesítsék gazdasági követeléseit, legyenek azok szolgáltatások vagy pénzben vagy természetben lerótt terhek.[29]

Elégedjünk meg néhány példa bemutatásával.

1. *A prekolumbián Amerika: aztékok és inkák*

A nyugati terjeszkedés előtt létezett és annak következményeként megszűnt szervezett államoknak és osztálystruktúráknak különösen érdekes példája az azték és az inka társadalom, amelyet a spanyol hódítás erőszakosan megsemmisített. Vajon félfeudálisnak nevezett társadalmi szervezeti formáról, vagy pedig nemzeti társadalmakról, katonai demokráciákról, esetleg hidraulikus társadalmakról van szó? E kérdés nyitott maradt.[30] Mindenesetre ezek erősen centralizált államok voltak, amelyek társadalmi-szervezeti alapjául a területi-törzsi közösség, nevezetesen a *calpulli* és az *ayllu* szolgált, amelyek nagyszabású katonai hódításokra vállalkoztak. A hadizsákmány és a meghódított területekre kivetett adók mindkét esetben páratlan politikai és társadalmi hatalom megszervezését tették lehetővé a prekolumbián világban. A két társadalomban igen hasonló, erősen hierarchizált osztálystruktúra jött létre.

Az azték és inka társadalom a következő részekre (egyes kutatók szerint osztályokra) tagolódott:

a) A *nemesség:* ez négy összetevőből áll: 1. öröklődő nemesség; fontos funkciókat tölt be az ország legfőbb ura mellett; 2. „bürokratikus" arisztokrácia, amelyet a katonai hódításokat követően egyre szaporodó adminisztratív funkciók ellátására hoztak létre; 3. a meghódított népek arisztokráciája; ez alacsonyabb szintű államigazgatási teendőket látott el; 4. a törzsi nemesség; ezek a *calpulli*-k és *ayllu*-k kiemelkedő családjai, akik az állam megerősödésének mértékével egyre inkább alárendeltekké váltak.

b) A *papság* nagy politikai és gazdasági hatalommal rendelkezett és az arisztokráciához kötődött.

c) A *kereskedők és a kézművesek* az azték államban viszonylag függetlenek, de az inkáknál állami ellenőrzésnek voltak alárendelve.

d) A *plebejusok* a helyi törzsek tagjai; mindkét társadalomban ők alkotják a népesség legnagyobb részét.

e) A *harcosok* szigorúan szabályozott rangokkal és speciális privilégiumokkal rendelkeztek és lehetőségük volt az arisztokrácia soraiba való bejutásra.

f) A *rabszolgák* a feltevésekkel ellentétben nem hadifoglyok (ez utóbbiakat az aztékok feláldozták, az inkák pedig általában elengedték), hanem közemberek, akik adósságaik miatt jutottak rabszolgasorsra.[31]

Úgy tűnik, a rabszolgaság sohasem játszott jelentős szerepet e társadalmakban és a hódítások kezdetén éppen eltűnőben volt. A nemesség és az állam hatalma főleg a katonai hódításokon alapult, a hódításokat pedig az ötletes öntözési rendszernek köszönhető magas mezőgazdasági termelékenység tette lehetővé. Ezért élhetett együtt hosszú ideig a nemzetiségi szervezet az uralkodó arisztokrácia és a centralizált állam kifejlődésének idején. A spanyol hódítás kezdetére azonban ez a szervezet is a felbomlás folyamatában volt már. A kereskedők csoportjai viszont egyre jelentősebb helyet foglaltak el a társadalmi szervezetekben, legalábbis az azték társadalom esetében.[32]

Vajon miként fejlődött volna tovább e két társadalom a későbbiek során? Ez egyike a történelem legcsábítóbb misztériumainak. Mindenesetre a spanyol hódítás teljes mértékben dezorganizálta az inka és az azték államot. A törzsi szervezet fokozatosan eltűnt, s ma már Mexikó és Peru néhány marginális helyzetben levő autochton őslakos csoportján kívül nyoma sincs. A bennszülött arisztokrácia bizonyos ideig még rendelkezett némi kiváltsággal a spanyol gyarmati adminisztráció keretei között, legalábbis annak alacsonyabb szintjein. Általában a bennszülött lakosság a gyarmatosítás idején egy új osztálystruktúra paraszti bázisává vált, és egészében pontosan körülhatárolt helyzetet foglalt el a társadalmi rétegződés spanyolok által létrehozott szigorú rendszerében. A latin-amerikai országok osztálystruktúrájának kifejlődése *mutatis mutandis* Európa gazdasági fejlődését tükrözte a XIX. szd. elejéig, elsősorban a Spanyolországét, majd Angliáét, Franciaországét és az USÁ-ét.

2. *A brit gyarmatosítás előtti India*

A terjeszkedő Európával való érintkezést megelőzően a világ más részein is léteztek feudális struktúrák, amelyeket az expanzió különböző módokon formált át. Indiában az európai terjeszkedés jó példája ennek a folyamatnak. Itt az ősi feudalizmust a földbirtokos feudális nemesség és a földmagántulajdon hiánya jellemezte.[33]. A föld a faluközösség tulajdonában volt és a falu rendszeres adót fizetett a földdel nem rendelkező feudális nemesek számára, akikre a király az adóbeszedést és a királyság igazgatását bízta. A politikai hatalom a katonai hódításokon alapult, de az adófizetéstől eltekintve a faluközösség maga intézte ügyeit és tartotta fenn tradicionális gazdasági struktúráját.[34] Ezt a fajta feudalizmust — amely csak a XIV. szd. előtt jellemezte Indiát — néhány történész „felülről létrehozott feudalizmusnak" nevezi. E korszakot követően a faluközösség strukturális átalakulása létrehozta az „alulról kialakított feudalizmust". Kialakult a birtokait először rabszolgákkal és föld nélküli parasztokkal, később egyfajta jobbágysággal műveltető földbirtokos, sőt földtulajdonosi osztály. A földtulajdon minden formáját ellenőrző örökletes hűbéri rendszernek és a szigorú társadalmi hierarchiának a hiányában „falusi" feudális osztály alakult ki. Az angolok később ennek örökösét, a *zamindari rendszert* használták fel a tőkés nagybirtokrendszer bevezetésére. A XVI. században a nagymogulok birodalmában a földbirtoklás fő formája a *dzsagir,* az állami tulajdon volt. A még nem differenciált földművelő parasztság a föld használatáért a szultán közvetlen képviselőinek a *muktá*-nak és az *iktadar*-nak (akik nem alkottak örökletes nemességet) járadékot fizetett. E társadalmi osztály gazdasági bázisát a járadék és az adószedés, nem pedig valamilyen birtok közvetlen kizsákmányolása jelentette.[35] Látjuk tehát, hogy számos feudális vagy „ázsiai" kizsákmányolási rendszer hosszú ideig együtt élhetett Indiában a tradicionális falusi gazdasággal, sőt a „burzsoá" gazdasági rendszer kezdeti formáival, a zamindari rendszerrel is. A XVIII. szd. közepe felé az adóztatáson és járadékszerzésen alapuló állami vagy „agrárbürokratikus" feudalizmus rendszere már a felbomlás állapotába került. A felbomlást az is gyorsította, hogy a brit igazgatás emelte a parasztoktól beszedett adókat és azokat fix pénzösszeg formájában követelte. Ez hozzájárult a parasztság nagy tömegeinek tönkretételéhez. Ugyanakkor a *zamindar*-oknak folyamatos és örökletes tulajdonjogot adott a *Permanent Settlement* eszközével. Az angolok ezzel megszilárdították a kapitalista mezőgazdaság alapjait Indiában.[36] India egyes területein az angolok egy másik rendszert is bevezettek, a *ryotwari*-nak nevezett kistulajdonosi rendszert, amelyben a tradicionális paraszt megőrizte a földdel kapcsolatos jogait. E rendszer India területének 51%-ára terjedt ki.[37] A két rendszer léte a tradicionális faluközösségi rendszer megszűnését jelentette. „Így — írja egy egy indiai szerző — India brit meghódítása agrárforradalmat eredményezett. A föld magántulajdonának, vagyis a paraszti és a nagybirtoknak a bevezetése megteremtette a mezőgazdaság kapitalista fejlődéséhez szükséges előfeltételeket. A kereskedelmi és egyéb gazdasági erők megjelenése mellett ez is hozzájárult a gyarmatosítás előtti India agrárgazdaságának és önellátó faluközösségeinek lerombolásához. Az ember és a föld viszonyának átalakulása volt a legfontosabb láncszem abban az oksági sorozatban, amely India egész prekapitalista feudális gazdaságát a jelenlegi gazdagsággá alakította át."[38] Ettől kezdve — akárcsak két és fél századdal azelőtt Amerikában — az indiai társadalom osztálystruktúrájának fejlődése a brit gyarmatosítás által kikényszerített tőkés fejlődést tükrözte.

3. *Madagaszkár*

Szemben azzal, ami Latin-Amerikában és Indiában történt, a sajátos afrikai tradicionális feudális struktúrák egészen napjainkig fennmaradtak, ami kétségkívül annak köszönhető, hogy Európa gyarmatosító országai viszonylag későn hódították meg Afrikát.

Madagaszkár például hosszú időn át — egészen a XIX. szd. végéig amikor a franciák véglegesen leigázták — a világ e térségének egyik legjelentősebb és legerősebb feudális társadalma volt. A *mériná*-k társadalma eredetileg három „kasztból" állt: a nemesekből *(andriana)*, a szabadokból *(hova)* és a rabszolgákból *(andevo)*. A rabszolga-kereskedelem és a pénz bevezetése a XVIII. szd-ban megkönnyítette a hovák fokozatos meggazdagodását. Két antagonisztikus osztály alakult ki: a rablásból és rabszolga-kereskedelemből élő előkelő főnökök és harcosok osztálya, valamint a parasztsággal szövetséges békésebb kereskedők és kézművesek osztálya. A XVIII. szd. vége felé, harcos évek után az államnak sikerült kiegyensúlyoznia a két fő osztály harcát és a következő kategóriákat magába foglaló társadalmi rétegződés alakult ki:

a) A nemesek *(andriana)*-rétege számos hierarchizált kasztból állt.

b) A szabadok *(hova)*. a kereskedők fejlődésben levő, felfelé törő osztálya.

c) A felszabadított rabszolgák *(Hova-vao)*.

d) A valamikori hovák, akik eladósodás vagy büntetés következtében süllyedtek rabszolgasorba.

e) A királyi rabszolgák *(tsiarondahy)*.

f) A rabszolgák *(andova)*.

Az Európával való első érintkezést követő évek során, a királyság terjeszkedésével párhuzamosan, az osztályellentétek kiéleződtek. A XIX. szd. közepe táján a kereskedők osztálya jutott hatalomra, amely a franciák érdekeinek megfelelő politikát folytatott.

Madagaszkár végleges meghódításával a malgas gazdaság tipikus gyarmati gazdasággá alakult át: megindult a bennszülött vezető osztályok felbomlása és fokozódott a földnélküli parasztság kizsákmányolása. Később az osztálystruktúrák fejlődése — hasonlóan Afrika más területeihez — követte a gyarmati gazdaságok fejlődését. A Madagaszkárban viszonylag jelentős kereskedelmi burzsoázia eredete azonban — ellentétben Fekete-Afrika nagy részével — a francia gyarmatosítást megelőző időkre tehető. Az utóbbi években kibontakozó nemzeti felszabadítási mozgalom részben szintén a francia hódítás előtti, jelentős területeket ellenőrző nemzeti állam létének köszönhette erejét.[39]

4. *A prekoloniális Afrika: Nigéria*

Fekete-Afrika más részein a tradicionális feudális rendszerek egészen a legújabb időkig fennmaradtak. A nigériai Nupe feudális királyságát egy brit néprajzkutató, *Nadel* tanulmányozta. Ebben a feudális struktúrában világosan elkülöníthető két szembenálló osztály:

a) A nemesek uralkodó osztálya, akik földjeiket bérleti rendszerben műveltették, és egyben rabszolga-kereskedelemmel foglalkozó harcosok is voltak.

b) A közparasztok és közemberek osztálya.

A két alapvető osztály kapcsolatai egy kliensi rendszer meghatározott jogainak és kötelességeinek keretei között alakultak ki. E társadalmi struktúrában még két másik kategória is megtalálható: a városi kézművesek és a muzulmán értelmiség rétege. Ezek az osztályok és kategóriák viszonylag zárt és erősen hierarchizált csoportosulások voltak. A társadalmi rétegződést merev szokásrendszer tartotta fenn. Létezett ugyan bizonyos társadalmi mobilitás, azonban a nagyon erős társadalmi öntudattal rendelkező nemesség soraiba csak formális beiktatással lehetett bekerülni. Ezzel szemben az osztályok hierarchikus felépítésűek voltak, és a társadalmi rangok olyan rendszerét foglalták magukba, amelynek legfelső fokai elvileg minden társadalmi kategória számára elérhetőek voltak. A parasztság szintjén nem az osztályellentétek, hanem a rétegződés nyilvánult meg. A magasabb rangokért folytatott versengés valamelyest tompította az osztályellentéteket. „A feudális államban a rangok hierarchiája elősegítette a kényes hatalmi egyensúly megóvását. Ez az osztályprivilégiumok fenntartásának hatásos eszköze."[40] A Nupe-királyság feudális struktúrája olyan tradicionális társadalmi struktúrát példáz, amely elkerülhetetlenül összeütközésbe kerül az ország (jelen esetben Nigéria) gazdasági fejlődésével, s ennek következtében alapvető változásokkal kell számolnia.

5. *A prekoloniális Afrika: az afrikai nagy tavak vidékének királyságai*

Következő példánkat a napjainkig fennmaradt, de a gyarmati gazdaság kialakulásával radikális változásokat megélt feudális struktúrák, a kelet-afrikai nagy tavak vidékének királyságai: Ankolé, Bunyoro, Ruanda, Soga, Ganda stb. szolgáltatják. Az államok közötti különbségek ellenére feudális rendszerüket azonos típusúnak tekinthetjük.[41] Más feudális struktúráktól abban különböznek leginkább, hogy az állattenyésztés esetükben fontos szerepet játszik, nem csupán mint gazdálkodási mód, hanem különösen mint egy igen speciális kliensi rendszer alapja. A feudális struktúra alapját két szembenálló osztály képezi: a nemesség, amelyet a *bahima* (Ankolé) vagy a *tutszi* (Ruanda) pásztorok alkotnak; ők a csordák tulajdonosai, ők irányítják az állam politikai és katonai szervezetét; illetve a *bairu,* (Ankolé) vagy *hutu* (Ruanda) földművelők, akik az előbbiek jobbágyai. A pásztorok és uralkodójuk (*mu-ami* Ruandában, *mugabe* Ankolében, *mukama* Bunyoróban) között önkéntes kliensi viszony van. A pásztorok hűbéri szolgáltatásaikkal és adókkal tartoznak az uralkodónak, cserébe a tőle kapott védelemért és kiváltságokért. Ebben a viszonyban elsőrendű fontosságú az állatforgalom, mint a gazdaság jele és a társadalmi helyzet szimbóluma. A nemesség soraiból kerülnek ki a helyi főnökök és a királyság adminisztrációja. Az uralkodó pásztorok és a bairu vagy hutu földművelők közötti viszonyt a hódító tutszik (bahimok) fegyvereinek ereje kényszerítette ki, ez azonban idővel kliensi viszonnyá alakult át. A földművelők adót fizetnek a pásztoroknak és ők alkotják a feudális struktúra valóságos gazdasági bázisát, mivel az állatállomány csak termelőtőke, nem pedig az általános fogyasztás alapja.

Ankolében és Ruandában a földművelőknek nincsenek igavonó állataik; harcosokká sem válhatnak és semmilyen politikai joggal nem rendelkeznek. A pásztorok uralkodó osztálya pedig az uralkodóhoz és a királyi családhoz való viszonya és a tagjai által betöltött politikai és adminisztratív funkciók szerint rétegeződik. Ankolében a *bahimá*-kon és a *bairu*-kon kívül más társadalmi kategóriák is léteztek: az *abatoró*-k, akik legyőzött *bahimá*-k voltak, rangjuk csak kevéssel alacsonyabb a bahimakénál; *bahima* férfiak és *bairu* nők törvénytelen viszonyából született *abambari*-k, akik általában a bairuk társadalmi helyzetében voltak; és az *abahuku* rabszolgák, azaz hadifoglyok, akik a mugabe és néhány hatalmas állatállománnyal rendelkező főnök tulajdonát képezték. Míg Ankolé társadalma mereven rétegezett, úgy tűnik, Ruandában és Bunyoróban a rétegződés rugalmasabb. Bunyoro feudális politikai szervezetét többen a normann invázió korabeli Anglia politikai szervezetéhez hasonlítják.

Úgy tűnik, ezek a társadalmak a legutóbbi években, különösen a brit fennhatóság alá tartozó országokban, változáson mentek keresztül. Az állatforgalom, mint a kliensi rendszer része, csökkent, azelőtt az agrárnépesség a pásztoroknak fizetett korábbi természetbeni és szolgáltatás jellegű adóit felváltotta a gyarmati közigazgatásnak fizetett pénzadó; a területi főnökök hatalma csökkent és jelenleg jövedelmük fő forrása a közigazgatás által fizetett fix bér; a hódító harcosok eltűntek és a rabszolgaság erősen visszaszorult. Bár az osztálystruktúra gazdasági alapját átalakította a gyarmati közigazgatás, a főnökök politikai jelentősége és a társadalmi rétegződés szilárdsága fennmaradt. Íme a feudális értékrendszereit és társadalmi szervezettségét jellemző konfliktusok néhány aspektusa.

6. *Következtetések*

A világ más területein is léteztek az előbbiekben tanulmányozottakhoz hasonló osztálytársadalmak, mielőtt az európai terjeszkedés éreztette volna alakító hatását. Így például Észak-Afrikában, a Közel-Keleten és a Távol-Keleten.

Milyen következtetések vonhatók le e néhány tradicionális struktúra áttekintéséből? Először is, az elmaradott világ bizonyos tradicionális struktúrája a kizsákmányoláson és az egyik osztálynak a másik felett gyakorolt gazdasági és politikai uralmán alapuló osztálystruktúrák voltak. Másodszor, ezek az osztálystruktúrák nem voltak képesek ellenállni az európai terjeszkedés nyomásának anélkül, hogy radikális módosulásokat ne szenvedtek volna. Kétségtelenül ritkán fordult elő, hogy a katonai hódítás teljes egészében elpusztította a bennszülött kultúrát és társadalmi struktúrát, ahogy ez az aztékok és inkák esetében történt. Láttuk azonban, hogy az állami feudalizmust Indiában alapjaiban változtatta meg a brit hódítás, hogy a madagaszkári királyság osztálystruktúrája a francia uralom elleni harc során és Franciaország politikai hatalmának és gazdasági érdekeinek megszilárdulását követően átalakult, hogy az afrikai területeken a feudális struktúrák gazdasági bázisa radikálisan módosult a gyarmati közigazgatás és a kapitalista fejlődés következtében. A gyarmati rendszer a világ minden pontján az osztálystruktúrákat radikálisan átalakító és új formába rendező folyamatokat indított meg. Ezzel szemben a tradicionális társadalmi rétegződési rendszerek igyekeznek ellenállni a gazdasági és politikai változásoknak és igyekeznek fenntartani értékrendjüket, jóval azután, hogy a történelmi fejlődés meghaladta az eredetileg nekik megfelelő fokot. Ennek legszembetűnőbb formája kétségkívül India, ahol — annak ellenére, hogy a kasztrendszernek megfelelő funkcionális munkamegosztás nem létezik többé — még a nagy ipari városok körülményei között is fennmaradt a kaszt szerinti rétegződés rendszere. Egy másik példa erre a főnöki intézmény változó szerepe Fekete-Afrikában és az ebből eredő értékkonfliktusok. Természetesen egyes tradicionális struktúrák, családi szervezeti formák, házassági kapcsolatok, a szokásjog és a kulturális felépítmény megnyilvánulásai is túlélték a nyugati civilizációval való első érintkezéseket, és részeivé váltak az új társadalmi-gazdasági struktúráknak, és létrehozták az elmaradott országok jól ismert szinkretizmusát. A társadalom hagyományos (feudális vagy félfeudális) osztálytagozódása azonban képtelen ellenállni a gyarmati rendszerrel járó változásoknak. Az osztálytagozódás a társadalom jellemzői közül talán a legérzékenyebben reagál az új rendszerre és gazdasági fejlődésre.

V. fejezet

A falusi népesség és osztálystruktúrái

A falusi népesség és a parasztság

A mezőgazdaság az elmaradott országok gazdasági átalakulásának alapja. Ezért legfontosabb teendőnk az, hogy meghatározzuk a társadalom agrárstruktúráit és azok átalakulását. Az elmaradott országok falusi társadalma kedvező lehetőséget kínál az osztály- és a rétegtagozódás tanulmányozására. A kapitalizmus expanziójával meginduló változási folyamatok módosították az agrárstruktúrákat és a falusi népesség jellemzőit. Tanulmányozásuk megmutatja az elmaradott országok mezőgazdasági típusainak és életformáinak végtelen változatosságát az elmaradott országokban. Nincs hibásabb nézet, mint az a hosszú ideig uralkodó elképzelés, amely szerint a parasztság differenciálatlan tömeg, azaz homogén és változatlan rurális szubsztrátum, amely az új külső struktúráknak mechanikusan alárendelődik. Másrészt, bármilyen változatos legyen is a paraszti népesség, léteznek mindenhol érvényes, általános tulajdonságai is. Találkozhatunk hasonló struktúrákkal az új ösztönzőkkel szemben analóg módon reagáló népekkel, formájukban talán különböző, funkcióikban és társadalmi dinamizmusukban azonban hasonló rendszerekkel. Legyen szó Ázsiáról, Afrikáról vagy Latin-Amerikáról, mindenütt megtaláljuk azokat a kisméretű, viszonylag zárt és izolált közösségeket, amelyeket Robert Redfield írt le:[42] mindenütt találkozhatunk az új típusú gazdaság nyomása alatt megrendülő tradicionális társadalmi struktúrákkal, amelyeknek értékei fokozatosan megkérdőjeleződnek; a falusi népesség természetesen a világ minden táján eltérő, ám a hasonló problémákra ugyanúgy reagáltak; végül mindenütt azt tapasztaljuk, hogy a rokonságon, szomszédsági és primér kapcsolatokon alapuló társadalmi integráció fokozatosan eltűnik és átadja helyét a nemzeti integrációnak.

Milyen is voltaképpen ez az általában mezőgazdaságból élő falusi népesség? Miként lehetne jellemezni és meghatározni őket? Az afrikai országok túlnyomó többségében a falusi népesség aránya meghaladja az összlakosság 90%-át; Latin-Amerikában 1960-ban 54%-ot tett ki.[43] Mezőgazdasági népességről szólva könnyen beszélünk parasztokról és parasztságról, azonban a szociológiai irodalomban ezek a fogalmak gyakran különböző jelentésűek, és nem mindig írható le segítségükkel a falusi népesség egésze. Vannak olyan törzsi közösségek, amelyeket még nem érintett a kapitalista gazdaság strukturális változásokat indukáló hatása. E közösségek tagjait, még ha földműveléssel is foglalkoznak, nem minden esetben tekinthetjük a parasztsághoz tartozónak. Afrikában, Latin-Amerikában és a világ más részein is fennmaradt néhány ilyen marginális csoport. A néprajztudósok régebben ‚vadaknak' nevezték őket. A tisztán vett paraszti társadalom azonban egy olyan kiterjedtebb, globális társadalom relációjában létezik, amelynek maga is része. A város-falu dichotómia a parasztságot tágabb összefüggésekbe helyezi.[44] Egyes szakemberek a „parasztot" „archaikus", tradicionális földművelőnek tartják, akit meg kell különböztetni a modern gazdálkodótól, a *farmer*től.[45] Egy amerikai szociológus Latin-Amerika tekintetében különbséget tesz a paraszt („peasant") és az önfenntartó gazdálkodó, valamint a bérlő, a földnélküli mezőgazdasági munkás és a kapitalista vállalkozó gazdálkodó stb. között. Így megfelelőképpen körülhatárolja a fogalmat.[46] Fekete-Afrikáról szólva L. A. Fallers követi A. L. Kroeber és Redfield gondolatát, amikor a paraszti társadalmat parciális kultúrával rendelkező parciális társadalomként definiálja, amely csupán a városi centrumokhoz viszonyítva létezik. A paraszti társadalom alkotó egységei így helyi és fél-autonóm közösségek lennének — fél-autonóm kultúrával —, amelyek ugyanúgy különböznek a törzsi szektoroktól, mint a modern közösségtől. Ezeket a közösségeket három kritérium (gazdasági, politikai és kulturális) alapján lehetne meghatározni. Fallers elismeri, hogy Fekete-Afrika földművelői is rendelkeznek a paraszti társadalom minden jellemzőjével: a termelés mindenekelőtt a fogyasztást szolgálja, de van piacra szánt felesleg is. A következőket írja: gazdasági szempontból az afrikaiak túlnyomó többsége hagyományosan paraszt volt; amikor a kontinens megnyílt a tengerentúli kereskedelem számára, könnyen és természetesen álltak át az exportra kerülő növények termesztésére.[47] Afrika rurális népessége politikai szempontból tekintve is parasztokból állt. A fél-autonóm közösségben két politikai dimenzió létezett. Egyrészt a külvilággal szemben ellenséges helyi közösség, amely a földdel kapcsolatban közös jogokkal rendelkezik, és amelyet gyakran informális társadalmi ellenőrző mechanizmusok kormányoznak; másrészt a felsőbbség, a személyi felelősség, a függőség és alárendeltség patriarchális vagy feudális viszonyainak hierarchiája, amely összeköti a helyi közösséget a szélesebb politikai egységgel. Mindazonáltal a kulturális kritérium alapján Fallers kételkedik abban, hogy a „paraszti" terminológia alkalmazható az afrikai földművelőkre. Azt állítja, hogy kulturális szempontból Fekete-Afrika mezőgazdasági rurális közösségei nem alkotnak „fél-autonóm, parciális kultúrákat". A népesség alsó rétege és az elit között, Fallers szerint egy jellegzetes kultúrájú közösség áll, amely talán még Jorubaföld tradicionális nagyvárosaiban is létezett. A muzulmán vidékeken, ahol már hosszú ideje szakadék van a tömeg, illetve a vallási műveltségi elit között, ilyen közösség nem található. Így Afrikában az igazi „paraszt" — gazdasági, politikai és kulturális jellemzőivel egyetemben — csak az írásos kultúra bevezetése után jelenik meg, amikor kiéleződik a gazdálkodók tömege és a művelt elit, a vidék és a városok, a „népi" kultúra és a városi kultúra között már korábban létező ellentét. Fallers e sémája kapcsán megjegyezzük, hogy a társadalmi osztályok strukturális elemzése szempontjából kevéssé kielégítő a parasztság társadalmi kategóriájának meghatározásakor a kultúrát alapvető kritériumként kezelni. Valójában — Wolf nyomán —, a paraszti társadalmat a strukturális elemek, a társadalom alkotórészei közötti viszonyok és nem e részek kulturális tartalma határozza meg. Ha elfogadjuk ezt az álláspontot, azt mondhatnánk, hogy gazdasági és politikai szempontból az elmaradott országokban már jóval az európai hódítások előtt is létezett parasztság, és léteztek „törzsi szektorok”. Márpedig számunkra az a fontos, hogy meghatározzuk azokat az új társadalmi kategóriákat, amelyek a gazdasági fejlődés következtében a parasztságból és a falusi népesség egészéből jöttek létre.

Mezőgazdaság és rurális társadalmi osztályok

A falusi társadalom osztály- és rétegstruktúrái a gazdasági rendszerektől, különösen az agrárstruktúráktól és a gazdasági egységek alapjait képező mezőgazdasági üzem-típusoktól függnek. Az agrárstruktúrának nevezett társadalmi gazdasági komplexumok számos tényező — pl. a tulajdon és birtok uralkodó formái és a falusi termelési viszonyok — kombinációjának eredményeként jöttek létre. A világon található agrárstruktúrák igen sokfélék, azonban mindegyikük visszavezethető néhány általános alaptípusra. Egy amerikai szociológus nemrégiben ezeknek a típusoknak az alapján rangsorolta a mezőgazdasági osztályviszonyokat.[48]

a) A peón-rendszeren alapuló majorság vagy *hacienda* rendszere két mezőgazdasági alapformát foglal magába: a földesúr földjén a jobbágyok vagy peonok munkájával folytatott piacra történő termelést, és az uradalom parasztjainak szétosztott kis parcellákon a létfenntartó termelést. Ebben a rendszerben a munka értéke és a termelékenység alacsony. A föld és a munkaeszközök tulajdonosa, a földesuri osztály szinte abszolút hatalommal rendelkezik a paraszti osztály felett. Ebben a rendszerben az osztályok életszínvonala és törvényes privilégiumaik nagyon különbözőek; az uralkodó osztály erősen politizált; ezzel szemben az alávetett parasztság nem folytat politikai tevékenységet és politikai befolyása sincs. Főként az alávetett parasztság rendelkezik mezőgazdasági technikai ismeretekkel. Ez a rendszer jellemezte az európai feudalizmust, és még ma is létezik számos elmaradott országban, mindenekelőtt Közel-Keleten és Latin-Amerikában.

b) A családi haszonbérlet olyan rendszer, amelyben a tulajdonjog a bérbeadó tőkésé. A járadékot természetben vagy pénzben fizetik, vagy egyfajta feles gazdálkodás a bérleti szerződés alapja. Ebben a rendszerben általában teljesül négy feltétel:

1. a föld termékeny és csereértéke magas.

2. a munka intenzitása magas fokú és a mezőgazdaság gépesítése elmaradott;

3. olcsó a munkaerő;

4. a mezőgazdasági ciklus egy évig vagy rövidebb ideig tart.

Ebben a formában a kisparcellákon folyó árutermelés az uralkodó. Ezek a rendszerek politikai szempontból igen instabilak, és gyakran váltanak ki agrárforradalmat és reformokat, hogy végül kistulajdonosi rendszerekké alakuljanak át. A szegényparasztság — a farmerek és felesbérlők — jövedelme igen változó, és gyakran ez jelenti a bérbeadó osztályával való konfliktusok fő okát. A két osztály között nagy az életszínvonalkülönbség, különösen ha a bérbeadó ráadásul a városban lakik. Ez a rendszer főként azokban az országokban általános, ahol a demográfiai nyomás erős: Keleten, Észak-Afrikában és Latin-Amerika egyes országaiban.

c) A családi kistulajdon hasonló a családi bérleti rendszerhez, s valószínűleg abból alakult ki. A farmok átlagos nagysága egy vagy két felnőtt munkáját igényli; úgy tűnik, hogy az ilyen közepes birtoknagyság felé irányuló tendencia nyilvánult meg Európában is, ahol e rendszer igen elterjedt. Kialakítása lehet a művelésre alkalmas földek kolonizálásának eredménye, mint az USÁ-ban, vagy a piaci kényszer következménye, mint az iparosodott országokban. A termelési költségek általában stabilak; nem kell bért fizetni; a munkaerőnek nincs változó költsége. Ellenben az árak ingadozása és a hitelköltségek súlyosan nehezednek a paraszti osztályra. Következésképpen, a parasztság politikai mozgalmai a kereskedők és a hitelezők ellen irányulnak és a fináncttőkét osztályellenségnek tekintik.

d) Az ültetvényes mezőgazdaságot a hosszú távon nagy beruházásokat igénylő, piacra szánt terménnyel jellemzik. Ez a típusú vállalkozás bérmunkán vagy rabszolgamunkán alapul.* A munkaerő mindkét esetben olcsó; a munka intenzív, gyakran szezonális; a munkások és szakképzetlen munkások a népesség többi rétegeihez képest alacsony életszínvonalon élnek, és kevés törvényes joggal rendelkeznek. A hatalmat kézben tartó nagybirtokos osztály megakadályozza a kisbirtok kialakulását a művelés alá nem eső földeken, sőt igyekszik azt megszüntetni ott is, ahol már kialakult. Ezen kívül, mivel ebben a rendszerben a napszámosok nem ismerik a mezőgazdasági termelés technikáját, a föld újraelosztása, ha nem követik más, kiegészítő intézkedések, még tovább csökkenti a termelés hatékonyságát. A mezőgazdasági üzemeknek ez a fajtája jellemzi a trópusi területeket, azaz az elmaradott országokat, de létezik néhány fejlett országban is, nevezetesen az USÁ-ban (a déli területeken és Kaliforniában).

e) A bérmunkán alapuló extenzív kapitalista mezőgazdaság, a *rancho* rendszere, azokon a vidékeken terjedt el, ahol a föld csereértéke alacsony és a munkaerő ára magas. Ez utóbbi a termelési költségek kis hányadát teszi ki, s így a tulajdonosok a mezőgazdaság gépesítésére törekszenek. A munkaerő felhasználása itt is hullámzó és szezonális jellegű. Ebben a rendszerben két alapvető osztály áll szemben egymással: a tulajdonos-vállalkozók és a mezőgazdasági bérmunkások. Technikai ismereteik színvonala hasonló és az életszínvonalbeli különbségek sem jelentősek. Ezek a rendszerek azokban az országokban alakultak ki, ahol a mezőgazdaság megfelelő mértékben részesül a nemzeti jövedelemből (általában az USÁ-ban és Európa néhány országában). A vidéki munkások osztálya politikailag szervezetlen.

Ezt az általános tipológiát természetesen módosítani kell, amennyiben alkalmazni kívánjuk a világ valamely térségének valóságos helyzetére. Ennek megfelelően egy latin-amerikai szerző hét mezőgazdasági formát különböztet meg Latin-Amerikában:[49]

1. az *ültetvény,* exportra termelő kereskedelmi nagyüzem (cukornád), amely kezdetben rabszolgamunkán, később bérmunkán alapult és a trópusi vidékeken általános;
2. a *latifundium* vagy *hacienda,* hagyományos forma, amelynek munkásai indián parasztok; a foglalkoztatás a peón-rendszeren alapul;
3. az *állattenyésztő nagybirtok,* kevés munkaerőt igényel, s különösen a kontinens déli részén általános;
4. a *családi kisbirtokokat* általában a bevándorló telepesek hozták létre; elsősorban a XIX. századi Brazíliában, Argentínában, Costa-Ricában és néhány más országban terjedt el;
5. az *indián közösségek* közös földjeikkel vagy kis parcellákkal, létfenntartást szolgáló termeléssel; ez az andesi és közép-amerikai országokat jellemzi (Mexikó, Guatemala);
6. az *ejido* a közös földbirtoklás sajátos formája, s az agrárreform nyomán alakult ki Mexikóban;
7. a *minifundium,* az apró birtok termelése nem elegendő egy parasztcsalád szükségleteinek kielégítésére.

Falusi osztályok és rétegeződés az elmaradott országokban

Az elmaradott országokban, ahol a prekapitalista és kapitalista struktúrák egymás mellett élnek, a paraszti népesség differenciálódása különféle módokon megy végbe és ma is tart. Következésképpen lehetetlen kialakítani a paraszti társadalom olyan kategorizálását, amely az elmaradott országok mindegyike esetében érvényes lenne. Az e problémákat egyes országok példáján tanulmányozó szerzők a legkülönbözőbb struktúrákra bukkantak; amelyek az egyszerű dichotom megoszlástól kezdve, a parasztság „osztályokat", „rétegeket", „kasztokat", „típusokat" és „szubkultúrákat" átfogó sémáin keresztül egészen a kilenc „társadalmi-gazdasági" státusz-megoszlásig.[50] E társadalmi különbségekhez járul még a kutatók által használt módszerek és eljárások eltérő jellege. Az elmaradott országok plurális társadalmaiban a különböző osztálystruktúrák erősen összefonódnak a rétegződési rendszerekkel, és nem minden esetben lehetséges — még a legkomolyabb munkákban sem — egyiket a másiktól elválasztani. Így például Latin-Amerikát tanulmányozva számos szerző azonosította a három faji elemet — fehér, mesztic, indián — az egyes országokban található három osztállyal (felső, középső, alsó).[51] Brazíliában több szociológus tanulmányozta az osztályok és a faji rétegződési struktúrák közötti kapcsolatokat, oly módon, hogy eközben a rétegződés elemzését tartották elsősorban szem előtt. A számos etnikai (faji) réteget tartalmazó stratifikáció ellenére, e tanulmányok szerzői úgy találták, hogy a brazil vidéki fejlődésben „a társadalmi osztályok szerinti megoszlás a legfontosabb és az etnikai hovatartozás általában az egyén társadalmi hovatartozását meghatározó tényezők egyike". Az etnikumok közötti viszonyokat a társadalmi osztályok közötti viszonyok egyik aspektusának kell tehát tekinteni. A brazil falusi közösségekhez tartozó egyének és csoportok közötti viszonyokat a meghatározó társadalmi tényezők egyikének kell tekinteni.[52] Afrikában, különösen azokon a területeken, ahol a népességet gyarmatosították, igen gyakran azonosítják a gyarmati állapot társadalmi csoportjait a társadalmi „osztályokkal".[53] A falu társadalmában a társadalmi rétegződést módosító új kategóriák jelentek meg, amelyek közül néhány átalakítja az osztálystruktúrát. A fang társadalomban G. Balandier hat új kategóriát fedezett fel, közülük három — ezek egyébként fedik a többieket — rendelkezik az osztály jellemzőivel. A régi és az új kategóriák harcot vívnak a hatalomért.[54] Nevezhetjük ezt a kétféle rétegződési rendszer, sőt értékrendszer közötti osztályharcnak? Indiában a paraszti társadalom szintjén a kasztok hierarchiája és az osztálymegoszlás keresztezi egymást. A brit hódítás után új osztályok keletkeztek a mezőgazdaságban, amelyek kezdetben megfeleltek a korábbi kasztrendszernek.[55] A társadalmi osztályharc azonban egyre inkább szakít a kasztok hagyományos hierarchiájával.[56] A paraszti társadalmakban a különböző társadalmi csoportokat általában a földhöz való viszonyuk szerint különítik el. Számos kritériumot használhatunk a csoportok körülhatárolásához: földbirtoklás vagy annak hiánya; a mezőgazdasági termelés kiterjedtsége; a földművelők és földtulajdonosok viszonya; a bérmunka vagy annak hiánya stb. A kritériumok egyike vagy másika az adott társadalmi-gazdasági rendszertől függően nyer kisebb vagy nagyobb jelentőséget. Az elmaradott országok falusi környezetében ma felfedezhető új társadalmi kategóriáknak eredete különböző: alapjuk lehet kulturális; ez a helyzet az afrikai társadalmakban az *írástudók* és a *keresztények*,[57] vagy a *choló*-k és más, etnikai kereszteződésből származó latin-amerikai kulturális kategóriák esetében.

Jegyzetek

1 Ld. a G. Balandier szerkesztésében kiadott művet: *Le „Tiers Monde". Sous-développement et développement*, Paris: INED, Cahier No. 27, 1956.

2 René König: „Introduction à une sociologie des zones dite sous-développées"; idézi Balandier: „Sociologie des régions sous-développées", ld. *Id. mű;* ld. még Furtado: *Desenvolvimiento e subdesenvolvimiento* (Rio de Janeiro, 1961.) c. művét, amelyben ezt írja: „Az elmaradottság kialakulása különös folyamat, amely abból ered, hogy a modern tőkés termelés behatol az archaikus struktúrákba"

(191). Másutt: „Ez a folyamat nem a prekapitalista gazdaság belső változásából ered, hanem abból, hogy egy vagy több, a kereskedelemhez kapcsolódó termelő üzem létesítésével a hagyományos gazdaságba behatol a terjeszkedő ipari gazdaság" (196).

3 B. Balandier: „Sociologie des régimes sous-développés", *Traité de Sociologie;* „Le contexte socio-culturel at le coût social du progrès", *Tiers Monde.*

4 Gino Germani: *Politica y sociedad en una época de transicion,* Buenos Aires, 1962, 104.

5 Paul Baran: „On the Political Economy of Backwardness", in: A. N. Agarwala—S. P. Singh (eds): *The Economics of Underdevelopment,* Bombay, 1958.

6 Ld. például: J. L. Zimmerman: *Poor Lands, Rich Lands; the Widening Gap,* New York: Random House, 1965.

7 Pierre Moussa: *Les nations prolétaires,* Paris: PUF, 1968, 16.

8 Gunnar Myrdal: *Solidaridad o desintegracion,* Mexico: FCE, 1956, 147—148.

9 Ld. a Latin-Amerikai Gazdasági Bizottság 10. ülésének beszámolóját: CEPAL, CN. 12/659, Mar del Plata, 1963 május.

10 Paul A. Baran: *The Political Economy of Growth,* New York, 1957.

11 Denis Lambert: *Les inflations sud-américaines,* Paris, 1957, 12.

12 Gunnar Myrdal: *Teoria economica y regiones sub-desarrolladas,* Mexico: FCE, 1957.

13 S. H. Frankel: *Some Conceptual Aspects of International Economic Development of Underdeveloped Territories",* Princeton, 1952.

14 Gabriel Ardan: *Le Monde en Friche,* Paris: PUF, 1959.

15 Simon Kuznets: *Underdeveloped Countries and the Pre-Industrial Phase in the Advance Countries: an Attempt at Comparison:* „Az elmaradott országok nem ugyanazokkal a jellemzőkkel rendelkeznek, mint amelyekkel a fejlett országok rendelkeztek száz évvel ezelőtt; ez vonatkozik az egy főre jutó jövedelemre, a demográfiai indexekre, a népesség összetételére is." Ld. még Paul Bairoch-nál: *Révolution industrielle et sous-développement,* Paris, 1963.

16 „Szinte teljesen megszünt annak a lehetősége, hogy ez elmaradott országokban uralkodó gazdasági és politikai kiúttalanságra a fejlett kapitalizmus útját követve találjanak megoldást." Paul Baran: „On the Political Economy of Backwardness".

17 Vö. INCIDI: *Le développement d'une classe moyenne dans les pays tropicaux et subtropicaux,* Bruxelles, 1955. Ld. Rodolfo Stavenhagen: „Sept thèses erronées sur l'Amerique latine", *Partisans,* No. 26—27, 1966.

18 Raul Prebisch: „Hacia una dinamica del desarollo latino-americano", CEPAL, Mar del Plata, 1963 május.

19 René Dumont: *L'Afrique noire est mal partie,* Paris: Seuil, 1962.

20 Georges Balandier: „Le contexte socio-culturel et le coût social du progrès. Ld. még: Henri Jeanne és S. Bernard: „Analyse critique des concepts relatifs aux implications sociales du progrès technique", in: *Les implications sociales du progrès technique,* Paris, 1959.

21 J. Lambert: „Les obstacles au développement provenant de la formation d'une société dualiste", *Resisténcias a Mudance,* Rio de Janeiro, 1960.

22 E fogalmak használatának nehézségeivel kapcsolatban vö. Jean Cazeneuve: „Le concept de société archaique", in: G. Gurvitch (éd): *Traité de Sociologie,* vol. II, Paris, 1960; Claude Lévi-Strauss: „La notion d'archaisme en ethnologie", *Antropologie Structurale,* Paris, 1958; Emilio Willems: „Primitive Gesellschaften", in: René König (Hrsg.): *Soziologie,* Frankfurt, Fischer Lexikon, 1958.

23 Ezek az intézmények, mint pl. a *malaki* és *bilaba* Közép-Afrikában, és a másutt fellelhető hasonló struktúrák szorosabbra fűzik a társadalmi kötelékeket és így a közösségen belül megakadályozzák egy gazdaságilag nagyobb hatalommal rendelkező *osztály kialakulását.* Céljuk az, hogy bármiféle gazdasági fölényt társadalmi tekintéllyé alakítsanak át, legyen az akár egy család vagy egy egyén gazdasági fölénye. Vö. Georges Balandier: „Structures sociales traditionelles et changements économiques", *Cahiers d'Etudes Africaines,* No. 1, 1960; „Phénomènes sociaux totaux et dinamique sociale", *Cahiers Internationaux de Sociologie,* Vol. XXX, 1961.

24 Az Afrikában folytatott kutatások ezekre a kiváltságokra vonatkozó példákat biztosítaná számunkra, jóllehet a legtöbb tanulmányban a nem-klasszikus társadalmak rétegződésének szisztematikus elemzése nem kap elég hangsúlyt. Vö. M. Fortes és E. E. Evans-Pritchard: *African Political Systems,* London, 1950; J. Middseton—D. Tait: *Tribes Without Rulers;* G. Balandier: *Sociologie Actuelle de l'Afrique Noire,* Paris, 1955.

25 Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Grundrisse),* MEM, 46/II; „A tőkés termelést megelőző formák" c. fejezet.

26 Karl Wittfogel: *Le despotisme oriental,* Paris, 1964.

27 Ld. *La Pensée,* No. 114, 1964 április.

28 Ld. Maurice Godelier: „Az ázsiai termelési mód fogalma és a társadalmi fejlődés marxista sémái", *Fejlődés-tanulmányok,* 2, Bp.: ELTE ÁJTK, 1981. Maxime Rodinson viszont a muzulmán társadalmakról írott tanulmányában kétségbe vonja e fogalom értékét; ld. M. Rodinson: *Islam et capitalisme,* Paris, 1966; III. fejezet.

29 Maurice Dobb: *Studies in the Development of Capitalism,* New York, 1947, 35.

30 Mexikóval kapcsolatban ld. Friedrich Katz: *Die Sozialökonomische Verhaltnisse bei den Azteken im 15. und 16. Jahrhundert,* Berlin, 1956; Manuel Moreno: *La organizacion social y politica de los aztecas,* Mexiko; M. Olmeda: *El desarollo de la Sociedad Mexicana,* Mexikó, 1966.

31 Friedrich Katz: „Einige Vergleichsmomente zwischen der sozialen und wirtschaftlichen Organization der Inka in Peru und der Azteken in Mexico", *Estudios de Cultura Nahuatl,* Vol. 2, Mexico, 1960. Ld. még Morre F. Sally: *Power and Property in Inca, Peru,* New York, 1958; Alfonzo Caso: *Institutiones Indigenas en la época precolombiana,* Mexico, 1954.

32 F. Katz: „The evolution of Aztec Society", *Past and Present,* No. 13, 1958.

33 Vö. A. R. Desai: *Social Background of Indian Nationalism,* Bombay, 1948; Ld. még Engels—Marx, 1853. június 6. „Valóban az a kulcsa az egész Keletnek, hogy ott nincs földtulajdon. Ez az alapja politikai és vallási történetének." (MEM, 28, 242.)

34 *A tőke* III. könyvében Marx a következőket írja: „A termelési mód széles bázisát itt a kisüzemi földművelés és a háziipar egysége alkotja, amihez Indiában még a föld közös tulajdonán nyugvó faluközösségi forma is járul, amely egyébként Kínában is az eredeti forma volt. Indiában az angolok egyszersmind közvetlen politikai és gazdasági hatalmukat — mint uralkodók és földjáradékosok — is latba vetették e kis gazdasági közösségek felrobbantására." (MEM, 25, 314—315.)

35 Vö.: D. D. Kosambi: *An Introduction to the Study of Indian History,* Bombay, 1956.

36 K. A. Antonowa: „Die Hauptformen des feudalen Grundbesitzes im Mogul-Indien

des 16. Jahrhunderts", in: W. Ruben (Hrsg): *Die Ökonomische und Soziale Entwicklung Indiens,* I, Berlin, 1959.

37 E. N. Komarov: „Zur Einführung der standigen Veranlung durch das Samindari System in Bengalen" in: W. Ruben: *Id. mű;* R. P. Dutt: *India Today and Tomorrow,* London, 1955.

38 Vö. R. P. Dutt: *Id. mű,* 83—84.

39 A. R. Desai: *Id. mű,* 37.

40 Pierre Boiteau: *Madagascar. Contribution à l'histoire de la nation malgache,* Paris, 1958.

41 S. F. Nadel: *A Black Byzantium, the Kingdom of Nupe in Nigeria,* London, 1942, 133.

42 Ezt az ismertetést a következő tanulmányokra támaszkodva írtuk: J. Bestti: *Bunyoro an African Kingdom,* New York, 1960; K. Oberg: „The Kingdom of Ankolé in Uganda", in: E. E. Evans-Pritchard és M. Fortes (eds): *African Political Systems,* London, 1940; J. Maquet: „Le problème de la domination tutsi", *Zaire,* 6, 192; ld. még Georges Balandier-nek az EPHÉ-n 1959—60-ban tartott előadássorozatát.

43 Ehhez hasonló feudális struktúra létezett Dahomeyben, de ebben az állattartók alacsonyabb helyzetben voltak, mint a földművelők: vö. J. Lombard: „Une système politique traditionelle de type féodal: les Bariba du Nord-Dahomey. Aperçu sur l'organisation social et le pouvoir central", *Bulletin de l'IFAN,* B sorozat, No. 3—4, 1957; „La vie politique du Dahomey", *Cahiers d'Études Africaines,* No. 3, 1960.

44 Robert Redfield: *The Little Community,* Chicago, 1953.

45 Vö. CEPAL: *Boletin Economico de America Latina,* Vol. VII, Suplemento Estadistico, 1961 november. A különböző latin-amerikai országok közötti eltérések rendkívül nagyok: Haitiban a falusi lakosság a népesség 89$^{0}/_{0}$-át teszi ki, míg Uruguayban mindössze 18$^{0}/_{0}$-ot. De az osztályozási kritériumok is hasonlóan eltérők.

46 Robert Redfield: *Peasant Society and Culture,* Chicago, 1956.

47 H. Mendras: „Sociologie du milieu rural" in: G. Gurvitch (éd): *Traité de Sociologie,* Vol. I, Paris, 1958. Ld. még Eric Wolf: „Parasztok", in: Service—Sahlins—Wolf: *Vadászok, törzsek, parasztok* Bp. Kossuth, 1976.

48 Eric Wolf: „Types of Latin-American Peasantry: A Preliminary Discussion", *American Anthropologist,* Vol. 57, No. 3, 1955 június.

49 Arthur Stinchcomb: „Agricultural Enterprise und Rural Class Relations", *The American Journal of Sociology,* 1961 szeptember.

50 Manuel Diégues Junior: *Estabelecimientos Ruralis en America Latina,* Genf, 1963; G. K. Hirabayashi—L. Armstrong: „Social Structure and Differentiation in Rural Lebanon", *Transactions of the Third World Congress of Sociologie,* Amsterdam, 1956.

51 Vö. Ralp Beals: „Social Stratification in Latin America", *American Journal of Sociology,* Vol. 58, No. 4, 1953; Ld. F. Bourricaud: „Quelques caractères originaux d'une culture métisse en Amérique latine-indienne", *Cahiers Internationaux de Sociologie,* Vol. XVII; Richard N. Adams: „A Change from Caste to Class in a Peruvian Sierra Town", *Social Forces,* Vol. 31, No. 3, 1953; Mexikóval kapcsolatban ld. Andrés Molina Enriquez mexikói szociológusnak a forradalom előtt írott tanulmányát: „Los grandes nacionales las clases sociales durante el Porfiriato", in: *Las clases sociales en Mexico,* Mexico, 1960.

52 Charles Wagley: *Races et classes dans le Brésil rural,* UNESCO, 1952.

53 Vö. például Kenneth Little: „Social Change and Social Class in the Sierra Leone Protectorate", *The American Journal of Sociology*, Vol. LIV, No. 1, 1948.

54 Georges Balandier: *Sociologie actuelle de l'Afrique noire*, Paris, 1955.

55 A. F. Desai: *Social Background of Indian Nationalism*, Bombay, 1959.
Cf. Kathleen Gough: „Caste in a Tanjore Village" in: R. Leach (ed): *Aspect of Caste in South India, Ceylan and North-West Pakistan*, Cambridge, 1960.

56 Vö. G. Balandier: *Id. mű;* K. Little: „Structural Change in the Sierra Leone Protectorate", *Africa*, Vol. XXV, No. 3, 1955 július.

57 Vö. Ch. Wagley—M. Harris: „A Topology of Latin American Subcultures", *American Anthropologist*, Vol. 57, No. 3. 1955.

Immanuel Wallerstein

Osztály és státusz a jelenkori Afrikában

Marx az osztály fogalmának használatakor különbséget tett magánvaló (an sich) és magáért való (für sich) osztályok között. Webernél szintén megtalálható ez a megkülönböztetés: „Minden osztály az osztálytevékenység megszámlálhatatlan lehetséges formái közül bármelyiknek a hordozója lehet, de nem feltétlenül az. Mindenesetre az osztály önmagában nem alkot csoportot (Gemeinschaft)."[1]

Mi az oka, hogy nem beszélhetünk minden esetben magáért való osztályokról? Sőt, miért van az, hogy csak ritkán beszélhetünk magáért való osztályokról? Másképpen fogalmazva: mivel magyarázhatjuk, hogy a státusz-csoport tudat ma, és az egész történelem folyamán olyannyira átható és hatalmas erő Afrikában és az egész világon? Azt válaszolni erre, hogy hamis tudatról van szó, logikai visszalépés lenne, mivel ezután azt kellene kérdeznünk, miként lehetséges az, hogy a legtöbb ember a történelem folyamán hamis tudattal rendelkezett.

Weber elméletében a következőt találjuk ezzel kapcsolatban: „Ami a státusz-rétegződés predominanciáját megteremtő általános gazdasági feltételeket illeti, azokról a következőket mondhatjuk: Ha a javak megszerzésének és szétosztásának bázisa relatíve stabil, a státusz-rétegződés előtérbe kerül. Minden technológiai visszahatás és gazdasági átalakulás fenyegeti a sátusz-rétegződést és az osztályhelyzet kérdését előtérbe tolja. Azok a korszakok és országok, amelyekben a puszta osztályhelyzet predomináns jelentőségű, rendszerint a gazdasági és technikai átalakulások korszakai (és országai). A gazdasági stratifikáció változásainak minden lassulási folyamata a megfelelő időben a státusz-struktúra erősödéséhez vezet, és hozzájárul a társadalmi elismerés fontos szerepének feltámadásához."[2]

Weber magyarázata túl egyszerűnek tűnik; az osztálytudatot összefüggésbe hozza a fejlődéssel és társadalmi változással, a státusz-rétegződést pedig a retrográd erők kifejlődésének tekinti — egyfajta vulgármarxizmus ez. Miközben egyetérthetünk a teoréma morális súlyával, tudnunk kell, hogy a történelmi realitás kisebb változásaival szemben nem túlságosan előrelátó; azt sem magyarázza meg, hogy miért jelennek meg a modern gazdasági erők státusz-csoport mezben, valamint nem ad magyarázatot a tradicionális privilégiumok fennmaradásának mechanizmusaira az osztálytudatban.

Favret jó nyomra vezet minket az algériai berber felkeléssel kapcsolatos fejtegetésében:

„(Algériában) a primordiális csoportok nem léteznek szubsztantive, nem lévén tudatában archaizmusuknak; csak reaktíve léteznek. Az antropológus, akit a tradícionális politikai jelenségek összegyűjtése csábít, e jelenségek naív interpretációja esetén ki van téve a kolosszális tévedés veszélyének, mivel ma fordított összefüggésekről van szó. A XIX. századi szegmentáris törzsek leszármazottainak célja többé nem a választás a központi kormánnyal való együttműködés vagy a szakadárság intézménye között — mivel a továbbiakban csak az első választás lehetséges. Az elmaradott mezőgazdasági szektor parasztjainak választása — vagy végzete — a célok elérésének eszközeiben van: ezek között paradox módon szerepel a szakadárság.”[3]

Favret rávilágít azokra az igényekre, amelyek a státusz-csoport egyesüléseken alapulnak; ezen szituációk szereplőit nem intellektuális értelemben fogja fel, hanem azokat az aktuális funkciókat veszi alapul, amelyeket ezek az igények a társadalmi rendszerben betöltenek. Moerman hasonlóképpen jár el a thaiföldi lue törzs elemzésénél, amellyel kapcsolatban három kiélezett kérdést tesz fel: Mi a lue? Miért létezik? Mikor létezik a lue? A következőkig jut el:

„Az etnikai identifikáció eszközei, lévén, hogy rendelkeznek azzal a fontos képességgel, hogy az élő emberek minden etnikai hálózatát képesek összekovácsolni közös vállalkozássá, ideértve a feltáratlan történelem számtalan generációját — univerzálisnak tűnnek. Ezért kellene a társadalomtudósoknak leírni és elemezni felhasználásuk módjait és nem pusztán — ahogy a bennszülöttek teszik — magyarázatként kezelni... Nagyon valószínű, hogy az etnikai kategóriák ritkán megfelelő alanyai a fontos emberi prediktumoknak.”[4]

Ezután talán újra tudjuk értelmezni az osztály, a státusz-csoport és a párt weberi hármasát; nem három különböző, egymást keresztező csoportként, hanem ugyanazon lényegi realitás három különböző létezési formájaként. Ebben az esetben a kérdés áttevődik Weber egyik feltevéséről — azon körülményekkel kapcsolatban, amelyek között a státusz-rétegződés megelőzi az osztálytudatot — azokra a körülményekre, amelyek között egy réteg osztályként, státusz-csoportként vagy pártként ölt testet. Ebben a fogalomrendszerben nem lenne szükségszerű azzal érvelni, hogy a csoport határvonala a fokozatos kialakulás folyamán identifikálódik — épp az ellenkezőjéről van szó; vagy nem lenne funkciója, hogy más színben jelenjen meg — hanem inkább azzal, hogy létezik a csoportnak egy korlátolt hálózata minden társadalmi rendszerben, minden időben egymással összefüggésben és konfliktusban.

Az a megközelítés, amelyet Rodolfo Stavenhagen javasol, a státuszcsoportokat a társadalmi osztályok kövületeinek tekinti. Így érvel:

„A rétegződés (azaz a státusz-csoportok) az esetek többségében azt képviseli, amit mi társadalmi rögzülésnek (fixation) nevezünk, amely gyakran bizonyosan szubjektíve, az osztályviszonyok által reprezentált termelés specifikus társadalmi viszonyainak jogi eszközeivel megy végbe. Ehhez a társadalmi rögzüléshez járulnak egyéb, másodlagos tényezők (pl. vallás, etnikum), amelyek erősítik a rétegződést, és egyben azzal a funkcióval is rendelkeznek, hogy „megszabadítják" azt a gazdasági bázissal való kapcsolataitól; más szavakkal: fenntartják erejét, miközben a gazdasági bázis megváltozik. Következésképpen a stratifikáció felfogható a fennálló gazdasági rendszer jogi kifejeződéseként, vagy racionalizációjaként, azaz ideológiaként. Mint a társadalmi felépítmény minden jelensége, a rétegződés is rendelkezik a tehetetlenség tulajdonságával, amely kezeskedik fennmaradásáról akkor is, amikor a viszonyok, amelyek között megszületett, megváltoztak. Amint az osztályok közötti viszonyok módosulnak, ... a stratifikáció átváltozik azoknak az osztályviszonyoknak a kövületévé, amelyek között létrejött... Sőt, úgy tűnik, hogy a csoportosulások két típusa (uralkodó osztály és felső réteg) képes meghatározott időszakban egymás mellett létezni, és a társadalmi struktúrába illeszkedni, a különös történelmi körülményeknek megfelelően. De előbb vagy utóbb új rétegződési rendszer jön létre, amely inkább megfelel a fennálló osztályrendszernek."[5]

Egy későbbi elemzésben, közép-amerikai adatokra támaszkodva Stavenhagen kifejti, hogy a gyarmati helyzetben két kasztszerű alsó státuszcsoport (esetünkben az indiók és ladinók) miként alakult ki, hogyan épültek fel és hogyan élték túl a rájuk nehezedő különféle nyomásokat — ezt a folyamatot az osztályok kikristályosodásának nevezi. Kifejti, hogy a függés két formája, a gyarmati forma (amely az etnikai diszkrimináción és a politikai alávetésen alapul) és az osztályforma (amely a munka viszonyain alapul) egymás mellett fejlődött ki, és párhuzamos rangrendszert tükröz. A függetlenség elnyerése után, a gazdasági fejlődés ellenére, az indiók és a ladinók közti dichotómia „mélyen rejtőzött a társadalom tagjainak értékrendszerében", és megmaradt „alapvetően konzervatív erőnek" a társadalmi struktúrában. A múltbeli helyzetet tükrözve ... (ez a dichotómia) kényszerítő erőként hat az új osztályviszonyok fejlődésére."[6] Ebben a verzióban a jelenlegi rétegződés még mindig a megkövült múlt, de nem egyszerűen *per se* osztályviszonyok fossziliája.

Másfajta megközelítéssel van dolgunk, ha úgy tekintjük az osztályokat és státusz-egyesüléseket, mint a szabad választási jogot, amely a társadalom minden egyes tagja előtt nyitva áll. Ilyen Peter Carstens megközelítése. Két újabb keletű tanulmány is — Carstensé[7] és Allené[8] — egyetért abban, hogy azokat az afrikaiakat, akik a mezőgazdasági területeket művelik, olyan „parasztoknak" kellene tekinteni, akik a „munkásosztály" tagjai; azaz akik eladják munkaerejüket még akkor is, ha technikailag magángazdálkodást folytató, piacra termelő farmerek szintjén állnak. Allen inkább hajlik annak hangsúlyozására, hogy kötött alternáció áll fenn a piacra termelő farmergazdálkodók és a bérből élők között,[9] míg Carstens arra összpontosít, hogy megmagyarázza a paraszti osztály-szervezet státusz-csoport apparátusát, vagy ahogy ő nevezi, a paraszti státuszrendszert...

Carstens azzal kezdi fejtegetését, hogy „a törékeny törzsi lojalitás megtartása vagy felélesztése az individuumok számára a presztizs és megbecsülés elérésének megragadható forrásai".[10] Felhívja a figyelmet arra, hogy „ugyanazok az intézmények, amelyek befolyásolták a paraszti osztályt kialakító rejtett erőket, egyben paraszti státusz-rendszereket is teremtettek. Például ... az elismerés, a presztizs és megbecsülés elérésének legbiztosabb útja az uralkodó osztály szemében csakúgy, mint a helyi parasztságában, a rájuk kényszerített oktatási és egyházi intézményekben való részvétel." Ezért, folytatja, „csak saját belső státusz-rendszerük manipulálása révén képesek behatolni a felsőbb osztályokba lokalizálódott egyéb státusz-rendszerekbe. A státusz-manipuláció stratégiája legjobban akkor látható, amikor az osztályszövetségek kereszteződésének eszköze."

A státusz-rétegződés erejét ebben a megvilágításban láthatjuk. A státusz-megbecsülés nem csupán az a mechanizmus, amely biztosítja az egykori győztesek számára az előnyök fenntartását a jelenkori piacon, nemcsak a Weber által leírt retrográd erő, hanem olyan mechanizmus is, amely által a felfelé igyekvők elérik céljukat a rendszeren belül (innen a korreláció az erős etnikai tudat és az oktatás között, amelyre Colson hívta fel a figyelmet). A státusz-csoport ideológiai primátusát könnyen megérthetjük két ilyen fontos csoport segítségével. A szokatlan struktúrájú helyzet hozzájárul ahhoz, hogy áttörjük az elemeknek ezt a kombinációját, amelynek érdeke a jelenlegi „fátyol" megtartása (vagy a jelenlegi valóságé).

Weber tévedett. Az osztálytudat nem kerül előtérbe technikai változások, vagy társadalmi átalakulások idején. Az egész modern történelem meghazudtolja ezt. Osztálytudat csak sokkal ritkább pillanatokban termelődik ki, „forradalmi" helyzetekben, amelyeknek ideológiai kifejeződése és tartópillére is egyben. Ebben az értelemben az alapvető marxi fogalmi megsejtés korrekt.

Az afrikai adatok újraértelmezése

Térjünk vissza a jelenkori független Afrika empírikus realitásához, a fenti elméleti fejtegetés fényében. A független Fekete-Afrika különböző nemzetállamok sorából áll, amelyek tagjai az ENSZ-nek, közülük azonban egyik sem nemzeti társadalom abban az értelemben, hogy nem rendelkezik relatíve önálló és központi politikával, gazdasággal és kultúrával. Mindezek az államok a világgazdasági rendszer tagjai, és legtöbbjük integrálódott az imperialista gazdasági rendszerbe. Gazdasági felépítésük alapjában véve hasonló. A népesség nagy része a mezőgazdaságban dolgozik, részben a világpiacra, részben önfenntartásra termelve. Legtöbbjük munkás, abban az értelemben, hogy bért kap a földtulajdonostól, vagy önálló gazdálkodó, aki helyzeténél fogva rákényszerül a pénzkeresésre (és arra, hogy a gazdálkodást a bérmunka egyik fajtájának tekintse).

Minden országban található egy képzett, nagyrészt a kormánynak dolgozó bürokrata-osztály, amely igyekszik vagyonát átalakítani tulajdonná. Minden esetben találunk bizonyos csoportokat, amelyek aránytalanul képviseltetik magukat a bürokrata-osztályban, ahogyan egyes csoportok is aránytalanul vannak képviselve a városi munkások között. Csaknem mindenütt van egy olyan „fehér" csoport, amely magas állásokat tölt be, a műszaki pozíciókat is ideértve. Ezek presztízs-rangjában nem sok változás ment végbe a gyarmati uralom óta. A fehérek magas helyi rangja tükrözi ezen osztályok világgazdaságában elfoglalt helyzetét, amelyben „proletár" nemzetekként vannak jelen és az „egyenlőtlen csere"[11] hatásaitól szenvednek. A politikai önállóság foka, amelyet a formális szuverenitás reprezentál, a helyi elit és az elitcsoportok számára lehetővé teszi, hogy az oktatási rendszer gyors expanziójában keressék a felfelé való mobilitás esélyeit a világrendszerben. Ami az egyén számára a világrendszer szintjén funkcionális, az kollektíve diszfunkcionális. A világrendszer működése nem biztosít hatékony munkalehetőséget nemzeti szinten. Ez kényszeríti az elitcsoportokat, hogy önmagukat előnyben részesítsék, miközben más csoportokat háttérbe szorítanak. E megosztás vonalai önkényesek és változóak. Néhány helyen *etnikai* vonalak mentén megy végbe, máshol *vallási* alapon, megint máshol *faji* vonatkozásban; de a legtöbb helyen a három elem implicit kombinációjaként. E státuszcsoport-feszültségek az osztály-frusztráció hatástalan és önromboló megnyilvánulásai. Az elmondottak az afrikai politikai és társadalmi élet napi jelenségei. Az újságírók, akik sokszor közelebb állnak a közfelfogáshoz, mint a társadalomtudósok, ezt a fekete-afrikai jelenséget „tribalizmusnak" nevezik. A törzsi és etnikai konfliktusok egymáshoz igen közelálló jelenségek, mint azt a nigériai és szudáni polgárháború ékesszólóan bizonyította. Ezek etnikai konfliktusok abban az értelemben, hogy szereplőik motivációikat etnikai kategóriákkal dolgozó elemzésekből merítik. Sőt, mi több, általában erős etnikai lojalitást mutatnak. Eme etnikai „realitás" mögött osztálykonfliktus húzódik, nem is olyan távol a felszíntől. Ezen a következő előremutató és empirikusan bizonyítható tételt értem (amelyet még nem bizonyítottak végérvényesen): ha az osztálykülönbségek — amelyek korrelálnak (vagy megegyeznek) a státusz-csoportbeli különbségekkel — eltűnnek a társadalmi környezet változása következtében, ugyanez történik a státuszcsoport-konfliktusokkal is, (bár kétségtelenül újak lépnek helyükbe). A státuszcsoport lojalitása olyan erős és hatékony, hogy az osztálylojalitás csak a krízis pillanatában tűnik elő — bár ezek a jelenségek szintén nagyon változóak az elemző szempontjából. Ha a társadalom etnikailag integrált, az osztályellentétek akkor sem szűnnek meg, sőt ennek éppen az ellenkezője igaz. A státuszcsoport-kapcsolatok hálozatának egyik funkciója az, hogy elfedje a realitást és az osztályellentéteket. Amennyiben a sajátos osztályantagonizmusok vagy -különbségek eltűnnek, annyiban a státuszcsoport-antagonizmusok is el fognak tűnni.

A faj fogalmának használhatósága

Fekete-Afrikában „etnikai" konfliktusokról van szó. Az Egyesült Államokban és Dél-Afrikában viszont „faji" ellentétekről beszélünk. Van-e értelme annak, hogy a státuszcsoportosulásokat, amelyek szembetűnőek egyes országokban, másokban pedig nem (például a fekete-afrikai államokban), a *faj* speciális fogalmával írjuk le? Ha minden nemzeti esetet diszkrétnek és logikailag elszigeteltnek kellene tekintetünk, ennek nem lenne sok értelme, mivel a státusz-rétegződés mindenütt ugyanezt a célt szolgálja.

De egy-egy nemzet esete nem diszkrét és logikailag elszigetelt, hiszen mindannyian a világrendszer részei. A státusz és a presztízs a nemzeti rendszerben nem választható el a világrendszerbeli státusztól és presztízstől; erről már szó volt az Európából kivándorolt fekete-afrikai fehér telepesekkel kapcsolatban. Ugyanúgy léteznek nemzetközi és nemzeti státusz-csoportok. Amit mi a faj fogalma alatt értünk, az lényegében nemzetközi státuszcsoport. Alapvető különbségek vannak fehérek és nem-fehérek között. (Természetesen a nem-fehéreknek vannak variánsaik, és a kategorizálás időtől és helytől is függ. Az egyik csoportosítás a bőrszín szerinti — ez valójában nem uralkodó. A másik gyakori megkülönböztetés a kontinensek szerinti, bár az arabok gyakran követelik, hogy külön kezeljék őket.)

A nemzetközi dichotómia értelmében a bőrszín irreleváns. A „fehérnek" és „nem-fehérnek" kevés köze van a bőr színéhez. „Mi a fekete? Főleg milyen színe van? — kérdezte Jean Genét. Amikor az afrikaiak tagadják — és legtöbben ezt teszik —, hogy a világosabb színű északszudáni arabok és a sötétbőrű dél-szudáni millóták közti konfliktus fajikonfliktus lenne, nem képmutatásból teszik. A faj fogalmát egy sajátos nemzetközi társadalmi feszültség számára tartják fenn. Mindez nem jelenti azt, hogy a szudáni ellentét nem valóságos, és nem fejezhető ki státuszcsoport terminusokban. Bár formálisan hasonló, politikailag különbözik attól a konfliktustól, amely a fehérek és feketék között fennáll az USA-ban és az afrikaiak és európaiak között Dél-Afrikában. A politikai különbségek a világrendszerben nyerik el jelentésüket és általa léteznek.

A faj a jelenlegi világban az egyetlen nemzetközi státuszcsoport-kategória. A vallás helyébe lépett, amely ugyanezt a szerepet vitte az isz. VIII. szd.-tól. Ebben a rendszerben inkább a rang, mint a szín határozza meg a státuszcsoport-hovatartozást. Így lehetséges, hogy Trinidadban létezik a Fekete Párduc-mozgalom, amely a tisztán fekete kormány, mint az USA szövetségese ellen lép fel. Így lehetséges, hogy a québeci szeparatisták Észak-Amerika „fehér niggerjeinek" hívják magukat; hogy a pánafrikanizmus felöleli az észak-afrikai fehérbőrű arabokat és kizárja a fehér bőrű dél-afrikaiakat; hogy Ciprust és Jugoszláviát meghívják a trikontinentális konferenciákra, de Izraelt és Japánt kihagyják. Mint státuszcsoport-kategória, a faj a nemzetközi osztálykategóriák homályos és elkent, közös megnyilvánulási formája; a proletár nemzeteké. A rasszizmus a létező nemzetközi struktúra fennmaradásának stabilizálója, nem pedig a faji megkülönböztetés neologizmusa. Ez nem jelenti azt, hogy két különböző jelenségről van szó. A rasszizmus a diszkriminációt taktikai fegyvertára részeként, központi fegyverként használja, a biztonság kedvéért. De előfordulhatnak olyan helyzetek, amikor a rasszizmus a közvetlen értelemben vett diszkrimináció nélkül jelenik meg. Talán még rasszizmus-mentes diszkrimináció is lehetséges, bár ez sokkal nehezebbnek látszik. Fontos, hogy észrevegyük, ezek a fogalmak a társadalmi rendszerek különböző szintjein lezajló akcióknak felelnek meg: a rasszizmus a világ színpadán zajló tettekre vonatkozik; míg a diszkrimináció a kisebb társadalmi szervezeteken belül zajló eseményekre.

Összefoglalás

Összefoglalva: a státuszcsoportok, csakúgy mint a pártok, az osztályok elhomályosított kollektív megnyilvánulásai. Az elkent (és ezért inkorrekt) vonalak a legtöbb társadalmi viszonyban különböző elemek érdekeit szolgálják. Amint a társadalmi konfliktusok egyre akutabbá válnak, a státuszcsoport vonalak kezdik aszimptotikusan megközelíteni az osztályvonalakat, és ettől a ponttól beszélhetünk az osztálytudatról. Az aszimptotákat azonban sohasem érik el. Sőt, mintha lenne egy mágneses tér az aszimptota körül, amely eltávolítja a görbét. A faj végül is egy különös státuszcsoport-forma, amelynek rang-kiutaló szerepe van a világrendszerben. Ebben az értelemben a független fekete-afrikai államokon belül nincsenek faji feszültségek. A nemzeti identitás egyik kifejeződése lesz a nemzetközi-státuszcsoport-tudat, vagy a faji identifikáció növekedése, amely túlhaladottá válik, mihelyt megközelítette a nemzetközi osztálytudat aszimptotáját.

Jegyzetek

1 Max Weber: Gazdaság és társadalom, Bp.: Közgazdasági és Jogi, 1967.
2 Uo.
3 Jeanne Favret: „Le traditionalisme par excès de modernité", *Archives Européennes de Sociologie*, Vol. VIII, 1967.
4 Uo.

5 Rodolfo Stavenhagen: „Estratification social y estructura de clases (un esayo de interpretación", *Ciencias politicas y sociales*, Vol. VIII, 1962.

6 Rodolfo Stavenhagen: „Clases, colonialismo y aculturacion: ensayo sobre un sistema de relaciones interetnicas en Mesoamerica", *America Latina*, Vol. VI, 1963.

7 Peter Carstens: „Problems of peasantry and social class in Southern Africa", VII. Szociológiai Világkongresszus, Várna, 1970.

8 V. L. Allen: „The meaning and differentiation of the working class in tropical Africa". Uo.

9 „A bérből élők életszínvonalukban, a foglalkoztatottságban tapasztalnak fluktuációt, míg a paraszti termelők életszínvonalukban és munkaintenzitásuk fokában. A bérből élők életszínvonalának esése, vagy a munkanélküliség növekedése a munkaerő paraszti termeléshez való visszaáramlását eredményezi, vagy azért megy végbe ez a visszaáramlás, mert a paraszti termelés forrásai biztonsági tartalékként léteznek." *Uo.*

10 Carstens: *Id. mű.*

11 A fogalom részletes kidolgozását és társadalmi konzekvenciáinak magyarázatát ld. Arghiri Emmanuel: *L'échange inégal,* Paris: Maspero, 1969; részleteit ld. *Fejlődés-tanulmányok,* 5, Bp.: ELTE ÁJTK, 1983.

Immanuel Wallerstein

Fanon és a forradalmi osztály

Bevezetés

Az alábbiakban közölt cikk egy beszélgetés folytatása. Frantz Fanonnal kétszer találkoztam, s mindkét alkalommal hosszan elbeszélgettünk. Először 1960 nyarán jöttünk össze, ekkor telve volt élettel és lelkesedéssel. Accrában élt az Algériai Köztársaság Ideiglenes Kormányának képviselőjeként. Az ő feladata volt, hogy Ghanával, valamint Fekete-Afrika mozgalmaival és kormányaival tartsa a kapcsolatot. Másodszor 1961 őszén láttam, leukémiában haldokolva egy washingtoni kórházban, haldokolva, de még mindig élettel és lelkesedéssel telve. Épp akkor fejezte be a *Les Damnés da le terre* cimű könyvét, amelyet, félve, hogy nem lesz ideje a végére jutni, nagy sietséggel állított össze betegsége első és második (végzetes) rohama között.

Fanont, életének ebben a második időszakában, főleg az Egyesült Államok foglalkoztatta: ott is élt. Azt akarta tudni, mi tette Amerikát élősdivé, s milyenek a forradalom kilátásai, elsősorban a feketék között. Egyszer, beszélgetésünk alkalmával, mérgesen a következőket mondta: „Vous américains, vous n'étes pas prêts á vous dialoguer. Vous, vous monologuez toujours.”* Még ma is emlékszem erre a figyelmeztetésre, bár személy szerint nem nekem szánta. Most, a 70-es években, az USA, szerencsére, már nem rendelkezik azzal a teljhatalommal, mint 1961-ben, s ez a tény megváltoztatta az amerikaiak tudatát. Talán most érkezett el az a pillanat, amikor az Egyesült Államok, s főként az amerikai baloldal, párbeszédbe kezdhet a világ más részein harcoló elvtársakkal.

Fanon úgy gondolta, hogy a kritikus szellem fölvilágosítja az elkötelezetteket, s így azok racionálisan képesek cselekedni. Ebben a szellemben szeretném én is mérlegelni az osztályöntudatról és a forradalmi mozgalomról vallott nézeteit.

„A 60-as években uralkodóvá vált voluntarista forradalmi elméletek bukása csorbította azoknak az íróknak a hírnevét is, akik szószólói voltak azoknak. De ez a tény nem homályosítja el az 50-es évek marxista elemzésének jóhiszemű tévedéseit, amire Fanon hívta föl a figyelmet." (E. J. Hobsbawm, 1973, 6.)

---

* Ti, amerikaiak, sosem vagytok képesek párbeszédet folytatni, ti mindig monologizáltok.

Ha Marx nem volt marxista, akkor bizonyos, hogy Fanon nem volt fanonista. A fanonizmus, ha jól értelmezem a számtalan pejoratív (és a néhány elismerő) utalást, olyan elmélet, amely szerint a parasztok forradalmibbak, mint a városi munkások, a lumpenproletárok jobboldalibbak, mint a proletárok, a harmadik világ burzsoáziájában nem lehet reménykedni, az erőszak mindig mozgósít, s nemcsak az értelmiség, de még a káderek sem tudnak forradalmat csinálni alulról jövő, spontán forrongás híján. Bár ezen állítások mindegyike alátámasztható több Fanon-idézettel is, s mindegyik tükröz valamit az igazságból, mégis véleményem szerint „fanonizmus" néven ismeretes kombinációjuk egészében nem azonos Fanon álláspontjával.

A „fanonizmus" elemzése rávilágít a forradalmi stratégia és a politikai taktika összes kérdésére. Az elméleti vita szenvedélyes hangja a politikai *baloldal* megosztottságát tükrözi. A jobboldal olykor rosszindulatból, olykor tájékozatlanságból fakadó kritikáját nem is ismertem, csupán azokét, akik Fanonnal együtt alapvetően elutasították a jelenlegi egyenlőtlenségeket és az elnyomást, s hajlandónak mutatkoztak harcolni a világ megváltoztatásáért.

Sorra olvasva a tárggyal kapcsolatos cikkek és a könyvek tömegét, egyre találóbbnak tűnik a francia szólás: „süketek párbeszéde". Ugyanazok a szavak ismétlődnek mindenütt — burzsoázia, proletariátus, parasztság, lumpenproletariátus — de e fogalmak értelme s az általuk tükrözni vélt, empírikus valóság oly eltérő, mintha különböző világból származó dolgokat jelölnének, s olykor-olykor csak véletlenül esnének egybe egymással. Szeretném eloszlatni ezt a kuszaságot, a lényegi probléma feltárása érdekében. Ennek érdekében ismertetni fogom a „fanonizmus" kritikáját, azoknak az elméleteknek a tükrében, amelyeket, szerintem, maga Fanon valóban vallott, s szeretnék egyet s mást elmondani azokról, akiket Fanon támadott, s akik, vitába szálltak vele. Csupán e zavaros helyzet tisztázása után kezdhetünk a 70-es évek szellemének megfelelő, komoly párbeszédet a baloldalon belül.

A zavarosság fokmérőjének tekinthetjük azokat az eltérő válaszokat, amelyek a legtöbb szerző által fölvetett kérdésre érkeznek: marxista volt-e Fanon? Azon a táboron belül is, ahol igennel felelnek, többféle állásponttal találkozhatunk. Enrica Collotti-Pischel a következőt állítja: „Fanon művében számos marxista elem található" (1962, 838). Úgy gondolja, hogy „Fanon és Mao Ce-tung egyazon nézeten vannak Ho Si Minhnyel, Castróval, s az antikommunista harc más vezetőivel együtt" (1962, 837). Fredj Stambouli hasonlóképpen vélekedik: „Fanon a marxizmus—leninizmus szellemében közelíti meg a dolgokat" (1967, 523). Tony Martin: „Marxista volt abban az értelemben, ahogy Lenin, Castro vagy Mao" (1970, 385). E. J. Hobsbawm már óvatosabban fogalmaz: „Érthetetlen módon Fanon kívül esik a marxizmuson és a nemzetközi kommunista mozgalmon".

Nguyen Nghe „intellektuális individualistának" minősíti, és a trockisták közé sorolja (1963, 28). Marton Imre ugyancsak kispolgári illúziókat tükröző szubjektivizmussal vádolja Fanont (1965, Nos. 8—9, 59). Jack Woddis, Regis Debray és Herbert Marcuse szerint Fanon „anarchista jelszavakat" használt, s ideológiáját a „kisburzsoázia gondolkodásmódja jellemezte" (1972, 402). Renata Zahar mintha csak Enrica Collotti-Pischelnek felelne meg, amikor a következőket mondja: „Fanon elméletei, valamint a kínai és a kubai antikolonialista forradalom ideológiája közötti hasonlóság csupán látszólagos..." (1970, 100). A legfrisebb és a legnegatívabb értékelést Azinna Nwafortól kapjuk, aki felszólítja az olvasókat, hogy „határozottan szálljanak szembe Fanon hibás elképzeléseivel, ami a társadalmi osztályoknak az afrikai forradalomban játszott szerepét illeti", s ezeket a téveszméket „Cabral konkrét, és pontos elemzésével és gyakorlati tanácsaival" állítja, amelyet gazdag forrásként és megbízható útmutatásként alkalmazott" (1975, 27). Ezzel ellentétben Peter Worsley jelentős hasonlóságot fedez fel Fanon és Cabral nézetei között (1972). Utolsónak idézzük Dennis Forsythe-t, aki szerint Worsley minősítése „félrevezető", amikor Fanont marxistának mondja, bár Fanonról azt sem lehet éppen állítani, hogy „antimarxista" lenne. Forsythe szerint: „A fanoni elmélet tendenciaszerűen eltér a marxizmus elemzési módszerétől", ez a divergencia Mao Ce-tung, Che Guevara és Regis Debray munkáiban is fellelhető, amelyek a harmadik világ helyzetének elemzését illetően a marxista elemzéshez közelítenek (1970, 4). Összefoglalásképpen Forsythe megállapítja, hogy „a harmadik világ Fanon elméleteiben talál rá önmagára, ahogy annak idején, európai viszonylatban Marx az elszegényedett városi tömegek érdekeit fejezte ki" (1970, 10).

„Mire alapozzák állításukat azok, akik Fanont nem-marxistának" minősítik? Bizonyosan nem Fanonnak arra az álláspontjára, hogy a forradalmi folyamatban az erőszaknak létjogosultsága van. „Marxista" kritikusai, mégha fönn is akadnak néhány apróságon, ezt a gondolatot Fanon erényeként könyvelik el. (Ld. Nguyen Nghe, 1962, 23—26; Marton, 1965. Nol. 7. 39—46; Woddis, 1972, 25—30, bár Woddis hangoztatja, hogy a „fegyveres harc", csak egy tágabb kategóriának, a „politikai harcnak" a részeként fogható föl.) Sokkal inkább a „gyarmati világ" osztályainak politikai szerepére vonatkozó nézeteit ellenzik. Ez döntő kérdés, hiszen az országon belüli, és az országok közötti „osztályszövetséget" érinti. Nézzük, hogyan értelmezte Fanon a négy alapvető osztályt: a proletariátust, a lumpenproletariátust, a parasztságot és a burzsoáziát.

Legmegdöbbentőbbnek szánt, s a legnagyobb megdöbbenést kiváltó gondolata a következő: „Számtalanszor jelezték: a gyarmati területeken a proletariátus alkotja a gyarmati lakosságnak azt a magvát, amelyet a gyarmati rendszer a legféltőbb becsben tart. A kialakulóban levő három proletariátus viszonylagos kiváltságokat élvez. A tőkésországokban a proletariátusnak nincs vesztenivalója, és alkalomadtán mindent megnyerhet. A gyarmati országokban a proletariátusnak csak vesztenivalója van" (1961, 84).

E kijelentések után ellenérvektől lett hangos a világ. A vietnami, kommunista Nguyan Nghe így válaszolt:

A gyarmati munkásosztály nem abban az értelemben kiváltságos, ahogyan azt Fanon állítja, miszerint a telepesek kényeztetik el azt. Kiváltságos osztály, de a szó forradalmi értelmében, hiszen helyzeténél fogva a legközvetlenebbül érzékelheti a kizsákmányolás mechanizmusát, s az egész társadalom számára képes megmutatni a jövő felé vezető utat (1962, 31).

A magyar Marton Imre szerint:

„... mégha végletekig leegyszerűsítjük is a társadalmi valóságot, akkor sem helyezhetjük azonos szintre a proletariátust, s a nemzeti burzsoáziát... az az osztály, amelyet a külföldi és a hazai tőke egyaránt kizsákmányol" (1965, Non. 8—9, 52). A brit marxista, Jack Woddis, Fanon ama „hihetetlen állítását" vétózza meg, amely szerint a gyarmati korszakban elkényeztették az afrikai munkásokat: „Fanon állítását cáfolja minden hozzáférhető adat és statisztika, amelyeket Fanon vagy nem vett figyelembe, vagy nem volt róluk tudomása (s ha ez utóbbi eset áll fenn, akkor felelőtlenség volt a részéről, hogy ily súlyos kijelentéseket tegyen anélkül, hogy vette volna a fáradtságot a valós tények felderítésére). Szinte minden hivatalos és félhivatalos jelentés arról tanúskodik, hogy a gyarmati elnyomás idején az afrikai munkás messze volt a „kényeztetéstől", s rettenetes körülmények között kellett élnie. Rosszul fizetett, rosszul öltözött, rossz körülmények között élő, rosszul táplált, beteges — ezek voltak a tipikus afrikai munkás jellemzői" (1972, 108).

Az ember már-már kételkedik abban, hogy Fanon és a fent említett szerzők ugyanazokról az emberkről beszélnek. Megnézzük, és kiderül, hogy nem egészen. Kik tartoznak ahhoz a proletariátushoz, amelyről Fanon azt állítja, hogy csak vesztenivalója van?

„Valójában a gyarmati népességnek azt a frakcióját képviseli, amely szükséges és nélkülözhetetlen a gyarmati gépezet gördülékeny működéséhez: villamosvezetők, taxisofőrök, bányászok, dokkmunkások, tolmácsok, ápolók stb. Ezek az elemek alkotják a szocialista pártok leghűségesebb támaszát, s a gyarmati rendszerben elfoglalt kiváltságos helyüknél fogva a gyarmati népesség „burzsoá" frakcióját.

Egy további idézet még jobban megvilágítja Fanon „elkényeztetett proletariátusát", amely tulajdonképpen „burzsoá" réteg: „Az elmaradott körzetekben működő politikai pártok többségének nagy hibája és eredendő bűne volt, hogy elsősorban a legöntudatosabb elemekhez fordult: a városi proletariátushoz, a kézművesekhez, a közhivatalnokokhoz, azaz a lakosság alig egy százalékot képviselő töredékéhez" (1961, 84).

Vajon amikor Woddis az „afrikai munkásról" beszél, akkor erre a proletariátusra gondol-e, amely a *köztisztviselőkkel és a kézművesekkel együtt* alig teszi ki a népesség 1%-át? Világos, hogy nem, hiszen Woddis a következőt mondja: „(Fanon) nem vette figyelembe Afrika sajátos osztálystruktúráját; a gyarmati korszakban, amikoris Fanon szerint a munkások bizonyos mértékig fényűző körülmények között éltek, a túlnyomó többség *alkalmi, kisegítő, vándor- vagy szezonmunkásként* dolgozott a mezőgazdaságban" (1972, 102, kiemelés tőlem).

Ezek szerint Fanon megfeledkezett volna arról a csoportról, amelyről Woddis beszél? Egyáltalán nem, de mint látni fogjuk, ő a lumpenproletariátushoz és a parasztokhoz sorolja ezeket. Később majd visszatérünk arra a kérdésre, hogy melyik terminológia helyesebb. Itt csupán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a szemantikai zavar következtében Woddis egy nemlétező ellenféllel hadakozik.

Nguyen Nghe kritikája jóval erősebb: „(A fanoni koncepció) hibája, hogy ugyanabba az osztályba sorolja a dokkmunkásokat és a bányászokat, mint a tolmácsokat és az ápolókat. Az első csoport alkotja az ipari munkásosztályt, a valóságos proletariátust (a gyarmatokon ide kell még sorolnunk a nagy ültetvényeken dolgozókat is); az utóbbiak a kispolgársághoz tartoznak, amely szintén forradalmi osztály, de kevésbé határozott és következetes" (1962, 30).

Nguyen Nghe a „vietnami forradalom teoretikusát", Truong Chingh-et idézi, amikor kijelenti, hogy a „népet" négy osztály alkotja: (egyben ezek a „forradalmi erők" is) „a munkásosztály, a dolgozó parasztság, a kispolgárság és a nemzeti burzsoázia".

Azonban Nguyen Nghe csoportosítása nem egyezik sem Fanonéval, sem Woddiséval, hiszen az általa definiált „ipari munkásosztályba" beletartoznak a nagy ültetvényeken dolgozók is (őket Fanon a „parasztokhoz" sorolja), de nem tartoznak bele a „tolmácsok és az ápolók". Az utóbbiak a kispolgársághoz tartoznak, amely szintén forradalmi, de „kevésbé határozott és következetes".

Vajon nem szemfényvesztés mindez? Nguyen Nghe kevésbé határozott „kispolgársága" és Fanon ingadozó „proletáriátusa" végülis egymást fedő kategóriáknak látszanak.

Ha tisztázzuk a lumpenproletariátus fogalmát, a vita talán könnyebben eldönthető. Sem Nguyen Nghe, sem Marton nem foglalkozott részletesen a lumpenproletariátussal. Woddis Fanon-kritikájában azonban épp ez a kategória áll a középpontban. Woddis, Marxra támaszkodva kifejti, hogy Marxnál a lumpenproletariátus a „reakció cselszövéseinek lefizetett eszköze", bár néha pozitív szerepet is játszik. „Mint osztályt, illetve, mint réteget azonban forradalom idején csupán a proletáriátus képes *mozgósítani,* önmagában sem a forradalom kirobbantására, sem vezetésére nem képes" (1972, 80).

Viszont Woddis *nem* tisztázza, hogy pontosan kik is tartoznak a lumpenproletáriátushoz, s hogyan viszonylik ez a réteg az „alkalmi, képzetlen, vándormunkásokhoz", akiket szintén a proletáriátushoz sorol. Úgy tűnik, Woddis számára a tulajdonképpeni lumpenproletáriátushoz csupán a valóságos *„deklasszált"* elemek tartoznak (1972, 82). Illetve, amint ezt ugyanott kifejti, „a deklasszált elemek, és a bűnözők". Ha a deklasszáltakhoz soroljuk azokat is, akik a szülők osztályhelyzet-változása miatt *csúsztak* le, s nemcsak azokat, akik vidékről költöztek föl a városba, kérdéses, hogy beszélhetünk-e *egyáltalán* a mai Afrikában vagy általában a harmadik világban deklasszált elemekről. Bizonyára meglepő lenne, ha azt állítanánk, hogy számuk magas. Ez azonban nem az a réteg, amire Peter Worsley, Fanont olvasva, gondol: „Nagy hiba, ha a lumpenproletariátust statikus kategóriaként kezeljük, élesen elkülönítve a parasztságtól, mintha egy valódi, megszilárdult társadalmi osztállyal lenne dolgunk; először is azért, mert akárhogyan is nézzük, volt parasztokról van szó, másodszor, mert főképpen állandóan formálódó tömegről van szó, akik városi emberekké lesznek, végül is azt remélik, hogy az állandó városi munkássághoz fognak tartozni. A valóságban azonban távol állnak attól, hogy a városi társadalom felszívja és befogadja őket. Kivetett, marginalizálódott emberek ők, akik két társadalmi világ között ingáznak, olyan irtózatos körülmények között élnek, hogy számukra annál még a pokol is jobbnak tűnik, de sok tekintetben még így is jobb körülmények között élnek, mint régebben a falujukban" (1969, 42—43).

Jóval árnyaltabb szkepticizmussal beszél a lumpenproletariátusról Robin Cohen és David Michael, akik nem annyira Fanont, mint inkább „azt a ‚fanonista hagyományt' támadják, amelynek megalapozói Peter Worsley, Oscar Lewis, Peter Gutkind és mások" (1973, 32). Cohen és Michael azért hibáztatja a „fanonistákat", — s ilyen alapon hibáztathatták volna Woddist is —, mert azok a lumpenproletariátus marginális helyzetét hangsúlyozzák: „A lumpenproletariátus sokkal kevésbé idegenedett el a neokolonialista gazdaságtól, mint azt a fanonisták feltételezik. Sokan közülük támaszt találnak a rendszerben; parazitaként élnek mások munkája árán — függhetnek kereső családtagtól, élhetnek lopásból, s a prostitúcióhoz hasonló szolgáltatásokból, mint a prostitúció" (1973, 36).

Cohen és Michael szerint kétes kutatói módszer az, amely az „utca emberét" — „a koldusokat, az aszkétákat, a hitprófétákat, a magatehetetleneket és a betegeket" egy csoportba sorolja egy olyan réteggel, amelyen belül: „. . . meg kell különböztetnünk a munkanélkülieket, a részlegesen foglalkoztatottakat, azokat, akik már föladták minden reményüket, hogy munkát találjanak, akik munkát keresnek, és azokat, akik már hozzászoktak a tolvajok, csavargók vagy prostituáltak társadalmilag nem elfogadott életformájához" (1973, 37—38).

A politikai taktika szempontjából ez hasznos meghatározás. Itt csak arra szeretném fölhívni a figyelmet, hogy ennek alapján világossá válik, hogy Fanon sokkal szélesebb társadalmi kategóriáról beszélt, mint amit Woddis feltételezett.

Fanon második megdöbbentő kijelentése a parasztságra vonatkozik: „Teljesen világos, hogy a gyarmati országokban egyedül a parasztság forradalmi. Vesztenivalója nincs, csak nyerhet. A deklasszált, az éhező a kizsákmányolt paraszt fedezi föl legelőbb, hogy egyedül az erőszak a kifizetődő. Számára nincs kompromisszum, nem lehet kiegyezni vele" (1961, 46).

Nguyen Nghét gondolkodóba ejtette ennek az állításnak a heves hangneme. Felhívja a figyelmet arra, hogy „hol kell látnunk Fanon álláspontjában a mély igazságot, és értékelni a paraszti tömegek felmérhetetlen hozzájárulását a forradalom kibontakozásához”, de felhívja a figyelmet Fanon tévedésére is. „A parasztokban sohasem fejlődik ki *önmagától* a forradalmi öntudat. A városból jövő harcos az, aki kiválasztja a szegényparasztok közül az alkalmas személyeket, képezi és megszervezi őket, s csak ezután a hosszadalmas politikai munka után lehet mozgósítani a parasztságot” (1962, 29. kiemelés tőlem).

A parasztság *önmagában* forradalmi. A parasztban *önmagától* sohasem fejlődik ki a forradalmi öntudat! Az algériai és a vietnami tapasztalatok kereszttüzében állunk, s tanúi vagyunk a forradalmi párt megalakításával és működésével kapcsolatos kudarcoknak. Nguyen Nghe így folytatja: „A szegényparaszt lehet hazafi, s hősi halált halhat fegyverrel a kezében, de ha paraszt marad, nem képes a forradalmi mozgalom élére állni... A Vietnami Néphadsereg 90%-a parasztokból áll, de a forradalmi vezetés mégsem paraszti élcsapatnak minősíti magát, s a vezetők azon fáradoznak, hogy a harcosok agyába a proletariátus, s ne a parasztság ideológiáját véssék” (1962, 31, kiemelés tőlem).

Nguyen Nghe tovább megy. Szerinte a kínai forradalom sikereinek és korlátainak okát a parasztságban kell keresnünk: „A messzi Yenanba ugyanúgy eljutottak a hírek, mint azokhoz az emberekhez, akik Sanghajtól több ezer kilométerre éltek; ilyen hírháló nélkül Yenan pusztán egy szekta menedékhelyéül szolgált volna, megfosztatott volna a történelmi tapasztalatoktól, s arra lett volna ítélve, hogy előbb-utóbb eltűnjön... Valószínű, hogy a kínai forradalom negatív vonásai arra vezethetők vissza, hogy több vezetőre és harcosra erősen hatott a paraszti környezet, s túlságosan hosszú ideig tartózkodtak vidéken” (1962, 32—33).

S most mégegyszer fölmerül a kérdés: kiket tekintünk parasztoknak? Nguyen Nghe néha parasztokról, néha szegényparasztokról beszél. Woddis kijelenti, hogy „nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy a parasztság nagyrészt kistulajdonos.” De később a következőt mondja: „A parasztság valójában nem homogén osztály. Ahhoz, hogy érzékletes képet nyerjünk a parasztság helyzetéről, el kell képzelnünk például, egy mindkét végén nyitott fogkrémes tubust, amelyet középen megnyomnak. A kistulajdonosok alkotta tömegből alul a *szegény és gyakran nincstelen parasztok sokasága* jelenik meg, míg felül egy vékony bérmunkásokat alkalmazó gazdagparaszti réteg. Más szóval, a parasztságon belül három, egymástól jól elkülöníthető, eltérő érdekekkel rendelkező réteg van kialakulóban. Tulajdonképpen a földnélküli szegényparaszt gyakran a gazdag paraszt által kizsákmányolt bérmunkássá válik” (1972, 59—60, kiemelés tőlem).

Annyi világos, hogy Fanon éhező parasztja aligha lehet azonos Woddis gazdag parasztjával. Annál inkább azonos azzal, akit Woddis „szegény és gyakran földnélküli” parasztként emleget, aki, mint Woddis megjegyzi, gyakran válik *bérmunkássá,* azaz proletárrá. Emlékezzünk rá, hogy Nguyen Nghe az ültetvényen dolgozókat szintén a proletáriátushoz sorolja. Így Fanon parasztja Nguyen Nghe és Woddis proletáriátusához, vagy legalábbis majdnem ahhoz tartozik.

S végül nézzük a negyedik alapvető osztálykategóriát, a burzsoáziát. A bonyodalom itt tovább fokozódik. Eljutunk ugyanis a kulcskérdéshez, amelynek csupán körítése a dolgozó osztályokról folyó vita. Mit mond Fanon a burzsoáziáról? „Az a nemzeti burzsoázia, amely a gyarmati rendszer végén hatalomra jut, fejletlen burzsoázia. Gazdasági szempontból erőtlen, s aligha hasonlítható a metropolisz burzsoáziájához, amelyet pedig helyettesíteni hivatott... Az értelmiség és a kereskedők, akik az új állam legfelvilágosultabb rétegét alkotják, voltaképp kevesen vannak, a nagyvárosokban koncentrálódnak, s csak meghatározott pályákra mennek: kereskedelem *(négoce)*, gazdálkodás és szabadfoglalkozásúak. A nemzeti burzsoázia tagjai között nem találunk sem iparost, sem bankárt. Az elmaradott országok nemzeti burzsoáziája nem vesz részt a termelésben, a beruházásban, az építkezéseken, a munkában. Csupán közvetítő jellegű tevékenységet végez... A gyarmati rendszerben tőkét felhalmozó burzsoázia nem létezik" (1961, 114).

Mivel a nemzeti burzsoázia képtelen betölteni történelmi szerepét és „semmire sem jó", harcolni kell ellene (1961, 132). Az elítélés általános. Úgy tűnik, hogy a nemzeti burzsoázia életképtelenségének hangoztatásában ki is merül Fanon kritikája. Marton Imre bírálja Fanont, amiért a nemzeti burzsoáziának csupán az „imperialista erőkkel" fenntartott kapcsolatát vizsgálta. Megfeledkezik, írja Marton, a szocialista tábor létéről, amely, *néhány* országban, tettekre serkenti a nemzeti burzsoáziát; „amely a tömegek nyomása következtében... annak érdekében, hogy a külkapcsolatok terén antiimperialista politikát folytasson, és olyan belpolitikát, amely bizonyos mértékig figyelembe veszi a tömegek politikai és gazdasági törekvéseit" (1965, Nos. 8—9. 51).

Woddis szinte megismétli az előző gondolatot: „Ugyancsak igaz, hogy a szocialista rendszer léte új lehetőségeket biztosít a nemzeti burzsoázia számára annak érdekében, hogy kiépítsen egy független gazdaságot és lazítsa az imperializmustól való függőséget és e folyamat során konfliktusba kerüljön az imperialista hatalmakkal (1972, 95). Amady Ali Dieng, Martonnal egyetértve, hozzáfűzi, hogy Fanon elmulasztotta megtenni a marxista művekben „általánosan elfogadott" megkülönböztetést azon nemzeti burzsoáziatípusok között, „amely a belső piacot zsákmányolja ki, s melynek érdekei az imperializmuséval ellentétesek", és a „bürokratikus, komprádor burzsoázia között. amely, érdekei révén szorosan kötődik az imperializmushoz". Attól tartva, hogy e megkülönböztetés révén Afrika legreakciósabb politikusai közül néhányat a nép táborába lehetne besorolni, sietve hozzáfűzi: „Ezen elmélet szerint Elefántcsontpart mezőgazdasági (rurális) burzsoáziája nem tartozik a nemzeti burzsoázia fogalmába, mivel kávé- és kakaótermeléssel foglalkozik, s így érdekei azért fűzik őt az imperializmushoz, mivel piacaik Elefántcsontparton kívül esnek" (1967, 26).

De így aligha találnánk Afrikában egyetlen „burzsoát” is, aki ne termelne külföldi piacra, vagy aki ne venne részt olyan vállalkozásban, amely révén közvetlen kapcsolatba kerül a világpiaccal; ha kizárjuk Elefántcsontpart rurális burzsoáziáját, ki kellene zárnunk több más országét is, s végül csupán egy szinte üres kategóriánk maradna. Mely ponton nem esik egybe Dieng „bürokratikus és komprádor burzsoáziájának” fogalma Fanon nemzeti burzsoázia fogalmával?

Az osztálykategóriákat elemezve egyik szemantikai félreértésből a másikba botlunk. Milyen különös. Ilyen nehéz lenne Fanont olvasni? Igaz, hogy stílusa „irodalmi”, s távolról sem „precíz”. Igaz, hogy bővelkedik szóvirágokban. Szövegei azonban, nem elvontak és nem is homályosak. Lépten-nyomon konkrét utalásokat, élethű leírásokat találunk. Csak az nem képes megérteni a lényegét, aki nem akarja.

Kit támadott Fanon? E kérdés megválaszolásához szemügyre kell vennünk a körülményeket. Fő művét 1961-ben írta, az algériai szabadságharc hetedik évében. A függetlenség kivívása már nem volt messze. Az előző évben, 1960-ban, 15 afrikai állam vált függetlenné, jórészt — s ezt Fanon is tudta — az algériai harcok eredményeképpen.

1960 nyarán Kongó „összeomlott”, s az ellenforradalmi erők Afrikában is kimutatták foguk fehérjét. Az első válság idején Fanon, az Algériai Ideiglenes Kormány képviselőjeként Kongóban tartózkodott, sikerült azonban meggyőznie az afrikai államokat, hogy álljanak Lumumba mellé. Lumumba halálát épp akkor hozhatták nyilvánosságra, amikor elkezdte írni *A Föld rabjai* című könyvét.

Algériában elhúzódott a háború, s az algériaiak csak a Francia Kommunista Párttól, s a Szovjetuniótól kaptak megkésett és kényszeredett támogatást. Így azután kevés köszönnivalójuk volt a Marton Imre által említett „szocialista tábornak”. Végül, Algéria esetében történelmileg igaz, hogy a városi proletariátus nagyobb zajt csapott a forradalmak körül, mint amennyit ténylegesen tett érte, s hogy a forradalom tulajdonképpen a mezőgazdasági vidékekről indult el, „spontánul”. (Vagyis a létrehozott szervezeti keretein kívül, sőt azok ellen.) Fanon az algériai forradalmat egészséges szigetnek tekintette az afrikai neokolonialista kormányok tengerében, s ennek a ténynek a realitásával sokkal jobban számolt, mint más. Míg a baloldal világszerte üdvözölte Afrika eljövendő egypártrendszerű államát, Fanon a következőkre hívta föl a figyelmet: „Az egypártrendszer a burzsoázia diktatúrájának modern formája: maszknélküli, kendőzetlen, lelkiismeretlen és cinikus” (1961, 124). Európával kapcsolatban kétszer is kudarcot vallott. S itt elérkeztünk egy újabb, izgalmas kérdéshez. Nem véletlen, hogy Fanon, aki Franciaországban tanult, Algériában harcolt, az egyesült államokbeli Fekete Párduc Párt, vagy bármely más néger mozgalom hőse is lehetett volna. Eldridge Cleaver írta, hogy *A Föld rabjai*-t „úgy ismerik Amerikában a néger felszabadítási mozgalom harcosai, mint a Bibliát” (1967, 18). Huey Newton szerint Fanont, Maót és Che Guevarát olvasnak (1973, 111). Stambouli elutasítja Fanont, amiért „oly sietve... föladta az európai modelleket”, mondván, hogy „ezek a modellek nem illenek a volt gyarmati országokra” (1967, 528). Collotti-Pischel Fanon mellé áll, mikor az az európai baloldal működésének alkalmatlanságát bizonygatja: „Ma egy európai marxistának, igaz hittel, nehéz kétségbe vonni Fanon állításának igaz voltát, miszerint, bűnt követtek el az európai tömegek, amikor tehetetlenül szemlélték a gyarmati uralom alatt sínylődő népek függetlenségéért és haladásáért vívott harcát, s amikor „nem szálltak közvetlenül is harcba közös elnyomóik ellen *(padroni).*”

Marton Imre szerint épp ellenkezőleg, az európai baloldal tevékenységéhez hasonló európai modellek nagyon is megfelelőek voltak. Fanon elhatárolja a harmadik világ országainak belső körülményeit azoktól az általános törvényektől, amelyek korunkat jellemzik... Ami csupán sajátos forma, az Fanon számára sajátos tartalmat jelent, szemben azzal a szocializmussal, amely a szocialista országokban megvalósult (1965, Nos. 8—9, 60).

Meglepő módon Nguyen Nghe ennél még tovább megy. Azzal vádolja Fanont, hogy „visszautasítja a modern értékeket”, s ezzel arra kárhoztatja a harmadik világ országait, hogy „megmaradjanak a régi kerékvágásban”: „A történelmet nem kezdhetjük újra, amint azt Fanon kívánná. Bele kell illeszkednünk a történelem folyamatába, vagy legalábbis törekednünk kell arra, hogy így legyen. Bármennyire is gyűlöljük az imperializmust, egy ázsiainak vagy afrikainak először is azt kell felismernie, hogy az utóbbi három évszázad alatt Európa kezében volt a történelem kormányrúdja. Európa két olyan értékkel gazdagította a történelmet, amelyet sok ázsiai és afrikai ország nélkülözött; ez a két érték összetartozik, még akkor is, ha voltak idők és helyek, amikor nem kapcsolódtak szükségszerűen össze. E két érték pedig nem más, mint a termelőerők megújulása és a demokrácia” (1963, 34).

Nguyen Nghe ama vádja igaztalan volt, hogy Fanon újra akarja kezdeni a történelmet. Csupán arról van szó, hogy Fanon keserűbben nyilatkozik az európai vívmányokról: „Ez az Európa csak az Emberről beszélt, s mindig fennen hirdette, hogy mindent az Ember érdekében tesz; de ma már tudjuk, hogy az emberiség mennyi szenvedéssel fizetett, ahányszor csak ez a szellem diadalmaskodott” (1961, 239).

Fanont jobban érdekelte a jövő, mint a múlt. „Emlékezzenek elvtársak, az európai játszma mindörökre véget ért; valami újat kell találnunk” (1961, 239). Ha Afrika utánozni akarja Európát, „... akkor bízzuk sorsunkat az európai országokra. Ők bizonyára jobban tudnak majd vele bánni, mint akár közülünk a legkiválóbbak is. Ám azt akarjuk, hogy az emberiség egy kis lépést tegyen előre, ... újat kell kitalálni, fölfedezéseket kell tennünk... *Európáért, magunkért és az emberiségért,* elvtársak, ki kell bújnunk a bőrünkből, új elméleteket kell kidolgoznunk, és meg kell próbálnunk új embert teremteni” (1961, 242. kiemelés tőlem).

Pontosan a világrendszer osztálystruktúrájának és az osztályszövetségnek a kérdése az, amely alapvető jelentőségű a forradalom szempontjából, s ennek tulajdonítható, hogy Fanon „új bőrt”, és „új fogalmakat" keresett. Távol állt attól, hogy elutasítsa az európai eszmét, amely benne is mélyen gyökeret vert, s könyvének címét az *Internacionáléból* kölcsönözte, kiindulópontját pedig a *Kommunista Kiáltványból:* „Világ proletárjai egyesüljetek! Csupán láncaitokat veszthetitek." Csupán annyit mondott, hogy nézzük meg ismét, kinek mennyi lánca van, s melyek azok a csoportok, akik a legkevesebb előjoggal rendelkeznek, s akik a legalkalmasabbak arra, hogy „forradalmi osztály" váljék belőlük. A régi jelszavak régi külsőt takarnak, amely már nem felel meg *teljes mértékben* a mai valóságnak.

Fanon nem ad lezárt elemzést. Csupán ennek az elemzésnek a harsonáját fújta meg. Véleményem szerint Marie Perinbam helyesen ismerte fel ezt: „Fanon nem a forradalmat elemezte; megpróbálta alátámasztani azt, és újabbakat létrehozni, s újakat is kitalálni... Fanon hipotézise az ösztönös forradalmi parasztságról, anélkül, hogy egy konkrét helyzet értékelését adta volna, lelkesítő gondolat volt, mítosz, az elkötelezett cselekvés szimbóluma" (1973, 441, 444).

Ezért mondja azt Stambouli Fanonnak a parasztság szerepével kapcsolatos elméletéről, hogy ez váltotta ki a legélesebb kritikát, s ezt fogadta talán a legkevesebb megértés (1967, 526). Az alapvető taktikai kérdés az, hogy miként sorakoznak fel a különböző erők a világméretű harcban; ezzel kapcsolatban Fanon szkeptikusan kezelt néhány, már elfogadott igazságot. 1961-ben érvei sokkal inkább hangzottak eretnekségnek, mint most, a 70-es években, amikor a kommunista mozgalomban bekövetkezett szakadás miatt több elméleti tétel kérdésessé vált.

Enrica Colloti-Pischel világosan felismeri azt az alapvető elméleti kérdést, amelyet talán lenini örökségnek nevezhetünk, s amellyel kapcsolatban Fanonnak kételyei támadtak: „A Kominternen belül a gyarmatokkal kapcsolatban fölmerült probléma eredete kettős. Egyrészt ott találjuk az európai szociáldemokraták többségét, akik elfogadták az imperializmus elleni világméretű harc lenini elvének politikai és még általánosabb emberi következményeit: a proletár és gyarmati forradalmi erők feltétlen egységét a gyarmati elnyomás visszautasítását. Másrészt ott voltak azon marxista elméletek hívei, akik az európai nemzeti kisebbségek problémáin keresztül, vagyis az európai soknemzetiségű államok széthullásának következményei tükrében próbálták nézni a gyarmatok helyzetét" (1962, 840—841).

Ezen problematika „a kétlépcsős forradalom elméletében" talált megoldást, miszerint a polgári-demokratikus szakaszt követi a szocialista szakasz, s mindkét szakaszban más és más osztályszövetséggel van dolgunk.

Több kritikus Fanon azon elméletét bírálja, miszerint az első szakasz szükségszerűen elhibázott, ezt át lehet, illetve át is kell „ugrani". Szerintük ezt a szakaszt nem lehet átugrani, s csak akkor lesz elhibázott, ha kalandor módon megfeledkeznek a proletariátus elsőbbségéről, következésképpen a dolgozó osztályok nem képesek ellenőrizni a burzsoáziát, miközben együttműködnek vele, s így, Woddis kifejezésével élve,

„diadalra vinni a nemzeti felszabadító harcot” vagy, mint azt Nguyen Nghe mondja: „Mivel a fegyveres harcot Fanon metafizikus értékekkel ruházza fel, elhanyagolja a forradalmi harc másik vetületét, amelyet egyébként könyvében sem tárgyal, mégpedig a társadalmi osztályok, illetve rétegek egységének problémáját a nemzeti függetlenség kivívása, illetve, ha a béke már helyreállt, az új társadalom felépítése érdekében” (1963, 28).

E szempontból a legélesebb szemű kritikusnak talán Basil Davidson bizonyult, aki kifejtette, hogy Fanon elmélete csupán Algériára érvényes. Angola esetében Fanon túlságosan korán állt a Holden Roberto által vezette UPA mellé az Agostinho Neto vezette MPLA-val szemben. „Fanon tévedését, illetve azon következtetések tévességét, amit mások vontak le Fanon állításából vagy annak értelmezéséből, legvilágosabban az angolai példa mutatja. 1961 márciusában a váratlan kongói népfelkelés igazolni látszott a ‚fanonista’ elméletet, azonban ez a felkelés kudarcba fulladt; míg az MPLA vezette angolai népi mozgalom, amely nemigen illett bele Fanon elméleti rendszerébe, egyre bővült, és sikerekben bővelkedett” (Davidson, 1972. 10).

Ez kétségkívül erős érv; e mellé Fanon legjelesebb kritikusának, Nguyen Nghe-nek egy megjegyzése kívánkozik: „Ha Frantz Fanon még élne, vajon mennyit tanulhatott volna az algériai eseményekből?” (1963, 26). S vajon, mi már hozzátehetjük, azon események tükrében, amelyek a Nguyen Nghe ezen kijelentése óta történtek? S mit tanulhatunk az 1950-es évek forradalmi elméletének fanoni kritikájából, és a 60-as évek gyakorlati tapasztalataiból? Az egyik, úgy gondolom a „dolgozó osztályokkal” — kapcsolatos. Ezekhez a kategóriákhoz ugyanis már annyi mellékjelentés kapcsolódott, hogy használatuk félrevezető. S míg ezek jók voltak a XIX. szd. Európájának jellemzéséhez (s vajon jók voltak-e?), addig a XX. szd. valóságának leírásához már nem felelnek meg.

A parasztság kategóriájába beletartoznak proletárok és burzsoák, valamint a falu és a város olyan társadalmi-földrajzi elkülönültségét foglalja magába, ami ma már eltűnőben van. A lumpenproletáriátus csak marxista eufémizmus, ahogyan a burzsoázia nevezte valamikor a „veszélyes osztályokat”, s csupán félreértésre ad okot.

Szerintem legelőször is a proletárok és a félproletárok között kell különbséget tennünk. Kik azok, akiknek jövedelme bérmunkából származik, másrészt különböző úton-módon hozzájutnak az elsődleges termelésből származó haszon egy részéhez, támogatja őket a család, az állam, a köz, és még lopnak is. Az effajta megkülönböztetés fényében már világos, hogy miért van Tony Martinnak igaza, mikor azt állítja, Fanonra utalva, hogy „a lumpenproletáriátus nem más, mint a parasztság városi csökevénye” (1970, 389). Mégpedig azért, mert a félproletárok, elsősorban a világgazdaság perifériáján elhelyezkedő országokban, valóban egész életük folyamán a város és a falu között ingáznak, annak érdekében, hogy valamiféle jövedelemhez jussanak, ami legalább szegényes megélhetést biztosít számukra.

S ha már megkülönböztettük a proletárokat a félproletároktól, látható, hogy Fanon elmélete ugyanúgy alkalmazható a „fejlett tőkés országokra", mint a harmadik világra. Mint Worsley mondja: A „harmadik világ" fogalma *kapcsolatok, s nem országok* rendszerét öleli föl. Fölhívja a figyelmet a parasztság és a *lumpenproletariátus* kirívó nyomorára, valamint az „emberiség fehér urai" és a föld „bennszülöttei" között levő hatalmas különbségre, legyenek ezek Harlemben vagy Hong Kongban (1972, 220).

Ennek fényében válik világossá Eldridge Cleaver megjegyzése is: „Mind az anyaországban, mind a fekete gyarmaton a munkásosztály a proletariátus jobbszárnya, a lumpenproletariátus pedig a bal... Következésképp a munkásosztály és a lumpenproletariátus között elég nagy az ellentét" (Idézi Worsley, 1972, 222).

A kapitalizmus történelmi folyamata a *proletarizáció* folyamata. Ez még távolról sem fejeződött be, ha valaha egyáltalán be is fejeződhet. Ebben a folyamatban azoknak, akiknek csak részleges elfoglaltságot sikerült találniuk, *életük* egész folyamán küzdeniük kell a fennmaradásért. Sokkal elkeseredettebbek és sokkal jobban mobilizálhatók, mint az állandó foglalkoztatottak, bár ez utóbbiak jobban ki vannak zsákmányolva. Úgy tűnik, el kell fogadnunk, hogy a félproletárok valóban a „föld nyomorultjai", s ők a spontán erőszak legjobb eszközei. Érdekes, hogy Fanont támadták azért, mert hitt a spontaneitás kimeríthetetlen erejében. A spontaneitással foglalkozó fejezet címe ez: „A spontaneitás nagysága és *gyengéi.*" Ebben a fejezetben fejti ki: „A felkelések vezetői felismerik, hogy még a nagyszabású *megmozdulásokat* is ellenőrizni és irányítani kell. Ezeknek a vezetőknek az a feladatuk, hogy a puszta *megmozdulásokból* forradalmat csináljanak" (1961, 102).

Fanon nem utasítja el sem a forradalmi szervezés szükségességét (épp ellenkezőleg), sem az ideológiai munka fontosságát. Azt próbálja kideríteni, hogy mely csoportok képesek megtenni a forradalom legnehezebb, kezdeti lépéseit. Azok, akik a „megfelelő pillanatra" várnak, lehet, hogy Godot-ra várnak. (Ti. ami soha nem érkezik el — V. Zs.) De Fanon azért nem ért egyet az erőszak minden formájával. Ezt nagyon is világosan fejti ki: „Lehet, hogy a mindent fölfalni akaró vadállatot, a forradalmat előidéző hirtelen szélrohamot, ha a harc sokáig tart, márpedig sokáig tart, nem veszik észre. A gyarmatosítottat az a veszély fenyegeti, hogy kisebb engedményekért cserébe engedi magát lefegyverezni" (1961, 105). Ezért van feltétlenül szükség politikai szervezésre és ideológiai tisztánlátásra. A harcosok azonban a félproletárok tömegéből fognak kikerülni.

De az osztályviszonyokon, mégpedig a proletariátuson belül, kell tennünk egy másik különbséget is. Azon proletárok között, akik a létminimumon, vagy legfeljebb egy kicsit azon fölül élnek, s keresetük csak a létfenntartásra elég, s azok között, akik olyan jelentős jövedelmet élveznek, hogy „burzsoá" módon élhetnének belőle, de valójában általában ahogy megkeresik ezt a pénzt, azonmód el is költik. Ezt a csoportot általában „kispolgárságnak” nevezik, bár Fanon igyekszik elkerülni ezt a kifejezést. Ahhoz azonban, hogy ez a réteg ilyen életmódot folytasson, hiányzik a biztos anyagi bázis, s így kockáztatja, hogy esetleg elveszti magas jövedelmét, jártasságának és *konformitásának* jutalmát. Ez a „munkásarisztokrácia” (s itt nem csak a lenini terminusra, a szakmunkásokra gondolunk, hanem a káderekre, a technikusokra és a szakértőkre is) „társadalmi kapcsolatban” áll az igazi burzsoáziával, s jutalmukat konzervatizmusukért, a politika terén nyerik el. Ez a „társadalmi kapcsolat” kétirányú. Ha bármely csoportot elzárnak az előnyök élvezete elől, az egyfelől „forradalmárrá” válik. A gyarmati országok ezen „burzsoá rétegéről” ír Fanon, s bennük nem bízik, ha azok a nemzeti mozgalmak vezetőiként lépnek föl. Fanon tehát a „kétlépcsős forradalom” ellen volt? Ez az értelmezéstől függ. Colloti-Pischel megjegyzi, hogy Mao Ce-tung elfogadta ezt a formulát, de hozzáteszi: „Mao és Sztálin helyzete alapvetően abban különbözött, hogy másképpen érvényesült a történelmi folyamat dialektikus jellege: ... Mao személyisége fejlődésében a nemzeti-polgári fázis sokkal inkább átmenti jellegű volt, mint Sztálinnál. S nem ennek a fázisnak a fejlődése, hanem meghaladása volt a fontos” (1962, 847).

Fanont illetően is világosan fejezi ki magát: Azt az elméleti kérdést, amit az utóbbi ötven évben a fejlődő országokkal kapcsolatban vetnek föl, tudniillik, hogy át lehet-e ugrani a polgári fejlődési szakaszt vagy sem, forradalmi akcióval, s nem elmélkedéssel kell megoldani” (1961, 131).

S ez olyan rossz? Ha a XX. szd. forradalmi mozgalmainak fényében olvassuk Fanont, akkor eltávolodunk ettől a polémiától, s közelebb kerülünk a valóságos osztálystruktúra-elemzéshez. Egy terminológia fétisizálása oda vezethet, hogy nem vesszük észre annak a fogalomnak a változását, amelyet a terminológia hivatott kifejezni. Fanon feltételezése az volt, hogy egy egyenlőtlenségen alapuló rendszerben egy réteg mennél több előnyhöz jut, annál óvatosabban cselekszik a politika terén. Mérlegeltette velünk, hogy ki milyen áldozatokra képes, s utána ránk bízta, hogy mozgósítsuk ezt a forradalmi osztályt. S vajon ennek az ösztönös megérzésnek azóta bebizonyította az ellenkezőjét a történelem? Kíváncsi lennék, hogy mikor és hol.

Irodalom

Cleaver, Eldridge (1967)
Post-Prison Writings and Speeches, New York; Vintage Ramparts.
Cohen, Robin—David, Michael (1973)
„The Revolutionary Potential of the African Lumpenproletariat: A Skentical View”, *Bulletin of the Institute of Development Studies*, 5, 31—42.
Davidson, Basil (1972)
Review of Y. T. Museveni *et al:* „Essays on the Liberation of Southern Africa, and K. W. Grundy, Guerilla Struggle in Africa”, P. 10, in: *Anti-Apartheid News.*

Dieng, Amady Ali (1967)
„Les damnés de la terre et les problèmes d' Afrique noire", *Présence africaine*, No. 62, 15—30.

Fanon, Frantz (1961)
Les Damnés de la terre. Paris: Maspero; *Chiers Libres*, No. 27—28.

Forsythe, Denis (1970)
„Frantz Fanon: Black Theoretician", *The Black Scholar*, 1, 2—10.

Gilly, Adolfo (1965)
„Introduction", 1—21; Id. Frantz Fanon: *Studies in a Dying Colonialism*, New York: Monthly Review Press.

Hobsbawm, E. J. (1973)
„Passionate Withess", Review of Irene L. Gendzier, Frantz Fanon: A Critical Study, 6—10; idézi: *The New York Review of Books.*

Martin, Tone (1970)
„Rescuing Fanon From the Cities", *African Studies Review*, 13. 381—399.

Marton Imre (1965)
„A propos des thèses de Fanon", *Action, No.* 7, 39—55; Nos. 8—9, 45—66.

Newton, Huey P. (1973)
Revolutionary Suicide. New York: Barcourt, Brace, Jovanovich.

Nghe, Nguyen (1963)
„Frantz Fanon et les problèmes de l'indépendance", *La Pensée*, No. 107, 23—30.

Nwafor, Azinna (1975)
„Imperialism and Revolution in Africa", *Monthly Review*, 26, 18—32.

Perinbam, B. Barie (1973)
„Fanon and the Revolutionary Peasantry — The Algerian Case", *The Journal of Modern African Studies*, 11, 427—445.

Stambouli, Fredj (1967)
„Frantz Fanon face aux problèmes de la décolonisation et de la construction nationale", *Revue de l'Institut de Sociologie*, No. 23, 519—534.

Woddis, Jack (1972)
Új teóriák a forradalomról. Bp.: Kossuth.

Worsley, Peter (1967)
„Frantz Fanon: Evolution of a Revolutionary: Revolutionary Theories", *Monthly Review*, 21, 30—49.

(1972)
„Frantz Fanon and the lumpenproletariat"', *Socialist Register*, 193—230.

Zahar, Renate
L'oeuvre de Frantz Fanon, Paris: Maspero.

Frantz Fanon

A Föld rabjai

II. fejezet

A spontaneitás ereje és gyengesége

Az erőszakkal kapcsolatos elmélkedéseink során arra a felismerésre jutottunk, hogy gyakran van eltérés, ritmuskülönbség a nacionalista párt káderei és a néptömegek között. Minden politikai, vagy szindikalista szervezetben öröktől fogva szakadék húzódik a helyzetük azonnali és totális javulását követelő tömegek, valamint a káderek között, akik mérlegelve a munkáltatók által támasztható esetleges nehézségeket, inkább behatárolják és leszűkítik követeléseiket. Ezért tapasztalhatunk gyakran makacs elégedetlenséget a tömegek részéről a káderek irányában. Minden egyes sztrájknap után, miközben a káderek győzelmet ünnepelnek, a tömegek egyenesen úgy érzik, hogy elárulták őket. A mind gyakoribbá váló tüntetések és szakszervezeti konfliktusok idézik majd elő a tömegek politizálódását. Egy politikailag tudatos szakszervezeti aktivista ugyanis tudja, hogy a közte és a vezetőség között kialakult helyi konfliktus nem perdöntő. Azok a gyarmati értelmiségiek, akik nagyra tartott metropoliszban tanulmányozták a politikai pártok működését, hasonló szervezeteket hoznak létre, hogy mobilizálják a tömegeket és nyomást gyakoroljanak a gyarmati adminisztrációra.

„A gyarmati országok nacionalista pártjainak születése egybeesik az intellektuális és kereskedelmi elit kialakulásával. Az elit alapvető fontosságot tulajdonít a szervezetnek, mint olyannak, s a szervezeti fetisizmus gyakran fölébe kerekedik a gyarmati társadalom racionális vizsgálatának. A párt fogalmát az anyaországból importálják. A modern harcoknak ezt az eszközét változtatás nélkül, gépiesen alkalmazzák egy százféle alakot öltő, kiegyensúlyozatlan valóság talaján, ahol egymás mellett áll fenn a rabszolgaság, a jobbágyság, a cserekereskedelem, a kézművesség és a tőzsdei spekuláció.

A politikai pártok gyengesége nemcsak abból adódik, hogy gépiesen veszik át azt a szervezetet, amely a proletariátus harcát vezeti az iparilag fejlett tőkésországokban. Pusztán a szervezet típusát illetően is újításokra, adaptációkra lett volna szükség. Az elmaradott körzetekben működő politikai pártok többségének nagy hibája és eredendő bűne volt, hogy elsősorban a legöntudatosabb elemekhez fordult: a városi proletariátushoz, a kézművesekhez, a közhivatalnokokhoz, azaz a lakosság alig egy százalékot képviselő töredékéhez.

Mármost ez a proletariátus, ha megértette is a párt propagandáját és olvasta is a pártirodalmat, jóval kevésbé készült fel arra, hogy válaszoljon a nemzeti felszabadulásért folytatott kérlelhetetlen harc esetleges jelszavaira. Számtalanszor jelezték: a gyarmati területeken a proletariátus alkotja a gyarmati lakosságnak azt a magvát, melyet a gyarmati rendszer a legféltőbb becsben tart. A kialakulóban levő városi proletariátus viszonylagos kiváltságokat élvez. A tőkésországokban a proletariátusnak nincs vesztenivalója, és alkalomadtán mindent megnyerhet. A gyarmati országokban a proletariátusnak csak vesztenivalója van. Valójában a gyarmati népességnek azt a frakcióját képviseli, amely szükséges és nélkülözhetetlen a gyarmati gépezet gördülékeny működéséhez: soraiba tartoznak a villamosvezetők, taxisofőrök, bányászok, dokkmunkások, tolmácsok, ápolók stb... Ezek az elemek alkotják a nacionalista pártok leghűségesebb támaszát, s a gyarmati rendszerben elfoglalt kiváltságos helyzetüknél fogva a gyarmati népesség „burzsoá" frakcióját.

Megérthetjük ebből, hogy a nacionalista politikai pártok bázisa elsősorban városi jellegű: a munkavezetők emberei, munkások, értelmiségiek és kereskedők, akik főként a városokban laknak. Gondolkodásmódjuk máris magán viseli szakmai környezetük és viszonylagosan jó anyagi helyzetük számos bélyegét. Az ő körükben a „modernizmus" uralkodik. Ezek a körök indítják meg a harcot a madridi hagyományok ellen, a szokások reformjáért, nyíltan aláásva a nemzet értékeit, gránitalapzatát." (Marton I.)

A nacionalista pártok óriási többségükben igen bizalmatlanok a falusi tömegekkel szemben. Ezek a tömegek ténylegesen azt a benyomást keltik bennünk, mintha megfeneklettek volna a tehetetlenségben és a terméketlenségben. A nacionalista pártok tagjai (városi munkások, értelmiségiek) elég hamar eljutnak odáig, hogy ugyanolyan rosszallóan ítélkezzenek a vidék felett, mint a gyarmatosítók. Ha azonban igyekszünk megérteni a politikai pártok falusi tömegekkel szemben tanúsított bizalmatlanságának okait, meg kell jegyeznünk, hogy a kolonializmus gyakran azáltal erősítette vagy éppen alapozta meg uralmát, hogy a vidéket mintegy megkövült állapotban tartotta. Az aszkétákkal, boszorkányokkal, szokásjoggal körülzárt falusi emberek még mindig feudális fejlettségi fokon élnek, mivel a középkori struktúra mindenhatóságát a kolonializmus katonai és adminisztratív apparátusa is táplálja.

A fiatal, főként kereskedő nemzeti burzsoázia számos szektorban versenyre kel a feudális urakkal: aszkéták és boszorkányok állják a betegek útját, akik orvoshoz fordulhatnának, dszenmák ítélkeznek fölöslegessé téve az ügyvédeket, kaidok vetik latba politikai és adminisztratív hatalmukat, hogy fellendítsenek valamely csereügyletet vagy vasútvonalat; a szokásjog, a vallás és a hagyomány nevében lépnek fel az új áruk és az új típusú kereskedelem bevetése ellen.

A gyarmati kis- és nagykereskedők új osztálya csak úgy fejlődhet, ha ezek a tilalmak és gátak eltűnnek. A feudális urak vadászterületéhez tartozó bennszülött vevőkör, amelynek többé-kevésbé tilos új árucikkeket vásárolnia, olyan piac, amelyet mindenki magának akar megkaparintani.

A feudális körök válaszfalként állnak a fiatal nyugatos nacionalisták és a tömegek között. Valahányszor az elit megpróbál közeledni a falusiak felé, a törzsfőnökök, vallási főnökök, tradicionális tekintélyek megsokszorozzák a figyelmeztetéseket, fenyegetéseket, kiközösítéseket. A megszálló hatalom által támogatott tradicionális tekintélyek nem szívesen látják, hogy az elit megkísérel beszivárogni a falvakba. Tudják, hogy azok az eszmék, amelyeket a városból jött elemek magukkal hozhatnak, még a hűbéri állapotok örökkévalóságának elvét is kérdésessé teszik. Így aztán csöppet sem a megszálló hatalmat tartják ellenségüknek, amellyel végsősoron jól megférnek, hanem a modernistákat, akik fel akarják bomlasztani az autochton társadalmakat, s ezáltal megvonni tőlük megélhetésük alapját.

„Az elnyugatiasodott elemek olyan érzelmeket táplálnak a paraszttömegekkel szemben, amelyek az ipari országok proletariátusa körében fellelhető érzelmekre emlékeztetnek. A polgári és a proletárforradalmak története megmutatja, hogy a paraszttömegek gyakran a fék szerepét töltik be a forradalomban. Az ipari országok paraszttömegei többnyire a legkevésbé öntudatos, legszervezetlenebb és leganarchistább elemek. Egész sor olyan jellemvonásuk van — individualizmus, fegyelmezetlenség, nyereségvágy, a gyorsan fellobbanó indulatok váltakozása a határtalan elgyávulással —, amely objektív tartalmát illetően reakciós magatartáshoz vezet.

Láttuk, hogy a nacionalista pártok a nyugati pártoktól veszik át módszereiket és tanaikat, s így az esetek többségében nem ezekhez a tömegekhez igazítják propagandájukat. Valójában, a gyarmati társadalom ésszerű elemzése — ha valaha is elvégzik — felfedné előttük, hogy a gyarmati parasztság hagyományos környezetben él, melynek struktúrái mindmáig érintetlenek, az ipari országokban viszont éppen ezt a hagyományos környezetet lazította fel az ipari fejlődés. A gyarmatokon épp a kialakulóban levő proletariátus körében bukkanunk az individualizmus megnyilvánulásaira. A lumpenproletariátust alkotó földnélküli parasztok elhagyják a vidéket, ahol a népszaporulat megoldhatatlan problémákat teremt, a városokba özönlenek, összezsúfolódnak a nyomornegyedekben, s igyekeznek beszivárogni a gyarmati uralom alatt keletkezett kikötőkbe és városnegyedekbe. A paraszttömegek ellenben továbbra is változatlan keretek között élnek, s a táplálék nélkül maradó fölöslegeseknek nincs más választásuk, mint a városokba húzódni. A helyéből ki nem mozduló paraszt makacsul védelmezi hagyományait, s a gyarmati társadalomban azt a fegyelmezett elemet képviseli, amelynek szociális szerkezete változatlanul közösségi jellegű. Igaz ugyan, hogy ez a merev formákba kövült, mozdulatlan élet alkalomszerűen talaja lehet a vallási fanatizmusból vagy törzsi villongásokból kinövő mozgalmaknak is. De a falusi tömegek ösztönösen fegyelmezettek és önzetlenek. Az egyén meghajlik a közösség előtt.

A parasztok bizalmatlanok a városi emberrel szemben. Az utóbbi európai módon öltözik, az európaiak nyelvét beszéli, velük dolgozik, néha az ő negyedükben lakik — a parasztok úgy tekintik hát, mint valami szökevényt, aki cserbenhagyta a nemzeti örökséget."

A városi emberek „árulók, bérencek", akik láthatólag jól kijönnek a hódítóval, és igyekeznek a gyarmati rendszer keretein belül érvényesülni. Ezért hallani gyakorta parasztok szájából, hogy a városi emberek erkölcstelenek. Itt azonban nem a klasszikus falu—város ellentéttel van dolgunk. A kolonializmus előnyeitől megfosztott gyamatosított áll itt szemben azzal, aki úgy helyezkedik el, hogy kivehesse a maga részét a gyarmati kizsákmányolásból.

A gyarmatosítók egyébként kihasználják ezt az ellentétet a nacionalista pártokkal folytatott harcukban. Mozgósítják a hegyilakókat, és a sivataglakókat a városiak ellen. A belterületeket a partvidékek ellen uszítják, aktívizálják a törzseket, így aztán nem szabad csodálkoznunk azon, hogy Kalondji Kasai királyává koronáztatja magát, mint ahogy néhány éve sem volt meglepő, hogy a ghanai főnökök tanácsa sokáig orránál fogva vezette Nkrumahot.

A politikai pártoknak nem sikerül meghonosítani szervezetüket vidéken. Ahelyett, hogy a meglevő struktúrákat nacionalista vagy progresszív tartalommal töltenék meg, a gyarmati rendszer keretén belül akarják felforgatni a hagyományos valóságot. Úgy képzelik, mozgásba hozhatják a nemzetet, bár súlyosak még a gyarmati rendszer béklyói. Nem mennek a tömegek elé. Nem állítják ismereteiket a nép szolgálatába, inkább megpróbálják azt egy *a priori* sémába szorítani. E célból ismeretlen, vagy túl fiatal vezetőket küldenek a városokból a falvakba, akik a központi szerv felhatalmazásával üzemi pártszervezetként akarják kezelni a duárokat és a falvakat. Nem vesznek tudomást a tradicionális főnökökről, nem egyszer maguk ellen hangolják őket. A jövendő nemzet történelme sajátos fesztelenséggel tapossa szét a kis, helyi történelmeket, azaz az egyetlen nemzeti realitást, holott harmonikusan be kellene illeszteni a falvak, nemzetségek és törzsek hagyományos konfliktusainak történetét abba a döntő akcióba, amelyre a népet felhívják. Nyilvánosan nevetségessé teszik az öregeket, akiket pedig a tradicionális társadalmakban tisztelettel öveznek és rendszerint megfellebbezhetetlen morális tekintélyt tulajdonítanak nekik. A hódító kiszolgálói nem mulasztják el felhasználni az efféle viszálykodásokat és figyelemmel kísérik a hatalom e torzképének legkisebb döntéseit is. A pontos bejelentésekre építő, tehát jólértesült rendőrség megtorlása nem várat magára. A delegált vezetőket és az újonnan szervezett csoportosulások fontosabb tagjait letartóztatják.

Az elszenvedett vereségek megerősítik a nacionalista pártok „elméleti elemzéseit". A falusi tömegek toborzására tett kísérlet katasztrofális tapasztalata növeli bizalmatlanságukat, kikristályosítja agresszivitásukat a nép ezen részével szemben. A nemzeti felszabadító harc győzelme után ugyanezek a tévedések ismétlődnek, erősítve a decentralizációs és autonomista tendenciákat. A gyarmati szakasz tribalizmusát a nemzeti szakasz regionalizmusa váltja fel, amelynek intézményes kifejezése a föderalizmus.

Előfordul, hogy a paraszti tömegek a nacionalista pártok rájuk gyakorolt elenyésző befolyása ellenére is döntően avatkoznak közbe, hol a nemzeti tudat érlelődési folyamatát elősegítendő, hol átvállalva a nacionalista pártok tevékenységét, hol pedig — jóval ritkábban — azért, hogy egész egyszerűen e sterilizált pártok helyébe lépjenek.

A nacionalista pártok propagandája mindig visszhangra talál a paraszti tömegek körében. A falvakban elevenen él az antikoloniális korszak emléke. Az asszonyok még mindig azokat a dalokat dúdolják gyermekeik fülébe, amelyek a hódítással szembeforduló harcosokat kísérték. A vidéki gyerekek 12—13 éves korukra már ismerik az utolsó felkelésben résztvett öregek nevét; a duárokban, falvakban a városi gyerekekkel ellentétben nem luxusról, vizsgasikerekről álmodoznak, hanem arról, hogy valamelyik harcoshoz hasonlítanak, akik hősi haláláról szóló elbeszélés most is sűrű könnyeket fakaszt.

Miközben a nacionalista pártok a városok embrionális munkásosztályát kísérlik meg beszervezni, vidéken látszólag teljesen megmagyarázhatatlan kitöréseknek vagyunk tanúi. Vegyük például a híres 1947-es madagaszkári felkelést. A kolonialista szervek kategorikusan jacquerienek minősítik. Ma már valójában tudjuk, hogy a dolgok, mint mindig sokkal bonyolultabbak voltak. A második világháború folyamán a nagy gyarmati társaságok kiterjesztették hatalmukat és megszerezték az összes még szabad földet. Ugyanebben az időszakban szó volt arról, hogy esetleg menekült zsidókat, kabilokat, antillaiakat telepítenek a szigetre. Arról is suttogtak, hogy a dél-afrikai fehérek, a gyarmatosítókkal összejátszva hamarosan megszállják a szigetet. A háború után ezért is választották meg diadalmasan a nacionalista lista jelöltjeit. Közvetlenül ezután szerveződött meg az elnyomás az MDRM (Mouvement Démocratique de la Rénovation Malgache) párt sejtjei ellen. A kolonializmus céljának elérésére a legklasszikusabb módszerekhez folyamodott: számtalan letartóztatás, törzsek közti rasszista propaganda és a lumpenproletariátus szervezetlen elemeiből létrehozott párt. Ez a Madagaszkári Kisemmizettek Pártja (PADESM) elnevezésű párt határozott provokációival legális fedezetet nyújtott a gyarmati hatóságnak a rend fenntartására. Nos, az előre kitervelt párt likvidálásának művelete itt óriási méreteket öltött. A három-négy éve védelmi állásba szorult falusi tömegek hirtelen életveszélyben érzik magukat és elhatározzák, hogy kérlelhetetlenül szembeszállnak a kolonialista erőkkel. A lándzsákkal, de leginkább kövekkel, botokkal fölfegyverzett nép beveti magát az általánossá szélesedő felkelésbe a nemzeti felszabadulás reményében. A folytatást ismerjük.

Ezek a fegyveres felkelések csupán a falusi tömegek egyik módszerét képezik a nemzeti harcba való bekapcsolódásra. Olyankor a parasztok átveszik a stafétabotot a városi agitációtól, mivel a városban rendőri elnyomás nehezedik a nacionalista pártra. A hírek felnagyítva, mértéktelenül felnagyítva jutnak el vidékre: letartóztatott vezetők, gyakori géppuskatűz, a néger vér elönti a várost, a senkiházi gyarmatosítók arab vérben fürdenek. Ekkor kitör a felgyülemlett, felfokozott gyűlölet. Bekerítik a szomszédos rendőrörsöt, felkoncolják a csendőröket, meggyilkolják a tanítót, az orvos csak azért menekül meg, mert épp távol van stb. Rendteremtő hadosztályokat vezényelnek a helyszínre, a légierő bombákat szór; kibontják a lázadás zászlaját, fölélednek a régi harcos hagyományok, az asszonyok tapsolnak, a férfiak szervezkednek és elfoglalják állásaikat a hegyekben, megkezdődik a gerillaharc. A parasztok önként teremtik meg az általános bizonytalanságot, a kolonializmus megretten, berendezkedik a háborúra, vagy tárgyalásokba kezd.

Miként reagálnak a nacionalista pártok a paraszti tömegek döntő beavatkozására a nemzeti harcban? Láttuk, hogy a nacionalista pártok többsége nem vette föl propagandájába a fegyveres felkelés szükségességét. Nincs ellenükre a hosszantartó felkelés, megelégszenek azzal, hogy bíznak a falusiak spontaneitásában. Nagyjából úgy viselkednek az új elemekkel szemben, mintha égből pottyant manna lenne, és kérik a sorsot, hogy így legyen továbbra is. Élnek ezzel a mannával, de nem igyekeznek megszervezni a felkelést. Nem küldenek kádereket vidékre, hogy politikai felvilágosítást végezzenek a tömegek körében, emeljék a harc színvonalát. Reménykednek, hogy a tömegek aktivitása saját sodrásának köszönhetően nem lassul. A városi mozgalom nem fertőzi meg a falusi mozgalmat. Mindkettő a maga dialektikája szerint fejlődik tovább.

A nacionalista pártok nem kísérelnek meg jelszavakat adni az ilyenkor teljes mértékben rendelkezésükre álló falusi tömegnek. Nem állítanak eléjük célokat, egyszerűen csak reménykednek, hogy ez a mozgalom a végtelenségig folytatódik, s a bombázások sem végeznek vele. Látható hát, hogy a nacionalista pártok még ezúttal sem aknázzák ki a kínálkozó lehetőséget a falusi tömegek bevonására, politizálására, harcuk színvonalának emelésére. Fenntartják a vidékkel szembeni bizalmatlanság bűnös álláspontját.

A politikai káderek beveszik magukat a városokba, a kolonializmus tudtára adják, hogy nincs kapcsolatuk a felkelőkkel, vagy külföldre távoznak. Ritkán esik meg, hogy csatlakoznak a néphez a hegyekben. Kenyában például, a Mau-Mau felkelés idején egyetlen ismert nacionalista sem vallotta magát a mozgalomhoz tartozónak, egy sem próbálta megvédeni ezeket az embereket.

A nemzet különböző rétegei között sem termékeny eszmecsere, sem konfrontáció nincs. Épp ezért lép fel oly hangsúlyosan a meg nem értés a függetlenség kivívásakor, amely a falusi tömegekre gyakorolt elnyomás, valamint a kolonializmus és a nacionalista pártok közti megegyezés után ment végbe. A falusiak tartózkodónak mutatkoznak a kormány által javasolt struktúra-reformokkal, csakúgy, mint az objektíve mégoly haladó társadalmi újításokkal szemben, pontosan azért, mert a jelenlegi rezsim felelős vezetői a gyarmati időszak alatt nem tárták fel a nép egésze előtt a párt céljait, a nemzeti orientációt, a nemzetközi problémákat stb.

A bizalmatlanságot, amelyet a gyarmati időszakban a falusiak és a feudális urak tápláltak a nacionalista pártokkal szemben, ugyanolyan ellenségesség követi a nemzeti szakaszban. A kolonialista titkosszolgálatok a függetlenedés után sem tették le a fegyvert, szítják az elégedetlenséget, még mindig súlyos nehézségeket támasztva a fiatal kormányok számára. Végső soron a kormány csupán megfizet azért, hogy tétlenkedett a felszabadító harc során, s állandó megvetéssel viseltetett a falusiak iránt. Lehet a nemzetnek értelmes, mi több progresszív gondolkodású feje, ám a hatalmas test visszamaradott és csökönyösen engedetlen lesz.

Ekkor fellép a kísértés, hogy az adminisztráció központosításával és a nép szigorú körülzárásával megtörjék a testet. Ez az egyik ok, amiért gyakran hallani, hogy az elmaradott országokban szükség van bizonyos mértékű diktatúrára. A vezetők nem bíznak a paraszti tömegekben. Ez a bizalmatlanság egyébként veszélyes formákat ölthet. Egyes kormányok esetében például, amelyek jóval a nemzeti függetlenedés után is békétlenkedő vidéknek tekintik a belterületeket, ahová az államfő és a miniszterek csak a nemzeti hadsereg hadgyakorlatai alkalmával merészkednek. A belterület gyakorlatilag ismeretlenségbe vész. Paradox módon a nemzeti kormány magatartása a falusi tömegekkel szemben bizonyos vonásaiban a gyarmati hatalméra emlékeztet. „Nem tudni pontosan, hogyan reagálnak majd a tömegek", ezért a fiatal vezetők habozás nélkül vallják: „Bottal kell kimozdítani az országot a középkorból." Láttuk azonban, hogy az a fölényesség, amellyel a politikai pártok a falusi tömegeket kezelték a gyarmati szakaszban, csakis árthatott a nemzeti egységnek, a nemzet gyors fellendülésének.

A kolonializmus időnként megpróbálja megosztani, elhárítani a nacionalista nyomást. A hazai hivatalok, ahelyett, hogy a sejkeket és a főnököket uszítanák a városi „forradalmárok" ellen, a törzseket és a vallási csoportokat szervezik pártokká. Csoportocskák születnek, irányzatok, etnikai vagy regionális alapon szerveződő pártok lépnek fel a városi párttal szemben, amely már-már „megtestesítette a nemzeti akaratot" és kezdett veszélyt jelenteni a gyarmati rezsim számára. A törzs a maga teljességében alakul át a kolonialisták által szorosan befolyásolt politikai párttá. Elérkezett a kerekasztal ideje. Az egységre törekvő párt az irányzatok aritmetikájába fullad. A törzsi pártok szembehelyezkednek a centralizációval, az egységgel és leleplezik az egységpárt rendszerű diktatúrát.

Később a nemzeti ellenzék fog élni ezzel a taktikával. A hódító választott a felszabadító harcot vezető két vagy három párt közül. A választás klasszikus módon történik: amikor egy párt, maga mögött tudván a nemzeti egységet, egyetlen tárgyalófélként lép a hódító elé, akkor ez utóbbi manőverekbe kezd, maximálisan késlelteti a tárgyalás idejét. A késleltetés célja, hogy közben szétmorzsolja a párt követeléseit vagy elérje, hogy a vezetőség félreállítson bizonyos „szélsőséges" elemeket. Ha viszont egy párt sem került ki győztesen, úgy a hódító megelégszik azzal, hogy a számára „legésszerűbbnek" tűnő pártot részesítse előnyben. Azok a nacionalista pártok, amelyek nem vettek részt a tárgyalásokban, ekkor nekilátnak, hogy leleplezzék a másik párt és a megszálló között létrejött egyezséget. Az a párt, amelynek hatalma a megszállótól származik, tudatában van, hogy milyen veszélyt jelentenek a rivális párt zavaros és teljességgel demagóg nézetei, ezért igyekszik tönkretenni és illegalitásba szorítani azt. Az üldözött pártnak nem marad más választása, visszahúzódik a városok perifériájára és a vidékre. Igyekszik a „partvidéki bérencek és a fővárosi megvesztegetettek" ellen hangolni a falusi tömegeket. Megragad hát minden ürügyet: vallási érveket, az új nemzeti hatalom által hozott újító, a tradícióval szakító rendelkezéseket. Kihasználja a falusi tömegek műveletlenségét. Az úgynevezett forradalmi doktrína valójában a vidékiek maradi szenvedélyek által irányított, ösztönszerű jellegére épül. Itt is, ott is arról suttognak, hogy mozgolódik a hegyvidék, a vidékiek elégedetlenek. Elterjed, hogy ezen és ezen a helyen a csendőrség tüzet nyitott a parasztokra, hogy erősítést küldtek, hogy a rezsim közel áll az összeomláshoz. Az ellenzéki pártok világos program híján, azzal az egyedüli céllal, hogy a vezető garnitúra helyébe lépjenek, sorsukat az ösztönös és tudatlan paraszti tömegek kezébe helyezik.

Fordított esetben előfordul az is, hogy az ellenzék már nem a falusi tömegekre, hanem a fiatal nemzet haladó elemeire és szakszervezeteire támaszkodik. Ilyenkor a kormány felszólítja a tömegeket, hogy forduljanak szembe a munkások követeléseivel, amelyeket ezúttal hagyományellenes kalandorakciónak bélyegeznek. A politikai pártokkal kapcsolatos megállapításaik *mutatis mutandis* érvényesek a szakszervezetekre is. A gyarmati területen létrejött szakszervezetek kezdetben rendszerint az anyaország szakszervezeteinek helyi elágazásai, jelszavaik visszhangként felelnek a metropolisz jelszavaira.

Miután a felszabadító harc döntő szakaszához érkezik, néhány bennszülött szindikalista elhatározza, hogy nemzeti szakszervezeteket hoz létre. Az őslakosok tömegesen hagyják el a metropoliszból importált régi formációkat. A városi lakosság számára a szakszervezetek létrejötte a kolonializmusra gyakorolt nyomás újabb eleme. Szóltunk arról, hogy a gyarmati proletariátus még csak embrionális állapotban van, és a népesség legprivilegizáltabb részét képezi. A városokban megalakulnak a harcban kovácsolódott nemzeti szakszervezetek, s programjuk mindenekelőtt politikai, nacionalista program. A függetlenségért vívott harc döntő szakaszában született nemzeti szakszervezet lényegében a tudatos, dinamikus nacionalista elemek legális felsorakozását jelenti.

A politikai pártok által megvetett falusi tömegeket továbbra is mellőzik. Természetesen a mezőgazdasági munkásoknak is lesz szakszervezetük, csakhogy ez a szakszervezet beéri azzal, hogy megfeleljen az „egységfrontot a kolonializmussal szemben" formális követelményének. A szakszervezeti vezetők, akik az anyaországbeli szakszervezetekben kovácsolták fegyvereiket, nem értenek a városi tömegek szervezéséhez. Minden kapcsolatot elvesztettek a parasztsággal, és elsősorban a fémmunkások, dokkmunkások, gáz- és villanyszerelők megnyerésével törődnek.

A gyarmati szakaszban a nacionalista szakszervezeti csoportosulások látványos ütőerőt képeznek. A városi szakszervezetek megbéníthatják, de legalábbis bármely pillanatban megakaszthatják a kolonialista gazdaság működését. Mivel az európai lakosság gyakran a városokban zsúfolódik össze, a tüntetések lélektani visszahatásai jelentős mértékben őket sújtják: nincs áram, nincs gáz, nem szedik össze a szemetet, az áruk elrothadnak a rakparton.

A városok mint anyaországi szigetecskék a gyarmati környezetben mélyen megérzik a szakszervezetek működését. A főváros mint a kolonializmus erődje nehezen viseli ezeket az erős csapásokat. De a „belterület" (a falusi tömegek) közömbös marad az összeütközés iránt.

Látjuk tehát, hogy nemzeti szempontból aránytalanság áll fenn a szakszervezetek jelentősége és a nemzet többi része közt. A függetlenedés után a szakszervezetekbe felvett munkások úgy érzik, légüres térben mozognak. A behatárolt cél, amelyet maguk elé tűztek, mihelyt elérték, nagyon is kétesnek bizonyul a nemzetépítés hatalmas feladatához képest. Szemben a nemzeti burzsoáziával, amely gyakran igen szoros kapcsolatban áll a hatalommal, a szakszervezeti vezetők rájönnek, hogy nem szorítkozhatnak a munkásagitációra. A szakszervezetek, amelyek már létrejöttükkor elszigetelődtek a falusi tömegektől és képtelenek jelszavaikat a külvároson túl terjeszteni, egyre politikusabb álláspontra helyezkednek. A szakszervezetek valójában a hatalomra pályáznak. Minden módon igyekeznek sarokba szorítani a burzsoáziát: tiltakoznak a hazájuk területén levő idegen támaszpontok fenntartása ellen, leleplezik a kereskedelmi egyezményeket, állást foglalnak a nemzeti kormány külpolitikája ellen. Az immár „független" munkások légüres térben mozognak. A függetlenség kivívásának másnapján a szakszervezetek ráébrednek, hogy amennyiben a társadalmi követelések kifejezésre jutnának, felháborítanák a nemzet többi részét. Mert a rendszer ténylegesen előnyben részesíti a munkásokat. Ők képviselik a nép legvagyonosabb rétegét. Egy olyan agitáció, amely célul tűzné ki, hogy kicsikarja az ipari és a dokkmunkások életkörülményeinek javítását, nemcsak népszerűtlen lenne, de azt is kockáztatná, hogy kihívja a vidék kisemmizett tömegeinek ellenséges indulatát. A szakszervezetek egy helyben topognak, mivel számukra mindenfajta szindikalizmus tilos.

Ez a rossz érzés is kifejezi egy olyan társadalmi program objektív szükségességét, amely végre a nemzet egészét érintené. A szakszervezetek hirtelen rádöbbennek, hogy a belterületet is fel kell világosítani, szervezni kell. Mivel azonban sohasem törődtek azzal, hogy transzmissziós szíjat hozzanak létre, maguk és a paraszti tömegek között, s mivel épp ezek a tömegek alkotják az ország egyedüli, ösztönösen forradalmi erőit, a szakszervezetek hamarosan hatástalannak bizonyulnak, s ráébrednek, hogy programjuk anakronisztikus.

A politikai és munkásagitációban elmerült szakszervezeti vezetők gépiesen jutnak el az államcsíny előkészítéséig. Ebből is kizárják azonban a hátországot. Korlátozott összecsapás ez a nemzeti burzsoázia és a szakszervezeti munkáskultusz között. A nemzeti burzsoázia a kolonializmus régi hagyományaihoz fordul, katonai és rendőri erejét fitogtatja, miközben a szakszervezetek gyűléseket rendeznek, tagjaik tízezreit mozgósítják. A parasztok vállvonogatva szemlélik a nemzeti burzsoáziát és a munkásságot, akik végül is jóllakásig ehetnek. A parasztok vállat vonnak, mivel belátják, hogy mind az egyik, mind a másik csupán tartalékerőnek tekinti őket. A szakszervezetek, a pártok vagy a kormány egyfajta erkölcstelen machiavellizmussal, tehetetlen és vak haderőként kezeli a paraszti tömegeket. Mint valami nyers, állati erőt.

Bizonyos körülmények között azonban a paraszti tömegek épp ellenkezőleg, döntő módon szólnak bele mind a nemzeti felszabadító harcba, mind azokba a perspektívákba, amelyeket az eljövendő nemzet magának választ. Az elmaradott országokban ez a jelenség alapvető fontosságra tesz szert, ezért kívánjuk részletesebben tanulmányozni.

Láttuk, hogy a nacionalista pártoknál a kolonializmus letörésének szándéka együttjár egy másik szándékkal, nevezetesen azzal, hogy békességben megértsék egymást. Ezeken a pártokon belül olykor kétféle folyamat megy végbe. Először is, miután az értelmiségi elemek alapos elemzésnek vetették alá a gyarmati valóságot és a nemzetközi helyzetet, kritizálni kezdik a nacionalista párt ideológiai ürességét, stratégiai és taktikai szegénységét. Fáradhatatlanul teszik fel a döntő kérdéseket a vezetőknek: „Mi a nacionalizmus? Mi van e szó mögött? Mit tartalmaz maga a szó? Mire való a függetlenség? S mindenekelőtt, hogyan gondolják azt elérhetőnek?”, s közben követelik, hogy lássanak neki komolyan a módszertani problémáknak is. Javasolják, hogy a választási módszereket kössék össze az „összes többi módszerrel”. Az első csetepaték alkalmával a vezetők hamar elintézik ezt a forrongást, amelyet előszeretettel minősítenek gyermetegnek. Mivel azonban ezek a követelések nem a forrongás kifejezői, de nem is az ifjúság velejárói, az álláspontjaikat védő forradalmi elemek gyorsan elszigetelődnek. A tapasztalataik mögött megbújó vezetők kérlelhetetlenül elutasítják „ezeket a kalandorokat és anarchistákat”.

A pártgépezet ellenáll mindenfajta újításnak. A forradalmi kisebbség egyedül találja magát a vezetéssel szemben, amely fél és szorong a gondolattól, hogy magával sodorhatja egy politikai vihar, melynek sem jellegéről, sem erejéről, sem pedig irányultságáról nincs fogalma. A második folyamat a vezető és beosztott káderekkel van összefüggésben, akik tevékenységükből kifolyólag ki voltak téve a gyarmati rendőrség zaklatásainak. Érdemes kiemelni, hogy ezek az emberek kitartó munkájuk, önfeláldozásuk, példás hazafiságuk révén kerültek a vezető szférákba. Ezek az alulról jött emberek gyakran szakmunkások, idénymunkások, sőt olykor tényleges munkanélküliek. Számukra egy nemzeti pártban harcolni nem egyszerűen politizálást jelent, hanem egyetlen módját az állati létből az emberi létbe való emelkedésnek. Ezek az emberek, akiket zavar a párt végletekig vitt legalizmusa, a rájuk bízott tevékenységi kör határain belül olyan kezdeményezőkészségről, bátorságról, harci érzékről tesznek tanúbizonyságot, amely szinte magától irányítja rájuk a kolonializmus elnyomó erőinek figyelmét. Letartóztatják, elítélik, megkínozzák, szabadlábra helyezik őket. A börtönfogság idejét arra használják fel, hogy ütköztessék eszméiket, megszilárdítsák elszántságukat. Az éhségsztrájkok alatt, a börtönök tömegsírjainak erős szolidaritásában úgy élik meg szabadulásukat, mint egy alkalmat, amely azért adatott nekik, hogy elindítsák a fegyveres harcot. Eközben odakint a kolonializmus, amelyet mindenünnen ostrom alá vesznek, előnyöket biztosít a mérsékelt nacionalisták számára.

Már-már szakításszámba menő eltávolodás figyelhető meg tehát a párt illegális és legális irányzata között. Az illegálisok nemkívánatosnak érzik magukat. Kerülik őket. A párt legális szárnya rendkívül óvatosan ugyan, de segíteni próbál nekik, ám ők már idegennek érzik magukat. Kapcsolatba lépnek hát azokkal az értelmiségi elemekkel, akiknek álláspontjait néhány évvel korábban már megismerhették. A legális párt mellett működő illegális párt szentesíti ezt a találkozást. E visszatéríthetetlen elemekre nehezedő nyomás abban a mértékben erősödik, ahogyan a legális párt a kolonializmushoz közeledik, megpróbálva „belülről" megváltoztatni azt. Az illegális csapat így történelmi zsákutcába kerül.

Ezek az emberek, akiket kivetett a város, eleinte a környező külvárosokban csoportosulnak. Ám itt is rájuk akad a rendőrháló, amely arra kényszeríti őket, hogy végleg elhagyják a várost és eltűnjenek a politikai harc színteréről. Így vetődnek a vidékre, a hegyekbe, a paraszti tömegek közé. A paraszti tömegek eleinte védőgyűrűként zárulnak köréjük, elrejtvén őket a rendőri üldözés elől. Sosem veszít az a nacionalista harcos, aki ahelyett, hogy a városban bújócskázna a rendőrséggel, elhatározza, hogy sorsát a paraszti tömegek kezébe helyezi. A parasztgúnya sosem látott gyengédséggel és erővel borul rá. Igazi belső száműzetésben, elvágva a városi környezettől, amelyben ők határozták meg a nemzet és a politikai harc fogalmait, ezek a férfiak valódi maquisardokká váltak. Mivel kénytelenek állandóan helyet változtatni, hogy a rendőrök szem elől tévesszék őket, éjszaka indulnak, nehogy feltűnést keltsenek, módjukban áll bejárni és megismerni hazájukat. Feledésbe merülnek a kávéházak, a következő választásokról folyó viták, egyik-másik rendőr kegyetlensége. Fülük az ország igazi hangját hallja, szemük a nép végtelen nyomorát látja. Rájönnek, mennyi értékes időt fecséreltek el a gyarmati rendszer hiábavaló értelmezésére. Megértik végre, hogy a változás nem reform, nem javulás lesz. Egyfajta mámorosan, amely többé nem múlik el, megértik, hogy a városi-politikai agitáció sosem lesz képes megváltoztatni vagy megdönteni a gyarmati rendszert.

Ezek az emberek rászoknak a parasztokkal folytatott párbeszédre. Felfedezik, hogy a falusi tömegek felszabadulásuk kérdését mindig is az erőszak, az idegenektől visszaszerzendő föld, a *nemzeti harc*, a fegyveres felkelés fogalmai segítségével vetették fel. Minden egyszerű. Ezek az emberek egy összetartó népre találnak, amely egyfajta mozdulatlanságban állandósul, ugyanakkor érintetlenül őrzi morális értékeit, kötődését a nemzethez. Nagylelkű, áldozatkész népre lelnek, amely türelmetlenül vágyik arra, hogy odaadja magát, egyben büszke mint a szikla és szilárd. Belátható, hogy a rendőrség által hajszolt harcosok és az ugrásra kész, lázadó ösztönű tömegek találkozása egy szokatlan erejű robbanókeveréket hoz létre. A városból érkezettek bekerülnek a nép iskolájába, ugyanakkor politikai és katonai képzést adnak a nép számára. A nép készül a háborúra. A tanfolyamok valójában nem tartanak sokáig, mert a tömegek újra feszülni érzik izmaikat és ráveszik a vezetőket, hogy siettessék a dolgok menetét. Megkezdődik a fegyveres harc.

A felkelés zavarba ejti a politikai pártokat. Elvégre tanaikban mindig is mindenfajta erőpróba hatástalanságát hirdették, sőt már puszta létük is elítél minden felkelést. Egyes politikai pártok titokban osztják a gyarmatosítók optimizmusát és hálát adnak amiért kívül rekedtek ezen az őrületen, amelyet hír szerint vérbe fognak fojtani. De a tűz fellobbant és elharapódzó ragályként terjed az országban. A páncélosok és a repülőgépek nem hozzák meg a várt sikert. A baj terjedése láttán a kolonializmus gondolkodóba esik. Az elnyomók körében is hallani olyan hangokat, amelyek felhívják a figyelmet a helyzet súlyosságára.

Ami a népet illeti, kunyhóiban, álmaiban átveszi a nemzet új ritmusát. Szíve mélyén, halkan, végtelen himnuszokat énekel a dicső harcosoknak. A felkelés hatalmába kerítette a nemzetet. Most a politikai pártokon az elszigetelődés sora.

Egy szép nap azonban a felkelés vezetői rádöbbennek arra, hogy ki kell terjeszteni a felkelést a városokra is. Ez a felismerés nem véletlenszerű. Szentesíti a dialektikát, amely a nemzeti felszabadításért vívott fegyveres harcot irányítja. Bár a vidék kimeríthetetlen tartálya a nép energiájának, s a fegyveres csoportok működése következtében bizonytalanság uralkodik, a kolonializmus lényegében mégsem kételkedik rendszere szilárdságában. Alapjában nem érzi veszélyben magát. A felkelés vezére elhatározza tehát, hogy az ellenség otthonába, a nyugodt és nagyhangú városokba teszi át a háborút.

A felkelés városokba telepítése nehéz feladat elé állítja a vezetőséget. Láttuk, hogy a városi születésű vagy ott nevelkedett vezetők nagy része elmenekült eredeti környezetéből a gyarmati rendőrség üldözései miatt és mert általában nem talált megértésre a politikai pártok óvatos és józan kádereinél sem. A falvakba való visszahúzódásuk egyszerre volt menekülés az elnyomás elől, és bizalmatlanság a régi politikai formációkkal szemben. E vezetők városi informátorai természetesen a politikai pártokban ismert nacionalisták. Ám éppen azt tapasztaltuk, hogy az ő újabb történelmük félénk vezetők mellett zajlott, akik begubóznak a kolonializmus gaztetteiről szóló szakadatlan elmélkedésbe.

Egyébként a maquisard-ok első lépései, amelyeket régi barátaik, pontosan az általuk legbaloldalibbaknak vélt elemek irányában tesznek, megerősítik aggodalmukat, még a kedvüket is elveszik attól, hogy régi ismerőseiket viszontlássák. A vidékről indult felkelés valójában a parasztságnak azon a rétegén át hatol majd be a városba, amely megrekedt a városok határán és még nem talált magának rágnivaló csontot a gyarmati rendszeren belül. Ezek az emberek, akiket a falvakban megnövekedett népesség és a gyarmati kizsákmányolás juttatott odáig, hogy elhagyják szülőföldjüket, fáradhatatlanul keringenek a különböző városok körül abban a reményben, hogy egyszer majd beeresztik őket. Ebben a tömegben, a bádogváros népében a lumpenproletariátus körében találja meg a felkelés a maga városi lándzsahegyét. A lumpenproletariátus, ez a kiéhezett, törzsből, nemzetségből kirekesztett sereg képezi a gyarmatosított nép egyik legspontánabb, legradikálisabban forradalmi erejét.

Kenyában a Mau-Mau lázadást megelőző években a brit gyarmati hatóságok megsokszorozták a lumpenproletariátussal szembeni megfélemlítő intézkedéseiket. 1950—51-ben a rendőri erők és a misszionáriusok összehangolták erőfeszítéseiket, hogy megfelelően válaszolhassanak a vidékről, erdőkből áramló fiatal kenyaiak óriási tömegének, akik mivel nem keltek el a piacon, raboltak, elzüllöttek, alkoholistákká lettek stb. A fiatalkori bűnözés a lumpenproletariátus létének közvetlen terméke a gyarmati országokban. 1957-től kezdve, Kongóhoz hasonlóan drákói intézkedéseket hoztak, hogy visszaszorítsák a falvakba a fennálló rendet zavaró „fiatal huligánokat''. Javítótáborokat nyitottak és bíztak az evangelikus missziókra, természetesen a belga hadsereg védelme alatt

A lumpenproletariátus kialakulása olyan jelenség, amely sajátos logikának engedelmeskedik, fejlődését sem a misszionáriusok túláradó igyekezete, sem a központi hatalom letartóztatásai nem fékezhetik meg. A lumpenproletariátus a patkányhadhoz hasonlatosan a rúgások és a rádobált kövek ellenére is tovább rágja a fa gyökerét.

A bádogváros szentesíti a gyarmatosított biológikumában gyökerező elhatározását, hogy bármi áron, szükség esetén földalatti utakon is bevegye az ellenséges erődítményt. A kialakult és minden erejével a város „biztonságára'' nehezedő lumpenproletariátus visszafordíthatatlan oszlást jelent, üszkösödés a gyarmati uralom szívében. Nos, a stricik, a huligánok, a munkanélküliek, a köztörvényesek robusztus munkásokként vetik magukat a felszabadító harcba. Ezek a naplopók és deklasszáltak a döntő harci tetten keresztül találják meg a nemzet útját. Nem kívánják igazolni magukat a gyarmati társadalom vagy az elnyomó morálja előtt. Éppen ellenkezőleg: vállalják, hogy egyedül a gránát és a revolver erejével lehetséges bejutniuk a városba. Ezek a munkanélküliek és emberalatti lények saját maguk és a történelem előtt igazolják magukat. A prostituáltak, a 2000 frankos szobalányok, a kétségbeesettek, mindazok, akik őrület és öngyilkosság között vergődnek, visszanyerik egyensúlyukat, újra elindulnak, és meghatározó módon vesznek részt a felserkent nemzet nagy körmenetében.

A nacionalista pártok nem értik a felbomlásukat siettető új jelenségeket. A felkelés betörése a városokba módosítja a harc jellegét. Míg azelőtt a gyarmatosító csapatokat teljes mértékben a vidék kötötte le, most rohanvást áramlanak vissza a városokba, hogy megvédjék a személyek és a javak biztonságát. Az elnyomás szétszórja erőit, a veszély mindenütt jelen van. A nemzet földje, az egész gyarmat önkívületbe esik. A fegyveres parasztcsoportok érzik, amint enged a katonai szorítás. A városi felkelés nem remélt oxigénpalack.

A felkelés vezetői látván, hogy a lelkes, lázban égő nép döntő csapásokat mér a gyarmati gépezetre, növekvő bizalmatlansággal viseltetnek a tradicionális politika iránt. Minden egyes siker igazolja ellenségességüket mindazzal szemben, amit ezentúl torokköszörülésnek, szájtépésnek, „sóderológiának”, meddő agitációnak neveznek. Gyűlölik a „politikát”, a demagógiát. Kezdetben ezért jut igazi diadalra a spontaneitás kultusza.

A vidéken születő jacquerie-k, bárhol törnek ki, a nemzet általában tömör és mindenütt való jelenlétéről tanúskodnak. Minden egyes felfegyverzett gyarmatosított az immár élő nemzet része. A jacquerie-k veszélyeztetik a gyarmati rezsimet, mozgósítják, megosztják erőit és minden pillanatban megfojthatják. Egyszerű doktrínának engedelmeskednek: tegyétek, hogy a nemzet fennmaradjon! Nincs program, nincsenek beszédek, nincsenek határozatok, nincsenek irányzatok. A probléma világos: az idegeneknek el kell menniük. Alkossunk egységfrontot az elnyomó ellen, és erősítsük ezt a frontot fegyveres harc útján.

Amíg a kolonializmus nyugtalankodik, a nemzet ügye halad előre és mindenki egyéni ügyévé válik. Kirajzolódik a felszabadulás menete és immár az ország egészére vonatkozik. Ebben a szakaszban az ösztönösség uralkodik. A kezdeményezés helyi érvényű. Minden hegytetőn miniatűr kormány alakul és felvállalja a hatalmat. A völgyekben és erdőkben, a dzsungelben és a falvakban, mindenütt találni nemzeti hatóságot. Valamennyi a saját működésével tartja életben a nemzetet és igyekszik helyileg győzelemre juttatni. A totalitásra törő és radikális közvetlenség stratégiájával van dolgunk. Valamennyi spontán alakult csoport célja, programja a helyi felszabadulás. Ha a nemzet mindenütt jelen van, akkor itt is jelen van. Még egy lépés és már csak itt van jelen. Stratégia és taktika összekeverednek. A politika művészete hadművészetté alakul át. A politikai aktivista a harcos. Háborút vagy politikát csinálni: egy és ugyanazon dolog.

A kisemmizett nép, amely hozzászokott, hogy harcok és rivalizálások szűk körében éljen, ünnepélyes légkörben fog hozzá a nemzet helyi arculatának megtisztításához, szépítéséhez. Az ellenséges családok, valóságos kollektív extázisban mindent el akarnak törölni, mindent el akarnak felejteni. Egyre többen békülnek meg egymással. A makacs és eltemetett gyűlöletek felélednek, hogy annál biztosabban kiirtassanak. A nemzet mennybemenetele fejleszti az öntudatot. A nemzeti egység mindenekelőtt csoportegység, a régi viszályok eltűnése, a bizalmatlanság végérvényes megszűnése. A megtisztulási folyamat egyúttal magával ragadja azokat is, akik tevékenységük, a hódítóval való cinkosságuk folytán szégyent hoztak az országra. Az árulókat és bérenceket ezzel szemben elítélik és megbüntetik. A nép az általa indított megállíthatatlan menetben törvényül felfedezi és szuverénnek állítja magát. Minden egyes létező, amely így ébredt föl a gyarmati álomból, elviselhetetlen izzásban él. A falvakban szüntelenül túláradó érzelmek uralkodnak, látványos nagylelkűség, lefegyverző jóság és a soha meg nem tagadott szándék: meghalni az „ügyért”. Mindez egyszerre idéz vallási csoportosulást, templomot, misztikát. Egyetlen őslakos sem maradhat közömbös a nemzetet magával ragadó ritmus iránt. Megbízottak sietnek a szomszédos törzsekhez, ők alkotják a felkelés első összekötőláncát, ritmust, mozgást visznek a még mozdulatlan vidékekre. Azok a törzsek, amelyekről pedig közismert, hogy megátalkodott viszálykodásban állnak, leteszik a fegyvert, és hálaünnepen könnyek közt esküsznek föl egymás segítésére, támogatására. A testvéri tolongásban, a fegyveres harcban, az emberek tegnapi ellenségeik mögé sorakoznak fel. Tágul a nemzet köre, és újonnan született, harcra kész csapatok köszöntik újabb törzsek színrelépését. Minden egyes falu önálló, és egyben közvetítőerőnek érzi magát. A törzsek és a falvak közötti szolidaritás, a nemzeti szolidaritás először az ellenségre mért csapások megsokszorozódásában nyilvánul meg. Valamennyi újonnan alakult csoport, valamennyi sortűz azt jelzi, hogy mindenki üldözi az ellenséget, mindenki szembeszáll vele.

Ez a szolidaritás sokkal világosabban mutatkozik meg a második szakasz folyamán, amelyet az ellenséges támadás megindítása jellemez. A robbanás után a gyarmati erők újra összefognak, újjászerveződnek, és a felkelés természetének megfelelő harci módszerekhez folyamodnak. Ez az offenzíva kérdésessé teszi az első szakasz euforikus és paradicsomi hangulatát. Az ellenség támadást indít, és a meghatározott pontokon jelentős erőket von össze. A helyi csoportot hamar legyőzik. Annál is inkább, mert eleinte hajlamos szemtől szembe fogadni a harcot. Az első szakasz uralkodó optimizmusa elszánttá, sőt önfeledtté teszi a csoportot. Az a csoport, amelynek meggyőződése, hogy a hegycsúcs, amelyet véd, maga a nemzet, nem fogadja el a menekülést, nem viseli el a visszavonulást. A veszteség nagy, és a kétely mélyen beszivárog a lelkekbe. A csoport döntő próbatételként éli meg a helyi támadást. Hajszálra úgy viselkedik, mintha az ország sorsa itt és most dőlne el.

Megértették azonban, hogy a voluntarista féktelenség, amelynek feltett szándéka, hogy azonnal rendezze sorsát a gyarmati rendszerrel, a pillanatnyiság doktrínájaként arra van ítélve, hogy megtagadja önmagát. A leghétköznapibb, leggyakorlatibb realizmus lép a tegnapi túláradó érzeimek helyébe, felváltva az örökkévalóság illúzióját. A tények leckéje, a géppuskával leterített testek az események teljes újraértékelését követelik meg. A túlélés egyszerű ösztöne kívánja meg a nagyobb mozgást, a rugalmasságot. A harci technika e változása jellemzi az angolai nép felszabadító háborújának első hónapjait. Emlékszünk rá, hogy 1961. március 15-én angolai parasztok két-három ezres csoportokban rohamozták meg a portugál állásokat. Férfiak, nők, gyerekek fegyverrel vagy anélkül, bátorságukkal, lelkesedésükkel, szoros tömegben, egymást követő hullámokban rohanták meg azokat az országrészeket, ahol a gyarmatos, a katona, a portugál zászló uralkodott. Falvakat és repülőtereket kerítettek be és ostromoltak meg többször, de több ezer angolai el is esett a gyarmatosítók géppuskatüzétől. Nem tellett sok időbe, az angolai felkelés vezetői belátták, mást kell kitalálniuk, ha valóban fel akarják szabadítani hazájukat. Holden Roberto, az angolai vezér ezért szervezte át néhány hónapja az Angolai Nemzeti Hadsereget, számolva a különböző felszabadító háborúkkal és alkalmazva a gerilla harcmodort.

A gerillában a harc valóban nem ott folyik, ahol vannak, hanem ott, ahová viszik. A harcosok csupasz lábukon viszik magukkal a harcban álló hazát. A nemzeti felszabadító hadsereg nem az, amely egyszer s mindenkor az ellenséggel viaskodik, hanem az, amelyik faluról falura jár, visszahúzódik az erdőbe és örömujjongásban tör ki, ha észreveszi a völgyben az ellenséges hadoszlopok nyomában felszálló porfelhőt. A törzsek útra kelnek, a csoportok arrébb vonulnak, terepet változtatnak. Az északiak nyugat felé mozdulnak, a síkföldiek felkapaszkodnak a hegyekbe. Egyetlen stratégiai pontot sem részesítenek előnyben. Az ellenség azt képzeli, minket üldöz, de mi mindig megtaláljuk a módját, hogyan kerüljünk mögéje, s épp akkor ütünk rajta, amikor azt hiszi, már nem is létezünk. Ezentúl mi üldözzük őket. Az ellenség minden technikájával és tüzérségi erejével együtt úgy néz ki, mint aki vízben gázol és megfeneklik. Mi pedig dalolunk, dalolunk.

Időközben azonban a felkelés vezetői ráébrednek, hogy fel kell világosítani a csoportokat, oktatni, betanítani őket, létre kell hozni a hadsereget és központosítani a hatalmat. Meg kell szüntetni azt a szétforgácsoltságot, amely a fegyverben álló nemzetet jellemzi, túl kell lépni rajta. Azok a vezetők, akik menekültek a városok hiábavaló politizálástól áthatott levegőjéből, ismét felfedezik a politikát, de immár nem mint az elaltatás és a misztifikáció eszközét, hanem mint egyetlen módját annak, hogy erősítsék a harcot és felkészítsék a népet az ország okos vezetésére. A felkelés vezetői észreveszik, hogy még a nagyszabású jacquerie-k is ellenőrzésre, irányításra szorulnak. A vezetők végül is tagadják a mozgalom jacquerie voltát, s ily módon forradalmi háborúvá alakítják át azt. Felismerik, hogy a harc sikere világos célokat, tiszta módszereket feltételez és főként azt, hogy a tömegek ismerjék erőfeszítéseik időbeli dinamikáját. A tömegben felgyülemlett harag felhasználásával ki lehet tartani három napig, esetleg három hónapig is, de nem lehet győzelemre vinni a nemzeti háborút, nem lehet felborítani az ellenség szörnyű gépezetét, nem lehet megváltoztatni az embereket, ha megfeledkezünk a harcos öntudatról. Nem elegendő sem a dühödt bátorság, sem a szép jelszavak.

A felszabadító háború kibontakozása egyébként alaposan megtépázza a vezetők hitét. Az ellenség ugyanis módosítja taktikáját. A brutális elnyomó politikához megalkuvó módon az enyhülés látványos gesztusait társítja, megosztó manővereket, „lélektani akciókat" indít. Itt-ott sikerrel kísérli meg felszítani a törzsi harcokat provokátorok bevetésével, amit ellenfelforgatásnak is neveznek. A kolonializmus az őslakosság két rétegét használja fel céljai megvalósítására. Először is a mindenkori kollaboránsokat, főnököket, kaidokat, varázslókat. A paraszti tömegek, amelyek, mint láttuk, egy mozdulatlan létezés történelem nélküli ismétlődésébe merültek, továbbra is tisztelik a vallási vezetőket és az ősi családok leszármazottait. A törzs egy emberként lép arra az útra, amelyet hagyomány szerinti vezetője jelölt ki számára. A kolonializmus egyházi javadalmakkal és arannyal szerzi meg magának e bizalmi emberek szolgálatait.

A kolonializmus a lumpenproletariátusban is számottevő erőre talál. Ezért minden nemzeti mozgalomnak maximális figyelmet kell fordítania a lumpenproletariátusra. E réteg mindig válaszol a felkelés kihívására. ám ha a felkelők úgy látják, hogy nélküle is boldogulnak, ez a kiéhezett, deklasszált tömeg beleveti ugyan magát a fegyveres harcba, részt vesz az összecsapásban, de ezúttal az elnyomó oldalán. Az elnyomó, aki egyetlen alkalmat sem szalaszt el, hogy a négereket egymás ellen uszítsa, nagy előszeretettel fogja kihasználni a lumpenproletariátus fogyatékosságait, tudatlanságát és öntudatlanságát. Ez a rendelkezésre álló emberi tartalék zsoldosként a kolonialista csapatok mellé áll, ha a felkelés nem szervezi be azonnal. Algériában a lumpenproletariátusból kerültek ki a segédszolgálatosok és zsoldosok; Angolában ma ők készítik elő a portugál hadoszlopok útját. Kongóban a kasai és katangai helyi tüntetéseken látjuk viszont a lumpenproletariátust, míg Léopoldville-ben Kongó ellenségei használták fel a Lumumba-ellenes „spontán" gyűlések szervezésére.

Az ellenfél, amely elemzi a felkelés erőit, s mind jobban tanulmányozza a gyarmati nép egésze által alkotott félelmetes ellenséget, számol a lakosság egyes rétegeinek ideológiai gyengeségével, szellemi bizonytalanságával. Az ellenfél a lázadók kemény és jól strukturált élgárdája mellett olyan embertömeggel találja magát szemben, amelynek harcba állítása a lélektani nyomorhoz, megaláztatáshoz és felelőtlenséghez való hozzáedződése következtében állandóan megkérdőjeleződik. Az ellenség felhasználja ezt a tömeget és kész nagy árat fizetni érte. A spontaneitást bajonettel és példás büntetésekkel váltja ki. Áramlik a dollár és a belga frank Kongóba, miközben Madagaszkáron sokasodnak a Hova-ellenes harcok, és Algériában újoncokat, valójában túszokat soroznak a francia hadseregbe. A felkelés vezetője szó szerint felfordult nemzetet lát maga előtt. Egész törzsek alakulnak át segédszolgálatos egységekké és modern fegyverekkel ellátva lépnek a hadiösvényre, hogy lerohanják a rivális törzset, amelyre valamilyen alkalomhoz illő nacionalista címkét ragasztanak. Felbomlik a harci egység, amely a felkelés első óráiban oly termékenynek és nagyszabásúnak bizonyult. A nemzeti egység szétmállik, a felkelés döntő fordulópontjához érkezett. Ekkor ismerik fel a tömegek politizálásának történelmi szükségszerűségét.

Az a látványos voluntarizmus, amely egy csapásra az abszolút szuverenitáshoz vélte juttatni a gyarmatosított népet, az a bizonyosság, hogy a nemzet minden részét ugyanabban az ütemben és ugyanannak az eszmének a fényében fogja magával ragadni, az erő, amely a remény alapjául szolgált, a gyakorlatban komoly gyengeségnek bizonyul. A gyarmatosított, míg azt képzelte, hogy a gyarmatosított létből átmenet nélkül egy független nemzet szuverén polgárává válhat, amíg közvetlenül önnön erejének bűvöletében élt, nem léphetett igazán előre a tudatosodás útján. Öntudata elemi szinten maradt. Láttuk, a gyarmatosított szenvedélyesen száll harcba, főként, ha ez a harc fegyveres. A parasztok már csak azért is lelkesen vetették magukat a felkelésbe, mivel mindig is görcsösen ragaszkodtak egy gyakorlatilag antikolonialista életmódhoz. Öröktől fogva, számos ravaszkodás, és szemfényvesztő ügyességet idéző egyensúlyozás révén a parasztok viszonylagosan megőrizték szubjektivitásukat a gyarmati kényszerrel szemben. Végül már azt hitték, hogy a kolonializmus nem is győzött igazán. A paraszt büszkesége, tartózkodása attól, hogy lemenjen a városokba, hogy megközelítse az idegen által épített világot, állandó visszahőkölése a gyarmati adminisztráció képviselőinek közeledtekor, mindig is azt jelentette, hogy saját dichotómiáját állította a gyarmatosító dichotómiájával szemben.

Az antirasszista rasszizmus — vagyis bőrszín oltalmazásának szándéka — amely a gyarmatosítottnak a gyarmati elnyomásra adott válaszát jellemzi — elegendő ok arra, hogy harcba szálljon. Ám az ember nem háborúskodik, nem visel el hatalmas elnyomást, nem nézi végig, amint egész családja eltűnik pusztán azért, hogy a gyűlöletet vagy a rasszizmust diadalra segítse. A rasszizmus, a gyűlölet, a harag, „a jogos bosszúvágy" nem képes táplálni egy felszabadító háborút. Ezek a tudatvillámok, amelyek viszontagságos utakra terelik a testet, mintegy patologikus lázálomba taszítják, amelyben mámorítóan hat rám a másik arca, vérem a másik vérét hívja, halálom magától kiváltja a másik halálát; az első óráknak ez a nagy szenvedélye szertefoszlik, ha önnön lényegéből kíván táplálkozni. Igaz, a kolonialista erők véget nem érő sarcai újfent érzelmi elemeket visznek a harcba, a gyűlölet újabb indítékot szolgáltat a harcosnak arra, hogy az „elpusztítandó gyarmatos" üldözésére induljon. A vezető azonban nap nap után belátja, hogy a gyűlölet nem képes programot adni. Lehetetlen megbízni az ellenfélben, hacsak nem perverzióból, mivel természetesen mindig megtalálja a módját, hogy egyre több bűntettet kövessen el, mélyítse az „árkot", a felkelés oldalára taszítva ezzel a nép egészét. Az ellenfél, mint azt már jeleztük, mindenképpen igyekszik megnyerni a lakosság egyes csoportjainak, egyes vidékeknek, egyes vezetőknek a szimpátiáját. A harc folyamán a gyarmatosok és a rendőri erők utasításokat kapnak. Magatartásuk árnyaltabb lesz, „humanizálódik". Odáig mennek, hogy a gyarmatos—gyarmatosított viszonyba olyan kifejezéseket visznek be, mint Uram vagy Asszonyom Mind több az udvariasság, az előzékenység. A gyarmatosított ténylegesen úgy érzi, változás történik.

A gyarmatosított, aki nem csupán azért ragadott fegyvert, mert kis híján éhen halt, és mert szeme előtt bomlott fel a társadalom, hanem azért is, mert a gyarmatosító állatnak tekintette, állatként bánt vele, most igen érzékenyen reagál ezekre a lépésekre. A lélektani lelemények leszerelik a gyűlöletet. A szociológusok rávilágítanak a kolonialista manőverekre, és egyre több tanulmányt írnak a „komplexusokról": frusztrációs komplexusról, háborús komplexusról, „kolonizálhatósági" komplexusról. Előléptetik a bennszülöttet, megpróbálják lefegyverezni a lélektan segítségével, és természetesen, néhány pénzdarabbal. Ezek a nyomorúságos lépések, ezek az egyébként okosan adagolt felszíni szépítések bizonyos sikerekhez vezetnek. Oly nagy a gyarmatosított éhsége, éhsége bármi után, ami emberré teszi — még árengedménnyel is — oly csillapíthatatlan, hogy még ezek az alamizsnák is képesek helyenként megingatni őt. Tudata annyira bizonytalan, annyira homályos, hogy fellobban a legkisebb szikrától is. A misztifikáció minden pillanatban veszélyezteti a kezdeti nagy, osztatlan sóvárgását a fény után. Az erőszakos és átfogó követelések, amelyek szivárványként feszültek az égre, most szerényen visszahúzódnak. Félő, hogy a bősz farkas, amely mindent fel akart falni, a szélroham, amely valóságos forradalmat akart véghez vinni, felismerhetetlenné válik, ha a harc folytatódik, márpedig folytatódik. A gyarmatosított minden pillanatban kockáztatja, hogy bármely engedmény által hagyja magát lefegyverezni.

A felkelés vezetői rémülten tapasztalják a gyarmatosított ingatagságát. Először elbizonytalanodnak, majd újabb kerülővel megértik, el kell érni, hogy a tudat radikálisan kimozduljon megfeneklettségéből. Mivel a háború tovább tart, az ellenség szervezkedik, növeli erejét, kitalálja a gyarmatosított stratégiáját. A nemzeti felszabadító harc nem abból áll, hogy egyetlen dobbantással átugrunk egy bizonyos távolságot. A hőskölteмény mindennapi lesz, nehéz, s a kiállt szenvedések felülmúlják a gyarmati időszak minden szenvedését. Lent a városokban, úgy tűnik, a gyarmatosítók megváltoztak. A mieink boldogabbak. *Tisztelik őket.* Telnek-múlnak a napok és a harcra elkötelezett gyarmatosítottnak, a népnek, amelynek továbbra is segítenie kell, nem szabad meginognia. Nem képzelheti azt, hogy elérte célját. Amikor felvázolják előtte a harc valódi céljait, nem szabad azt gondolnia, hogy az képtelenség. Ismét elmondjuk, meg kell magyarázni a dolgokat, a népnek tudnia kell, hová megy és hogyan. A háború nem egyetlen ütközet, hanem helyi összecsapások sorozata, amelyek közül igazság szerint egyik sem döntő.

Takarékoskodni kell tehát az erőkkel, nem szabad egyszerre latba vetni valamennyit. A kolonializmus tartalékai gazdagabbak, jelentősebbek, mint a gyarmatosított tartalékai. A háború folytatódik. Az ellenség védekezik. A nagy leszámolás nem mára — nem is holnapra várható. Valójában az első napon kezdődött, és nem azért ér majd véget, mert nem lesz több ellenfél, hanem egész egyszerűen azért, mert ez utóbbi számos ok folytán be fogja látni, hogy érdekében áll befejezni ezt a harcot, és elismerni a gyarmatosított nép szuverenitását. Nem szabad, hogy a harc céljai az első napok differenciálatlanságában maradjanak. Ha nem vigyázunk erre, minden pillanatban kockáztatjuk, hogy a nép az ellenség által tett legkisebb engedményt követően is felteszi magának a kérdést, miért kell folytatni a háborút. Annyira hozzászoktak már a hódító őket sújtó megvetéséhez, szilárd akaratához, hogy bármi áron fenntartsa az elnyomást, hogy minden nagylelkűnek szánt kezdeményezést, minden kinyilvánított jóindulatot csodálkozva és ujjongással köszöntenek. A gyarmatosítottnak máris énekelni van kedve. Fokozni kell a felvilágosítást, meg kell értetni a harcossal: nem szabad, hogy az ellenfél engedményei elvakítsák. Ezek az engedmények, amelyek pusztán engedmények, nem vonatkoznak a lényegre, és leszögezhetjük, hogy a gyarmatosított perspektívájában egy engedmény akkor nem vonatkozik a lényegre, amikor nem érinti a gyarmati rezsimet a maga lényegi valóságában.

Éppen arról van szó, hogy a hódító jelenlétének brutális formái tökéletesen eltűnhetnek. Ez a látványos eltűnés voltaképp a hódító költségeinek csökkentését szolgálja, erőinek elaprózódását akadályozó intézkedés. Ezért azonban magas árat kell majd fizetni. Az ár egész pontosan az ország sorsának még kényszerítőbb keretek közé szorítása. Történelmi példákat is idéznek majd, amelyeken keresztül a nép meggyőződhet, hogy a engedmények álarcosbálja, a minden áron való engedmény elvének alkalmazása egyes országok esetében enyhébb, ámde mindenre kiterjedő szolgasággal végződött. A népnek, valamennyi aktivistának meg kell ismernie azt a történelmi törvényszerűséget, hogy bizonyos engedmények valójában a kalodát jelentik. Ahol erre nem derült fény, ott meglepő könnyedséggel lépnek bizonyos politikai pártok vezetői minősíthetetlenül kompromittáló kapcsolatba a volt gyarmatosítóval. A gyarmatosítottnak rá kell jönnie, hogy a kolonializmus semmit nem ad ajándékba. Amit a gyarmatosított politikai vagy fegyveres harccal elér, az nem a gyarmatos jószándékának vagy nagylelkűségének köszönhető, hanem arról tanúskodik, hogy már képtelen volt tovább halogatni az engedményeket. A gyarmatosítottnak sokkal inkább azzal kell tisztában lennie, hogy az engedményeket nem a kolonializmus teszi, hanem ő maga. Amikor a brit kormányzat néhány mandátummal többet oktrojál az afrikai népességre a Kenyai Nemzetgyűlésben, nagyfokú arcátlanság vagy öntudatlanság kell annak feltételezéséhez, hogy a brit kormányzat engedményeket tett. Nem látjuk, hogy éppenséggel a kenyai nép tett engedményeket? A gyarmatosított népeknek, a kifosztott népeknek meg kell szabadulniuk attól a gondolkodásmódtól, amely mind ez ideig jellemezte őket. A gyarmatosított kényszerűségből kompromisszumot köthet a kolonializmussal, de sohasem szabad kompromittálnia magát.

Mindez a magyarázat, ez a folyamatos tudati felvilágosítás, a társadalomtörténet megismerésének útján való előrehaladás, csupán egy népi szervezet keretein belül lehetséges. Ennek a szervezetnek a felállítása a forradalmi elemek felhasználásával történik, akik a felkelés kezdetekor a városokból jöttek, és akik visszatérnek vidékre a harc előrehaladtával. Ez a mag képezi a felkelés embrionális politikai szervét. De a maguk részéről a parasztok is alkalmasnak bizonyulnak a politikai harc vezetésére, amint tapasztalataik alapján ismeretekre tesznek szert. A háború útjára lépő nemzet és vezetői kölcsönösen tanítják és gazdagítják egymást. A hagyományos intézményeket megerősítik, elmélyítik, és néhol a szó szoros értelmében átformálják. A konfliktusokat eldöntő bíróság, a dzsenmák, a falugyűlések forradalmi bírósággá, politikai-katonai bizottsággá alakulnak. Minden harcban álló csoportban, minden faluban egy sereg politikai biztos bukkan fel. Az értetlenség útvesztőjében bolyongó népet ezek a politikai biztosok világosítják fel. Így ez utóbbiak bátran fogják érinteni azokat a problémákat, amelyek tisztázatlanul még inkább megzavarnák a nép tudatát. A fegyveres harcost ugyanis irritálja, hogy sok hazájabeli továbbra is éli az életét a városokban, mintha teljesen idegen volna számára mindaz, ami a hegyekben történik, mintha nem is tudna arról, hogy a döntő mozgalom megindult. A város hallgatása, a mindennapi életmenet folytatódása azt a keserű benyomást kelti a parasztban, hogy a nemzet egy jelentős része megelégszik a találatok számlálásával. Ezek az észrevételek felháborítják a parasztokat, és megerősítik a városi embereket egészében megvető és elítélő hajlamukat. A politikai biztosnak rá kell vezetnie őket arra, hogy árnyaltabban fogalmazzák meg véleményüket, tudatosítva, hogy a népesség bizonyos rétegei saját érdekekkel bírnak, amelyek nem mindig esnek egybe a nemzeti érdekkel. A nép ekkor megérti, hogy a nemzeti függetlenség számos, egymástól olykor eltérő és ellentétes realitást hoz napvilágra. A magyarázat éppen a harcnak ebben a szakaszában döntő fontosságú, mivel elvezeti a népet az általános és differenciálatlan nacionalizmusból a társadalmi és gazdasági tudatossághoz. A nép, amely kezdetben magáévá tette a gyarmatos primitív manicheizmusát a Fehérekről és Feketékről, Arabokról, és Keresztényekről, észreveszi útközben, hogy akadnak Feketék, akik fehérebbek a Fehéreknél, s hogy egy nemzeti zászló, egy független nemzet lehetősége nem jelenti feltétlenül, hogy a népesség bizonyos rétegei lemondanak kiváltságaikról vagy érdekeikről. A nép észreveszi, hogy hozzá hasonló bennszülöttek nem veszítették el a fejüket, hanem éppen ellenkezőleg: kihasználják a háborút anyagi helyzetük és éppen csírázó hatalmuk megerősítésére. A bennszülöttek üzletelnek és igazi hadiprofitra tesznek szert a nép kárára, amely, mint mindig, fenntartások nélkül feláldozza magát és vérével öntözi a haza földjét. A harcos, aki kezdetleges eszközeivel szembeszáll a gyarmatosító hadigépezettel, ráébred, hogy ugyanakkor, midőn lerombolja a gyarmati elnyomást, más oldalról új kizsákmányoló apparátust segít a világra. E felfedezés zavaró, kínos és lázító. Mégis minden egyszerű volt, ameddig az egyik oldalon a jók, a másikon a rosszak sorakoztak. A kezdetek idillikus és irreális világosságát tudatficamító félhomály váltja fel. A nép felfedezi, hogy a kizsákmányolás igazságtalan jelensége fekete vagy arab ábrázatban is megjelenhet. Árulót kiált, de ezt a kiáltást helyesbíteni kell. Az árulás nem nemzeti, hanem társadalmi, meg kell tanítani a népet arra, hogy tolvajt kiáltson. A népnek, a racionális tudat felé vezető fáradságos útja közben ugyanígy le kell vetkőznie az uralkodó rétegről alkotott leegyszerűsítő felfogását is. A fajta a szeme előtt morzsolódik szét. Körültekintve észreveszi, hogy bizonyos gyarmatosok nem vesznek részt a bűnös hisztériában, hogy elkülönülnek a fajtától. Ezek az emberek, akiket különbségtevés nélkül az idegen jelenlét monolit tömbjébe soroltak, elítélik a gyarmati háborút. A botrány igazából akkor tör ki, amikor e fajta prototípusai a másik oldalra állanak, négerré vagy arabbá változnak és elfogadják a szenvedéseket, a tortúrát, a halált.

Ezek a példák lefegyverzik azt a globális gyűlöletet, amelyet a gyarmatosított az idegen népesség iránt érzett. A gyarmatosított meleg rokonszenvvel övezi ezt a néhány embert és hajlik arra, mintegy érzelmileg túllicitálva, hogy abszolút módon megbízzon bennük. A kegyetlen és vérszomjas mostohaként felfogott metropoliszban számos és némelykor neves hang foglal állást, ítéli el teljes egészében kormánya háborús politikáját és tanácsolja, hogy végre vegyék tekintetbe a gyarmatosított nép nemzeti akaratát. Katonák dezertálnak a gyarmatosító csapatoktól, mások kifejezetten visszautasítják, hogy a nép szabadsága ellen harcoljanak, bevonulnak a börtönbe, szenvednek a nép függetlenségre való jogáért és azért, hogy saját ügyeit kezébe vehesse.

A gyarmatos többé már nem egyszerűen az az ember, akit meg kell ölni. Kiderül, hogy a gyarmatosítók tömegének tagjai közelebb, sokkalta közelebb állnak a nemzet küzdelméhez, mint a nemzet egyes fiai. A faji és rasszista szintet mindkét irányban túllépik. Már nem állítanak ki hitelességet igazoló okmányt minden négernek vagy muzulmánnak. Már nem nyúlnak a puskáért vagy a bozótvágó késért bármely gyarmatos felbukkanásakor. A tudat nagy fáradozás árán részleges, korlátozott érvényű, bizonytalan igazságokig jut el. Mindez, mint sejthető, igen nehéz. A nép felnőtté nevelésének feladatát a szigorú szervezettség és a vezetők ideológiai felkészültségi szintje könnyíti meg. Az ideológiai szint befolyása a harc során egyre inkább kialakul és felerősödik az ellenség manőverezése, a győzelmek és visszavonulások függvényeként. A vezetés úgy nyilvánítja ki erejét és autoritását, hogy elítéli a tévedéseket, kihasznál minden tudati visszalépést a tanulságok levonására és a fejlődés új feltételeinek biztosítására. Minden helyi apályt arra használnak fel, hogy a kérdést minden falu, minden hálózat szintjén felvessék. A felkelés úgy bizonyítja önmaga számára saját racionalitását, úgy fejezi ki érettségét, hogy minden egyes esetből kiindulva előremozdítja a nép tudatát. Dacára a környezet véleményének, amely néha úgy véli, hogy az árnyalatok veszélyt jelentenek és repedéseket okoznak a népi tömbben, a vezetés szilárdan tartja magát a nemzeti felszabadításért vívott általános harcban kialakított elvekhez. Létezik egyfajta tipikusan forradalmi brutalitás; az árnyalatok és az egyedi esetek megvetése, ám létezik egy másfajta brutalitás is, amely meghökkentően hasonlít az előzőre, és amely tipikusan ellenforradalmi, kalandor és anarchista. Ez a puszta, totális brutalitás, ha nem szorítják vissza azonnal, néhány héten belül elkerülhetetlenül magával hozza a mozgalom vereségét.

A nacionalista harcos, aki elmenekült a városból a vezetők demagóg és reformista manővereitől mérgezetten, kiábrándulva a „politikából", egy új politikára lel a konkrét praxisban, amely politika semmiben sem hasonlít a régihez. Ez a politika a felelős emberek politikája, olyan vezetőké, akik a történelmen belül testileg és szellemileg vállalják a felszabadító harc vezetését. Ez a politika nemzeti, forradalmi és szociális jellegű. Ez az új realitás, amelyet a gyarmatosított most fog majd megismerni, csupán a cselekvés által létezik. Maga a harc az, amely, miközben felrobbantja a gyarmati valóságot, annak ismeretlen oldalait villantja fel, új jelentéseket hoz napvilágra és rámutat azokra az ellentmondásokra, amelyeket ez a valóság elleplezett. A harcoló nép, a nép, amely e harc jóvoltából meghódítja és megismeri az új valóságot, előretör, megszabadulva a kolonializmustól, jó előre felvértezve minden misztifikációs kísérlet, minden nemzeti himnusz ellen. Egyedül a nép által gyakorolt erőszak, a vezetés által megszervezett és megvilágított erőszak teszi lehetővé a tömegek számára, hogy megfejtsék a társadalmi valóságot, ez adja a kezükbe annak kulcsát. E harc, a gyakorlat megismerése nélkül nincs karnevál és üdvrivalgás. Minimális readaptáció, néhány reform a csúcson, egy zászló — és egészen alant, a még mindig „középkori", osztatlan tömeg, amely folytatja örökös mozgását.

Amilcar Cabral

Bissau-Guinea társadalmi struktúrájáról

A Portugál-Guineában uralkodó helyzetről kívánok szólni. Először is azt a társadalmi helyzetet szeretném elemezni, amely nemzeti felszabadító harcunk alapjául szolgált. Ennek során a vidéki területeket és a városokat vagy inkább városi központokat — persze nem mintha ezeknek feltétlenül szemben kellene állniuk egymással — meg fogom különböztetni egymástól.

A vidéki területeket illetően fontosnak találtuk, hogy különbséget tegyünk két csoport között: az egyik — véleményünk szerint — félfeudálisnak tekinthető, a másik pedig — mondhatni — teljességgel nélkülözi az államszerveződés bármely meghatározott formáját. Az előbbi csoportot a *fula,* az utóbbit pedig a *balant* népcsoport képviseli. E két szélső helyzet között, melyet a *fula*, illetve a *balant* etnikum foglal el, számos közbülső helyzet létezik. Szeretném leszögezni, hogy bár a félfeudális csoportok általában muzulmánok, és az államszerveződés bármely formáját nélkülöző csoportok pedig animisták voltak, ez utóbbiak között létezett egy olyan csoport — nevezetesen a *„mandjakók”* csoportja —, amely a portugálok Guineába történő behatolása idején a társadalmi kapcsolatok joggal feudálisnak tekinthető formáival rendelkezett.

Szeretnék vázlatos képet nyújtani a *fulák* társadalmi rétegződéséről. A főnökök, a nemesek és a vallási funkciókat ellátó személyek alkotják az első csoportot, őket követik a kézművesek és a *„djula”*-k, akik lényegében vándorló kereskedők, és ezek után következik a tulajdonképpeni parasztság. Nem kívánok most minden egyes csoport gazdasági helyzetéről egy, talán túlságosan is részletekbe menő elemzést adni, azt azonban feltétlenül szeretném megemlíteni, hogy bár e csoportok fenntartottak bizonyos, a föld kollektív tulajdonjogával kapcsolatos hagyományokat, a főnökök és a környezetükben lévő személyek mégis olyan jelentős privilégiumokat őriztek meg, melyek a föld tulajdonjogára és más emberek munkájának kisajátítására vonatkoztak. Ez annyit jelent, hogy a főnököktől függő parasztok, az év egy bizonyos időszakában munkaszolgáltatással tartoztak főnöküknek. A kézművesek, így például a patkolókovácsok (akik a legalantasabbnak számító mesterséget űzték) vagy a tímárok — és a sort még folytathatnánk —, nagyon fontos szerepet játszanak a *fulák* társadalmi-gazdasági életében, és iparűző tevékenységükkel az ipar úgynevezett embrionális formáját reprezentálják. A *„diula”*-knak, akiket egyesek véleménye szerint a kézművesek fölé kellene helyeznünk, valójában nincs ilyen nagy súlyuk a *fula* társadalomban. Ugyanakkor azonban mégis ők azok, akiknek lehetőségük van a pénz felhalmozására — s e lehetőségüket esetenként valóra is váltják. A parasztoknak általában véve nincsenek jogaik, és ők alkotják a *fula* társadalom igazi kizsákmányolt csoportját.

A tulajdonjog és a vagyon kérdésén túl van még egy rendkívül fontos tényező, nevezetesen a nők helyzete, s ez különösképpen megérdemli a parasztok helyzetével való összehasonlítást. A *fulák* között a nőknek nincsenek jogaik: részt vesznek a termelésben, de nem rendelkeznek azzal, amit megtermelnek. A poligámia intézményét egyébként rendkívül sokra tartják és a nőket bizonyos mértékben férjeik tulajdonának tekintik.

A *balant*oknál, akik a másik szélső pólust képviselik, olyan társadalmat találunk, amelyben nincsen társadalmi rétegződés: minden faluban vagy falucsoportban az öregek tanácsa dönt az aktuális problémákról. A *balantok* csoportjában a vagyont és a földet a falu tulajdonának tekintik, de minden család akkora földterületet kap, amekkora biztosítja megélhetését. A termelési eszközök — vagy inkább a termeléshez szükséges szerszámok — pedig nem közös, hanem családi, illetve egyéni tulajdonban vannak.

A *balant*okról beszélve feltétlenül említést kell tennünk a nők helyzetéről is. A *balantok* még fenntartanak bizonyos tendenciákat, melyek a poligámia irányába hatnak, bár társadalmuk főként monogám jellegű. A *balantok* társadalmában a nők részt vesznek a termelésben, de egyúttal rendelkeznek is azzal, amit megtermelnek, és e tény olyan helyzetet biztosít a *balant* nők számára, amely privilégizáltnak tekinthető. Hiszen a *balant* nők meglehetősen szabadok, csak egyetlenegy vonatkozásban nem azok: a gyermekek ugyanis a családfőhöz tartoznak. A családfő pedig — vagyis a férj — mindig annyi gyermeket követelhet, amennyit csak képes az asszony világrahozni. Ez a jelenség nyilvánvalóan a csoport fennálló gazdálkodási módjával [actual economy] magyarázható, amelynek megfelelően, a család ereje közvetlenül a földet megművelő kezek számában fejeződik ki.

Ahogy már említettem, a *balantok* és a *fulák* által elfoglalt két szélső helyzet között számos közbülső helyzet létezik. A vidéki területeket illetően említést kell tennünk az afrikai kisbirtokosokról. Noha e csoport számszerűen kicsiny, bizonyos szempontból mégis jelentős, és a nemzeti felszabadító harcban is rendkívül tevékeny részt vállalt. A városok vonatkozásában először is az afrikaiak és az európaiak között kell különbséget tennünk (nem véletlen, hogy nem szólok az európaiak vidéki jelenlétéről, ugyanis Guineában a vidéki területeken egyáltalán nem élnek európaiak). Az európai népességet könnyen sorolhatjuk csoportokba, ugyanis az európaiak (nyilvánvalóan azon funkcióknak megfelelően, amelyeket Guineában gyakorolnak) megőrizték a Portugálián belüli társadalmi rétegződést. Legfelül azok a magas rangú tisztviselők és vállalati igazgatók helyezkednek el, akik a többi európai rétegtől gyakorlatilag elszigetelt társadalmi réteget képviselnek. Őket a középtisztviselők és a kiskereskedők, valamint a kereskedelmi alkalmazottak és a szabadfoglalkozásúak követik. A felsorolásban végül a munkások következnek, akik túlnyomórészt szakmunkások.

Az afrikai népesség rétegződését vizsgálva azt láthatjuk, hogy a magas rangú tisztviselők, a középtisztviselők és a szabadfoglalkozásúak alkotják a legfelső csoportot. A következő csoportba a kistisztviselők és a szerződéses kereskedelmi alkalmazottak tartoznak. Az utóbbiakat meg kell különböztetnünk azoktól a kereskedelmi alkalmazottaktól, akik nem rendelkeznek szerződéssel, és akiket így bármelyik pillanatban elbocsáthatnak. A kisbirtokosok szintén az itt tárgyalt csoport részét képezik. Asszimilációjukat tekintve, az e csoporthoz tartozó társadalmi elemek mindegyikét a kispolgársághoz sorolhatjuk (nyilvánvaló azonban, hogy amennyiben mélyreható elemzést kívánnánk adni a magas rangú tisztviselők, a középtisztviselők, valamint a szabadfoglalkozásúak csoportjáról, úgy ezt is a kispolgársághoz tartozó csoportnak kellene tekintenünk). Ezek után következik a munkabérből élők csoportja, melyet mint szerződés nélküli kereskedelmi alkalmazottak csoportját határoztunk meg, s amelyen belül néhány jelentősebb alcsoport foglal helyet; így például a dokkmunkások, az iparcikkeket illetve mezőgazdasági terményeket szállító hajókon foglalkoztatottak alcsoportjai, valamint a háztartási alkalmazottak (akik Guineában többnyire férfiak), de ide sorolhatjuk még a javítóműhelyekben és a kisebb gyárakban, illetve a boltokban segédmunkásként dolgozók alcsoportját is. Ezek azok az alcsoportok, amelyek a munkabérből élők kategóriájába tartoznak. Bizonyára feltűnik, menynyire óvakodunk attól, hogy proletariátusnak vagy munkásosztálynak nevezzük e csoportokat.

Az eddig felsoroltakon kívül létezik még egy másik csoport is, s ez a deklasszáltaké. Ezen belül két alcsoportot kell megkülönböztetnünk egymástól. Az első meghatározása könnyű feladat: lumpenproletariátusnak neveznénk, ha létezne valódi proletariátus, tudniillik ez az alcsoport a szó szoros értelmében deklasszált elemeket — így például prostituáltakat, koldusokat stb. — foglal magában. A másik alcsoportba tartozókat tulajdonképpen nem nevezhetjük deklasszáltaknak, egyelőre azonban még nem tudunk pontos meghatározást adni róluk. Ezen alcsoport, melyre igen nagy figyelmet fordítottunk, a nemzeti felszabadító mozgalomban valóban rendkívül jelentős szerepet játszott. Nagyobbrészt olyan kispolgári, illetve munkáscsaládokból származó fiatalok tartoznak ebbe az alcsoportba, akik a közelmúltban érkeztek vidékről, munka nélkül tengődnek, és így nemcsak a vidéki területekkel, hanem a városokkal (sőt még az európaiakkal) is szoros kapcsolatban állnak. Néha vállalnak valamilyen munkát, de általában családjuk költségén élnek. Itt azonban szeretném felhívni a figyelmüket arra, hogy Afrika és Európa között ebben a tekintetben is jelentős különbség van: Afrikában ugyanis létezik egy olyan tradíció, mely szerint, ha például van egy nagybátyám, aki a városban él, akkor elmehetek hozzá és lakhatok a házában, anélkül, hogy dolgoznék, és ő még el is tart engem. E tradíció kialakít egy olyan meghatározott réteget, mely városi életet él, és amely — mint majd látni fogjuk — igen jelentős szerepet tölthet be.

Guinea általános helyzetét illetően csupán egy rendkívül rövid elemzést adhattunk, de bizonyára egyetértenek velünk abban, hogy egy ilyen elemzés csak akkor ér valamit, ha kapcsolódik a harc mindennapi állásához. Az általunk alkalmazott módszertani megközelítés a következőképpen körvonalazható: elsőként azt kell meghatároznunk, hogy milyen helyzetet foglalnak el e csoportok a társadalmon belül, azaz, hogy milyen mértékben és milyen módon függnek a gyarmati rendszertől. Majd pedig meg kell vizsgálnunk azt, hogy hogyan foglalnak állást a nemzeti felszabadító harccal kapcsolatosan. Ezt követően a szóban forgó csoportok nacionalista szellemét kell tanulmányoznunk, s végül mérlegelnünk kell e társadalmi csoportok forradalmi szellemét a függetlenség elnyerését követő időszak feladatainak szempontjából.

A *fula* társadalom első csoportja — melyet a törzsfők és a környezetükben levő személyek alkotnak — szorosan kötődik a kolonializmushoz. A *fulák*at illetően kiváltképp így van ez, hiszen a *fulák* Guineában már eredetileg is hódítókként jelentek meg (ugyanis a portugálok, hódításuk kezdetén, Guinea fölötti uralmuk biztosítása céljából szövetségre léptek a *fulák*kal). Így a törzsfő (személyét és törzsfői hatalmát illetően egyaránt) szorosan kötődik a portugál hatóságokhoz. A kézművesek pedig különösképpen függnek törzsfőiktől. Megélhetésüket az biztosítja, amit törzsfőik számára termelnek, ugyanis egyedül ők azok, akik meg tudják vásárolni a kézművestermékeket. Így találhatunk olyan kézműveseket, akik beérik azzal, hogy pusztán kövessék törzsfőnökeiket; fellelhetjük azonban a társadalom olyan tagjait is, akik megpróbálnak kitörni és nagy hajlandóságot mutatnak arra, hogy szembeszálljanak a portugál kolonializmussal. A *diulák*kal kapcsolatban leginkább azt kell kiemelnünk, hogy saját személyes érdekeik védelme az, ami állandó, s legfőbb gondjukat jelenti. A *diulák* — legalábbis Guineában — sehol sem telepedtek meg, hiszen tulajdonképpen teljesen gyökértelen vándorkereskedők. Alapvető céljuk az, hogy egyre nagyobb és nagyobb profitra tegyenek szert. Az a sajátosságuk viszont, hogy úgyszólván állandóan vándorolnak, a harcunkban legjelentősebbnek számító segítőtényezők egyikét jelentették. Mondanom sem kell, hogy voltak, akik nem támogatták harcunkat, voltak, akik a portugálok ügynökeivé lettek, de voltak olyanok is, akiket fel tudtunk használni a nép mozgósítására, legalábbis annyiban, amennyiben terjesztették harcunk alapeszméit. Mindössze annyit kellett tennünk, hogy bizonyos ellenszolgáltatást biztosítsunk számukra, mivel ingyen semmit sem tettek volna meg.

Nyilvánvaló, hogy — figyelembe véve a különböző guineai (feudális, félfeudális stb.) társadalmakat, valamint a parasztságot sújtó kizsákmányolás társadalmanként különböző fokát — a parasztság az a társadalmi csoport, amely a leginkább érdekelt a harcban. Ez viszont nem egyszerűen az objektív érdekeken múlik.

Tradícióink általános összefüggés-rendszerét, vagy még inkább a guineai gazdasági feltételek által meghatározott felépítményt tekintve, megállapíthatjuk, hogy a *fula* parasztság soraiban igen erősen érvényesül az a tendencia, mely szerint a parasztok általában követik törzsfőnökeiket. Ennélfogva alapos és intenzív munkát kellett végeznünk ahhoz, hogy mozgósítsuk őket. A *balant*okat, illetve az államszerveződés bármely meghatározott formáját nélkülöző csoportokat illetően elsőként azt kell megjegyeznünk, hogy még a guineai muzulmánok körében is nagy számban lelhetjük fel az afrikai tradíciók maradványait; az iszlám hitet követő népesség egy része valójában nem muzulmán, hanem sokkal inkább iszlamizált. Olyan animistákról van szó, akik átvettek néhány muzulmán szokást, de gondolkodásukat még alapjában az animizmus hatja át. Sőt mi több, e csoportok — annak ellenére, hogy semmiféle szervezettséggel nem rendelkeztek — bármely más csoportnál sokkal erősebb ellenállást tanúsítottak a portugálokkal szemben, és háborítatlanul megőrizték a gyarmatosító behatolással szembeni ellenállás hagyományát. Ez a csoport volt az, amely a leginkább kész volt arra, hogy befogadja a nemzeti felszabadítás eszméjét.

Ezek után pedig egy kulcsfontosságú problémára szeretném felhívni a figyelmüket. Vajon a parasztság képviseli-e a legfőbb forradalmi erőt? Ez a probléma számunkra rendkívüli jelentőséggel bír, tudniillik országunk paraszti ország. A kérdést saját országunkra korlátozva, máris le kell szögeznünk, hogy a parasztság nem forradalmi erő. Ez bizonyára furcsának tűnik, hiszen egész fegyveres felszabadító harcunkat a parasztságra alapoztuk. Különbséget kell azonban tennünk a társadalmi súly és a forradalmi erő [physical force and revolutionary force] között. Hiszen a parasztság Guineában társadalmi súlyát tekintve jelentős erőt képvisel — csaknem a lakosság egészét teszi ki, ellenőrzi a nemzetgazdaságot, előállítja az anyagi javakat —, de ugyanakkor gyakorlati tapasztalataink alapján tudjuk azt, hogy milyen nehézségekkel kellett szembenéznünk, amikor meg kellett győznünk a harc fontosságáról. Erre a problémára a későbbiekben még visszatérünk. Most azonban emlékeztetni szeretném Önöket arra, amit az előző felszólaló mondott Kínával kapcsolatban. A kínai parasztság helyzete egészen más, hiszen a parasztfelkeléseknek Kínában történelmi múltja volt. De Guineában nem, ahol így a nemzeti felszabadítás gondolatát hirdető partharcosok és agitátorok nem találhatták olyan szívélyes fogadtatásra a parasztság körében, mint Kínában. Mindazonáltal az ország egyes részeiben, egyes csoportok körében már harcunk kezdetén szívélyes fogadtatásra találtunk. Másutt viszont mindezért meg kellett küzdenünk. Az európaiak általában véve ellenségesek a nemzeti felszabadítás gondolatával szemben. Ők a kolonialista állam élő eszközei országunkban, ezért utasítják vissza *a proiri* a nemzeti felszabadítás gondolatát. Azt kell mondanunk, hogy amíg a nemzeti felszabadítás eszméjével legelkeseredettebben szembenálló európaiak munkások, addig az európai kispolgárság egyes tagjai esetenként jelentős mértékben szimpatizálnak harcunkkal.

Tekintsük most az afrikaiakat. A nemzeti felszabadító harc szempontjából a kispolgárság három alcsoportra osztható. Elsőként azt az alcsoportot vegyük szemügyre, amely mélységesen elkötelezte magát a rendszer iránt és kompromisszumot kötött a kolonializmussal. A magas rangú tisztviselők többségén kívül ide tartozik még a szabadfoglalkozásúak egy része is. A második alcsoport az, amelyet — talán pontatlanul — forradalmi kispolgárságnak nevezünk. A kispolgárság e nacionalista részétől származik a nemzeti felszabadító harc gondolata. E két alcsoport között pedig azok a kispolgárok helyezkednek el, akik sohasem voltak képesek eldönteni, hogy hová álljanak: a portugálok mellé, avagy a nemzeti felszabadító harc oldalára. A következő csoport a munkabérből élők csoportja. Ezt hozzávetőlegesen az európai társadalmak proletariátusához hasonlíthatjuk, habár különbözőségük nyilvánvaló. Többségét tekintve ez a csoport is elkötelezte magát a harc mellett, de megint csak azt kell mondanunk, hogy azokat a munkabérből élő elemeket, akik kispolgári mentalitásúak voltak, és akiknek egyetlen céljuk az volt, hogy megvédjék azt a keveset, amit már megszereztek, ugyancsak nehezen tudtuk mozgósítani.

Most pedig térjünk át a deklasszáltak csoportjára. Az igazán deklasszált elemek — a tolvajok, a prostituáltak stb. — információikkal nagyon nagy segítséget nyújtottak a portugál rendőrségnek. Ez a csoport nyíltan — talán öntudatlanul, de mindenképpen — harcunk ellen volt. Másrészt viszont azok, akik ahhoz a korábban már említett sajátos csoporthoz tartoznak, amelyre még nem tudtunk megfelelő meghatározást adni (arról a közelmúltban vidékről érkezettekből, főleg fiatalokból álló csoportról van szó, amelynek mind a városban, mind pedig a vidéki területeken vannak kapcsolatai), fokozatosan eljutnak odáig, hogy saját családjuk életszínvonalát összevessék a portugál családokéval, és már kezdik felmérni az afrikaiak által hozott áldozatok súlyát. E csoport rendkívül tettre kész és lendületes erőnek bizonyult a harc során. Tagjai közül sokan már a harc kezdetén csatlakoztak hozzánk, és az azóta kiképzett katonák nagy része is ebből a csoportból került ki. A szóban forgó csoport városi tapasztalatainak jelentősége abban áll, hogy lehetővé teszi a csoport tagjai számára saját helyzetüket illetően a viszonyítást —, ez pedig az öntudatra ébredés elengendhetetlen feltétele. Fontos megjegyeznünk, hogy az algériai nacionalizmus jelentős részben a Franciaországban dolgozó vendégmunkások között fejlődött ki. Guinea esetében a nemzeti felszabadító harc gondolata nem külföldön született meg, hanem az országon belül, éspedig olyan környezetben, ahol az emberek közvetlen és súlyos kizsákmányolásnak voltak kitéve. Sokan mondják, hogy a parasztság az, amely a kizsákmányolás terheit viseli, a harc folyamán azonban rá kell, hogy ébredjünk; nem a szenvedések és a bajok súlyossága a döntő: önmagában véve még a súlyos szenvedés sem termeli ki szükségszerűen a nemzeti felszabadító harc által megkívánt *öntudatra ébredést*. A guineai parasztok a rabszolgaságéval azonos szintű kizsákmányolásnak vannak kitéve. Ha azonban megpróbáljuk nekik megmagyarázni, hogy kirabolják és kizsákmányolják őket, úgy egy igazolatlan, technikai-gazdasági típusú magyarázat eszközeivel mégis fölöttébb nehéz őket meggyőzni arról, hogy ők a legjobban kizsákmányolt emberek. Persze nem ez a helyzet a városi bérből és fizetésből élők esetében, akik könnyebben meggyőzhetők arról, hogy súlyos kizsákmányolásnak és igazságtalanságoknak vannak kitéve, hiszen láthatják, hogy ugyanazért a munkáért egy európai mondjuk 30—50, az afrikai pedig csak 10 escudót kap. Vegyük példának okáért az én esetemet, azaz olyasvalakiét, aki a guineai függetlenségi harcot kirobbantó kispolgársághoz tartozik. Agronómusként dolgoztam egy európainál, akiről mindenki tudta, hogy az egyik legnagyobb idióta egész Guineában. Bármikor kioktathattam volna a saját munkájáról, de ő volt a főnök. Ez hát az a konfrontáció, ami nagyon is valóságos s aminek valóban súlya van. A harc alapeszméinek eredetét kutatva, e tényezőnek nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk.

Ugyancsak fontos feladatot jelentett számunkra az, hogy megvizsgáljuk az egyes csoportok anyagi érdekeinek és törekvéseinek alakulását a függetlenség elnyerését követően, valamint, hogy elemezzük e csoportok forradalmi szellemét. Amint már említettem, mi nem állítjuk, hogy a guineai parasztság szelleme forradalmi lenne. Először is meg kellett vizsgálnunk ezeket a csoportokat, valamint az egyes csoportokon belüli, illetve az e csoportok közötti ellentéteket, hogy szembesíthessük őket a harccal és a forradalommal.

Mindenekelőtt azt kellett megállapítanunk, hogy miben áll a fő ellentmondás a harc megkezdésének időpontjában. Számunkra az egyik fő ellentmondást a népet kizsákmányoló portugálok, illetve a nemzetközi burzsoázia érdekellentétei jelentik, a másikat pedig azok, amelyek országunkon belül, azaz országunk belső életében alakultak ki. Véleményünk szerint, ha megszabadulunk a gyarmatosítástól Guineában, a megmaradt fő ellentmondás — azaz, amely idővel a legjelentősebb lesz — az uralkodó osztályok, a félfeudális csoportok, illetve a szervezettség bármiféle meghatározott formáját nélkülöző csoportok tagjai között fog fennállni. Az első, amit meg kell jegyeznünk, az az, hogy az először a *mandingók*, majd a *fulák* által véghezvitt hódítás olyan küzdelmet jelentett, amely két pólus között folyt, s amelynek csak az animista csoportok szilárd struktúrája vetett gátat. Léteznek más ellentmondások is, azaz a különböző feudális csoportok, illetve a felső és alsó osztályok közötti ellentmondások. Mindez rendkívül fontos a jövőt illetően, tudniillik még a harc folyamán hozzá kell látnunk a *fula* nép és főnökeik közötti ellentmondás kiaknázásához, ugyanis e főnökök igen közel állnak a portugálokhoz. Figyelembe kell vennünk egy további ellentmondást is, mely különösképpen az animisták körében érvényesül, és melynek tartalmát a föld kollektív birtoklása és a mezőgazdasági termelőeszközök magántulajdonának ellentmondása alkotja. Nem kísérletezem azzal, hogy valamely, a valóságtól idegen koncepciót vázoljak itt fel, e vizsgálatot ugyanis csak a helyi körülmények figyelembevételével végezhetjük el: a föld a falu tulajdona, de amit megtermelnek, az azé, aki azt előállítja. Vagyis, rendszerint a családé vagy a családfőé.

Léteznek azonban olyan ellentmondások is, melyeket másodlagosaknak tekintünk. Bizonyára meglepődnek azon, hogy a törzsek közti ellentéteket ilyeneknek tekintjük. Erről persze hosszasan lehetne vitatkozni, de azt tartjuk, hogy sokkal több az ellentmondás a kapitalista országok úgynevezett gazdasági törzsei, mint Guinea etnikai törzsei között. A nemzeti felszabadulásért folytatott harcunk és a pártunk által elvégzett munka azt bizonyítja, hogy ez az ellentét valóban nem olyan alapvető, noha a portugálok nagyon is építettek erre. Amint helyesen szerveztük meg a harcot, a törzsek közötti ellentmondásról bebizonyosodott, hogy tulajdonképpen erőtlen és másodlagos. Ez persze nem jelenti azt, hogy a törzsek közötti ellentétekre egyáltalán nem kell figyelmet fordítanunk. Egyaránt visszautasítjuk mindkét afrikai álláspontot: az egyik azt hirdeti, hogy nincsenek törzsek, mindannyian egyformák vagyunk, egy nép, egy félelmetes egységben, hogy pártunk magában foglal mindenkit; a másik álláspont viszont azt állítja, hogy a törzsek léteznek, a pártokat pedig ezekre kell alapozni. Ami minket illet, e két szélsőséges nézet között foglalunk állást. Ugyanakkor azonban tudatában vagyunk annak is, hogy ezt a problémát állandóan észben kell tartanunk: szerkezeti, szervezeti és egyéb intézkedéseket kell hoznunk annak érdekében, hogy ez az ellentmondás ne váljon még élesebbé és ne vezessen robbanáshoz.

Ami pedig a város és a vidék közti ellentmondást illeti, erről azt mondanám, hogy nem létezik — annál is inkább, mivel olyan városi lakosok vagyunk, akik csak nemrég hagytuk el a vidéket. A városok és a vidéki területek között pedig nem áll fenn ellentmondás. Guinea városaiban mindenkinek vannak közeli vidéki rokonai, és a városi lakosok még mindig folytatnak paraszti tevékenységet (például kukoricatermesztést). A város és a vidék között viszont létezik potenciális ellentét, s ezt az ellentétet a kolonializmus igyekszik felszítani.

E. S. Atieno-Odhiambo

A kenyai parasztság felemelkedése és bukása (1888—1922)

Bevezetés

Egy korábbi írásában a szerző amellett érvelt, hogy a Kenya gyarmati korszakával foglalkozó tanulmányokban át kell térni Thuku és Owen tanulmányozásáról az afrikai parasztság vizsgálatára. Rám hárult ez a feladat, ugyanis az *East Africa Journal* szerkesztői felkértek egy, a parasztság történetével foglalkozó értekezés megírására. Jelen írásomban erre teszek kísérletet. Bevezetőül először is a parasztság meghatározásával foglalkozunk, majd ezután a fogalomkörök és Kenya korai gyarmati története pontos összefüggéseit kíséreljük meg feltárni. Csupán a vizsgálódás főbb irányainak meghatározására vállalkozunk, ezek alapján további elemzéseket kell végezni.

Kik is tartoznak a parasztsághoz? Az általunk vizsgált összefüggésben a korai Kenya átalakulási és fejlődési modelljeinek meghatározására és magyarázatára törekszünk, ezért szükséges, hogy a parasztságot mint társadalmi kategóriát hatékony fogalomként alkalmazzuk egy olyan analitikus kereten belül, amely megfelelően strukturál egy ilyen magyarázatot. A parasztokat a társadalom többi tagjától különválasztó alapvető kritériumunk elsődlegesen gazdasági jellegű. Ezt a meghatározást két szempontból is ki kell egészíteni. Egyrészt, amennyiben a parasztság társadalmi struktúrában elfoglalt helyét tanulmányozzuk, annyiban egy szélesebb gazdasági és politikai rendszeren belüli társadalmi rétegeként kell azt tekintenünk. Másrészt vizsgálódásunk középpontjában annak a meghatározása áll, hogy a családi gazdaságnak milyen jelentősége van a paraszt számára. Ennek alapján a parasztságot a következőképpen határozhatjuk meg: „azok, akiknek létbiztonsága és létfenntartása azon alapul, hogy bizonyos jogokkal rendelkeznek a föld és a földet művelő családtagjaik munkája felett; akik azonban jogaik és kötelezettségeik révén egy olyan szélesebb gazdasági rendszerbe tartoznak, amely nem-parasztok részvételét is feltételezi”.[1] A parasztok létbiztonsága a földre és a család munkájára vonatkozó jogaik fenntartásán nyugszik. Ez a tény, mint látni fogjuk, a társadalmi termelésben elfoglalt helyzetük kiegyensúlyozottságának alakításában és korlátozásában fontos meghatározó tényező. A paraszt és a tőkés telepes farmer közt ebben a vonatkozásban az a különbség, hogy még ha úgy is tűnt, hogy a tőkés farmer függött a saját földjétől és a család munkájától bizonyos esetekben, alapjában véve nem kényszerült arra, hogy kizárólag ezekre támaszkodjon, tudniillik rendelkezett az állami jótállás és befektetés alternatívájával és dinamikus forrásaival. A parasztok és a tőkés farmerek közös vonása, hogy olyan komplex társadalmi struktúrába integrálódtak, amelyet faji rétegződés és gazdasági differenciálódás jellemez. A szélesebb társadalmi rendszerben más csoportokhoz képest elfoglalt helye szempontjából valójában pontosan ezek jellemzik a parasztságot, és ennek elemzésünkben különösen fontos magyarázó értéke van.

Elemzésünket kezdjük néhány posztulátummal. Az afrikai parasztság, a területileg meghatározott gyarmati politikai rendszer feltételei között, elsősorban egy nemzetközi tőkés telepes gazdasági rendszer és a tradicionális társadalmi-gazdasági rendszerek közötti kölcsönhatás eredményeként jött létre. Következő posztulátumunk az, hogy a kapitalista kizsákmányolás logikája felborította a vidéki gazdasági egyensúlyt, és ezáltal megteremtette mind a vidéki, mind pedig a városi proletariátust. Néhány további általánosítás. A gyarmati rendszer mindenütt utat nyitott az új áruknak és szolgáltatásoknak, a bennszülöttek népességét pedig a kormány különleges gazdasági és munkaerő-igényeinek vetette alá, melynek eredményeként olyan szükségletek keletkeztek, amelyeket csak a pénzgazdálkodásra épülő piacgazdaságban való részvétel útján lehetett kielégíteni. A részvétel két lehetséges útja a munkaerő, illetve a mezőgazdasági termékek eladása. E két lehetőséget viszont a következő tényezők határozták meg: a munkaerő-kereslet olyan központjai, mint a telepes farmok és a nemzetközi tőkés ültetvények; az eladásra szánt mezőgazdasági termények eladásra való termelésének megfelelő helyi gazdasági-társadalmi környezete, kombinálva a piaci lehetőségek elérhetőségével; a bevándorolt indiai *dukawallah* csoport és az indiai nagy- és kiskereskedők jelenléte. Ilyen az afrikai termelők piaci konkurrenseiként jelenlévő bevándorolt tőkés farmerek csoportja.

Ezek a tényezők viszont abban a prekoloniális Kenyában érvényesültek, melyet amúgy is a különböző politikai és gazdasági szervezetű etnikai csoportok nagy száma jellemzett, amelyek mind a pásztorkodás, mind pedig a földművelés tekintetében különböző környezeti feltételek között léteztek. A környezeti feltételek tanulmányozása már önmagában véve is döntő jelentőségű, mivel elősegíti mind az agrárgazdasági rendszerek jellegének, mind az erre adott válaszok meghatározását. Tudniillik az, hogy mennyire fejlődött ki a munkaerőt exportáló parasztság, az egyrészt a munkaerő-kereslet—gazdasági szükséglet viszony függvénye volt, másrészt viszont esetenként annak volt a következménye, hogy milyen mértékben voltak alulfoglalkoztatottak a felnőtt férfiak a tradicionális mezőgazdasági rendszeren belül, azaz mennyi ideig lehettek távol anélkül, hogy a minimális önellátó termelés biztonságát veszélyeztették volna. Kitűnő példaként említhetjk a *kamba távolsági kereskedőket.* Azoknak ugyanis, akik bizonyos idényjellegű mezőgazdasági munkák idején lakóhelyüktől távol a partvidéken tartózkodtak, feltétlenül döntő szerepük volt a létfenntartás egyensúlyának megőrzésében. De ugyanakkor az a tény, hogy a maszáj férfiaknak döntő szerepük volt a legeltetésre és háborúskodásra épülő gazdaság működtetésében, szabályozta azt, hogy adott időszakban hány ember végezhetett más munkát lakóhelyétől távol. Ugyanúgy, a tradicionális mezőgazdasági rendszernek az új kultúrák bevezetése, illetve a meghonosított kultúrák elterjesztésére való adaptálhatóságától függött a parasztság reagálása a pénzgazdálkodásra, anélkül, hogy veszélyeztette volna a minimális önellátó termelés biztonságát. Erre példa a gyapot meghonosításának kudarca Nyanzában, csakúgy mint Budandában és Kelet-Ugandában a század első két évtizedében. A földművelés Loulanden alapvetően a nők feladata volt, és tekintve, hogy a férfiak nagy része más munkakörben dolgozott a telepesek ültetvényein, egyszerűen nem volt elégséges a női munkaerő a létfenntartás és a piacra szánt többlet biztosítására.

Előre kell bocsátanunk, hogy a parasztokat a század első évtizedeiben nem tekintjük osztálynak. Helyzetük ama francia paraszti rétegek helyzetére emlékeztet, amelyeket Marx a XIX. század közepén tanulmányozott.[2] A kenyai parasztok francia elődeikhez hasonlóan hatalmas tömeget alkottak, amelyeknek tagjai hasonló feltételek között éltek, anélkül, hogy egymással sokoldalú viszonyba kerültek volna. Nem volt *empátia* (Alu Mazrui kifejezése) egy Mumiasból és egy Wundanyiből származó paraszt között, mivel még nem ismerték fel érdekeik közös mivoltát (és valószínűleg egymás létezéséről sem volt tudomásuk). Termelési módjuk elszigetelte őket egymástól, ahelyett, hogy kölcsönviszonyt hozott volna létre közöttük. Az elszigeteltséget fokozta a kommunikáció hiánya, és az egy paraszti közösségek önellátó gazdálkodása. Alapvető szinten Kenyában nem létezett a parasztság osztályként, méghozzá pontosan azért, mert a tradicionális viszonyok között nem léteztek olyan gazdasági feltételek, amelyek elkülönítették volna életmódjukat, érdekeiket és kultúrájukat más osztályokétól (mivel más osztályok nem léteztek). Horizontálisan csupán helyi jellegű kölcsönviszonyok alakultak ki, amelyek nem követelték meg feltétlenül az átfogó politikai szervezetek megteremtését. A parasztság mint analitikus kategória a kolonializmus terméke volt, s még a XX. szd. első évtizedeiben sem lépett fel osztályként. Viszont mint a társadalmi lét egy általános modellje, melynek sajátosságát az etnikai lét határozza meg, manifesztté vált.[3] Fanon nézete szerint a bennszülött parasztság még a gyarmati korszak idején is a tradicionális alapoknak megfelelően élt, mivel egyedül a társadalom tradicionális struktúrája maradt érintetlen. Azok a parasztok, akik nem hagyják el lakhelyüket, makacsul ragaszkodnak tradícióikhoz és a gyarmatosított társadalomban a képzett elemek mellé állnak, akiknek érdekükben áll a társadalmi struktúra fenntartása.[4] Arrighi Zimbabwéről (Rhodesia) írt tanulmányaiban adott formulája alátámasztja Fanon tézisét, és mindkettő vonatkoztatható Kenyára is. Arrighi azt állítja, hogy a gyarmati időszakban a bennszülöttek szempontjából csak a paraszti társadalom kellőképpen stabil. Azzal érvel, hogy mivel Zimbabwében a második világháború előtt a bennszülött inkább egy „legény" mintsem egy családos ember fizetését kapta, és mivel foglalkoztatottsága nagyon is bizonytalan volt, a városban dolgozó paraszt áru- vagy készpénzküldemények, vagy időszaki munka révén a legszorosabb kapcsolatot tartotta fenn az otthoni közösséggel. A vándormunkások családjai számára a létfenntartáshoz szükséges anyagi eszközök reálértékét a parasztság teremtette elő még akkor is, ha a vándormunkás agyondolgozta magát a telepes farmjain vagy bányáiban.[5]

A parasztság felemelkedése

A parasztság mint társadalmi kategória, mint azt már korábban leszögeztük, a gyarmati rendszer terméke. A kenyai parasztság az afrikai proletariátus létrejöttével egyidőben alakult ki. Történelmileg tekintve a parasztság létrejötte egyet jelent a földművelő-állattenyésztő nem-kapitalista gazdaságról a gyarmati rasszista tőkés gazdasági rendszerre való áttéréssel. Miért következett ez be? Azért, mert a gyarmati behatolás következtében az etnikai gazdaságok kibillentek egyensúlyukból. Feltevésünk szerint a XIX. *szd-i afrikai közösségek Kenyában gazdálkodási típusukat tekintve egyfajta önellátó gazdálkodást folytattak, amely a belső gazdasági stabilitásnak oka és egyben következménye volt.* Ez három tényezőre vezethető vissza. Az első egyszerűen a földbőség. Az egész országban elegendő föld állt rendelkezésre ahhoz, hogy kielégítse a társadalom igényeit, és így a földtulajdon egyes formái — szabad, bérleti, közösségi vagy magántulajdon — nem váltak el egymástól. Még a közösség peremére szorultak (a kikuyu etnikumban az *ahojok*) is rendelkeztek elegendő megművelhető földdel. Ha valahol kevés volt a föld, az etnikai határ egyszerűen megváltozott — békésen vagy más módon. A második tényező az, hogy volt elég munkaerő a földműveléshez, harchoz, háborúskodáshoz. A harmadik tényező pedig a rengeteg vad, amely kiegészítette étrendjüket. Ezt a vadászok és az első gyarmati hivatalnokok XIX. szd. végén, XX. szd. elején írt feljegyzései határozottan megerősítik. Nem feledkezhetünk meg az időjárás szeszélyeiről sem, az ebből adódó hátrányokat azonban kompenzálta a kötelességek egyértelműen kialakított rendszere. Ha számításba vesszük, hogy a közösségek táplálkozása kielégítő volt, és hogy a népesség növekedett; az imperialista irodalomban oly nagy visszhangot kiváltott etnikumok közti háborúknak nem kellett feltétlenül minden közösségre állandó bomlasztó hatást gyakorolniuk. Ha más nem, az éhínségnél mindenképpen fenyegetőbb ellenség volt. Az egyes népek szerte az országban kereskedtek a mezőgazdasági többlettel: gabonával és burgonyatövekkel. A kikuyuk és a kambák például, illetve a samiák és az itesok folytattak egymással ilyen kereskedelmet. A nem földművelésből származó termékek — mint például a vas, elefántcsont, kígyóméreg — ezt a többletkereskedelmet lendítették fel. A termelékenység szintje az egész országban kellően magas volt. Az 1890-es évekre Kikuyu-földet egyetlen összefüggő „mezőgazdasági paradicsomnak” tartották. Mikor Meruban az első gyarmatosítók megjelentek, rengeteg *mahindit* (kukorica), banánt, mangót, valamint juhot, baromfit és gyöngytyúkot találtak.[6] 1898-ban Mrs. Whitehouse a vasúttervezésben részt vevő férjét elkísérve, saját szemével győződhetett meg arról, hogy a nyugat-kenyai tóvidéken milyen élelmiszerbőség van. Port Victoriánál a társaság annyi friss tejet ihatott, amennyit csak akart. A Kadimo-öbölnél a bennszülöttek tojást, lisztet, banánt és birkát kínáltak nekik eladásra. A Mfangano és Rusinga szigeteken körös-körül *shambákat* (monokultúrás ültetvényeket) láttak. „Caten”-ban (Nyakach) a Nyanza-öböl délkeleti csücskén hatalmas halászkosarakat láttak. Kisumu liszt- és birka kínálata kiemelkedő, míg néhány mérfölddel keletebbre Kitoto falu volt a vasútépítő karavánok fő élelmiszer-ellátó központja. A Nanyuki területtől egészen Nairobiig a szomáliaiak virágzó kereskedelmet folytattak az első, még nem letelepedett európaiakkal; az ország északkeleti részéről származó szarvasmarha-felesleget adták el nekik.[7] A XX. szd. első két évtizedében sok olyan állattenyésztő telepet hoztak létre, ahol szomáliai szarvasmarhákat tenyésztettek. Ezek közül a legjelentősebbek: Berkeley Cole-é és Wheatley tábornoké a Nanyuki területen.[8] A fenti példák azt mutatják, milyen nagy mennyiségű élelmiszer állt rendelkezésre, sőt még arra is következtetni engednek, hogy a piacon értékesíthető felesleg megtakarítása is lehetséges volt. Hangsúlyozni kell, hogy ezek a többletélelmiszer-készletek látták el a hódítók első karavánjait. Ebből a szempontból igen fontos központ volt: Kikuyu-föld, Ukambani, a Kitosh terület, a Nyando völgy és Wanga. Nyilvánvaló, hogy mindennapi piaci tevékenységük során a bennszülöttek maguk ellenőrizték saját terményeik eladását. Mindennapi kölcsönös gazdasági kapcsolataikban a piaci szempontok határozták meg a rendelkezésre álló erőforrások felhasználásának módját. *A gyarmatosítók jelenléte a bennszülötteket nemcsak termékeik, hanem a munkaerejük fölötti diszponálás lehetőségétől is megfosztotta.* Kezdetben a britek a Brit Kelet-Afrikai Társaság útján hatoltak be Kenyába. A Társaság a Mombasától Ugandáig húzódó útvonalon összefüggő erődláncolatot kívánt kiépíteni. 1888-tól — a Társaság Chartájának kiadási éve — kezdődően Machakosban, Fort Smithben, Eldam Ravinc-ban és Mumiasban épültek erődök. Ennek az erődrendszernek a kiépítésével új piaci lehetőségek nyíltak a környező területeken lakó bennszülöttek számára. Szívesen vitték termékeiket ezekre az állomásokra, hogy más árucikkekre cseréljék, például gyöngysorra vagy „Amerikani” ruhadarabokra. Viszont az így létrejött helyzet, melyben a bennszülöttek hajlandók voltak élni az új lehetőségekkel, tulajdonképpen már a gyarmati behatolás első szakaszát jelentette. Ez idő tájt növekedett meg a kinyanjui, a mumia, a kitoto és az odera ulalo törzsek jelentősége, mert ezek önként vállalták a kollaboráns szerepét. A paraszti tömegek számára azonban a második szakasz sokkal fontosabb volt. *A fordulópont akkor következett be, amikor a Kelet-Afrikai Protektorátusban, s így Kenyában is közvetlen brit kormányzati rendszert vezettek be. Ebben a fázisban, amely a függetlenség kivívásáig, sőt még tovább is tartott, jött létre a parasztság, és következett be a parasztság és a hódítók közti viszony megváltozása.* A lehetőségekre való önkéntes reagálás korszaka lezárult, és a parasztok olyan új létfeltételek között találták magukat, melyek az uralkodó imperialista agresszoroknak való alárendeltség viszonyát fejezték ki. Ami gazdaságuk szempontjából lényeges kérdésnek számít, az az, hogy a termékeik eladása feletti ellenőrzést egyre nagyobb mértékben vették át a parasztoktól az európaiak és az indiaiak. Piacon kívüli politikai és faji megfontolások határozták meg a földművelők reagálásának típusait, melyek következményei jelentős mértékben meg kellett hogy zavarják az egyensúlyt. A viszony megváltozásában a legkritikusabb tényező a gyarmati kormány azon döntése volt, mely szerint fehér telepeseket hívtak a kenyai Fennsíkra. De a már ott tartózkodó telepeseket is zavarta az országba érkező egyre több európai: állami hivatalnokok, bányavállalkozók és koncessziós spekulánsok. Ennek az inváziónak az alapvető következménye az volt, hogy az afrikaiak nagyarányú vándorlásának lehetősége megszűnt. *A hivatalos szervek rendelkezése szerint a bennszülötteknek ott kellett maradniuk, ahol uralkodóik rájuk találtak, ennélfogva ezeket a területeket kellett törzsi földjeiknek tekinteni.* Már ez is azonnali következményekkel járt. Néhányan, például a kikuyu *ahojok,* először kerültek szembe a valóságos földnélküliség tényével. S ami még fontosabb, azoknak, akik törzsi földjeikre szorultak vissza, újból és újból meg kellett művelniük e földeket (hogy megélhessenek). Ennek következtében az 1930-as évektől kezdődően az országot komoly talajerózió sújtotta. A helyzet Ukambaniban és Kamasiában volt a legsúlyosabb. Igaz azonban, hogy a gyarmatosítás kezdetét megelőzően Ukambaniban a természet egyensúlya háborítatlan volt, és nem volt talajerózió. A talajerózió egyértelműen a népesség földhöz kötésének, a kambák, Donyo Sabuk körzetben levő földjei elfoglalásának következménye, illetve annak, hogy a gyarmati hatóságok nem foglalkoztak azokkal a problémákkal, melyeket inváziójuk a kambáknak okozott.

Amint azt Watt írja:

„Az 1890-es években a kamba rezervátumban a megművelt területek kisméretűek voltak, és az akambák által kiirtott erdőség helyén néhány éven belül új természetes növényzet jelent meg. Amikor megkezdődött az afrikaiak adóztatása, megnövelték a megművelt földterületek nagyságát, hogy előteremtsék az adófizetéshez szükséges pénzt. Sem a bennszülöttek, sem a Mezőgazdasági Minisztérium nem fordított gondot arra, hogy a földet megóvja az esőzések okozta eróziótól.”[9]

Ily módon a rezervátumok nyakába szakadt az egész vidéki proletariátus, amely nem tudott földjéből megélni. Egyúttal ez volt az a csoport is, amely a városokba ment, hogy munkát keressen. Annak ellenére, hogy a telepesek munkaerőt kerestek, a fizetések alacsonyak, a munkafeltételek pedig bizonytalanok voltak. Ez volt a városi proletariátus kialakulásának a periódusa. 1902-re ez az osztály már prostituáltak, üzérek, tolvajok és naplopók személyében képviselte magát Nairobi társadalmában. Ugyanebben az időben a XX. szd. első két évtizedében, a fehérek, akik a gyarmati kormány támogatását élvezték, egyre több munkaerőt szereztek a rezervátumokból farmjaikra és „pacifikáló" háborúik céljára; ugyanakkor felemelték a részben a rezervátumokból elhurcolt tömegek élelmiszeradagját. Ennek következtében egyre inkább behatoltak a vidéki területekre, és ezek gazdasági életét kereskedelmi alapokra helyezték. Kezdjük azzal, hogy a bennszülöttek nem akartak a fehéreknek dolgozni. A munkaerőhiány biztos megnyilvánulása volt mind a tradicionális létfenntartó földművelés és állattenyésztés életképességének, mind pedig annak, hogy a bennszülötteknek sikerült alkalmazkodni a Kelet-Afrikai Társaság uralma idején kialakult feltételekhez. A fehérek tehát arra törekedtek, hogy megváltoztassák ezeket a bennszülöttek számára megfelelő feltételeket. Sokkal több munkaerőt vontak el a rezervátumoktól — különösen Luo-földön, Luhya-földön, Kikuyu-földön —, mint amennyi a paraszti gazdaság és társadalom egyensúlyának fenntartásához szükséges lett volna. És ha egyszer elvitték őket, embertelenül alacsony bért adtak nekik.

Storrs-Fox[10], az ifjú szárnysegéd Kakamegából, helyesen fogalmazott, mikor 1920-ban ezt írta anyjának: „Az európai telepesek mint osztály azért vannak itt, hogy kizsákmányolják a niggert. Megpróbálják a kunyhóadóval elűzni őt rezervátumából (ahol nem dolgozik túl sokat, éppen csak megműveli kis földjét, és egészen boldogan él). Így aztán szép finoman rábírják, hogy elhagyja talpalatnyi földjét, és a fehér telepesnek dolgozzon, aki havi 5—7 rúpiás királyi bért fizet neki, ritkán gondolkodik szállásáról és kényelméről, ehelyett meglehetősen durván bánik vele... A tőke és munka jól ismert attrakciója ez, azzal a különbséggel, hogy a munkaerő itt nem védheti meg magát."

A következmény a vidék és a város korábban már vizsgált viszonya. Egy másik következménye az volt, hogy a paraszti földművelés egész rendszere ingataggá és kezdetlegessé vált. Sőt, a telepesek azt is tudták, hogy első számú konkurrenseik csak az afrikai földművesek lehetnek. Következésképpen a parasztságot, amely a városi munkássággal és a fehér telepes arisztokráciával kialakult viszonya miatt ekkoriban már kifejezetten erősödőben volt, megfosztották attól a lehetőségtől, hogy korlátlanul jusson hozzá a tőkéhez és a munkához, azaz azokhoz a tényezőkhöz, amelyek igazi vetélytársakká tehették volna. Az e szakaszról elmondottakat úgy összegezhetjük, hogy a fehér tőkés demoralizálta a kenyai parasztot.

A parasztság hanyatlása

Úgy tekinthetjük, a parasztság kb. 1922-re jutott el a hanyatlás stádiumába. Ekkorra már az összes szükséges jogszabályi korlátozást bevezették. A parasztság korlátok közé szorítása ezek után pedig már tendenciájában önmagát fenntartó folyamattá vált. Ez vezetett ahhoz, amit a parasztság a városi munkássághoz, a tanárok felemelkedő rétegéhez, az indiaiakhoz és főként a telepesekhez viszonyított alsóbbrendű helyzetének nevezhetünk. Ezt röviden úgy összegezhetjük, hogy a *parasztság elszegényedett, és ennek következtében megfelelő forrást biztosított a városok proletarizációjához.* Mindez egymással összefüggő folyamatok során ment végbe. A legalapvetőbb a föld és a népesség közti egyensúly hiánya volt, melyet az okozott, hogy a földet a telepesek sajátították ki. Másrészt a szabad vásárlást felváltotta a kényszervásárlás (pl. a ruhák és takarók). A fehér európaiak közössége (főleg Nairobiban, de másutt is) ragaszkodott ahhoz, hogy a bennszülöttek hordjanak valami ruhát vagy takarót, de ne járjanak meztelenül. Úgy hírlett, hogy a nilóták álnokságát bizonyította az az eset, mikor a luo törzshöz tartozó bennszülöttek a takarót a fejükre csavarták, de egyébként szokásukhoz híven meztelenül maradtak.) Ezenkívül új kiadások merültek fel, mint pl. a gyerekek oktatásának költségei. Ezen túlmenően a fejadót és a kunyhóadót is fizetni kellett. Azoknak, akiknek a rezervátum gyéren lakott részeire kellett költözniük, és szép számmal voltak ilyenek, számolniuk kellett az odavándorlás és a letelepedés költségeivel: meg kellett fizetni az útiköltséget, a kunyhóhoz szükséges fát, füvet és szögeket. Az új piaci feltételek is a paraszti termelő rovására érvényesültek. Az indiai *dukawallah*-ok és a fehér kereskedőcsoportok, mint például a Boma Kereskedelmi Társaság[11] Nyanzában, monopolista üzleti tevékenységet folytattak a rezervátumokban, mivel ők voltak a helyi áruk felvásárlói, ők vállaltak kezességet a feltörekvő bennszülöttek hiteleiért, ők voltak a készáruk szállítói és ők szabták meg az árakat is. És nem feledkezhetünk meg a parasztok gyarmati urai által elkövetett mulasztási vétkekről sem. A rezervátumok szociális ellátottsága nagyon elmaradott volt — hiányoztak a gyógyszertárak, iskolák, a víz stb. A városokhoz képest — a nyomornegyedek ellenére — szociális szempontból a rezervátumok sokkal nagyobb hiányt szenvedtek. Marx kifejezése „a vidéki élet bornírtsága" sokatmondó. Maga a kormány teremtette meg ezt a bornírtságot azzal, hogy bekerítette a bennszülötteket. Az utak és vasutak felépítésével csak az európai telepesek számára teremtettek infrastruktúrát. A parasztság a gyarmati uralom gazdasági struktúrájának holtágaiba szorult vissza. Az itt felsorolt tényezők, valamint a rezervátumoknak a munkaerő-vándorlás miatt bekövetkezett elnéptelenedése, a piaci lehetőségek korlátozása és a vándormunkásoknak fizetett bérek alacsony volta — mindez a parasztok állandó szegénységének állapotát eredményezte.

Következtetések

Az 1890-es évekre a „koldusszegény afrikai" jelensége általánossá vált. A rezervátum egyet jelentett a szegénységgel. Az 1890-es évektől kezdődően megváltozott az élet. A városokból a rezervátumokba áramló pénzt a létfenntartás céljaira használták fel. Ainsworth[12] becslése szerint csak Nyanzában, 1912-re már mintegy hárommillió schilling volt forgalomban. És ez az összeg csak növekedett. De a vidéki vagyon aligha növekedett számottevően. A helyzet logikája nyilvánvaló volt: a kenyai parasztság függővé vált a vándormunkából származó pótlólagos jövedelmektől. A gyarmatosítás kenyai térhódításában kell keresnünk a mai „vidéki élet bornírtságá"-nak, az afrikaiakat rezervátumaikban sújtó szegénységnek az eredetét.

Jegyzetek

1 John Saul—Roger Woods: „African peasantries" in: Teodor Ehanin (ed): *Peasants and peasant societies* London: Penguin Books, 1971, 105.
2 Karl Marx: *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája*, ld. MEM, 8.
3 Teodor Shanin: „The peasantry as political factor", *Sociological Review*, Vol. 14, No. 1, 5—27.
4 Frantz Fanon: *The Wretched of the Earth* London: Penguin Books, 1967, 88—89.
5 Giovanni Arrighi: *The political economy of Rhodesia* The Hague: Mouton, 1967, 19—35.
6 Mrs. Platts: *Papers*, Oxford: Rhodes House.
7 Mrs. Whitehouse: *Papers*, Oxford: Rhodes House.
8 Major-General P. Wheatley: *Papers*, Oxford: Rhodes House.
9 J. Stuart Watt: *Papers*, Oxford: Rhodes House.
10 Storrs-Fox: *Papers*, Oxford: Rhodes House.
11 *Coryadon Papers*, Oxford: Rhodes House.
12 *Ainsworth Papers*, Oxford: Rhodes House.

Majhemout Diop

Mali munkásai

A munkások nagy többsége (77%-a) állami alkalmazott. Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy 1969. november 19-ig a magánkonszernek számát a korábbinak először negyedrészére, majd fokozatosan a hatodára csökkentették, akkor megérthetjük annak a ténynek jelentőségét, hogy az állam a munkásosztály munkáltatójaként lépett fel.

Nyilvánvaló, hogy a magánkapitalista vállalatot helyettesítő állami alkalmazás csökkenti az ellentéteket a munkások és a munkaadók között. Különösen, mivel az állam esetünkben „nemzeti", fiatal, azonkívül szocialista. Egy ilyen állam természetes módon a nemzeti szolidaritásra támaszkodik a neokolonializmus elleni harca során, és — nyíltan ki nem mondva, de hallgatólagosan feltételezve — a munkásosztály egységére a „szocialista építés" támogatásában.

Minden érdek-összeütközéskor az értékek hirtelen megsemmisülését látjuk. A múltban az alkalmazó privát és idegen volt; ha azonosította is magát az állammal, az államot antagonisztikusnak és idegennek lehetett tekinteni. Ma a munkásoknak a „mi államunkkal", a „mi kormányunkkal" van dolguk, amely afrikai, néger és szocialista, és amely többé nem tűr semmiféle kerülőt, kibúvót vagy szabadságot, csak a feltétel nélküli támogatás szabadságát. Bármely más attitűd, mondja az állam, „nemzeti hitszegés" és „osztályárulás". Proklamálja, hogy egyedüli hordozója a nemzeti és társadalmi igazságnak, s mindezért csak alázatot kér a munkásoktól cserébe. Ha szükség lesz rá, kéznél lesznek majd a kényszerítő eszközök, amelyek emlékeztetni fognak, hogy „semmilyen kitörést nem tolerál és minden bűnt szigorúan megtorol".

Miféle kormányzat ez? A nemzeti egység kormányai közül való. amely képes a mikronemzet nevében beszélni? A dolgok természetéből következően ennek egyre kisebb az esélye.

Proletárdiktatúráról van hát szó, vagy legalábbis népi diktatúráról, a többség diktatúrájáról a kisebbség felett? Csak egyetlen válasz létezik: ez sohasem volt proletárdiktatúra, s a többségi uralom is csak rövid ideig létezett.

A misztifikáció abból adódik, hogy egy társadalmi csoport magáévá tett egy kész ideológiát, és a becsületes eszmék nevében a saját hasznára, tudatosan vagy öntudatlanul olyan akciókat hajtott végre, amelyek nem voltak mindig becsületesek. És minél több akcióra került sor, minél többet kellett magyarázni, annál inkább elhatalmasodott a verbális ömlengés és elburjánzott a balos frazeológia.

Végezetül az uralmon lévő csoport átugrotta a szakaszokat és felszámolta a nemzeti-demokratikus forradalmat.

Alig kezdtek hozzá a szocialista forradalomhoz, máris átváltottak egy hipotetikus kulturális forradalomra. Vagy használjunk inkább evilágibb kifejezést: túlságosan hamar cserélték fel a boubout[1] maóista tunikára.

Természetesen a reakciósok, akik még mindig jelen voltak a csoportban, velük meneteltek! Így tehát hosszú időre sikerült elferdíteni és diszkreditálni a forradalmat a tömegek szemében!

A munkások hangsúlyozott elmaradottsága

A szakmunkások aránya az összmunkaerőhöz viszonyítva igen alacsony, kevesebb mint 1%. Ezzel szemben a szakképzetlen munkaerő 60%-ot tesz ki.

Közhivatalokban dolgozó vezetőket és munkavezetőket, szakképzett személyzetet elsősorban a mezőgazdaságban lehet találni (több mint 40%); 21%-ot a bányákban, 20%-ot a szállítás, és csak 0,6%-ot a fémfeldolgozás területén.

Ezen túlmenően, a cégek legnagyobb része (36%) kereskedelmi konszern (26% magánvállalat, 5% állami tulajdonban van, 5% olaj). Az ipari konszernek második helyen állnak, 21%-kal. Ebből 45%-ot tesz ki az élelmiszeripar számára dolgozó gyárak száma; amennyiben a mezőgazdasági termeléshez kapcsolódó konszerneket is ideszámítjuk, ez az arány 60%-ra emelkedik. Ezek a cégek a teljes ipari forgalomnak is 60%-át adják, míg a fémiparbeliek — amelyek 10%-ot tesznek ki — a teljes forgalomnak csak 8%-át képviselik.

A nehézipar hiánya, a mezőgazdasághoz kapcsolódó könnyűipar túlsúlya, és az a tény, hogy csaknem az összes vállalat a függetlenség elnyerése után létesült, nyilvánvalóan mind olyan tényezők, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy a munkások lassan tudatára ébredjenek saját, specifikus problémáiknak.

---

[1] Nyugat-Afrikában hordott terjedelmes öltözet.

A női munka jelentéktelensége

Az iparban foglalkoztatott nők százalékos aránya igen alacsony: a szakképzetlen munkaerőnek alig több mint 3%-a, a szakképzett személyzetnek pedig kevesebb, mint 1%-a. Sokkal súlyosabban esik latba viszont az a tény, hogy a legtöbb cégnél kevésre tartják a női munkásokat; hibaként róják fel nekik alacsony képzettségüket, rendszertelen megjelenésüket, alkalmazkodóképességük hiányát stb. Az általános tendencia tehát az, hogy az asszonyokat elbocsátják, és helyükre férfiakat vesznek fel.

Hasonló helyzettel van dolgunk a segédmunkások esetében is. Annak ellenére, hogy munkájukhoz képesítés nem szükséges, a nők aránya csak kevéssel haladja meg az 1%-ot. Ily módon csökken az a civilizációs hozzájárulás, amelyet a dolgozó asszony nyújthatna otthonának. Nem lesz képes megérteni a munkások problémáit egy modern társadalomban, és a munkások követeléseinek támogatása — ha csak morális is — szükségszerűen hiányozni fog belőle.

A külföldi irányítószemélyzet kétes szerepe

Közszolgálatban, a képzett személyzet soraiban jelenleg csak 3% a külföldiek száma; a munkásság egészét tekintve ez az arány természetesen csökken (0,26%).

A magánszektorokban alkalmazott külföldiek száma azonban magas, eléri a 64%-ot.

A vezetői szint afrikanizálása politikailag igazolható és szükségszerű volt a függetlenség konszolidációjáig, de gyakran gyanús módon hajtották végre. Sokszor politikai használhatóságuk miatt léptettek elő protekcióval olyan embereket, akik nem rendelkeztek megfelelő képzettséggel. Részben ezzel magyarázható az állami adminisztráció és a közszolgálat gyengesége, amely éles ellentétben áll a magánszektor erejével, mivel ez erősen függ az irányító személyzet tehetetlenségétől és integritásától.

A közszolgálatban dolgozó külföldiek alacsony létszámuk, és az őket körülvevő — igazságos, vagy igazságtalan — általános féltékenység és bizalmatlanság légköre következtében szinte alig képesek eredményeket felmutatni. A magánszektorban dolgozók pedig, sokkal nagyobb számban, kedvük szerint irányítják az ügyeket. A leginkább ott hatékonyak, ahol Afrika kizsákmányolásáról van szó, azokon a területeken már sokkal kevésbé, ahol segítségre szorulna az ország. Ilyen kétes értékű és jellegzetes a külföldi tisztviselők jelenléte.

Az életszínvonal esése

1947 és 1957 között a SMIG[2] ötszörösére nőtt; a következő két évben (1957—1959) másfélszeresére. Az 1959—1969 közötti tíz évben azonban, a leértékelés során, a felére csökkent!

A jövedelem jelentős esését nem egyenlítette ki a megélhetési költségek csökkenése. Ellenkezőleg. Vegyük a megélhetési költségek évi növekedési ütemét 5,4%-nak, akkor az elmúlt évtizedben (1959—1969) ez több mint 50%-ot tesz ki.

Könnyű tehát megérteni, hogy a dolgozó osztályok nem fogadták kedvezően, hogy tőlük áldozatokat követelnek, olyan körülmények között, amikor megélhetésük gyakorlatilag megduplázódott költséggel fedezhető. A bérből élők általában — és a munkásosztály különösen — hősiesen fogadta az újabb adókat, beleértve a fejlesztési adót, illetve 1964 és 1966 között a speciális fizetéselvonást. Mindez érthető volt a függetlenség elnyerését követő években. Valóban, a Mali Államszövetség felbomlása után, a nacionalista misztika nevében lehetővé vált, ha nem is az egész lakosság, de legalább a városi munkásság mobilizálása. Érthető az is, hogy a munkások közül a legtudatosabbak nem maradtak közömbösek a szocializmus fejlődése iránt a Mali Köztársaságban.

Az 1960. augusztus 19-i események után azonban az idő múlásával, és az 1963-as kidirai találkozó után, a Szenegállal való megbeszélést követően, megnehezült a nacionalista követelések fenntartása. A néhány botrány következtében felszínre került egyenlőtlenségek, a magyarázatok és a javasolt megoldások elégtelensége az egalitariánus, szocialista misztikát használhatatlanná, de legalábbis túl koraivá tették.

Ezekhez a baljóslatú körülményekhez járult, hogy nagyobb adóteher nehezedett az emberek vállára. Az 1967—1968-as pénzügyi év 1.500 millió mali frankot hozott az adóterhek növekedéséből. Ez a szám a direkt és indirekt adózás 7%-át teszi ki (ami a költségvetés 30%-ára rúg).

Ez volt az oka, hogy a munkásosztály a hozzá intézett könyörgéseket egyre inkább figyelmen kívül hagyta.

Meglátjuk, hogyan és miért nem töltötték be helyesen szerepüket a szakszervezetek, amelyeknek feladata lett volna a munkások és a kormány között kialakult feszült viszony enyhítése.

A munkások előrelépése

Az elmúlt évtized alatt azonban a munkások mégis javították helyzetükön. Míg a szakképzetlen munkások száma 1956 és 1967 között változatlan maradt, addig a fix fizetésű munkások száma megduplázódott. A számok javulást mutatnak, és az iskolába járók számának valamelyes növekedéséről tanúskodnak.

---

[2] Hivatalos bérminimum.

Az ipari növekedés ezen kívül erősítette a munkásosztályt, s ezzel olyan perspektívát nyitott, amely a szocialista tendencia érvényesülése mellett — még ha inkonzisztens módon is — szükségszerűen bizonyos körök felrázásához vezetett. Az 1968. november 19-e előtti mali rezsim idején, minden alkalom ellenére, amely arra kínálkozott, hogy az egyre növekvő ellenzék méregfogát kihúzza, kedvező légkör alakult ki a szocializmus terjedéséhez mind elméleti, mind gyakorlati téren. Ilyen légkörben természetes a munkások osztályöntudatra ébredése. Valójában hosszan lehetne vitatkozni a munkásosztály öntudatának legkedvezőbb feltételeiről.

Végül az iparfejlődés — párosulva a marxista—leninista eszmék terjedésével — legalább forradalom előtti helyzetet teremtett, bár a Maliban uralkodó különleges körülmények között nem voltak komoly esélyei a forradalomnak.

Biztosan állíthatjuk, hogy mind az országon belül, mind azon kívül folyamatosan alakultak a szövetségek a helyzet változtatására. És minél tovább tartott ez a helyzet, a kormány annál jobban megerősítette saját pozícióit. És azok, akik kezdetben lelkesek voltak, apatikussá, majd hamarosan ellenségessé váltak. A feltételek nem voltak eléggé érettek a változásra.

Nehéz dolog azt állítani, hogy Maliban létezik egy politikailag aktív munkásosztály. Még problematikusabb az a kérdés, hogy eléggé tudatos-e a hatalom megragadásához, és még ennél is nehezebb választ adni arra, hogy a kormányzásra és a hatalom megtartására képes lenne-e.

Tény, hogy a mali munkásosztály túlságosan újkeletű. Még a legszilárdabb réteg, a vasutasok sem szakadtak el a hivatali dolgozóktól és más alkalmazottaktól. Egy olyan társadalomban, amelyben az emberek leghőbb vágya, hogy kiskereskedők lehessenek, mindenki arról álmodik, hogy egyszer majd a saját pultja mögött ülhet; és a munkások nagy része sem kivétel ez alól. Egyfelől elég keveset nyertek meg közülük politikai agitációval és szakszervezeti mozgalommal; másfelől a szocializmus a proletariatus számára távolról sem volt a legáhítottabb dolog a világon. A kormányon lévők, miközben szocialistának kiáltották ki magukat. sohasem mutatkoztak túlbuzgónak, ha a munkások ügyéről volt szó. Más szavakkal, a munkásokat sohasem szervezték, és ideológiailag sem készítették fel őket arra, hogy önmagukat független társadalmi osztálynak tekintsék.

Lenin utasítása „az általános demokratikus harc fenntartása ... anélkül, hogy valaha is idealizálnánk olyan kis műszavakkal, mint szocializáció, és anélkül, hogy valaha is elfelejtenénk egy percre is annak szükségességét, hogy a városok és falvak proletárjaiból egy teljesen független szociáldemokrata osztálypártot létre kell hozni.”[3]

---

[3] Lenin: *A kispolgári és a proletárszocializmus*, LÖM, 12.

El kell ismerni, hogy a Mali Államszövetség felbomlása katasztrofális és váratlan eredmény volt a mali munkásosztály számára. Mali határának visszaszorulása a Falemén túlra azt jelentette, hogy Thiést[4], a munkásfővárost elszakították.

A szocialista kísérlet Maliban a munkásosztály részvétele nélkül folytatódott, amely csaknem teljesen megszűnt önálló erőként létezni. Hozzá kell tennünk, hogy a hatalmon lévő párt, az Union Soudanaise (US) sokat megőrzött az 1951-es Rassemblement Democratique Africain (RDA)-ból való „taktikai" visszavonulásból. Az osztályharcot elméletileg félreértették. A társadalmi osztályok antagonizmusa 1962-ig, illetve a szakszervezeti demonstrációig nem került előtérbe. Az 1968. november 19-i eseményekig úgy tűnt, nem ébredtek igazán tudatára annak, mit foglal magába a mali szocializmus; mindenekelőtt a munkásosztály sürgős szervezését és mobilizálását, hatékony részvételüket az ország ügyeiben, s azt, hogy felelős posztokra kerülhessenek és jelen lehessenek a szociális testületekben, a parlamentben és a kormányban.

Egyszóval, a szocialista kísérlet Maliban távolról sem ortodox módon, a „nemzeti munkásosztály", s így a nemzetközi munkásosztály részvétele nélkül ment végbe. Valójában több szempontból sem volt eredményes, és a kormányra nehéz napok vártak.

Bár a Maliban uralmon lévőket nem lehet proletárellenesnek nevezni, nem élvezték a munkások feltétlen támogatását sem. A munkások legtudatosabbjai nehezményezték, hogy a felelős pozíciókat az intelligencia monopolizálta. A munkástömegek elveszítették érdeklődésüket a szocializmus iránt, amelyet alig értettek. El is távolodtak a kormányzó osztálytól, és az lassanként hasonulni kezdett az afrikai despotizmus standard formáihoz.

A hadsereg 1968. november 19-én ragadta magához a hatalmat. Most már értjük mindazok letargiáját, akik kiábrándultak, és többé nem hittek semmiben, és azok ujjongását, akik naivan azt hitték, hogy elérkezett az új aranykor.

---

[4] A mai Szenegál fontos vasúti központja.

Gavin Williams

Egy újgyarmat osztályviszonyai: a nigériai példa

A kolonialista politikai gazdaságból a neokolonialista politikai gazdaságba való átmenet az osztályviszonyok, valamint a politikai intézmények és az ezeket alátámasztó ideológiák számos olyan átalakulását foglalja magában, amelyek a két formát összekapcsolják.

A beruházási lehetőségeket és a tőkefelhalmozás forrásait uraló expatriálás akadályozza tőkéjük felhalmozásában és reinvesztálásában azokat a hazai vállalkozókat, akik nem rendelkeznek megfelelő forrásokkal ahhoz, hogy a vertikálisan integrált multinacionális vállalatokkal versenyezzenek.[1] Ezért a hazai beruházók komprádorokká, tehát az expatriálók, valamint a hazai államigazgatás és gazdaság közötti közvetítőkké váltak, és/vagy tőkéért az államhoz fordultak. Az államot a gazdasági életbe történő egyre fokozódó beavatkozás a jövedelmező szerződések és a monopolista előnyök feletti rendelkezés ellenőrzéséhez juttatta. Ezért az államvezetés vált a nigériai tőkefelhalmozás elsődleges forrásává. A politikai folyamat tette lehetővé az értelmiségiek, a bürokraták és a kereskedők számára, hogy a neokolonialista politikai gazdaságon belül tőkét halmozzanak fel, hasznot húzzanak a monopolista előnyökből és ezáltal „burzsoáziává" váljanak.[2]

Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy nincs érdek-összeütközés a hazai burzsoázia és a multinacionális vállalatok között; az előző tevékenységét továbbra is az utóbbiaké határozza meg. A hazai burzsoázia gazdasági tevékenységén kívüli konfliktusok továbbra is érvényesek. De a burzsoáziának autonómiára irányuló követelései és a külföldi tőke uralma alatt álló politikai gazdaságtól való függése közötti ellentmondásokat mindenekelőtt az afrikai kereskedők, illetve az afrikai vállalkozók fejlődését legközvetlenebbül akadályozó levanteiek érdek-összeütközése szorítja háttérbe. Másodszor, az ellentmondás feloldása megköveteli a neokolonialista politikai gazdaság megszüntetését, amitől viszont a hazai burzsoázia függ

— a többlet expatriálásában való részesédésén keresztül. Így a legutóbbi hazai intézkedések megváltoztatták a külföldi és hazai tőke közötti viszonyok feltételeit, de a legkisebb mértékben sem teszik kétségessé a külföldi tőke uralmát a nigériai gazdaságban.

A neokolonialista politikai gazdaságnak nem az üzletemberek az egyetlen hazai haszonélvezői. A hazai burzsoázia konzerválta a gyarmati közigazgatási, a bér- és adóstruktúrát, amely sem a lakosság szükségleteihez, sem a gazdaság erőforrásaihoz nem igazodik, és amelyet kirívó egyenlőtlenségek és az egyre regresszívebbé váló adózás jellemez. A külföldi vállalatoknál a jól fizetett vezetői állások még több, magas jövedelmet biztosító lehetőséget teremtenek a tanult bürokraták számára, és felfelé szorítják a vezető beosztású kormánytisztviselők fizetését.

A vezető tisztviselők növekvő jövedelme és az állami erőforrásokhoz való közel kerülésük, valamint politikai befolyásuk megkönnyíti számukra, hogy a politikusokhoz, kereskedőkhöz, katonatisztekhez és ezek sokra tartott feleségeihez hasonlóan, kedvező feltételek mellett folytassanak üzleti tevékenységet, ily módon asszimilálódva az egész burzsoázia érdekeihez és céljaihoz.

A burzsoázia tagjait függőségük arra kényszeríti, hogy a neokolonialista politikai gazdaságban elérhető korlátozott erőforrásokért egymás között versenyezzenek. Ez a verseny egyre inkább a zéró-összegű játék [zero-sum game] formájában jelenik meg, olyan kartelltípusú megegyezésekkel módosítva, ahol (önmagát a régiók, az etnikusok és az állam terminusaival definiálva) a részvevők mindegyike a saját működési területét próbálja megvédeni. Mégis, az erőforrásokért szövetségi szinten folytatott egyenlőtlen verseny eredményezte azoknak az egymást követő kompromisszumoknak az ingatagságát, amelyeket a nigériai burzsoázia állított helyre időnként, pusztán a játék megvédésének érdekében. Nem lehetséges személytelen szabályokkal irányítani az erőforrásokért folyó harcot ott, ahol az erőforrásokhoz, nevezetesen a hivatalos oktatáshoz való hozzáférhetőséget tekintve a különböző regionális és etnikai csoportok közötti eltérések bizonyos csoportok javára erőteljesen diszkriminatív jellegűek, és ahol a játék központi célja a privilegizált helyzet elérése a monopolista előnyök kihasználásában, a politikai hatalom segítségével.

A 12 államból álló struktúra egyrészt azzal próbálja szabályozni a játékot, hogy minden csoport számára a külső versenytől védett működési területet biztosít. Másrészt pedig a versenyző felek számának növelése által szabályoz annak érdekében, hogy egyetlen központi párt uralma helyett a különböző szövetségek között egyensúlyi helyzetet teremtsen.

A burzsoáziának a neokolonialista gazdaságban elfoglalt nem egyértelmű helyzete ideológiájának kétértelműségében jut kifejezésre. Nacionalizmusa ama törekvésének következménye, hogy visszaszerezze a külföldi kisajátítóktól az erőforrásokat; a külföldi vállalatok számára biztosítandó szabadság melletti állásfoglalása a neokolonialista gazdaságtól való konkrét függésének az eredménye. A nemzeti egység és egyetértés jelszava azt az ambícióját fejezi ki, hogy uralkodó osztályként is vezető szerepet töltsön be. Partikularizációja annak a következménye, hogy képtelen kézben tartani a gazdaság döntő termelési forrásait, és ezzel a burzsoáziának a ritka erőforrásokért folytatott harcát, valamint képtelen a szegények partikuláris érdekeit és érzelmeit politikai uralmának fenntartása érdekében befolyásolni.

Az iparosítás időszakában a nigériai burzsoáziából hiányzik az angol, orosz, német vagy japán racionalizáló, tőkefelhalmozó, többlet-expatriáló osztályok vallásos, szocialista vagy nacionalista elkötelezettsége. Talán ez a háttere egy olyan „nemzeti ideológia" iránti ismétlődő igénynek, amely a nép energiáit egyetlen nemzeti célnak igyekszik alárendelni.

Abban az értelemben, hogy a status quót elméletileg elismeri, a burzsoáziának valójában van ideológiája. Ez az ideológia a „fejlődés" koncepciójában található meg, amelyet úgy határoznak meg, mint „amit mindannyian támogatunk, és általa olyan tekintélyre teszünk szert, amelyet a gazdaság formális szektorának növekedését kimutató statisztikai adatok biztosítanak számunkra". A „nigeriaiasítás" iránti igény ezáltal nacionalista színezetet kölcsönöz ennek az ideológiának, azonban ez az igény nem lép túl a külföldi tőkések kisajátításának követelésén, akiknek tevékenységétől a nigériai burzsoázia továbbra is függ. Ezzel érzékeltettük az ellentmondásait felszámoló, de közvetlen anyagi érdekeit fenntartó burzsoáziának önmagáról mint a nemzet vezetőjéről alkotott képét. Mannheim kifejezésével élve,[3] a burzsoáziából hiányzik az „utópia" vagyis olyan eszmék együttese, amelyek a meglévő rend átalakítására, és az emberi munkaerő felszabadítására ösztönöznek.

A neokolonialista politikai gazdasággá történő átalakulás megváltoztatta a többlettermelő és a többletet kisajátító osztály közötti kapcsolatokat. Ez az átalakulás magába foglalta a mezőgazdasági kizsákmányolás módjának megváltozását és a mezőgazdasági többlet kizsákmányolási fokának növekedését. Ennek következtében sokkal nyilvánvalóbb lett a farmerek számára azoknak az exportra termelő parasztoknak mint osztálynak a kizsákmányolása, akiknek közös sorsát kifejezetten a kormány politikai (a termés árára és az adózás mértékére vonatkozó) döntéseinek végrehajtása határozza meg. Ez — legalábbis a jorubaföldi kakaótermelő farmerek körében — bizonyos paraszti öntudat kialakulásához vezetett. A termények árainak esésétől, a növekvő adóktól és a növekvő inflációtól terhes körülmények között ez okozta az 1968—69-es agbekoyai felkelést, amely végül arra kényszerítette a kormányt, hogy csökkentse az adókat és tisztviselőit visszahívja a mezőgazdasági területekről.[4]

A mezőgazdasági többlet nagyobb mértékű lefölözése pedig megfosztotta a városi kisburzsoáziát (kézműveseket és kiskereskedőket) a potenciális piacok jelentős részétől. A kereskedő burzsoázia megszilárdult közbülső helyzete megfosztotta őket attól a lehetőségtől, hogy hitel- és egyéb pénzforrások megszerzése reményében az expatriáló cégekhez forduljanak. A nigériai kereskedők, akik részben kiszorították az expatriáló kereskedőcégeket, a hitelkölcsönzést a függő helyzetben lévők szűk csoportjára igyekeznek korlátozni, a kiskereskedők közvetítő tevékenységéből pedig megkísérelnek néhányat átvenni.[5]

Általánosabban szólva, a gazdaság formális szektorában az informális szektor rovására növelték a lehetőségeket, és így az írástudatlanok rovására javították a tanult és a formális képzettséggel rendelkezők lehetőségeit. Ez a hátrányos megkülönböztetés a farmerekre és a kisburzsoáziára, valamint a nőkre, mint státuscsoportra vonatkozik, hiszen a gazdaságnak abban a szektorában csökkenti a munkalehetőségeket, amelyben a legáltalánosabb a nők foglalkoztatása, ugyanakkor munkalehetőségeket teremt a formális szektorban, ahol egyre nagyobb a nőkkel szembeni diszkrimináció.[6] Míg a tanulás és így a gazdaság formális szektorába való bekerülés lehetőségei óriási mértékben megnőttek, a lehetőségek növekedésének üteme lelassult, mialatt a burzsoáziának és iskolás korú gyermekeinek száma emelkedett. Következésképpen ahhoz, hogy valakit a formális szektorban alkalmazzanak, magasabb iskolázottsági szint szükséges. A rendelkezésére álló politikai, pénzügyi és kulturális források révén a burzsoázia van a legelőnyösebb helyzetben ahhoz, hogy az (államilag támogatott) oktatási lehetőségeket kihasználja, és ezáltal mind elérhetetlenebbé tegye azokat a szegények gyermekei számára.

A formális gazdaság expanziója sok fiatalt vonzott ipari és hivatali pályára. Az állami alkalmazottak piaci helyzete (általában) különbözik a magánszektor expatriáló, tőkeintenzív részében foglalkoztatott ipari munkásokétól. Ebben az ágazatban ugyanis a munkabérek a termelési költségek viszonylag kis hányadát teszik ki, és így a munkaadók rugalmasabb árpolitikát alkalmazhatnak, mint a kormány, vagy azok a munkaadók (főleg a levanteiek és ázsiaiak), akiknek profitja inkább függ az alacsony bérektől, mintsem ráfordításaik hatékonyságától és a külföldi megbízóktól vásárolt félkésztermékektől.

Mind az ipari, mind a hivatali alkalmazás vonzereje abban áll, hogy biztosítja a jövedelemmel rendelkezés élményét, másrészt azokban a kapcsolatokban, amelyeket az alkalmazás idején, vagy ezt követően fel lehet használni valamely független gazdasági tevékenység során. Ez mindennél jobban erősíti a bérből vagy fizetésből élők eltökéltségét, hogy megtartsák és növeljék reáljövedelmüket és megtakarított pénzüket, közvetlen létfenntartási szükségleteik és családi kötelezettségeik kielégítése, valamint jövőbeli kereskedői tevékenységük érdekében, amely attól függ, hogy mennyire képesek maximalizálni kereseteiket a bérszektorban. Néhány különleges képzettséggel rendelkező fizikai munkás (és néhány, viszonylag magas formális képzettségű alkalmazott) kedvező feltételekkel adhatja el munkaerejét a munkaerőpiacon, vagy saját cégén belül előléptetésre számíthat. A legtöbb gyári munkás kezében a kollektív bérmegállapodás az egyetlen fegyver — szükség esetén militáns akciókkal kísérve —, a meglévő reálbérszínvonal és az állás nyújtotta biztonság megvédése érdekében.

Az ipari termelés társadalmi szervezése, a gyáraknak néhány központi helyre való koncentrálása, a városi élet közös és állandó problémái, a bérből élők számára a bér általi meghatározottság nemzeti rendszerébe való együttes tartozás, mind-mind a közös osztályhelyzetből eredő közös sorsnak a felismeréséhez vezet az ipari munkások körében. A periodikus béremelések ellenére a reáljövedelmeket folyamatosan aláássa a neokoloniális elmaradottságra jellemző strukturális infláció. A munkások — legalábbis a gyárakban — rendelkeznek azokkal a szervezeti eszközökkel, amelyekkel saját vezetésük alatt védhetik meg érdekeiket. A bérek meghatározásában nemzeti rendszerek biztosították számukra azokat a támpontokat (a bérekről szóló Morgan Commission rendelet kibocsátásának követelése 1964-ben; az Adebo Commission ideiglenes rendeletének végrehajtása 1971-ben), amelyeknek alapján kikényszeríthették a kormánnyal és a munkaadókkal szembeni konfrontációt.[7]

A hivatali dolgozók rendszerint reáljövedelmük megvédésében és növelésében érdekeltek. Valóban, az állami és a magánszektor béreinek összekapcsolódása a nemzeti bérmeghatározás rendszere révén a kormány emelkedő bérek feletti aggodalmának leglényegesebb forrása. De — tekintettel az állami szektor béreinek viszonylagos rugalmatlanságára — a hivatali dolgozók gyakran éppoly feszült figyelemmel kísérik az állások új kategóriákba sorolását, mint a bérszínvonal változását. A fiatalabb tisztviselők az előrejutás eszközeként a továbbtanulást tartják szem előtt. A gyári munkásokkal ellentétben, gyakran sokkal többet törődnek azzal, hogy feletteseik kedvében járjanak (ezt sokszor az etnikai és rokonsági alapon álló megfontolások — legalábbis állítólag ezek —, és nem az érdemek határozzák meg), amennyiben előléptetési struktúrájuk kedvezőbb, mint a gyári munkásoké. Még szolgálati idejük letöltése is inkább biztosított, és nagyobbak a jutalmakra való kilátások, amelyeket korai visszavonulás esetén kereskedelmi tevékenységbe fektethetnek.

Hogyan viszonyulnak az alkalmazottak érdekei és az osztályhelyzetük által meghatározott tevékenységük jellemző formái a magánszektorban dolgozókéhoz? Rövid távon mind a hivatalnokok, mind az ipari munkások érdekeltek a gazdaság formális szektorában végbemenő áremelkedésben. Ez ti. fokozatosan felfelé hajtja a városi árakat néhány (de semmiképpen sem sok) kézműves és kiskereskedő javára, és leszorítja a kormánybevételeket. Így közvetlen követeléseik különböznek a farmerekétől és a legtöbb, Lagoson kívüli kézművesétől és kiskereskedőétől, akiket inkább a terményárak szintje érint. Mivel a hivatalnokok jövedelmükön keresztül függnek a kormánybevételek nagyságától, elsőrendű fontosságú számukra, hogy az állam milyen összegű mezőgazdasági többletet képes lefölözni kötelezettségei teljesítése érdekében.

A gyári munkalehetőségek megteremtése attól függ, hogy milyen mértékű a mezőgazdasági termelők és a vásárlók állam általi, valamint a piac állami és expatriáló cégek útján történő kizsákmányolása. Egyik sem biztosítja a munkásoknak a „korlátlan fogyasztás" jogát, amelyet Saul és Arrighi tulajdonít nekik, és nem is változtatja őket „munkásarisztokráciává".[8]

A „munkásarisztokrácia" tézise szerint a munkások (pénzbeli) bérük csekély növekedését a parasztság rovására érik el. E nézet a következő kirekesztő feltételezésen alapul: először is feltételezi, hogy a megemelt bérek nem fedezhetők a vállalkozók profitjából (ami nevetséges a viszonylag olcsó munkaerőt foglalkoztató, tőkeintenzív gyárak esetében), vagy az elit (ebben az esetben „korlátlan”) fogyasztásából. Másodszor feltételezi, hogy a reálbérek csökkentése az erőforrásoknak a parasztsághoz, nem pedig a többletet kisajátító osztályokhoz történő áramlását eredményezné, ami növekvő mezőgazdasági árakban, alacsonyabb adókban, és a mezőgazdasági szolgáltatások ellátásának javulásában jelentkezne. Valójában a mezőgazdasági termelő kizsákmányolásának csökkenése nem a városi munkás kizsákmányolási fokának növekedésétől, hanem az exportra termelő mezőgazdaság termelési kapacitása minimális szinten tartásának szükségességétől és a parasztfarmerek kizsákmányolással szembeni ellenállásától függ.

Az a kiegészítő érv, hogy a fejlődés (akármit is jelent) a városi és a városon kívüli béreknek (az állam vagy a magántőke általi) megtakarítások és az ezt követő beruházások érdekében történő leszorításától függ, azon a feltételezésen nyugszik, hogy a többletet kisajátító osztály többet takarít meg, mint a kisajátított összeg, *és* ezt a többletmegtakarítást reinvesztálják (nem pedig repatriálják), mégpedig *oly módon*, hogy ez inkább a gazdaság termelő kapacitását növelje, mintsem a már létező piacokat bővítse.

Ezeknek a teóriáknak az érdekességét nem feltételezéseik érvényességében találjuk, hanem ideológiai importjukban. Az az állítás, hogy a burzsoázia (és különösen szakmabeli ideológusai, a közgazdászok)[9] által teremtett érdekellentét áll fenn a parasztok és a munkások között, klasszikus példája annak, hogyan „szorítják háttérbe” a kizsákmányoló és a kizsákmányolt osztályok érdekeinek „alapvető ellentétét” a kizsákmányolt osztályok „származékos” ellentétével.[10] Ez természetesen nem ellentmondás, amint azt a családi, rokonsági és a kölcsönös támogatás jelenlegi szoros kötelékei között a kizsákmányolt osztályok tagjai széles körben felismerik.[11]

A burzsoázia megerősödése, már amilyen mértékben a burzsoázia a formális gazdaság részévé vált, s amennyiben elsajátította a formális ismeretanyagot és a formális gazdaságban megkövetelt képzést, kiélezte a közötte és a szegények, a tudatlanok között fennálló különbségeket az életmód, az interakciók és a lakáskörülmények terén. A gazdagok és a szegények közötti kölcsönhatás — még a rokonsági kapcsolatok keretén belül is — egyenlőtlen felek, és így pártfogó és pártfogolt egymásrahatása, amelyben a patrónus uralja a helyzetet a rendelkezésére álló jelentős javak révén, amellett, hogy a társadalmi elvárásoknak is eleget tesz.

A nigériai szegénység minden rétegének ellentmondásos a magatartása a gazdagokkal szemben. Egyrészt csodálják a gazdagokat, mint a siker megtestesítőit, amelyre maguk is vágynak, és tőlük várnak támogatást — különösen a kispolgárság köreiben — állások, hitelek és politikai kedvezmények elérésében. Másrészt viszont elítélik őket önzésükért, hogy csak önmaguk és közvetlen családtagjaik érdekeivel törődnek, és így segítségnyújtás helyett megfosztanak másokat bizonyos lehetőségektől (főként azáltal, hogy monopolizálják az oktatási lehetőségeket). Egyrészt tehát az egyenlőtlenséget a dolgok természetes rendjébe tartozónak, a privilegizált helyzetet pedig a beruházás, a képzettség és az erőfeszítések jogos jutalmának tekintik; másrészt az egyenlősítő értékrend olyan kifejezéseivel találkoznak, mint pl. „a mi feleségeink ugyanabban az üzletben vásárolnak" (mármint amelyikben a gazdagok feleségei).

Már rámutattunk arra, hogy a termelésnek a városi kisburzsoáziát magába foglaló jellegzetes társadalmi viszonyai megakadályozzák a kisburzsoáziát, hogy saját érdekeiért, osztályként hatékonyan lépjen fel. Bizonyos esetekben követi „szélhámos"[12] populista vezéreit, akikhez abban a reményben fordult, hogy a burzsoázia által eltulajdonított javakból részesedjék. Alternatívaként a jobb helyzetű patrónusok ügyfélkörének kapcsolatain belül kerestek egyéni előbbrejutást. Ezzel ellentétben, a termelés, elosztás és kereskedelem azon társadalmi viszonyai, amelyek között a városi munkások és a piacra termelő farmerek élnek, jelentős osztálymegmozdulást eredményeztek.

A politikai tevékenységet közvetlen osztályérdekeik támogatására felhasználva, mind a városi munkások, mind a parasztfarmerek a jogaikért folytatott harcot általánosnak tekintik, amely így a fennálló rend általános igazságtalansága ellen irányul. Eközben a városi kisburzsoázia (és az élelmiszer-termelő farmerek) politikai öntudatának középpontjába kerülnek, akik nem rendelkeznek azzal az erőforrással, amellyel saját követeléseiket megfogalmazhatnák és keresztülvihetnék. Így, a „munkásarisztokrácia" tézisét kifejtő teoretikusok végkövetkeztetésével ellentétben, elhibázott lenne tétlen nigériai proletariátusról beszélni, vagy úgy tekinteni, mintha csak állítólagos privilégiumait akarná megtartani a szegényebbekkel szemben.

Ugyanakkor fel kell ismernünk a városi munkások és az exportra termelő farmerek — legalábbis eddig — korlátozott cselekvési képességét. 1971 végén széles körben felismerték, hogy az utolsó Adebo-rendelet a fix fizetésű burzsoákat részesíti előnyben a rosszabb helyzetűek rovására. De a munkások kollektívan nem szálltak szembe a kormánnyal azon „jogok" hiányában, amelyeket egy külső erő deklarációja nyújtana számukra.[13] A kakaófarmerek megmutatták, megvan bennük az öntudat és az elszántság, hogy szembeszálljanak a súlyos és erőszakos kizsákmányolással. De a kakaóárak kérdését tekintve — s ez a döntő — vezetőik hatalmában vannak. Egyikük sem rendelkezik megfelelő erővel, hogy az erőforrások elosztásának szokásos folyamatába politikailag beleavatkozzon. Ahhoz sincs meg az anyagi ereje, műveltsége és külső vezetője, hogy a „fejlődés"-ideológiában ígért társadalom lehetséges képét kialakítsa, átvegye a gazdaság irányítását, és saját érdekei szerinti megszervezését biztosítsa.

A neokolonialista gazdaság ellentmondásai[14]

A neokolonialista elmaradottságot ugyanazon a politikai gazdaságon belül egyidejűleg létező, különböző termelési módok „egyenlőtlen és kombinált” fejlődése mellett különféle ellentmondások jellemzik. Először is ellentmondás van a földműves mezőgazdasági termelés és az ipari termelés fejlődésének követelményei között. Ezért magában a fejlődési stratégiában is találunk belső ellentmondásokat, mégpedig célkitűzései és a megvalósításuk szolgálatába állított eszközök körében. A neokolonialista elmaradottság „egyenlőtlen és összetett” jellege az ellentmondások sokaságát teremti meg az osztálystruktúrán belül, egyrészt az értéktöbbletkisajátítók, másrészt azon értéktöbblet-termelők érdekei és céljai között, akiktől a kisajátítók léte függ.

A neokolonialista elmaradottság az ipari beruházások állami támogatásához szükséges tőkétől és a külföldi valutát biztosító mezőgazdasági többlet kisajátításától függ. A mezőgazdasági termelők és fogyasztók nem csak támogatják a gyáripar meginduló fejlődését, de rájuk hárul ennek *folyamatos* fenntartása is. A támogatás a következő formákban jelenik meg: az állam által biztosított infrastrukturális beruházásokban, valamint beruházható tőkében, felülértékelt árfolyamokban, tőkeköltséget csökkentő pénzügyi és monetáris politikában, illetve olyan, a tőke költségét csökkentő feltételekben, amelyek révén a külföldi állami tőketranszfer (tehát a külföldi segély) megvalósul.[15]

Az ipari szektor fejlődése sem ösztönzi innovációkra a mezőgazdasági termelést azáltal, hogy termékei számára növekvő piacot biztosít. Mint már láttuk, az importhelyettesítő szektor az elmaradott gazdaságon belül kevés kapcsolatot teremt a gazdaság többi szektorával. Különösen a profitok és a fizetések alakulnak az expatriálók és a hazai managerek javára, akiknek fogyasztási modelljében az importált, illetve a nagy importhányadú termékek dominálnak, szemben az élelmiszer-fogyasztással. A külföldön vagy a városi szektorban fogyasztásra vagy újrabefektetésre kerülő mezőgazdasági erőforrások kisajátítása azt eredményezi, hogy a szakképzett munkaerő és az erőforrások a vidéki szektorból a városi szektorba áramlik, ahol sokkal jövedelmezőbben használják fel azokat, aláásva ezzel a mezőgazdasági termelők kínálati elaszticitását. Elegendő hitel, megfelelő szállítási és marketing-lehetőségek hiányában, tekintettel az alacsony jövedelmekre, a paraszti termelők képtelenek a városi áringadozásokhoz olyan rugalmasan alkalmazkodni, hogy azokat teljesen kihasználják. Az ipari termelés nem hogy nem sarkall a paraszti mezőgazdaságnak egy hatékonyabb termelési móddal való felváltására, hanem parazitaként élősködik azon, aláásva termelőkapacitását. Ugyanakkor az ipari szektor léte a mezőgazdaság termelőkapacitásától függ. Egész egyszerűen kifejezve, megöli az aranytojást tojó tyúkot. Nigériát csupán az olajipar váratlan bevételei mentették meg egy olyan fundamentális válságtól, amely most a ghanaiakat sújtja.

Rámutattunk a neokolonialista elmaradottság stratégiájában megnyilvánuló belső ellentmondásra, ti. hogy inkább aláássa, s nem fokozza a mezőgazdaság termelőkapacitását, amelyre pedig annak erőforrásai miatt támaszkodik. Ebből következnek a kitűzött célok[16] és a megvalósításukhoz felhasznált eszközök közötti ellentmondások. Először, a gazdaság diverzifikálása az exporttermékekre való támaszkodás csökkentését és a nigériai társadalom önellátóbbá tételét célozza. Másodszor, a fejlesztési stratégia a gazdaság termelőkapacitásának növelését tűzi ki célul, hogy ily módon az kellően dinamikus legyen fejlődésének megindításához. Harmadszor, az egyéni jólét növelése a célja; a Nigériai Terv szavaival: egy „igazságos és egyenlő társadalom", „minden állampolgár számára a ragyogó, nagy lehetőségek földje", egy „szabad és demokratikus társadalom" megteremtése révén.

A neokolonialista gazdaságban az ipari beruházás attól a tőkeintenzív technológiától függ, amelyet az anyaországi gazdaságok és korporációk igényeinek kielégítése érdekében fejlesztettek ki. Ezt a technológiát az expatriáló beruházók és szállítók importálják Nigériába. A multinacionális vállalatok olyan termelőtechnikát, valamint olyan igazgatási és szervezési technikát alkalmaznak tevékenységükhöz, amely megfelel a számukra már megszokott bőséges tőkeforrásoknak. Az efféle import viszont műszakilag igen bonyolult gépi berendezéseket (és az ehhez szükséges munkaerőt) követel, amelyet csak az anyaországokból lehet beszerezni, és amelyet következésképpen nem fejlesztenek ki a helyileg előállított termelési eszközökhöz. Ez biztosítja az anyaországi beruházók uralmát az elmaradott gazdaságban.

A külföldi tőke becsalogatása érdekében a kormány politikája támogatja a tőkeberuházást és könnyíti a tőkének nigériai forrásokból történő felhalmozását. Ez elősegíti, hogy az erőforrások profit, valamint import és szolgáltatások formájában áramoljanak ki, és enged a (főleg expatriálók által kézbentartott) ipari termelés azon követelményének, hogy elsőként részesedjék azokból a devizaforrásokból, amelyekhez az ipar csak nagyon kis mértékben, importtámogatás formájában járul hozzá — ha egyáltalán hozzájárul.

Mint láttuk, a neokolonialista stratégia nem növeli a gazdaság termelő kapacitását és dinamizmusát, mivel az erőforrásoknak a jövedelmezőbb tevékenységi területről a kevésbé jövedelmezőbe — rejtett vagy közvetlen támogatással — történő átcsoportosításától függ (elsősorban a mezőgazdaságból az iparba, a kézműiparból a gyári termelésbe). Ehhez pedig olyan utat választ, amelynek révén még teljesebben alárendeli a gazdaságot az anyaországok tőke-, szakképzett munkaerő-, valamint technológia-szállítóinak és piacainak.

És végül, a stratégia megteremti a jövedelemelosztás egyenlőtlen szerkezetét, és függésbe is kerül attól. Mint már láttuk, azok fogyasztási modelljének köszönhetően (nagyrészt az expatriálók és a hazai irányítók köréből), akiknek a fizetések legnagyobb része jut, a bérek és fizetések sokkal fontosabb kapcsolódó hatásokat indukálnak az anyaországi gazdaságokban, mint Nigériában. Az importhelyettesítés azokban az iparágakban a legkönnyebb, amelyek az anyaországi fogyasztókéhoz hasonló kereslet-struktúrával rendelkező elitpiac számára termelnek. Sőt, ha a munkásoktól és parasztoktól többletet sajátítanak el azáltal, hogy alacsonyabban tartják reáljövedelmeiket, akkor csak a privilegizált helyzetben levő elit jelenthet piacot a megnövekedett ipari termelés számára. Ez egyben politikai támasz a politikai gazdaság egészének fenntartásához. A paraszti munka kizsákmányolásától függő importhelyettesítő szektor által létrehozott egyenlőtlen jövedelemstruktúra fenntartja az importált javak és a magas importtartalmú árucikkek — az ún. importhelyettesítő javak — iránti keresletet, miközben csökkenti az informális szektor (kézművesek, kiskereskedők, parasztok) termékei iránti potenciális keresletet. A beruházás és a termelés tehát afelé orientálódik, hogy a tömegek jólétének megteremtése helyett a kevesek luxuscikkigényét elégítse ki. A neokolonialista elmaradottság stratégiája szükségszerűen igazságtalan és egyenlőtlen társadalmat hoz létre, amely a lakosság többségét kizárja a jelentősebb állásokból, és azoknak a termelőknek az elnyomását követeli meg, akik a stratégia követelményeinek kielégítését szolgálják.

Lényeges ellentmondásokat találunk az osztálystruktúrán belül a többlettermelő osztályok (nevezetesen az exporttermelő farmerek és a városi munkások), illetve a többletet kisajátítók, valamint a nemzeti burzsoáziának és azoknak az anyaországi vállalatoknak az érdekei és céljai között, amelyek kizárják a nemzeti burzsoáziát a jelentősebb állásokból és az erőforrásokból való részesedésből, és behatárolják annak tevékenységi körét. Ellentmondások vannak továbbá a kisburzsoázia, másrészt a nemzeti burzsoázia és a külföldi vállalatok érdekei és céljai között, hiszen az utóbbiak megfosztják a kisburzsoáziát azoktól az erőforrásoktól és lehetőségektől, amelyek termelőtevékenysége fejlesztéséhez szükségesek lennének. Ezen ellentmondások mindegyike konfliktushoz vezet. A konfliktusok közötti kapcsolat — az egyes konfliktusok mértékének megfelelően — meghatározza majd a neokolonialista politikai gazdaság megszüntetésének lehetőségeit.

Már kifejtettük, hogy a nemzeti burzsoáziát a neokolonialista gazdaságtól való függése megakadályozza abban, hogy önszántából fejlessze a gazdaság termelőkapacitását, vagy szétzúzza a neokolonializmusra jellemző termelési viszonyokat. Az intelligencia — a „modernizáló" politikához fűződő érdekeivel és ideológiai orientációjával — nagyjából sikeresen institucionalizálódott a neokolonialista intézményrendszeren belül. Mindenesetre a burzsoázia nacionalista, hegemóniára törekvő ambíciói és ideológiája, illetve függő helyzete közötti ellentmondások teremtenek alapot az intelligencia radikalizálódásához. Ennek a potenciálnak úgy kell erősödnie, ahogyan a burzsoázia sorsdöntő dilemmájának megoldásában az egymást követő politikák csődöt mondanak, és ahogyan a nemzeti burzsoázia egyes tagjai egyre több olyan új lehetőséggel találkoznak, amelyeket a neokolonialista gazdaság és irányítás kis zugaiba magukat már mélyen befészkeltek mindinkább igyekeznek elzárni előlük. Ebben áll az eddig még kihasználatlan lehetőség a társadalom forradalmi erőinek hatékony radikalizálódására.

Azzal is érveltünk, hogy a kisburzsoázia önmagában, az őt körülvevő viszonyok miatt nem alkothat osztályt. De az igazságtalanság általános érzését és a fennálló rend helytelenítését váltja ki a szegénység körében, a termelőtevékenysége fejlesztéséhez szükséges erőforrások kisajátítása, és az olyan lehetőségektől való megfosztásuk, amelyre jogosultaknak tekintik magukat. Ez időszakos követeléseket teremt a monopolista ügyletek (például az áruk kereskedők általi felhalmozása), valamint a korrupció és a kizsákmányolás megszüntetésére. A kisburzsoázia továbbá — szokásai miatt — megélhetésén keresztül részben a bérből élők és az exporttermelő farmerek jövedelmétől függ. Ő maga nem képes radikális mozgalomra, de képes lenne rá, ha lennének követői.

A paraszti munkaerő által termelt értéktöbblet kisajátítása az ipari és a közigazgatási fejlesztés számára a mezőgazdasági többlet kizsákmányolásának növelését és módjának változását követeli meg. Ezek a változások a paraszti termelőket *kollektíve* kapcsolják a politikai gazdasághoz (nem pedig egyenként a piachoz), és teljes mértékben felfedik a parasztság kizsákmányolásának mértékét. Mindez a radikális paraszti öntudat kialakulásához, válság idején pedig a paraszti társadalmi szervezkedés kollektív formáihoz vezetett, amelyek lehetővé tették, hogy ellenálljanak a kizsákmányolásnak. Az ipari fejlődés egy olyan proletariátus társadalmi szervezkedését követeli meg, amely önmaga képes osztályérdekeinek tudatát kifejleszteni, és létrehozni a társadalmi szervezetek kollektív formáit, amelyek képessé teszik arra, hogy szembeszegüljön a kizsákmányolással. A termelésnek, az elosztásnak és a kereskedelemnek a paraszti termelőket és a városi munkásokat magukba foglaló társadalmi viszonyai megteremtik a társadalmi szervezkedés azon formáit, amelyek magukban hordják a neokolonialista politikai gazdaság ellentmondásai feloldásának lehetőségét.

Jegyzetek

1 E. O. Akeredolu-Ale: *„Nigerian entrepreneurs in Lagos State"*, University of London, 1971.

2 S. O. Osoba; *Ideological trends in the Nigerian national liberation movement and the problems of national identity solicarity and motivation 1934—45.*, Ibadan, 1969, 27.

3 K. Mannheim: *Ideology and utopia*, London, 1940.

4 C.E.F. Beer: *The farmer and the state in Western Nigeria*, Ph.D., University of Ibadan, 1971; Gavin Williams: „The political consciousness of the Ibadan poor", in: Emmanuel de Kadt—Gavin Williams (eds): *Sociology and development*, London, 1974.

5 Villiams: „Political consciousness".

6 Dorothy Remy: „Underdevelopment and the position of women: a Zaria case study"; kézirat.

7 Adrian Peace; „Industrial conflict in Nigeria", in: de Kadt—Williams (eds): *Sociology and development;* ld. ugyanerről R. Sandbrook—R. Cohen; *The development of an African working class,* London: Longman, 1975.

8 G. Arrighi—J. Saul; „Socialism and economic development in tropical Africa", *Journal of Modern Studies,* Vol. VI, 1968; a „munkásarisztokráciáról" folytatott vitát ld. Peace; „Towards a Nigerian working class", in: Sandbrook—Cohen, *Id. mű;* C.H. Allen; „Unions incomes and development", in *Political theory and ideology in African society,* University of Edinburgh: Centre of African Studies, 1972; Robin Cohen: *Labour and politics in Nigeria,* London: Heinemann, 1974; Peter Waterman: „The labour aristocracy in Africa: introduction to a debate", *Development and change,* Vol. VI, No. 3, 1975.

9 W. Arthur Lewis: *Reflections on Nigeria's economic growth,* Paris, 1967; P. Kilby: „Industrial relations and wage determination", *Journal of Developing Areas,* Vol. I, 1967.

10 Ezek a fogalmak K.W.J. Post professzor: *Arise ye starvelings! The Jamaican labour rebellion of 1938* című írásából származnak.

11 Peace: „Industrial conflict"; „Nigerian working class".

12 Post. *Id. mű.*

13 Peace: *„Industrial conflict".*

14 Adósa vagyok Post professzornak azért, ahogyan az ellentmondást a Jamaicáról szóló könyvében elemezte, noha e tanulmányban nem követtem ebben szisztematikusan gondolatmenetét.

15 John F. Weeks: „Employment, growth and foreign domination in underdeveloped countries", *Review of radical political economics,* Vol. IV., 1972.

16 Federal Republic of Nigeria: *Second national development plan, 1970—74,* Lagos, 1970, 32.

Segun Osoba

A nigériai uralkodó elit (1952--1965)

Csupán az elemzés érthetősége és tömörsége kedvéért, két fő kategóriába sorolom a nigériai uralkodó elitet: az üzleti tevékenységet folytató elit és a technokraták kategóriájába. *Az üzleti tevékenységet folytató elit* túlnyomórészt azokból az önálló, vagyonos nigériaiakból állt, akik a kereskedelemben, vagy az iparban működtek és szorosan kötődtek a tartományok, vagy a centrum, vagy mindkettő kormánypártjaihoz. A *technokraták* fogalma azokat a magas tudományos és szakmai képesítéssel rendelkező nigériaiakat — diplomásokat — foglalta magába, akik állami, vagy kvázi — állami alkalmazásban a nagy külföldi cégeknél dolgoztak, illetve mint jogászok, orvosok, gyógyszerészek, biztosító ügynökök, könyvelők és műszaki szaktanácsadók teljesen vagy részlegesen a magánszektorhoz tartoztak. 1952 óta mindkét kategóriához tartozók száma igen gyorsan nőtt, úgy tűnik elsősorban az állami támogatás és az állami döntéshozatal következtében, amelyek szándékosan előnyben részesítették őket és támogatták fejlődésüket.

Állami támogatás és az üzleti elit növekedése

Mint arra már néhány, Nigériával foglalkozó külföldi szerző rámutatott, igaz az az állítás, hogy az importált fogyasztási cikkek krónikus hiánya következtében a második világháború alatt jó néhány hazai vállalkozói tulajdonban lévő kisméretű ipari konszern keletkezett. Különösen az élelmiszer-feldolgozás, a bőrgyártás és a textilgyártás területén bontakozott ki a hazai ipar. Az említett szerzők a második világháború éveitől számítják a nigériai üzleti elit felgyorsult növekedésének kezdetét.[1] Ebben az értelmezésben azonban akad néhány buktató. Lehetne azzal érvelni, hogy az új iparvállalatok megerősítették a hazai üzletemberek versenyképességét, abból a szempontból, hogy az utóbbiak olyan új szakképzett munkaerőt toboroztak, és kész-, valamint félkésztermékeik számára a nigériai piac azon részét szerezték meg, amelyet korábban teljes egészében külföldi cégek monopolizáltak. Az azonban már vitatható, hogy a jelentős tőkével rendelkező hazai üzletemberek száma és az ország gazdasági életében való részvételük a második világháborúban és az azt követő években lényegesen nőtt-e vagy sem. Először is úgy tűnhet, hogy a hazai üzleti vállalkozókat azért a minimális haszonért, amelyre a gyáripari nyereségből való igen alacsony részesedésen keresztül tettek szert, óriási mértékben kompenzálta azoknak a hazai üzletembereknek a tönkremenetele, akik a háború előtti években a kereskedelem révén fejlődtek, amely a háború során hanyatlásnak indult és ingadozott.

Sőt, amikor a háború véget ért, és az ország külkereskedelme visszatért a rendes kerékvágásba, a nagy külföldi vállalatok minden különösebb nehézség nélkül visszaszerezték azokat a javakat, amelyektől a háború alatt a hazai üzletemberek megfosztották őket. Egyértelműen ezt igazolja az a tény is, hogy e kezdetleges hazai iparágak közül többnek le kellett állnia vagy veszteséggel kellett tovább dolgoznia, hiszen rossz minőségű termékeikkel nem versenyezhettek hatékonyan a külföldi cégek által az országba behozott olcsóbb és jobb minőségű cikkekkel. Azoknak a nigériai tulajdonban lévő bankoknak a katasztrofális sorsa, amelyek az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején keletkeztek, és ugyanolyan gyorsan és kaotikus módon mentek tönkre, ahogyan létrejöttek (az egyik szövetségi kormány egy vezető tisztviselője úgy jellemezte e bankokat, mint „gomba módra szaporodó intézményeket, üres ablakok feletti cégtáblával”)[2], újabb bizonyíték arra, hogy a nigériai kereskedelmi vállalatok nem rendelkeztek rendszeres nyereséggel a második világháborúban. Bár e bankok jó néhányának hirtelen bekövetkezett prosperálásában és bukásában lényeges szerepet játszottak a tisztességtelen, spekulatív vállalkozások, legtöbbjüket nyilvánvalóan az ösztönözte, hogy megtörjék a külföldi bankintézmények monopóliumát, s ezzel liberalizálják a hazai üzletembereknek nyújtott hitellehetőségeket, annak érdekében, hogy a háború végét kísérő új üzleti lehetőségek kihasználhatók legyenek. Még a legbecsületesebb és leghatékonyabb bankok közül is elsősorban azért ment tönkre néhány, mert nem rendelkezett elegendő tőkével, megfelelő tapasztalattal és műszaki know-howval a komplex bankügyletek irányításában, és mert szembekerült a (hitelek odaítélésében a hazai vállalkozókkal szembeni megkülönböztető magatartásáról közismert) két hatalmas brit monopolbank intézményeinek öldöklő versenyével — mindez a hazai üzleti közösség tartós gyengeségét jelzi.[3]

Következésképpen 1952. fontos fordulópontot jelentett a nigériai üzleti elit sorsában, amely nemcsak az ebben az évben létrehozott többségi afrikai kormányban tett szert jelentős képviseletre, hanem növekvő szerepet játszott minden későbbi nigériai kormányban és a kormányokat irányító fő politikai pártokban is. Minden kormánypárt — „a szabad vállalkozás” gazdasági rendszere mellett állást foglalva — eszközül használta mind a régiókban, mind a centrumban a pénzügyi politika feletti fokozottabb ellenőrzést ahhoz, hogy kedvező feltételeket teremtsen azon nigériai, tőkével rendelkező osztály fejlődése számára, amely várhatóan nem lesz politikailag hálátlan, vagy hűtlen jótevőivel szemben. Két közgazdász, S. P. Schatz és S. I. Edokpagi, a nigériai üzletemberek gazdasági magatartásáról szóló tanulmányukban, amelyet Nyugat-Nigériában (tehát abban az országrészben, amely nagyjából még ma is jól reprezentálja az egész országot) gyűjtött adatok alapján írtak, a következő, empirikusan is teljes mértékben alátámasztható észrevételt teszik: „A nigériai gazdaságpolitika alapvető jellemvonása az a törekvés, hogy a gazdaságot a nigériai magánvállalkozások támogatásával fejlessze. Ennek érdekében a tartományi és szövetségi kormányok többféle módszert találtak ki. Ilyenek a különféle adókedvezmények, műszaki és irányítási tanácsadás és segélynyújtás, ipari tőke, állami támogatás, hitelfolyósítás stb.[4]

Ez a megállapítás azonban nem jelenti azt, hogy a különböző nigériai kormányoknak érdekében állt volna minden Nigérián belüli magánvállalkozás diszkriminációmentes támogatása. Éppen ellenkezőleg, mint ahogy a két szerző is világosan kimutatja, az üzleti tevékenységet támogató állami segélyek elosztása, erősen diszkriminatív módon, azt a célt szolgálta, hogy előnyben részesítsék a kormánypártok kiemelkedő üzletembereit, vagy a kormány oldalára csábítsanak politikailag befolyásos üzletembereket. A politikailag jelentéktelennek számító üzletemberek köre, amely durván 76 százalékot jelentett, vagy csak nagyon nehezen jutott ezekhez a segélyekhez (protekció, a törvényes eljárások figyelmen kívül hagyása, megvesztegetés és korrupció a tisztviselők között, bürokrácia és a kooperáció hiánya, amely főleg nehézségeiket jellemezte), vagy egyáltalán nem tudott az állami segélyprogramok létezéséről.[5] Lényegében megerősíti ezt az értékelést a politikailag bennfentesnek számító S. G. Ikoku, aki a kelet-nigériai ellenzék vezetője, és Nyugat-Nigéria kormánypártjának vezető tagja volt. Azt állítja, hogy a nigériai vállalkozók „privilegizált csoportja” jórészt azoknak „a kormányoknak a támogatása révén (kölcsönök, szerződések, bankhitelek stb.) jöhetett létre, amelyekhez ezen vállalkozók csatlakoztak”.[6]

Az állami szerződések esete például egyértelműen megmutatta a politikailag befolyásos nigériai üzletemberek azon törekvését, hogy hasznot húzzanak a gazdaság eme új forrásából, és a különböző törvényhozó testületekben ülő képviselőiken keresztül arra kényszerítsék a kormányt, hogy növelje részesedésüket az állami szerződésekből. A szövetségi képviselőházban 1957-től 1962-ig uralkodó közvélemény felfedte az üzleti elit harcának intenzitását és a szövetségi kormány növekvő igyekezetét, hogy lecsendesítse őket. A szövetségi képviselőház 1957 márciu[illegible] ülésszaka példátlan hevességű támadásnak volt tanúja, amely a k[illegible]ynak

— a szerződések odaítélésében — a nigériaiakkal szemben a levantei üzletemberek javára megnyilvánuló diszkriminációja és a levanteiek tisztességtelen és homályos üzleti tevékenysége ellen irányult. E. O. Omolodun (Akciócsoport) és L. P. Ojukwun (NCNC) képviselők sürgették, hogy a kormány zárja ki a külföldi cégeket a szállítási szerződésekből. S. L. Akintola pártelnök (az Akciócsoport Ellenzék vezetője) azt követelte, hogy a fontosabb polgári szerződéseket a hazai vállalkozóknak ítéljék oda, mégpedig ugyanazon feltételek mellett, mint levantei társaiknak, míg R. A. Fani-Kayode (Akciócsoport) és Maitama Sule (NPC) azzal támasztották alá ezeket a követeléseket, hogy csatlakoztak a szíriai és libanoni vállalkozók nigériai monopolista tevékenysége elleni vádhadjárat fiesztájához.[7] Az, hogy a kormányt aggasztották ezek a kritikák, tükröződik a munkaügyi miniszter, Alhaji Muhammadu Inuwa Wadának a kormány álláspontját magyarázó kétségbeesett kísérletében: „A szerződéseket A-tól G-ig különböző kategóriákba sorolják. Az A kategória 500-tól 3000 fontig terjed, a G 100 000 font feletti összeget foglal magában. A szövetségi kormánynál 182 afrikai vállalkozót és 25 expatriáló vállalkozót vettünk nyilvántartásba. A 182 afrikai vállalkozóból 100-at az A kategóriába jegyeztünk be. A probléma az, hogy a szövetségi munkaügyi minisztériumnak nem sok dolga akad az ‚A' kategórián belül... Most, Uram, szeretnék megadni néhány nagyon érdekes adatot. 1954—55-ben 12 szerződést engedtek át afrikai vállalkozóknak, 138 600 font értékben, múlt évben pedig, amelyért magam vállalok bizonyos fokú felelősséget, 1956—57-ben 31 szerződést ítéltek afrikai vállalkozóknak, 440 782 font értékben."[8]

Egyértelmű bizonyíték van rá, hogy a szövetségi törvényhozáson belüli és kívüli hazai üzleti érdekeket nem elégítette ki ez a hivatalos magyarázat. Ezért egyre nagyobb nyomás nehezedett a szövetségi kormányra, míg végül a munkaügyi miniszternek 1962 áprilisában áttekintő beszámolót kellett adnia a képviselőház előtt arról, hogy mit tett a kormány a megelőző időben a hazai vállalkozók támogatása érdekében. A miniszter büszkén jelentette ki, hogy egyetlen expatriáló vállalkozó sem tehetett ajánlatot 50 000 fontig terjedő szerződésre. Továbbá kijelentette, hogy „50 000 fonttól 100 000 fontig terjedő összeget felölelő szerződések esetén a nigériai vállalkozók kedvezményeket kapnak. Ha a hazai vállalkozóknak expatriáló felekkel kell versenyezniük, és a nigériai és az expatriáló szállítók ajánlati árai közötti különbség nem halad meg egy meghatározott százalékot, a szerződést a nigériai vállalkozók kapják. A megadott százalék 2 és fél és 5 között mozog. Csupán a legmagasabb kategóriákban, tehát 100 000 fontot meghaladó szerződések esetében érezzük, hogy kedvezmények nélküli versenyt kell biztosítanunk mindenki számára."[9]

A munkaügyi miniszter beszámolója részben a hazai vállalkozók számára elérhető tőkeforrások és expatriáló ellenfeleikkel szemben versenyképességük terén 1957 és 1962 között végbement robbanásszerű növekedésnek az elismerését jelentette. Másrészt a miniszter biztosítani akarta hallgatóságát a kormánynak a növekedéshez való hozzájárulásáról, és ama elhatározásáról, hogy a jövőben is segíteni szándékozik a hazai vállalkozók ügyét.

A szerződésekhez hasonlóan, a beszerző ügynökök engedélyeit — amelyeket a különböző nigériai kormányok ellenőrzése alatt álló értékesítési egyesületek az ország elsődleges fontosságú exporttermékeivel, tehát a kakaóval, földimogyoróval, pálmatermékekkel és gyapottal nagy mennyiségben kereskedő üzletemberek számára bocsátanak ki —, a kormányok arra használták fel, hogy a kormánypárti üzletemberekből egyre jelentősebb magot alakítsanak ki. 1952 előtt ezt a jövedelmező üzleti tevékenységet csaknem kizárólag a nagyobb európai és levantei cégek uralták, amelyeknél — csupán alügynökökként — hazai üzletemberek is működtek. 1952 után azonban a nigériai üzleti világnak és a tartományi és szövetségi kormányok üzleti képviselőinek nyomására az afrikai vállalkozók fokozatosan kiszorították a külföldieket az értékesítési egyesületek engedéllyel rendelkező beszerző ügynökeinek posztjából. Az 1960-as évek elejére a külföldi beszerző ügynököknek csupán egy kisebb csoportja tartotta meg pozícióját a nigériaiakkal szemben. Még abban az Észak-Nigériában is, amelyet naivan a nigériai kolonializmus utolsó bástyájának tartottak, a Földimogyorót Értékesítő Egyesület által kibocsátott 65 engedélyből 1962-re 44 már nigériai cégek kezében volt. Kétségtelen, hogy az állami kölcsönökhöz és szerződésekhez hasonlóan a beszerző ügynökök engedélyét is változatlanul a különböző kormányok megbízható és lojális támogatói kapták.

Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy az állami pártfogás biztosítása a párt támogatói számára meghatározott kötelezettségekkel járt: jelentős mértékben hozzá kellett járulniuk a párt pénzügyi alapjához, gazdagságukat és befolyásukat fel kellett használniuk arra, hogy pártjuk támogatására mozgósítsanak, és rendíthetetlen lojalitást kellett tanúsítaniuk a párt vezetőségével szemben. Ha valaki nem tette magáévá ezt a magatartást, egy csapásra elveszítette a kormány védnökségét. Ennek klasszikus példája L. N. Obioh-nak, Kelet-Nigéria gazdag termékértékesítő ügynökének, az NCNC egyik vezető tagjának esete, aki K. O. Mbadiwéhez és más „rebellisekhez" csatlakozott, akik 1958-ban megkísérelték kiszorítani Nnamdi Azikiwét az NCNC vezetőségéből és a kelet-nigériai kormányból. A *puccs* nem sikerült, és alighogy Azikiwe végigjárta választókerületeit és megerősítette helyzetét, kormánya egyik legelső lépése az volt, hogy bevonta Obioha ügynöki engedélyét. Addig nem is kapta vissza, ameddig Mbadiwével együtt végül 1961-ben ki nem békültek Azikiwével. 1965-ben tanulságos riportot készítettem egy vagyonos, fiatal hazai üzletemberrel, aki gyógyszerészeti termékekkel kereskedett és az állami kórházak és rendelőintézetek fő szállítójaként működött. Arra a kérdésre, hogy a párt politikai megfontolásai általában keresztezik-e az állam tevékenységét a hazai üzletemberek támogatásában, szokatlan őszinteséggel válaszolt: „A politikai beavatkozás elkerülhetetlen, a kormánnyal való szembeszállás pedig olyan luxus, amelyet egyetlen kapitalista közösségen belül élő nagy üzletember sem élvezhet anélkül, hogy katasztrófális következményekkel ne járna saját érdekei szempontjából.”[10]

Minden nigériai kormány óriási jutalmakat biztosító, kényelmes állásokat is osztott támogatóinak, s ezzel megadta számukra az egyetlen lehetőséget, hogy közköltségen halmozzanak fel beruházható tőkét egy olyan országban, ahol a tőke általában ritka árunak számított. Hogy a „fiúknak állást” teremtsen (hétköznapi nyelven szólva), a kormány egy sor olyan állami vállalatot alapított, amelyek legtöbbje hatalmas deficittel működött, és alig, vagy egyáltalán nem járult hozzá a nemzetgazdaság növekedéséhez. A hatóságok nem törődtek azzal, hogy a vállalatok irányítására kinevezett vezetők és vezetőtestületi tagok nem rendelkeztek sem megfelelő képzettséggel, sem tapasztalattal ahhoz, hogy megértsék és végre is hajtsák azt, amit elvárnak tőlük. A Nigériai Nemzeti Sajtó, az előző kormány újságjainak, a Morning Postnak és a Sunday Postnak a kiadói jó példát szolgáltattak ezen állami vállalatok haszontalanságára, valamint irányítóik felelőtlenségére, és pénzsóvárgására. Amikor 1962 áprilisában T. O. S. Bensont, a szövetségi tájékoztatásügyi minisztert megkérdezte a képviselőház egyik NCNC-párti tagja, hogy milyenek voltak a Nemzeti Sajtónál az igazgatói fizetések (abban az időben, amikor állandóan ismétlődő, hatalmas deficitet kellett elkönyvelnie), csak mentegetőzve és hosszú szószaporítással tudott válaszolni: „A minisztertanács úgy határozott, hogy az igazgatók fizetése évi 600 font legyen, az elnöké és a vezérigazgatóé 3000 font, 600 font járadékkal, plusz ingyen ház, villany, víz és a vállalati autók használata... A korlátolt felelősségű vállalat alapszabályainak 71. záradéka alapján az igazgatóknak jogukban áll saját jutalmukat megállapítani és egy 1961 decemberében tartott közgyűlésen elhatározták, hogy ezt évi 1000 fontra emelik. Mindez anélkül történt, hogy velem előzőleg konzultáltak volna. Jelenleg nagy figyelemmel vizsgáljuk a sajtó ügyeit.”[11]

1964-ben R. A. Njoku, az akkori szövetségi szállításügyi miniszter, aki a Nigériai Vasúttársaságért közvetlenül vállalt felelősséget, megcáfolhatatlan bizonyítékát szolgáltatta annak, hogy a nigériai politikai döntést hozók többnyire olyan prédának tekintették az állami vállalatok vezetőségébe történő kinevezéseket, amelyet a lojális etnikai és párttámogatók közt szétoszthatnak. Amikor bátyjának, Bernard Njokunak a Nigériai Vasúttársaság vezetőségébe való kinevezése után nepotizmussal vádolták, olyasmivel védekezett, amit egyetlen nem nigériai közéleti személyiség sem engedhetett volna meg magának: „Njoku (miniszter bátyja szerint) nem csupán a párt oszlopos tagja, hanem kiváló, befolyásos és gazdag ember is... nemcsak az Agbala fióküzlet elnöke volt, hanem Owerri kerületben az NCNC választó testületének elnöke is. Az NCNC nemzeti elnökének választó bizottságát házában szállásolta el az 1953—

54-es általános választások során. Bernard Njoku az Orattai Községi Egyesületnek, lagosi tartózkodása alatt pedig az Owerri Kerületi Egyesületnek volt elnöke."[12]

Külföldi cégek hozzájárulása a hazai üzleti elit növekedéséhez

A politikai hatalmi egyensúlyban 1952-től a nigériaiak javára bekövetkező fokozatos változásokban fontos szerepet játszott az üzleti tevékenységet folytató nigériai uralkodó elit gyors növekedésének egy további tényezője. Ez pedig a Nigériában alapított nagy külföldi kereskedelmi konszernek azon erősödő törekvése, hogy a befolyásos nigériai üzletemberekkel gyümölcsöző kooperáció alapján együttműködjenek. A függetlenség közeledtével a külföldi konszernek hamar belátták, hogy az ország legjövedelmezőbb üzleti területeiről kiszorított nigériaiakkal szembeni eddigi politikájuk eredménytelen. Kezdték felismerni, hogy a nigériai függetlenség kivívása után üzleti tevékenységük továbbfolytatásához szükségük van mindarra a jóindulatra, amely a nigériai politikai döntéshozók (akik elméletileg betilthatták volna, vagy törvényes úton behatárolhatták volna működési területüket) körében elérhető. A külföldi kereskedelmi konszernek nagyfokú éleslátást tanúsítottak a vállalkozó szellemű nigériai uralkodó elit számos tagjának körében jelentkező, erősödő üzleti ambíciók és a meggazdagodás utáni vágy identifikálásában, és ügyesen támogatták ezeket az ambíciókat azáltal, hogy üzleti együttműködésre léptek sok olyan politikailag befolyásos nigériaival, akiknek aktív támogatást és védelmet az általuk korábban monopolizált profit — bár csekély — részének átengedésével próbálták elérni. A fontosabb külföldi és hazai kereskedelmi vállalkozók közötti fokozott együttműködés a következő formákban realizálódott. Az 1950-es, 60-as években szokássá vált, hogy „a Nigériában működő külföldi vállalatok tiszteletbeli igazgatóivá" nigériaiakat nevezzenek ki, hogy „a politikai életben elfoglalt pozícióikat a vállalat érdekeinek támogatására felhasználhassák".[13] Ezeket a „porhintésre" felhasznált nigériaiakat csak óriási, meg nem érdemelt igazgatói járandóságuk felvétele érdekelte. Továbbá, mivel mit sem törődtek azzal, hogy a külföldi vállalatok milyen görbe utakon jártak, és semmi komoly érdeklődést nem tanúsítottak a nemzet jóléte iránt, ezek a bábuigazgatók készséges eszközökké váltak az őket fizetők kezében. Alapos oka volt annak, hogy néhány politikai bennfentest egyre jobban aggasztottak a nigériai üzletemberek „megvételének" okos módszeréből származó feltétlenül káros következmények. Nwafor Orizu szenátor például így panaszkodott a nigériai szenátus 1961 márciusában tartott vitáján: „Most az a tendencia ervényesül, hogy minden vállalatot nigériainak hívnak. Tehát kineveznek egy külső személyt, egy nigériait, egyetlen bolondot, akinek nagy fizetést biztosítanak, és így máris nigériainak nevezik a vállalatot. Ennek az embernek semmi köze sincs a vállalathoz."[14]

Egy másik jól ismert utat jelentett a külföldi vállalatok számára a politikailag befolyásos nigériai üzletemberek jóindulatának megnyerésére, hogy azok házait rendkívül magas díjért kibérelték. Nem volt szokatlan, hogy a hazai földbirtokosok 3—5 évi bérleti díjat előre elkérjenek és meg is kapjanak, amely olyan jelentős összegű tőkét tett ki, hogy azt az önmagát megsokszorozó hatás elérése érdekében rögtön reinvesztálhatták. Ezek a nigériai üzletemberek, akik közül néhányan a kormányban töltöttek be állást, meg is gazdagodtak azáltal, hogy ugyanennek a kormánynak elképesztően magas árakon bérbe adták vagy eladták saját házaikat, melyeket külföldi barátaik pénzügyi támogatásával építettek a kormány számára. Jaja Wachuku például 1957. március 16-án egy képviselőházi vitán konkrét példát hozott fel az ilyen tisztességtelen ügyletekre, hogy figyelmeztesse a kormányt, „meg kell szüntetni az ingatlantulajdonosok panamáit, a felháborítóan magas díjakon történő házkiadásokat.[15] Három évvel később dr. Chike Obi, a képviselőházban tartott beszédében, amelyért kizárták a parlamenti pártcsoportból, feltárt két botrányos ügyletet, amelyben a szövetségi kormány két lagoszi házat vásárolt óriási összegért. Az egyik épületet (Oroszlán Ház), amely most a nigériai rendőrség lagoszi állami központjának ad otthont, egy szövetségi minisztertől vásárolták 120 000 fontért. A másikat tiltott áron vették egy üzletembertől 381 000 fontért.[16] Míg az 1950-es évek elejéig a Nigériában működő két brit bankház csak meglehetősen vonakodva nyújtott hitelt hazai üzletemberek számára, és többletét rendszeresen londoni[17] székhelyére repatriálta, a függetlenség közeledtével mindkettő megtanulta, hogy ha nem nyeri meg a politikailag befolyásos üzletemberek jóindulatát, nem folytathatja profitáló és biztonságos tevékenységét. Ezért a brit bankok liberalizálták a magas pozíciójú nigériai vállalkozóknak nyújtott kölcsönök feltételeit. S. O. Sonibare volt elnök, az Akciócsoport igen befolyásos tagja például rengeteget profitált ezeknek a bankoknak közvetlenül a függetlenség kivívása előtt megváltozott, nagylelkű magatartásából. Sonibare bevallása szerint (1962-ben) 250 000 fontra rúgott az a Nigéria két óriási bankjától kapott kölcsön, amelyet Lagos külvárosában fekvő mesés lakótelepek (Soni Beruházási Javak Rt.) felépítésére használt.[18]

A nagy külföldi cégek és a nigériai üzleti elit közötti erősödő bizalom révén a külföldi cégek egyre inkább hajlottak arra, hogy jó politikusi képességekkel rendelkező nigériai üzletembereket nevezzenek ki összekötőknek az állami szerződések megkötéséhez, alvállalkozóknak a nagyobb állami szerződések kivitelezéséhez, valamint képviselőknek és ügynököknek az anyaországi vállalatok számára. Ez alatt az időszak alatt a biztosítás, a kiskereskedelem és a gyáripar területén is megnőtt a külföldi és a belföldi vállalkozók közötti üzleti társulások száma. Ezek a társulások kétségkívül pénzügyi hasznot hajtottak a nigériai üzletemberek számára, akik belenyugodtak abba, hogy külföldi feletteseik alárendeltjeiként folytassák tevékenységüket, de segítették is a külföldi vállalatokat abban, hogy törvényesen zöld utat kapjanak, és védték őket a nigériai gazdaságban elfoglalt kivételes helyzetükben.

Dekolonizáció, valamint az uralkodó elit fontos csoportjának — a technokratáknak — a kialakulása

A nigériai technokraták — közigazgatási, irányítási technokraták és a különböző szakképzett káderek, akik közül sokan kulcspozícióval rendelkeztek a döntéshozatalban — száma és tőkeereje is nagymértékben megnőtt 1952 után, amikor a népképviseleti kormány megszületett Nigériában. Bár állami alkalmazásuk miatt a legtöbbjük nem foglalkozhatott közvetlenül politikával, a politikai döntések egész sora — vagy ezek hiánya — igen nagy jelentőséggel bírt a nigériai uralkodó elit e csoportjának kifejlődésében.

A pontosabb kifejezés hiányában általam tecnokratáknak nevezettek számbeli növekedésében talán az volt a döntő tényező, hogy az 1952 utáni kormányok az oktatási lehetőségek kiterjesztésére nagy hangsúlyt fektettek. Nyugat-Nigéria Akciócsoport-kormányának például 1952-ben drasztikus változtatásokat kellett végrehajtania az első költségvetésben, amelyet a gyarmati tisztviselőktől örökölt, hogy 80 000 fontot biztosíthasson 200 — az angol és amerikai egyetemekre, valamint az Ibadani Egyetemi Kollégiumra szóló — ösztöndíj alapítására. Ezzel szemben az eredeti gyarmati költségvetésben egyetlen ösztöndíjra sem volt keret.[19] Az összes nigériai kormány megtette ezt a lépést, amelynek eredményeképpen 1958-ra — egy hatéves időszak alatt — mérhetetlenül többet értek el az oktatás fejlesztésében, mint az 1952-t megelőző hatékony gyarmati uralom 40 éve alatt.[20] Az oktatási fejlesztés felgyorsult ütemének másik fokmérője az oktatás javára történt jelentős eltolódás a közkiadásokon belül. A gyarmati kormány által 1951—52-ben az oktatásba fektetett rekordösszeggel, a szánalmasan alacsony 8 324 000 fonttal szemben a nigériai kormányok 1962—63-ban együttesen 27 348 000 fontot invesztáltak az oktatásba.[21] A szakmai és a felsőoktatás is új lendületet kapott, különösen az 1960-as években, miután engedélyezték két szövetségi felmérési bizottság — a Harbison és az Ashby Bizottság — két jelentésének publikálását, amelyek a felső- és középfokú képzettséggel rendelkező munkaerő iránti szükségletet mérték fel. Míg Nigéria egyetlen egyetemére, az Ibadan Egyetemre beiratkozottak száma az 1948-as 200-ról 1959-re 1024-re nőtt, 1963-ra már négy új egyetemen folyt az oktatás, és az öt egyetemre beiratkozott diákok összlétszáma elérte az 5148-at (ez négy év alatt több mint 500 százalékos növekedés!)[22], akiknek túlnyomó többsége csupán ösztöndíjból tarthatta fenn magát az egyetemen.

Az oktatási lehetőségek nigériai politikai döntéshozók által biztosított gyors növekedésének közvetlen következménye, gyakran ösztönzője, az a mindent háttérbe szorító nigérianizációs politika, amelyet az 1960-as évek elején a közvélemény erős nyomására a különböző nigériai kormányok folytattak. Így a rengeteg nehézségekkel szembekerülő nigérianizáció évtizede alatt sok olyan fiatal nigériai, aki kihasználta az új felső- és szakoktatási lehetőségeket, szinte egyik napról a másikra az állami és állami jellegű alkalmazás, a kereskedelem magas posztjaiba, és olyan állásokba emelkedett, amelyeket korábban szinte kizárólag expatriáló angolok uraltak. Az azonban sokkal fontosabb, hogy ezeknek az (ahogyan a gyarmati közigazgatás aranykorában közismerten hívták őket) „európai állások"-nak az új betöltői egy az egyben örökölték az eredetileg az expatriáló hivatalnokoknak szánt fizetéseket és járandóságokat, amelyek az országban uralkodó szegénységhez mérten túlzott mértékűek és irreálisak voltak, és az ország társadalmi és gazdasági egyensúlyát potenciálisan megbontották. Azt, hogy milyen kiváltságos helyzetet teremtett a gyarmati bérstruktúra e magas rangú „vezető állású" emberek számára, megvilágítja az a tény, hogy e tisztviselők egyre nagyobb hányadát képezik azoknak a nigériaiaknak, akik a nagy városközpontokban fontos „pénzforgató" ingatlanspekulációkkal foglalkoznak, és különböző kereskedelmi, valamint ipari vállalatokba ruházzák tőkéjüket.

Sőt, mivel a kormány nem törődött a nigériai néptömegek jólétével, ez lehetővé tette néhány nigériai számára, hogy a védtelen egyszerű embereket szabadon kizsákmányolja és ennek révén meggazdagodjon. Ebben a tekintetben a gyakorló orvosok és a jogászok a legvétkesebbek. Még az állami kórházakban dolgozó, és a világ minden mércéje szerint is igen jól megfizetett orvosok is gyakran folytattak magánpraxist, amelynek során állami gyógyszereket használtak, és privát betegeik kezelését is hivatalos munkaidejük alatt végezték. Előfordult, hogy ezek az állami alkalmazásban álló orvosok szándékosan irányították az állami kórházakba jelentkező betegeket magánrendelőikbe; s ha valamelyik beteg nem tett eleget kívánságuknak, megtagadták az orvosi kezelést. A szövetségi képviselőház 1962 áprilisában tartott vitáján, amikor több képviselő komolyan bírálta az állami alkalmazásban álló orvosok törvénysértő cselekedeteit és kérte, hogy alapos vizsgálatnak vessék alá magatartásukat, fény derült arra, hogy a szövetségi kormány nemcsak hogy tudott e cselekedetekről, de feltett szándéka volt, hogy egy elferdített pragmatizmus alapján továbbra is elnézze ezeket. Dr. M. A Majekodunmi egészségügyi miniszter — megelőzően maga is állami alkalmazásban álló gyakorló orvos —, a parlamenti képviselő bírálatára ezt válaszolta: „Hallunk protekcióról, különböző törvénysértő cselekedetekről stb.. De szeretném emlékeztetni a tisztelt tagokat, hogy azok a nők és férfiak, akik az orvosi szolgálatot ellátják, éppolyan emberi gyengeséggel küzdő lények, mint a Ház bármely tagja. Nigériaiak ők is, akárcsak mi magunk, akik semmivel sem rendelkeznek több vagy kevesebb erkölcsi értékkel vagy tulajdonsággal, mint akármelyik nigériai. Az igazság az, hogy orvosi szolgáltatásaink jelenleg reménytelenül inadekvátak, s ha egy szolgáltatási cikk nem megfelelő, elkerülhetetlenül kiépül körülötte a feketepiac."[23]

Az állami alkalmazásban álló orvosok, ügyvédek, mérnökök, könyvelők stb. magánpraxisa gyakran biztosított adómentes jövedelmet hivatalos fizetésük mellett, fontos eszközzé vált a tőkeképzésben, és szabad utat biztosított a vagyonos osztályba történő bekerüléshez, amely gazdagsága révén jelentős befolyást gyakorolt a politikai döntéshozókra.

Az uralkodó elit szerepe és magatartásformája a nigériai politikai rendszerben

Általában egyetértés uralkodik abban a kérdésben, hogy Nigériában, és más afrikai országban is, az uralkodó elit nagyságát tekintve nem jelentős. Az azonban kétségtelen, hogy a nigériai elit szerepe az ország életének vizsgált időszakában jóval meghaladta számbeli erejét. A nyugaton képzett elit kiemelkedő helyet foglalt el az ország kormányzatában, a helyi államirányítási szinttől (kivéve talán a muzulmán emirátusokat) egészen a szövetségi szintig. Uralkodó szerepet játszott a nemzetgazdaság azon szektoraiban, amelyet a külföldi üzleti érdekek csak közvetlenül ellenőriztek, lényegében monopolizálta az összes döntéshozatali kulcspozíciót a regionális és a szövetségi bürokráciában, és szokatlanul nagy hatást gyakorolt az egész nemzet értékorientációjára.

A nigériai uralkodó elit fejlődésének egyik fő tendenciáját tagjai erősödő polgárosodásában jelölhetjük meg, amely maga után vonta a gazdaság és hatalom mániákus hajszolását. Sokan közülük elég tisztán láttak ahhoz, hogy felismerjék, az országban uralkodó általános szegénységre és a tőkehiányra való tekintettel feltétlenül szükséges a jó kapcsolat fenntartása az őket ellenőrző kormányokkal és pártokkal, ha azt akarták, hogy a gazdaság iránti vágyuk ne csak képzelgés maradjon. Döntő tényezőnek tartom ezt a felfogást annak megítélésében, hogy mi volt az oka a nigériai elit különböző rétegeiben tapasztalható túlfejlett politikai érzéknek. Az a lényegében üzleti magatartás, amely a nemzet ügyeivel kapcsolatban az elit legnagyobb részét jellemezte, azt jelentette, hogy az elit minden gondolata és terve annak szolgálatában állt, hogy minél jobban kihasználhassa a lakosság rendelkezésére álló anyagi erőforrásokat.

Ebben a szituációban a nigériai politikában nem volt helye az alkotó intellektualizmusnak vagy idealizmusnak. Közismert a nigériai uralkodó elitnek az életképes politikai elképzelések terén a vizsgált időszak alatt megnyilvánuló meddősége — tagjai közt az opportunizmus és a pragmatizmus volt általános irányadó.[24] Még azokban az egyetemi közösségekben is, ahol az eszmék és az idealizmus virágzását várhatnánk, a diákság tanulmányairól a diploma és az „étkezési jegyek" fogalmában gondolkoztak,[25] míg a tantestület tagjai főképpen a politikai előléptetésekkel, tengerentúli utazásokkal és üzleti spekulációkkal voltak elfoglalva. Bizonyos túlzással sok igazság van Stanislav Andreski megállapításában: „Még az afrikai egyetemi tanároknál is az a legszembetűnőbb tulajdonság, hogy sokkal inkább politikusok, mint értelmiségiek."[26]

A nigériai elit magatartása ezen tényezőjének megértéséhez egyetlen tárgyilagos út vezet, mégpedig ha e magatartást nem öröklöttnek, veleszületettnek tekintjük, hanem objektv társadalmi tények összetalálkozása eredményeként fogjuk fel. Az üzlet- vagy profitorientáció a közügyek irányában és ennek gyakorlati megnyilvánulásai (kleptokrácia, a kizsákmányoló nagy külföldi konszernekkel való összejátszás, a nemzet politikai kultúrájának etnolingvisztikai területekre történő szétesése) alapjában jellemezték egy olyan vegyes csoport osztályképződésének folyamatát, amely politikailag és gazdaságilag nagyon előnyös helyzetre tett szert, és megpróbált ebből az előnyös helyzetből minden lehetőt kicsikarni. Nagyon félrevezető lehetne például, ha a nigériai államigazgatás multietnikai jellege miatt elkerülhetetlennek tartanánk a nigériai uralkodó elit csoportjai között 1950 óta fennálló heves etnikai ellenségeskedést. Az igazság az, hogy ezeket az etnikai ellentéteket mesterségesen szították azok a politikai vezetők, akik mindenáron meg akarták szerezni maguknak a politika és a gazdaság meghatározott, különös szféráit. A három nagy politikai párt, az NPC, az NCNC és az Akciócsoport-NNDP vezetői, akik a tartományi kormányokat irányították és a szövetségi kormány feletti ellenőrzésért versenyeztek, elsősorban a kormány által biztosított hatalomhoz és vagyonhoz vezető utak monopolizálásával, és a potenciális vagy valóságos versenytársak kiszorításával törődtek. Így, amikor szokásuk szerint azonosnak kiáltották ki magánérdekeiket nemzetiségi csoportjaik objektív érdekeivel, tulajdonképpen nem tettek mást, mint saját érdekeik támogatására használták fel csoportjaik érzelmeit.[27] Egy olyan helyzetben, amikor a kétségbeesetten ambíciózus elit részesévé vált a (ritka) anyagi és szimbolikus erőforrások feletti többé-kevésbé állandó konfliktusnak, érthető, bár végül is bomlasztó hatású volt az a megoldás, amelyet az elit alkalmazott.[28] A nigériai uralkodó eliten belüli etnikai csoportokat annyira elszakították az etnikai kizárás politikájából származó saját haszonra való kilátások, hogy nem ismerték fel: ha addig folytatják ezt a politikát, ameddig az egész nigériai politikai rendszer meg nem bénul — ami 1962—67 közötti válságos években következett be —, még etnikai hatalmukat is elveszíthetik.

A kleptokrácia, vagyis az államnak őrei általi intézményesített kirablása — a nigériai politikai rendszer egészét átható jelenség — egy másik érthető, bár végzetes eszköze volt a hatalmi elit tagjai számára egyéni hatalomra és gazdagságra irányuló ambícióik kielégítésére. Kétségkívül voltak olyan anyagi és pszichológiai megfontolások, amelyek arra ösztönözték a magas pozíciójú nigériaiakat, hogy engedjenek a korrupció, a megvesztegetés és a sikkasztás, valamint az államkincstár kifosztása kísértésének. A vezető hatalmi elit tagjai a képzett és gazdag emberek első generációjába tartoztak, akik nagyon egyszerű paraszt- vagy munkáscsaládokból, és idegőrlő, elembertelenítő szegénységből származtak. Igy a rettenetes szegénységből és a szennyből kiemelkedve, pszichológiailag nem tudták egykedvűen mérlegelni annak a lehetőségét, hogy ők maguk vagy utódaik ugyanebbe a társadalmi helyzetbe visszakerüljenek. Szűklátókörűségük miatt nem látták, hogy a szegénységtől való beteges félelmük egyetlen gyógyszere a társadalmi szintű műszaki és gazdasági tervezés széles körű alkalmazása, amely országszerte megszüntette volna a szegénységet. Megoldásuk, mely végül is eredménytelen volt, minden eszközzel meggazdagodásukat szolgálta. Az elit sok tagjának közvetlen anyagi motivációi is voltak, amikor a kleptokráciának engedtek: a kiterjedt családjuk tagjaitól származó pénzügyi követelések, melyek a szegény rokonok gyermekei tandíjának, a ház fenntartásának és a háztartás költségeinek, sőt a szegény vagy a beteg családtagok öltöztetésének; a politikusok esetében pedig a választókerületekben levő befolyásos emberek megvesztegetésének formájában jelentkeztek, s mindez utal arra, hogy az elit sok tagja — még ha a világon a legjobb szándékú emberekről lenne is szó — törvényes jövedelméből nem folytathatott előkelő életet. Márpedig a nagystílű életvitel volt a vezető nigériai elit legfontosabb megkülönböztető vonása. Fényűző lakóházak, lenyűgöző luxusautók, pazar öltözékek, gazdag temetések, esküvők, keresztelők és partik tartoztak ahhoz a fényűzéshez, amelyet a tipikus nigériai „nagy ember" feltétlenül szükségesnek tartott a vezető szerepéhez illő közkeletű fenntartásához.

Egy olyan — szegénység sújtotta és gazdaságilag elmaradott — országban, mint Nigéria, szoros az összefüggés a politikai kormány törvényessége és azon képessége között, hogy tevékenységével meggyőzze a lakosságot arról, hogy tudja és akarja is képviselni a nép anyagi érdekeit. Ez a korreláció egyre kritikusabb a tömegkommunikációs eszközök elterjedésének napjaiban, amikor is a nép körében komoly válságot váltanak ki az elvárások. Akkor, amikor a világ többi lakosa életkörülményeinek növekvő ismeretében és az adott ország gazdasági elmaradottságát tekintve, egyre áthidalhatatlanabbá válik a szakadék aközött, amit a nép akar, és ami megvalósítható. A nigériai uralkodó elit tagjait még ilyen kétségbeejtő és potenciálisan feszült helyzetben sem a felismert önérdekből fakadó megfontolások vezették, ami a hivatali szolgálat idejét meghosszabbító elvek alkalmazására ösztönözte volna őket. Ellenkezőleg, ennek az elitnek a tagjai a nép követeléseivel szembeni érzéketlenségükről és csalhatatlansági komplexusukról voltak híresek — hiszen minden ellenzéki csoportot eltávolítandó árulóként kezeltek. Az északi tartományban minden ellenállásra (beleértve a kegyetlen bánásmódban részesített nem muzulmán és nem hausza-fulani kisebbségi elemeket) kegyetlen erőszak volt az állandó válasz. A keleti és a nyugati tartományokban az ugyanilyen ellenállásra pedig a demagógia és az erőszak kombinációja. A nigériai uralkodó elit és az ország tragédiája elsősorban abból származott, hogy a nigériai politikai döntéshozók annyira elmerültek az egyéni gazdagság és hatalom illúziójában, hogy nem vették észre azt a nyilvánvaló tényt: bármely államvezetésben azok tartják kezükben az igazi hatalmat, akik a gazdaság legfontosabb területeit irányítják. Mivel a nigériai gazdaság döntő irányítása az anyaországi kormányok által támogatott külföldi kereskedelmi konszernek kezében maradt, a nigériai hatalmi elit megfosztotta magát és az országot attól a hatalomtól és kezdeményezéstől, amely nélkül Nigériát sem gyorsan, sem hatásosan nem lehetett modernizálni. A balewai kormány gazdasági fejlesztési miniszterének, Waziri Ibrahimnak egy 1961-es képviselőházi vitán tett kijelentése jól jellemzi a nigériai uralkodó elit tragikus tehetetlenségét, vállalkozó szellemének és magabiztosságának hiányát. Waziri Ibrahim — miután bevallotta, hogy a gazdasági tervezés Nigériában az „imperialisták" igényeinek kielégítését célozta —, a reménytelenség és a megadás hatása alatt figyelmeztette a kormányt, hogy amennyiben drasztikus gazdasági változtatást kezdeményez, az „imperialisták" óriási propagandahadjáratot fognak indítani ellene.

Ha egy sajátos úton ténylegesen nekifognánk országunk gazdaságának megjavításához, azt mondanák ránk, hogy kommunisták vagyunk. El tudják érni, hogy minden lépésünket gyanúval kísérje az ország. Ha nem jár sikerrel a hamis propaganda, az, hogy minket mindenfélének elmondanak, ha nem tudják lerombolni népszerűségünket az ő győzelmük érdekében, akkor vérfürdőt rendezhetnek. Használhatnak mérget, vagy saját népünket fordíthatják ellennünk. Válogatás nélkül megtehetnek mindent.[29]

Egy olyan konstruktív és bátor megmozdulásra való felhívás, melyet Waziri Ibrahim kijelentésére tett R. A. Akinjide, a ház egyik tagja, és amely a menekülés egyetlen útját jelentette a bukás szelét megérző rezsim számára, úgy tűnt, hatástalan a kormányra és híveire. Akinjide így fejezte be kérését:

Nem elég kijelenteni, hogy ezek az emberek jelen vannak; félünk a vérontástól; kommunistáknak fognak nevezni bennünket. Ne féljünk ezektől a nevektől! Hívjanak csak bennünket, aminek akarnak! Ameddig kielégítjük országunk szegényeinek kívánságait és vágyait, biztos vagyok benne, hogy addig a kormánynak nincs mitől tartania.[30]

Így a nigériai uralkodó elit tagjai — miután féktelen egyéni ambícióik miatt az úgynevezett „imperialista" hatalmak bábuivá váltak — egy hatalmas alvilági bandához tartozó kisstílű bűnözőkhöz hasonlóan, halálosan féltek attól, hogy a nagyfőnökök brutálisan megtorolják, ha egyezkednek a néppel, a külföldi és hazai bandatagok fosztogatásainak tragikus áldozataival.[31] Ez indokolja a nigériai nép körében kitörő eufóriát, amely a polgári uralkodó elit 1966. januári összeomlását és a katonaság hatalomra jutását kísérte. De vajon valóban félreállították-e Nigériában a „régi" uralkodó elitet, vagy csak nyugodtan vár a polgári uralom 1976-os visszatérésére? Ha 1976-ban hatalomra jut, addigra már kiábrándul, vagy egyszerűen azt a vonalat folytatja, amelyet otthagyott? Milyen esélyeik vannak a katonai kormányzóknak egy új elit, vagy legalábbis egy új elit-mentalitás megteremtésére? E kérdések megválaszolása nem a történészek dolga, hanem a legmegfelelőbbek arra, hogy a társadalomtudósok és az ország jövőjével törődők elgondolkozzanak rajtuk.

Jegyzetek

1 L. N. Pribitkovszkij: *Nigeria v borbe za nyezaviszimoszty*, Moszkva, 1961, 41—43; V. Makarov: *Nigeria. Ekonomicseszkij cserk*, Moszkva, 1962, 119.

2 A. A. Ayida: „A critical analysis of banking trends in Nigeria", Conference proceedings of NISER, Ibadan, 1960, 30.

3 Szignifikáns, hogy az 1952 utáni időszakban az afrikai többségi kormányok az összeomlást túlélő három hazai bankba fektették tőkéik jelentős részét. Valójában mindhárom — az Afrikai Kontinentális Bank, a Nemzeti Bank és az Agbonmagbe Bank — jelenleg állami tulajdonban van.

4 S. P. Schatz—S. I. Edokpayi: „Economic attitudes of Nigerian businessmen". *Nigerian Journal of Economic and Social Studies*, Vol. 4, No. 3, 1962 november, 257.

5 Uo., 260—261.

6 S. G. Ikoku: *Nigeria for Nigerians: a study of contemporary Nigerian politics from a socialist point of view*, Lagos, 1963, 31.

7 Ld. H. R. D. 4/3/57, 1957/58, Vol. I, 102; H. R. D. 20/3/57, 1957/58, Vol. II. 563—573; H. R. D. 21/3/57, 1957/58, Vol. II, 594—596.

8 H. R. D. 21/3/57, 1957/58, Vol. II, 600.

9 H. R. D. 16/4/62, 1962/63, Vol. II, Col. 1846.

10 *West Africa*, 1962. március 24, 313.

11 H. R. D. 17/4/62, 1962/63, Vol. II, Col. 1860.

12 *Sunday Times* (Lagos), 1964. április 5.

13 S. G. Ikoku: Id. mű, 31.

14 Idézi H. L. Bretton: *Power and stability in Nigeria: the politics of decolonisation*, New York, 1962, 191; jegyzet.

15 H. R. D. 16/3/57, 1957/58, Vol. II, 456.

16 H. R. D. 6/4/60, 1960/61, Vol. II, col. 798.

17 W. Okefie Uzoaga: „Bank money in Nigeria, 1950—62", *Nigerian Journal of Economic and Social Studies*, Vol. 6, No. 1. 1964. március, 92—93; H. M. A. Onitiri: „The Central Bank of Nigerian and the problem of domestic monetary stability", Conference Proceedings of NISER, Ibadan, 1958, 84.

18 *Daily Times* (Lagos).

19 Obafemi Awolowo: *AWO an autobiography*, Cambridge, 1960, 49.

20 Míg 1947-ben az általános iskolákba járók száma egész Nigériában 609 353 volt, ez a szám 1958-ra 2 545 336-ra emelkedett (több mint 400%-os növekedés); a konzervatívabbnak számító északi régióban mintegy 300%-os növekedés volt

tapasztalható. Hasonló jelenségeket látunk a középiskolák összlétszáma esetében. Például a középiskolások összlétszáma az 1947-es 9908-ról 1958-ban 84 998-ra emelkedett, ami $850^{0}/_{0}$-os növekedésnek felel meg — Északon a növekedés $1600^{0}/_{0}$-os volt. Az adatok Otinti Nduka: *Western education and the Nigerian cultural background,* (Ibadan: Oxford University Press, 1964, 73, 74 és 127) című könyvéből származnak.

21 J. S. Coleman: *Nigeria, background to nationalism,* Berkeley, 1963, 126; *Statistics of Education in Nigeria,* Lagos, 1963, Series 1, III, 70.

22 Uo., 21.

23 H. R. D. 9/4/62, 1962/63, Vol. II, col. 1145; ld. még H. R. D. 10/4/62, 1962/63, Vol. II, col. 1275 ff.

24 Segun Osoba: *Ideological trends in the Nigerian national liberation movement and the problems of national identity, solidarity and motivation, 1934—1965: A preliminary assessment,* Ibadan, 1969, 26—38.

25 Richard L. Sklar: „Political science and national integration — a radical approach", *Journal of Modern African Studies,* Vol. 5, No. 1. 1967, amelyben a szerző úgy jellemzi a mai afrikai egyetemisták többségét, mint akik „elsősorban és mindenekelőtt állást keresnek, és akik jól fizetett magas státust biztosító, anyagilag kényelmes beosztásra vágynak".

26 Stanislav Andreski: *The African predicament: A study in the pathology of modernization,* London, 1969, 141.

27 Richard L. Sklar: „Contradictions in the Nigerian political system", *Journal of Modern African Studies,* Vol. 3, No. 2, 1965, 203.

28 Walter E. Stewart: „The study of constitutional law in the countries of the Third World", University of Ife, Ile-Ife, 1969 március; kézirat, 6.

29 H. R. D. 17/11/61, 1961/62, Vol. IV, col. 2987.

30 Uo., cols. 3028—3029.

31 Ld. erről D. G. Anglin: „Nigeria: political non-alignment and economic alignment", *Journal of Modern African Studies,* Vol. 2, No. 2, 1964, 263; C. S. Philips Jr.: *The development of Nigerian foreign policy,* Northwestern University Press, 1964, 144.

Bernard Magubane

Az osztálystruktúra fejlődése Afrikában

Ma már a „törzs" — politikai, gazdasági vagy földrajzi értelemben — nem azonos a társadalommal, annak csupán egy részét képezi. A törzsek — általában akaratuktól függetlenül — államok és birodalmak részeivé váltak, s ezeken belül rendszerint alárendelt helyet foglalnak el. Földjeik és munkásaik révén ezer szállal kötődnek a modern állam, sőt az egész világ piacgazdaságához. Olykor külső erőkkel kerülnek összeütközésbe, amelyek általában jelentősen befolyásolják struktúrájukat és jövőbeni fejlődésüket. (Barnett, 1973, 2.)

Nagy feladatra vállalkozunk, ha az afrikai osztálystruktúra fejlődését akarjuk nyomonkövetni, figyelembe véve, hogy a földrész milyen hosszú ideje áll kapcsolatban a világ többi részével. Ebből a szempontból nem jelent könnyebbséget az sem, hogy Afrika jelentős része hivatalosan már fölszabadult a gyarmati uralom alól. A társadalomkutatás terén azonban nem először találjuk szemben magunkat ezzel a módszertani problémával. Redfield a következő kérdést teszi föl (1960, 114): „Hogyan érzékeltessük egy kis közösség esetében, hogy ez közösség a közösségeken, s egész más egészeken belül?... Milyen módon foghatunk föl, s hogyan írhatunk le egy olyan egységet, amely egyrészt más egységek mellett létezik, másrészt a többi egység áthatja azt?"

Redfield azonban nem ad kielégítő választ. Az osztályokkal és az osztálystruktúrával foglalkozó tanulmányok többsége csupán a helyi problémákat elemzi, s megkerüli a világrendszer, s az ebből adódó strukturális viszonyok kérdését. Nem kisebb feladat előtt állunk, mint hogy megértsük a modern világ összefüggéseit, s a kapitalizmus mint világrendszer fejlődésmenetét.

A különböző társadalmak hódítás, uralom vagy rabszolgaság útján válnak a tőkés világrendszer részévé, majd ezt követi a leigázott társadalom társadalmi-gazdasági átalakítása; új termelési formákat vezetnek be, vagy a régieken keresztül folyik a kizsákmányolás. Az átalakítás alapvető célja az, hogy az adott társadalmat a terjeszkedő világgazdaság vérkeringésébe kapcsolják, s ennek a termelési rendszernek a részévé tegyék. Ezt követően általában tért hódít a gyarmatosító hatalom kultúrája is.

Milyen módon érthetjük meg a fent említett társadalmi viszonyokat? Hogyan válaszolhatjuk meg Redfield kérdését? Általánosabban fogalmazva: miképpen értelmezzük azt a tényt, hogy a domináns struktúra meghatározza az alárendelt struktúrát?

A „koloniális tőkés termelési mód" elmélete [colonial capitalist mode of production] tűnik számunkra legelfogadhatóbbnak, ha az egyes területek világrendszerbe integrálódását vizsgáljuk. E termelési mód definíciójánál először azon termelési módok szerkezetének és kombinációjának pontos formai és tartalmi meghatározásával kell kezdenünk, amelyek mint gyarmatok a kapitalizmus függvényének tekinthetők. Amennyiben a tőkés termelési mód uralma alá vonja a prekapitalista termelési módokat és saját szükségleteinek és működési rendjének megfelelően használja ki azok munkaerejét, vagyis ezeket a termelési módokat többé-kevésbé saját újratermelési gépezetének részeivé teszi, annyiban az osztályok problémájával találkoznak. Ám aligha létezik a társadalomtudományok területén még egy olyan elmélet, amely annyi torzuláson ment keresztül s annyi vitát váltott volna ki, mint az „osztály" fogalma. Mivel az osztály fogalma áll Marx politikai gazdaságtanának középpontjában is, ezért e fogalom mind politikai, mind tudományos értelemben gyanús maradt. Ennek okát nem nehéz meglelni: az osztályelmélet az emberiséget ma legjobban érintő kérdéssel foglalkozik — a források elosztásával a társadalmon belül, s az ebből következő hatalmi viszonyokkal. Ezért feltétlenül szükséges tisztázni, hogy tanulmányunkban milyen értelemben használjuk az osztály fogalmát.

Többféleképpen tehetünk különbséget a társadalomban élő egyének között: például nemzetiség, társadalmi helyzet, kor, nem, foglalkozás, iskolázottsági szint, jövedelem stb. tekintetében. Ily módon a népességet különböző társadalmi rétegekre bonthatjuk. A jelenkori polgári szociológia szerint az „osztály" a társadalmi rétegeződést leíró kategória, amelyet az egyes konkrét társadalmak esetén empirikusan határozhatunk meg. Ezek szerint az osztályok elemzésénél a kritériumok végtelenek, hiszen annyi szempont szerint képezhetünk csoportokat, ahány társadalom, illetve osztályozásukra szolgáló kritérium csak létezik.

A klasszikus szociológia művelői megértették, hogy az osztályviszonyok a politikai gazdaságtan tanulmányozása nélkül fölfedhetetlenek. Manapság a zavar részben az osztályfogalom ideologikus tagadásából származik, részben pedig abból, hogy a társadalmat a különböző akadémikus érdekeknek megfelelően szabdalják föl gazdasági, szociológiai és politikai dimenzióra. Így az „osztályokat" különbözőképpen szemlélik gazdasági, szociológiai és politikai értelemben, valamint státus- és presztízs-szempontból is. Ez a megosztottság azután odavezet, hogy a gazdasági rendszer természetét — az elszigetelt elmélet terminusain kívül — mással nem is igyekeznek megfejteni. Így az osztálystruktúra egésze elvész a részletekben. A polgári szociológusok az osztályt egyszerűen a társadalmi rétegeződés egyik aspektusának tekintik, oly módon, ahogyan azt az egyén érzékeli. A rétegek megkülönböztetésének kritériuma csupán mennyiségi és nem minőségi; a csúcson levők egyszerűen több forrás fölött rendelkeznek. Hogyan lehet elválasztani egymástól a szignifikáns és a nem szignifikáns megkülönböztetéseket? Azok a modellek, amelyek figyelmen kívül hagyják a politikai gazdaságtant, az osztályok meghatározásának legfőbb aspektusait — a kizsákmányolást, az osztályharcot és a forradalmat — sem veszik figyelembe. A valóság tanulmányozása helyett ebben az esetben felszínes empirizmussal van dolgunk.

Ennek nyomán fölmerül a kérdés, hogy milyen absztrakciós szinten tárgyalhatjuk az osztályok, és az afrikai osztálystruktúra problémáját. Afrika osztálystruktúrájának tanulmányozásakor használhatjuk-e például az absztrakt-deduktív módszert? Vagy alkalmazhatjuk-e Marx „fokozatos" megközelítési módszerét, amely szerint az absztrakttól lépésről lépésre kell haladnunk a konkrét felé, elhagyva a kezdeti egyszerűsítő feltételeket, s így az adott fogalmat egyre teljesebben magyarázhatjuk (Sweezy, 1942, 1.).

Az osztályokat nem tekinthetjük adottságnak, amelyekkel bizonyos társadalmak rendelkeznek, miközben mások — az elmaradottabbak — nélkülözik azt. A társadalmi osztályok a termelők és a termelést ellenőrző személyek közötti kapcsolatokat juttatják kifejezésre. Az afrikai társadalmi osztályok létének vagy nemlétének kérdését (vonatkozhat ez a múltra is) csak a gazdasági és társadalmi fejlődés tudományos elemzése alapján válaszolhatjuk meg. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi osztályokat nem lehet meghatározni csupán empirikus megfigyelés alapján, hanem csakis a társadalom alapját alkotó termelési viszonyok elméleti vizsgálata révén. Amint azt Marx leszögezi:

„Az első megválaszolandó kérdés: miből áll egy osztály? A válasz egy másik kérdésre adott válaszból következik: mitől képeznek a bérmunkások, a tőkések és a földbirtokosok három nagy osztályt?" (Idézi Dos Santos, 1970, 172). Más szóval az osztályok létének vagy nemlétének kérdésére a termelési mód elemzésével válaszolhatunk. Ennek érdekében fel kell oldanunk az osztállyá alakulás általános törvénye, és annak konkrét megjelenési formája között feszülő ellentmondást. Az osztályok elméletének teoretikus posztulátuma magába foglalja azokat a viszonyokat vagy viszonyulási módokat, amelyek meghatározzák egy adott termelési módon belül az egyének interakcióinak lehetőségét. (Dos Santos, 1970, 181). Cabral (1969, 77) szintén egyetért ezzel a megfogalmazással, és a következőket írja: „Azok, akik azt vallják, hogy a történelem mozgatórugója az osztályharc, ha többet tudnának az imperializmus által elnyomott gyarmati népekről, valószínűleg egyetértenének az állítás revíziójával is, hogy azt pontosítsuk és kiszélesítsük vonatkozási körét. Tulajdonképpen az emberiség egyetemes fejlődése, de még az egyes népek történelme folyamán sem beszélhetünk az osztályokról úgy, mint olyan általános és mindenhol egyidőben jelentkező fogalomról, amely minden csoportosulás egészére jellemző, de úgy sem, mint befejezett, tökéletes, egységes és spontán jelenségről. *Egy vagy néhány embercsoporton belül az osztályokat a termelőerők fejlődése, valamint a csoport által termelt vagy birtokolt javak jellemzői alapján határozhatjuk meg.* Vagyis az osztály társadalmi-gazdasági fogalmát legalább két alapvető és egymással összefüggő változó alkotja és fejleszti tovább — a termelőerők fejlettségi szintje és a termelőeszközök tulajdonformája."

Az utóbbi években több olyan tanulmány jelent meg (mint például Kuperé és Smithé, 1969), amely ezt a problémát az afrikai valóság „új típusú" elemzése kapcsán veti föl. Kuper és Smith nem fogadják el a posztkoloniális Afrika marxista osztályelemzésének alapvető kategóriáit, osztályelemzés helyett a társadalmi és/vagy kulturális pluralizmus fogalmát ajánlják.

Nyilvánvaló, hogy azok a polgári társadalomtudósok, akik Afrika esetében vitatják az osztályok elemzésének jogosságát, megfeledkeznek a gyarmati korszak politikai gazdaságtanáról és ezzel együtt azokról az osztályokról is, amelyeket e korszak hívott életre. A kulturális és/vagy társadalmi pluralizmus jelenlegi divatja tipikus példája annak, hogy miként kísérelnek meg különböző előregyártott modelleket az afrikai valóságra erőltetni. Azáltal, hogy a kulturális és/vagy a társadalmi pluralizmus a kulturális különbözőségekre összpontosít, egyszerűen kizárja annak az átfogó, történelmi vizsgálódásnak a lehetőségét, ami fényt deríthetne arra, hogy miért van a kulturális különbségeknek a gyarmati rendszerben ilyen kiemelkedő szerepük.

A polgári társadalomtudós az osztállyá válás általános törvénye és annak konkrét megjelenési formái között feszülő ellentétet nem a közvetítő elemek felkutatásával próbálja megoldani, hanem úgy, hogy a konkrétat közvetlenül azonosítja az absztrakttal. De mivel ez az út nem járható, a legtöbben vagy megtagadták e szabályt, vagy föloldhatatlan ellentmondással találták magukat szemben.

Ha létezik az afrikai társadalom tiszta „polgári felfogása", akkor azt Van den Berghe *Towards a Sociology of Africa* (1965) című esszéjében találhatjuk meg leginkább. Az afrikai társadalmak jegyeit az etnikai, nyelvi és kulturális jellemzők alapján határozza meg. Van den Berghe, jellemző módon, úgy írja le a pluralizmust, amelyet „az érték terén a konszenzus viszonylagos hiánya, a csoportok meglehetősen merev és világos elhatárolódása; a konfliktusok, vagy legalábbis a társadalmi rendszer különböző elemei közötti integritás és komplementaritás hiányanak nyomása, valamint a társadalom különböző szegmenseinek ugyanazon intézmények viszonylagos ismétlődése jellemez.”

A (társadalmi vagy kulturális) pluralizmus fogalmát legfőképpen azért éri bírálat, mert a közvetlen tapasztalatot abszolutizálja, mivel nem képes kimutatni viszonyát a létezési módokkal, valamint az azt meghatározó feltételekkel. Ez „empirista tudomány, amely az egyes adatoknak nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint a meghatározásoknak, s magát a totalitást annak megjelenési formáival vagy aspektusaival helyettesíti” (Dos Santos, 1970, 180). Úgy tűnik, ez esetben a társadalom lényege összekeveredik annak külső megjelenési formájával. Cohen (1972, 234) a „kulturális pluralizmus” leggyengébb pontját bírálja: „Végeredményben... a ‚kulturális pluralizmus’ a társadalmi konfliktusok, például az ‚osztálykonfliktus’ leegyszerűsítéséhez vezet, hiszen az osztálykonfliktus kapcsolódhat etnikai konfliktushoz, de attól, alapjában véve, mégis eltér. A kulturális determinizmus talaján állva azt sem lehet teljes határozottsággal megállapitani, hogy milyen körülmények közötü módosulnak vagy alakulnak át az etnikai vagy faji csoportok közötti uralmi viszonyok. Ennek felderítéséhez sokkal mélyebben kell megvizsgálnunk az adott társadalmi rendszeren belül kialakult termelési viszonyokat és a fogyasztást. Ezek a viszonyok... a kulturális csoportok közötti kapcsolatokkal összhangban lehetnek, kiegészíthetik azokat, de ellentétben is állhatnak velük.”

Szintén az osztályelemzés hiányára vagy annak megkerülésére hívja föl a figyelmet egy közelmúltban megjelent tanulmány (Kitching, 1972). A szerző szerint e helyzetet csak rontják azok az afrikai politikusok, akik nosztalgikusan emlegetik a múltbeli, prekapitalista és/vagy tradicionális afrikai társadalmakat jellemző közösségeket.

Ennek a tanulmánynak nem az az elsődleges célja, hogy érveket sorakoztasson föl a pluralisták ellen, vagy bebizonyítsa, esetükben miért olyan nyilvánvaló az osztályelemzés megkerülése. Célom néhány társadalom empirikus bázisa alapján bemutatni Afrikát mint a világrendszer részét (ld. Wallerstein, 1974), a földrész osztályviszonyainak fejlődését a kolonializmus korszakában és a függetlenség kivívása után. Véleményem szerint csupán az egyes országok történelmének, társadalmi-gazdasági és politikai aspektusainak tanulmányozása után, s mindenekelőtt a prekoloniális és a koloniális korszakban végbement társadalmi fejlődés szintjének ismeretében dönthetünk arról, hogy alkalmazhatjuk-e a marxista osztályelméletet a jelenlegi afrikai körülmények elemzésében.

Egyértelmű, hogy a mai Afrikában a nemzeti állam nem határozza meg az osztályokat. A világgazdaságba való bekapcsolódást követően lejátszódtak bizonyos strukturális változások, annak jeleként, hogy az afrikai társadalmak egy magasabb szintű rendszerrel kerültek kapcsolatba. Bármilyen osztályok is alakultak ki a betagozódást követően, nem az autonóm gazdaságok termelték ki azokat, hanem szerkezetük a világszintű osztálystruktúrához igazodott. A koloniális tőkés termelési mód nyújtotta fejlődési lehetőségek következtében a legtöbb afrikai ország osztálystruktúrája az anyaország osztálystruktúrájának torzított vagy megcsonkított változata.

Jelen tanulmányban a gyarmati és a független Afrika társadalmi osztályait a marxi elméleti keretek között kívánom elemezni. Feltételezem, hogy a tőkés termelési mód a gyarmati és az azt követő időkben is mindvégig uralkodó. Ez nem jelenti azt, hogy megfeledkezném az Afrika nagy részére jellemző prekapitalista osztálystruktúráról. Azonban — mint arról az alábbiakban részletesebben szó lesz —, a rabszolgaság, a hódítások, a gyarmatosítás és az imperializmus történelmi realitásai a leginkább relevánsak a mai Afrika osztálystruktúrájának megértése szempontjából.

A prekapitalista osztályok kialakulása és struktúrája

Országról országra és nemzedékről nemzedékre változtak azok a körülmények, amelyek között az afrikaiak létfenntartási eszközeiket termelték és elcserélték. A tradicionális faluközösségekben, amelyek a föld közösségi tulajdonán alapultak — s amelyeket valamilyen formában még a modern rurális Afrikában is fellelhetünk — viszonylag egyenlően osztották el a termékeket. A termelésben és az elosztásban bekövetkezett változások következtében egyes társadalmakban megindult a rétegeződés folyamata.

A közösségi termelési mód az afrikai társadalmi viszonyok egyik legrégibb rendszere. Jellemzői közé tartozott a termelőerők nagyon alacsony fejlettségi szintje, s az, hogy nem termeltek többletet. E „primitív" termelési mód viszonyai között az ember tehetetlen volt a természettel szemben, s ez volt az alapja a közösen végzett munkának, a föld kollektív tulajdonán alapuló kommunalisztikus társadalmi viszonyoknak, valamint a termékek meglehetősen egyenlő elosztásának is. Az ilyen típusú primitív és/vagy kommunalisztikus viszonyok Afrika bizonyos részein mindmáig fönnmaradtak, annak ellenére, hogy a kontinens az egyre terjeszkedő tőkésrendszer részévé vált (ld. Maquet, 1972, 113).

A föld magántulajdonának hiánya, amely több afrikai szocialistát megtévesztett, még nem jelntette azt, hogy Afrika a tőkés világrendszerbe való betagozódást megelőzően az egalitarianizmus eldorádója volt. Több társadalomban megindult az osztálytagozódás, ami a parasztok között kialakult tulajdonviszonyok egyenlőtlenségében nyilvánult meg. Kifejezésre jutott ez a tradicionális arisztokrácia megjelenésében is, amelynek kezén hatalmas állatállomány összpontosult. Jelentős nagyságú elkülönült csoportot alkottak, parancsnokaikkal az élen, a katonák is. Rodney (1972, 53) a következőket írja: „Az átmeneti időszakban az afrikai társadalmakat még kétségkívül a közösségi jegyek jellemezték, de néhány család, csoport vagy rokoni szövetség már kezdte magához ragadni a hatalmat. Ez nemcsak a földművelő, hanem az állattenyésztő közösségekre is áll. Sőt, az állatállomány még egyenlőtlenebbül oszlott meg, mint a föld, s azok a családok, akik a legnagyobb nyájakkal rendelkeztek, társadalmilag és politikailag uralkodó helyzetbe kerültek."

Az afrikai közösségi társadalom legfőbb alapját azonban a föld közös használata jelentette. Az afrikai faluközösségekben mindegyik család azon földterület hasznából élt, amelyet megművelt, amelyen állatait legeltette, vagy amelyen vadászott és gyűjtögetett. Az etnológusokat elsősorban éppen e fejlődés különböző szakaszai foglalkoztatják.

Az *African Political Systems* (1940) című esszégyűjteményben Fortes és Evans-Pritchard megkülönbözteti a „fej nélküli" [acephalous] társadalmakat — amelyek nem ismerték az intézményesített, központosított hatalmat — a központosított hatalmi struktúrával rendelkező társadaltól, vagyis a „primitív" államoktól. Kimutatták, hogy a „fej nélküli", vagy más néven „államszervezet nélküli" társadalmakban a politikai hatalmat, jobban mondva a politikai funkciókat a rokoni szövetségek között, vagyis olyan, egymással rokoni kapcsolatban álló csoportokon belül osztották fel, amelyek minden szinten behálózták az egész társadalmat. Ezekben a társadalmakban „szerephez" — beleértve a politikai és gazdasági szerepeket is —, csak rokoni kapcsolatok révén lehetett jutni (ld. Alavi, 1973, 33). A társadalmi munkamegosztás kiszélesedése és az osztályok kialakulása nyomán azonban megjelent az állam, ami a társadalomnak már meghatározott jelleget kölcsönzött. „A központosított hatalommal rendelkező társadalmakban, a primitív ‚államokban' a rokoni kötelékek hálója fölé a szerepek egy másfajta együttese, a királyok, tisztviselők és bírák kapcsolatának szövevénye került. Ezekben a társadalmakban a javakat és a hatalmat sajátosan osztották meg. Éppen ezért joggal feltételezhető, hogy szakadékok keletkeztek az egyes csoportok között." (Alavi, 1973, 33.)

Az „államszervezet nélküli" társadalom fogalma szerint a népre nem nehezedett semmiféle kormány hatalma, s a politikai egység fogalma nem terjedt túl a családon vagy a falun. Rodney (1972, 56) szerint: „Általánosságban azt mondhatjuk, hogy az államszervezet nélküli társadalmakat az afrikai társadalmi-politikai szervezetek régebbi formái közé sorolhatjuk, míg a nagy államok a kommunalizmustól gyakran a feudalizmus irányába való fejlődést képviselték."

Az afrikai társadalmak a tőkés világrendszerbe való bekapcsolódást megelőzően egyenlőtlen fejlődést mutatnak. A társadalmi megosztottság még nem kristályosodott ki teljes mértékben, s a változások általában lassú ütemben zajlottak. Még az erőteljesebben rétegezett társadalmakban is nehézkesen működtek a gyökeres társadalmi átalakulás belső mechanizmusai. Így az ellentéteket vagy helyileg oldották meg, vagy a megoldások az eredetitől nem sokban különböző, új társadalmi csoportosulások kialakulásához vezettek.

Gluckman valószínűleg nem látja ezt a dinamizmust, amikor a következőket írja (1964, 31): „A gazdagság ellenére, a szegények mindig hiányt szenvedtek élelemben; ugyanis a gazdagok érdeke az volt, hogy földek adományozása révén híveket szerezzenek maguknak, s azokat állatokkal és vetőmaggal lássák el. Nem jelentkeztek olyan bonyolult ellentétek, amelyek az osztályok gazdasági érdekeinek összeütközéséből származtak volna.”

Összefoglalva: az imperialista hódítás előtt Afrikában léteztek olyan társadalmak, amelyek nem rendelkeztek államgépezettel, de léteztek olyanok is, amelyek már elérték azt a szintet, ahol megjelennek az osztályok, s ahol a kormányzati funkciókat a kisebbség birtokolja, s ennek révén gyakorolja a hatalmat. Kibontakoztak az osztályellentétek is. Ezeket azonban Afrikában, Európával ellentétben, minőségi átalakulás nélkül is el lehetett simítani. A feudális és a rabszolgatartó termelési mód volt az uralkodó; ezt a tényt az egyre terjeszkedő tőkés világrendszer a maga módján kihasználta, s alárendelte magának a termelési módokat.

A kapitalizmus európai fejlődése és ennek hatása Afrikára

Afrika már a gyarmatosítást megelőzően is kapcsolatban állt a tőkés világrendszerrel. Már jóval az 1884-es berlini kongresszus előtt — amelyen az európai hatalmak fölosztották egymás között Afrikát — a kontinens és Európa közötti kereskedelem legfontosabb árucikke a rabszolga volt, bár ezt az árut mint pénztőke-forrást mindig alábecsülték (ld. Williams, 1974). Az afrikai rabszolgakereskedelem időszaka körülbelül három évszázadon keresztül, 1550-től 1850-ig tartott. Pusztító hatását az afrikai társadalmak a XVII. század közepétől kezdve még jóval annak megszűnése után is érezték. Számtalanszor vitáztak már arról, vajon milyen hatást gyakorolt a rabszolgakereskedelem, hogy ez közvetlenül Afrika XIX. századi felosztásához vezetett.

A rabszolgakereskedelem következményei kirívóan jelentkeznek az afrikai politikai gazdaságtan két területén. Afrika hozzávetőlegesen 12—50 millió munkabíró lelket veszített. 1650 és 1900 között Európa lakossága több mint 600$^0/_0$-kal, Ázsiáé több mint 300$^0/_0$-kal, Afrikáé csupán 20$^0/_0$-kal nőtt.. Afrikában ma a világ népességének egytizenkettede él; a rabszolgakereskedelem előtt körülbelül egyötöd volt az arány. Az afrikai társadalmak szétzúzása és a nagy emberveszteség következtében a politikai és a gazdasági fejlődés eltorzult. Az amúgy is gátolt fejlődés szerkezetét a gyarmatosítás megszilárdította. A XVIII. századi kapitalizmus fejlődéséről Dubois a következőket írja (1965, 58): „A néger rabszolga volt az, aki a cukortermelésre specializált területeket az imperializmus legértékesebb gyarmataivá változtatta. Szaknyelven a birodalom ‚támaszainak’ nevezték őket. A XVIII. századi brit birodalom az amerikai kereskedelmen és az Afrikával fenntartott hajóforgalmon alapuló szuperhatalom volt."

A XVIII. században és a XIX. század első felében akadálytalanul folyt Afrika és az afrikai munkaerő kizsákmányolása, s ez vált a Nyugat-Európában és Amerikában befektetett tőke forrásává. A rabszolgakereskedelem jelentette az afrikai munkaerő első betagozódását a tőkés világgazdaságba.

Az imperializmus térhódítása

A XIX. század harmadik negyedében a szabadversenyes kapitalizmust kiszorította a monopolkapitalizmus. Az imperializmus hatására megindult Afrika társadalmi-gazdasági átalakulása, mégpedig a gyarmati jellegű tőkés fejlődés útján. A tőkeexport nagymértékben befolyásolta és fölgyorsította az egyes országokban a kapitalizmus fejlődését. Lenin a következőképpen fogalmazta meg az imperializmus lényegét (1968, 233): „Az imperializmus a kapitalizmus azon fejlődési szakasza, amikor a monopóliumok és a finánctőke megveti uralmának alapjait; amikor a tőkeexport kifejezett jelentőségre tesz szert; amikor a nemzetközi trösztök megkezdik a világ fölosztását, s amikor a világ területi fölosztása a tőkés hatalmak között befejeződött."

Lenin így folytatja: „Tisztában kell lennünk azzal,... hogy az imperializmus a kapitalizmus fejlődési szakasza. Az imperializmus definíciójából kitűnik, hogy az a tőkés termelés olyan sajátos szervezeti rendszere, amely felöleli az egész világot, beleértve az osztálystruktúrát is." Lenin a következőket írja Buharin *Világgazdaság és imperializmus* című könyvének bevezetőjében: „A világot a finánctőke uralja; olyan hatalom ez, amely különösen mozgékony és hajlékony, ezer szállal kapcsolódik bel- és külföldhöz, távol áll tőle az individualitás, és ő maga már elszakadt a közvetlen termelési folyamattól, s nagyon könnyen koncentrálható; olyan hatalom, amely már meglehetősen nagy lépéseket tett a koncentráció útján, s úgy néz ki, hogy ma már néhány száz billiomos és milliomos tartja kezében a világ sorsát."

Az osztályviszonyok tanulmányozása az imperializmus idején Afrikában rendkívül összetett és nehéz feladat. Worsley (1964, 374) a következőket hangsúlyozza: „A társadalomtudományoknak egyáltalán nem sikerült föltárniuk az utóbbi száz év legjellemzőbb vonásait — a társadalmi viszonyok világrendszerének kialakulását, az emberi társadalom fejlődésének, új, magasabb szintjét. Lenin *Imperializmus*-a adja e szintváltás egyedüli komoly, rendszeres tudományos elemzését."

Ha az afrikai osztálystruktúra imperializmusbeli fejlődését kívánjuk tanulmányozni, először az Afrikában fellelhető brit, francia, belga, portugál és amerikai finánctőke struktúráját kell megvizsgálnunk: az afrikai munkaerő átformálását annak érdekében, hogy alkalmassá váljék az imperialista vállalatok kiszolgálására; valamint a tőkés cégek leányvállalatainak kifejlődését, amelyek ellenőrzését Afrika egyes részein az ázsiai és eurázsiai kisebbség, más esetekben a bennszülött kispolgárság tartotta kézben, amely a függetlenség kivívása után versenyre kelt az imperialista tőkével (vagy annak ügynökeként működött). Az osztályok tanulmányozása során meg kell vizsgálnunk azt is, hogyan kényszeríti a burzsoázia a falut függő viszonyba a várostól, s hogyan válnak a gazdaságilag elmaradott országok „a civilizáltaktól függővé, a paraszti nemzetek a polgári nemzetek alattvalóivá, a Kelet a Nyugat kiszolgáltatottjává" (vö. Marx, 1968, 39).

Fölvetődik továbbá az a módszertani kérdés is, vajon milyen absztrakciós szinten tárgyalható az osztályok problémája. A téma igen összetett, s oly számos empirikus megjelenési formája van, hogy egy tanulmány keretében csupán néhány elképzelést ismertethetünk. Lenin így ír (1964, 33): „A tőkés fejlődésnek oly sok egymástól eltérő formája és eleme létezik, hogy csak egy fontoskodó csudabogár láthat neki ennek az összetett problémának a megoldásához úgy, hogy Marx, más történelmi korról elmondott véleményét idézgeti."

Az afrikai osztálystruktúra elemzése meglehetősen kockázatos vállalkozás. Ezeket az általános megállapításokat nem alkalmazhatjuk maradéktalanul egyetlen területre vagy országra sem. Általánosságban azonban megfelelnek a valóságnak. Az imperializmus történelmi specifikuma Afrikában abban áll, hogy bár bevonta a földrészt a tőkés világrendszerbe, mégsem teremtette meg a tiszta kapitalizmust. „A kapitalizmus és főleg az imperializmus a fejlettség és az elmaradottság kombinációja; egyes nemzetek gyorsan fejlődnek, míg mások alig haladnak előre, s éppen nem azáltal, hogy mindenütt egyöntetű feltételeket teremtett a tőkés termelés számára, hanem éppen mert fenntartotta a prekapitalista és félkapitalista tőkés termelési viszonyok különböző formáit a legtöbb gyarmati és félgyarmati országban." (Mandel, 1972, 96.)

Az osztálystruktúra jellegzetes vonásainak föltárása érdekében mindenekelőtt azokat a megkülönböztető ismérveket kell kimutatnunk, amelyek Afrika világgazdaságba való beépülését jellemzik. Amennyiben a tőkés termelési módnak ki kellett fejlődnie, az imperializmus nem állhatott meg annál a pontnál, amikor az afrikai termelőket megfosztotta termelőeszközeiktől; azokat, akik elveszítették létfenntartásuk alapját, rá kellett kényszeríteni arra, hogy munkásokként vegyenek részt a termelési folyamatban. Mivel az afrikai osztálystruktúra fejlődési feltételeit a gyarmati uralom határozta meg, az egész osztályprobléma alapvetően ennek függvénye. A gyarmati elnyomás és kizsákmányolás következtében az afrikai társadalom minden rétege elszegényedett, s nem alakult ki az érett tőkésországokra jellemző társadalmi tagozódás.

A következőképpen foglalhatjuk össze a kapitalizmus terjeszkedésének jellemzőit, az imperializmus szakaszában: a) a tőkefelesleg exportja; b) a tengerentúli piacok birtokbavétele; c) a parasztság, a proletariátus, valamint a függő helyzetben levő kisburzsoázia életrehívása. A kapitalizmus az imperializmus szakaszában a prekapitalista termelési viszonyok között élő népességet a nemzetközi tőkés szervezetek hatáskörébe vonja, ugyanakkor táplálja, s a végsőkig élezi a befolyása alá tartozó társadalmak ellentmondásait. Az osztályok tanulmányozása során célunk az, hogy elméleti formában olyan körülményekre világítsunk rá, amelyek ugyan tiszta formában vagy empirikusan nem léteznek, de meghatározásuk elengedhetetlen a valóságosan létező afrikai osztályviszonyok megértéséhez. Az általánosítás legmagasabb szintjén a tőkés termelés struktúrájának és sajátos természetének kérdése áll előttünk: milyen kapcsolat van a kapitalizmus tudományos, logikai elemzése — amelynek során eljutunk a tőkés- és a munkásosztály kategóriájához — és a kapitalizmus eredetének és fejlődésének valóságos történelmi folyamata között, az imperializmus-korabeli Afrikában? Van-e hasonlóság a földjeikről elűzött angliai parasztok (akik a gyárak munkaerőforrásaivá váltak) és az afrikai parasztok között, akiket ugyancsak kényszerítettek, hogy ideiglenesen vagy állandó jelleggel bányákban és ültetvényeken dolgozzanak? Bár az afrikai parasztmozgalmak a történelem folyamán később jelentkeznek, s bár az afrikai parasztok jelentős hányada a proletár-szerep különféle változatait kénytelen eljátszani, a tőkéhez való viszonyuk lényegében megegyezik az angol munkásokéval (ld. Friedmann és Wayne, 1974, 40). Afrikában ma az uralkodó tőkés termelési mód átalakítja és alárendeli a prekoloniális termelési viszonyok elemeit.

Következésképpen, addig nem beszélhetünk egyetlen ország osztálystruktúrájáról sem, amíg meg nem vizsgáltuk az imperializmus és a monopolkapitalizmus helyi hatásait. Rendelkeznünk kell az elefánt elméletével ahhoz, hogy bírálhassuk a vak ember korlátolt szemléletét. A kapitalizmusnak a gyarmati rendszer keretein belüli kibontakozása eltorzította az afrikai osztálystruktúra fejlődését. Az afrikai nyersanyagoknak a külföldi tőke és technika segítségével történő kitermelése azt eredményezte, hogy az osztályok kialakulása eltérő — s talán sokkal komplexebb — módon ment végbe, mint Nyugat-Európában.

A viszonylag rövid ideig tartó gyarmatosítás és imperialista fennhatóság legfőbb bűne az volt, hogy az afrikai társadalmakat megfosztotta termelőerőiktől. Az afrikai népeket ért legsúlyosabb csapás az volt, hogy letérítették őket a normális történelmi fejlődés útjáról, s a közösségi társadalmak széthullottak. Cabral erről így ír (1973, 41—42): „Mindenfajta imperialista elnyomás fő jellemzője, hogy eltorzítja a leigázott népek *történelmi fejlődését,* azáltal, hogy erőszakosan beleavatkozik a *termelőerők* fejlődési folyamatába. Bármely társadalomban a termelőerők és azok működési rendszerének (a tulajdonviszonyoknak) a fejlettségi szintje határozza meg a *termelési módot.* Véleményünk szerint a termelési mód, amelynek ellentmondásai, több-kevesebb intenzitással, az osztályharcon keresztül jutnak érvényre, képezi bármely emberi csoportosulás történelmének legfőbb elemét, a termelőerők fejlettségi szintje pedig a történelem állandó hajtóerejét."

Rodney az afrikaiaknak történelmi folyamataik szétrombolása és osztályaik szétzüllesztése során szerzett tapasztalatait mutatja be (1972, 246): „A pontosság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a gyarmatosítás erőszakkal pusztította el Észak-Afrika feudális államait; a franciák Nyugat-Szudán muszlim államain, valamint Dahomeyen és Madagaszkár királyságain söpörtek végig; a britek Egyiptomban, a mahdista Szudánban, Asantiban, Beninben, a joruba királyságokban, Swaziföldön, Matabeleföldön és a kelet-afrikai királyságokban pusztítottak. De ezek mellett a belgák, a portugálok, a britek, a franciák, a németek, a spanyolok és az olaszok államok sokaságát törölték el a föld színéről Afrikában. Amelyeket meghagytak, azok már csak bábok voltak. Például Marokkóban a gyarmati uralom idején, amely 1912-ben kezdődött, a szultán névlegesen hatalmon maradt; ugyanez érvényes volt a tuniszi bejre is; de ezzel együtt azért Marokkó és Tunézia ugyanúgy francia gyarmat volt, mint a szomszédos Algéria, ahol a feudális uralkodókat teljes egészében eltávolították."

A gyarmatosításnak több vetülete is volt — politikai, gazdasági, szociológiai és pszichológiai egyaránt. Politikailag a gyarmatostás „olyan uralmi rendszer, amelyen belül az egyik ember rákényszerítheti akaratát a másikra. Ez elkerülhetetlenül uralmi-alávetettségi viszonyokhoz vezet, amely ... az elnyomottakat társadalmi, gazdasági és politikai értelemben az idegen kultúrának rendeli alá". (Brett, 1973, VII.)

A mai Afrika osztályviszonyainak alapját a tradicionális prekapitalista társadalmak szétzúzása, valamint a gazdasági életnek a nyugati burzsoázia profitérdekeinek való alárendelése alkotja. A gyarmati uralom következtében a természeti erőforrásokat és a földeket Afrika népe aknázza ki, de nem önmaga, hanem az európai tőkések számára. Felismerik, hogy saját sorsuk fölött nincs hatalmuk. A gyarmati elnyomás sok tekintetben megváltoztatta a társadalmi viszonyokat is: előtérbe került az iparosítás, egyre nőttek a városok, s duzzadt a városi proletárok tömege; az önellátó gazdaságokat árutermelővé alakították; kezdtek különbséget tenni az eltérő műveltségű és vallású emberek között, vagyis a társadalmi rétegeződés új formája alakult ki. A gyarmati uralom az egyes afrikai országokat, sőt még az ugyanazon országon belül élő egyes népcsoportokat is más-más módon érintette. De mindenképpen először a gyarmati kapitalizmus létrejöttének körülményeit kell megvizsgálnunk, mielőtt az afrikai osztálystruktúrát tanulmányoznánk. Az egyes területek osztálystruktúrájának elemzésekor az afrikai munkások által termelt értéktöbblet keletkezésének módjára kell figyelmünket fordítanunk, valamint arra, hogy miképpen jut el a többlet az anyaországba, illetve egyesekhez a gyarmaton belül. Vagyis az osztályok az egyes termelési módok konkrét elemzésének szintjén válnak kézzelfoghatóvá. Az osztályok az adott termelési mód központi gazdasági kategóriáinak megszemélyesítői. Egyben kifejeződnek bennük az adott termelési mód alapvető ellentmondásai is, mégpedig a termelők és a termelést ellenőrzők közötti strukturális viszonyok képében.

Samir Amin (1974, 76) a gyarmati Afrikát három nagy területre osztja; ezek a következők: a gyarmati gazdasági szerkezettel rendelkező Afrika; a koncessziós társaságok Afrikája; és a munkaerő-tartalékok Afrikája. Ez a fölosztás szerinte azon alapul, hogy milyen hatással volt a gyarmati uralom Afrika történelmére. A gyarmati kor politikai gazdaságtanából kiviláglik, hogyan jöttek létre Afrika alapvető társadalmi osztályai. A gyarmati uralom időszakában alakultak ki bizonyos afrikai, illetve fehértelepes országok közötti gazdasági kapcsolatok is. A gyarmati kor politikai gazdaságtanából kapunk választ arra is, hogy a legtöbb afrikai országban miért az idegen tőke tulajdonában vannak az alapvető termelési eszközök.

A koloniális tőkés termelési mód kialakulásának figyelemre méltó szociológiai következményei voltak. Az ipar, amely szűk hatósugarú gazdasági tevékenységeken alapult — mint a kitermelő ipar és a mezőgazdasági termelés — mégis túlszárnyalta a belső piac és a kereskedelem fejlődési ütemét. Így „az osztályok nem a társadalmon belül lejátszódó anyagi és kulturális fejlődés eredményeképpen jöttek létre, hanem egy távoli gyarmatbirodalom érdekeinek megfelelően alakították ki azokat. A kisajátítást, az adórendszert és a munkások függő viszonyba kényszerítését szabályozó rendelkezések mögött a munkaerőhiány húzódott meg." (Murray, 1962, 121.)

A gyarmati rendszer alapvető osztályainak kölcsönös kapcsolatai határozták meg a lényegét. Idézzük itt Brettet, aki különösen jól ragadta meg az anyaországok és a gyarmatok osztálystruktúrájának különbözőségét (1973, 284): „A kapitalizmus születésének helyén vált érett rendszerré, de kívülről behatolt a gyarmatokra is, s ahol szükséges volt, fegyverrel kényszerítette térdre az engedetleneket. A rendszer fejlődése során, például Nagy-Britanniában, kiemelkedett a helyi tőkésosztály, amely az ottani társadalmi struktúrában és kultúrában gyökerezett, s amely a bárha szűkös, de belső erőforrásokra támaszkodva, kiharcolta a politikai hatalmat. Európában ennek az osztálynak a hatalmára tört mind a régi feudális rend, mind a kifejlődő munkásosztály, de mivel céljai, legalábbis egy tekintetben, egyeztek a nemzeti érdekekkel, sehol sem sikerült megdönteni azt. A harmadik világra nehezedő külső nyomás azonban azt jelentette, hogy az egyes országokban a legmagasabb posztokat kezdettől fogva idegenek töltötték be. Mindemellett, ezek az idegenek élvezték a hazai javakból származó hasznot is, s ez az anyagi bázis jóval nagyobb volt annál, mint amelyre akármelyik bennszülött csoport rövid időn belül szert tehetett volna. A társadalom hosszú távú fejlődési rendje ezért attól függ, hogy az idegen hatalom milyen hatást gyakorol a helyi társadalmi alakulatokra, amelyek képessé válhatnak arra, hogy a hatalmat átvegyék, s az önálló politikai és gazdasági hatalom gyakorlásának alapját képezzék.”

A koloniális tőkés termelési módon belül az alapvető osztályellentétek az anyaország és a gyarmatok érdekcsoportjai között alakultak ki. Az afrikai osztálystruktúra vizsgálatát azzal kell kezdenünk, hogy megállapítjuk a kontinens erőforrásainak és munkaerejének kizsákmányoltsági fokát, majd nyomonkövetjük az értéktöbblet útját — azt, hogy miként vándorol Afrikából a világ nagy tőkéseinek bankszámlájára, akik kezükben tartják a világ hatalmas multinacionális vállalatainak részvénypakettjét (ld. Rodney, 1972, 167). A „másodlagos” osztályok az előző termelési módból visszamaradt gazdasági szektorokhoz kapcsolódtak, illetve a gyarmati gazdaságot szolgálták ki. Vagyis a gyarmati hatalom teljes mértékben szétzilálta az adott társadalmi rétegeződést, s ehelyett nem a helyi tőkés fejlődésnek megfelelő, hanem a gyarmati helyzethez alkalmazkodó rétegeződést alakított ki. A gyarmati tőkés termelési mód magába olvasztotta vagy átalakította a tradicionális hatalmi struktúrákat; kisebb-nagyobb csoportokat képezett ki olyan funkciók ellátására, amelyek az uralkodó „faj” tagjai számára nem voltak vonzóak vagy nem voltak képesek azokat ellátni (ld. Watermann, 1969).

A kapitalizmus azért volt képes az afrikai társadalmak kizsákmányolására, mert egyrészt maga mögött érezhette a gyarmatosító állam hatalmát, másrészt pedig a már háromszáz éve tartó rabszolgaság és a hódítások következtében legyengült bennszülött társadalom nem volt képes szembeszállni a gyarmati hatalommal. „A gazdasági viszonyok tükörképeként — írja Waterman (1969) — a politika terén is az idegeneké volt a vezető szerep, a (bennszülött) lakosság függő helyzetbe kényszerült, s szolgai engedelmességgel tartozott.” (1963, 88): „Bizonyos területeken a főnökök addigi hatalmi szervezetét olyan politikai, gazdasági és jogi hatalom egészítette ki, amely a közvetett uralom gyakorlásának eszköze volt (Észak-Nigéria, Buganda); másutt, mint például a frankofón Afrika nagy részén, a ‚főnökség’ rendkívül heterogén elemekből tevődött össze (erre hajlandóságot mutató törzsfőkből vagy azok rokonaiból, vagy jobb híján fiatal tisztviselőkből, még szakácsokból és sofőrökből is). A francia gyarmati politika, a brittel ellentétben, a ‚közvetlen irányítás’ híve volt, s általában sikerült meggyengítenie a törzsfők hatalmát, kivéve a legsűrűbben lakott és politikai szempontból elég fejlett szavannaterületeket (a voltai mosszi államok, a Djerma stb.). Másrészt a második világháború után az afrikai helyi kapitalizmus és kereskedelem fejlődése fölgyorsult olyan területeken, mint Elefántcsontpart déli része, Kamerun és Buganda. Ezzel együtt felerősödött a társadalmi differenciálódás folyamata, valamint a munkaerő átáramlása a szavannákról az ültetvényekre és az erdős területekre.”

Végül, a koloniális tőkés termelési mód a legjelentősebb hatást a munkásosztályra gyakorolta, amely mesés profitokat termelt az ültetvényeken és a bányákban. A gyarmati jellegű tőkés gazdaság szűk bázison nyugodott; szűk specializáció jellemezte, s csupán egy vagy két terméket állított elő, azt is az export céljára. Más területek pedig (mint a portugál Mozambik és Angola, a brit Nyaszaföld, Basutoföld és Becsuánaföld) a távolabb eső farmokat és bányákat látták el munkaerővel.

A farmok, bányák és az infrastrukturális építkezések (utak, vasutak, kikötők stb.) megfelelő munkaerőellátása kritikussá vált. Az adók és a prekapitalista kizsákmányolási formák erősödése miatt a szegényparasztok kétségbeesetten ragadtak meg minden jövedelemszerzési lehetőséget. Így nőtt egyre a vándormunkások száma. A felnőtt férfiak „átmeneti" vándorlását a bányákba és az ültetvényekre kivételesként írták le. Jack Woddis szerint (1960, 82): „Először, *túlnyomórészt felnőtt férfiak* vettek részt a vándorlásban; ezek lehettek egyedülállók vagy házasok, akik a falvakban nyomorúságos körülmények között hagyták hátra feleségüket és gyermekeiket. Másodszor, a vándormunkásokat rendszerint *szigorúan megszabott időtartamra alkalmazták* — hat hónapra, egy évre, két évre, s csak ritkán fordult elő, hogy ennél hosszabb időre. Harmadszor, a *parasztok életében ez a vándorlás többször megismétlődött,* s az egymást követő rövid időszakokban hol otthon a falujukban dolgoztak, hol várakoztak. Negyedszer, bárha a határokon túlra mentek, az utat mindig gyalogszerrel tették meg. Ötödször, a vándormunka *gyakran jelentette a munkaerőtoborzás különböző formáját is,* sőt olykor a kényszermunka rejtett formája volt. *S hatodszor, olyan méreteket és olyan jelleget öltött, amelynek következtében a népesség nagyon aránytalanul oszlott meg a városok és a vidéki területek között, ezzel tovább súlyosbítva a már akuttá vált mezőgazdasági válságot, ami az egyes afrikai területek gazdaságainak teljes diszharmóniájához vezetett.* A munkaerő szempontjából ezen kívül még három következménye volt: az állandó személycsere miatt nehézzé vált a szakma elsajátítása, hatalmas akadályok gördültek a szakszervezetek megalakítása elé, és nyomás nehezedett a bérszínvonalra is" (kiemelés az eredetiben).

A kapitalizmus történetében még sehol sem támaszkodtak ilyen mértékben a vándormunkára. Milyen karaktert kölcsönzött ez a jelenség az afrikai munkásosztálynak? A kapitalizmust a termelés olyan rendszereként gondoljuk el, amelyben a tőke feltételezi a bérmunkát, a szabad munkaerőt, a szabad munkaerőpiacot és a munkaerő szabad adásvételét. A klasszikus tőkés társadalmakban a proletariátus teljesen elszakadt az önellátó gazdaságtól. Afrikában azonban a földbirtoklás tradicionális rendszere és a gyarmati kapitalizmus kiszipolyozó jellege következtében a parasztoknak a tőkés világrendszerbe való integrációja marginális volt. Így elszegényedtek, anélkül, hogy teljes mértékben proletarizálódtak volna (ld. Amin, 1974, 59).

Az, hogy az afrikai parasztok vándormunkásként tagozódtak be a tőkés gazdaságba, kemény következményekkel járt. A bányákban és a farmokon dolgozó gyarmati munkást munkája jellegének, a munka feltételeinek megfelelően gyakran „tradicionális" társadalmi kapcsolatok kötötték, azoknak minden korlátjával együtt. Basil Davidson a következőképpen jellemzi a vándormunkások „kétarcúságát" (1966, 202—203): „Ahogyan sok ‚önellátó paraszt' áll kapcsolatban az árutermelő gazdasággal, ugyanúgy számos bérmunkás rászorul még a távoli faluban hátrahagyott család élelmiszertermelésére is. Ha az ember városba tartó paraszttal utazik, könnyen botolhat hatalmas csomaghalmazba, amelyben nem ruhák vagy fényűzési cikkek, hanem élelmiszerek találhatók. Nem csupán a takarékosság miatt szállítanak élelmiszert a városba. Az éhezéstől akarnak megmenekülni. Még a gyarmati időkből származik az a jó szokás, hogy a városi házasember bérét is úgy állapítják meg, mintha agglegény lenne. Amint azt 1955-ben a Kelet-afrikai Parlamenti Vizsgálóbizottság hidegvérűen megmagyarázta, a múltban a béreket azon vándormunkások számára állapították meg, akik családjuk nélkül jöttek a városba. „A béreket egy egyedülálló ember szükségleteihez szabták", s bár azóta többen magukkal hozták a családjukat is, „kizárólag ezen az alapon fizetik mindmáig a béreket". A vizsgáló bizottság tagjai — s ez nem meglepő — a városi munkásoknak fizetett béreket elégtelennek találták „nem csupán családjuk élelmezésére, ruházkodására és lakhatási körülmények megteremtésére, de még saját szükségleteik kielégítésére is". A továbbiakban egy kenyai bizottság 1954-es jelentéséből idézek, amely klasszikus képet ad a gyarmati „védnökség" alatt álló területek valóságos életéről. Eszerint „a magániparban dolgozó munkásoknak körülbelül a fele, illetve a közszolgáltatásokban, foglalkoztatottak negyede olyan bért kap, amely nem elegendő alapvető szükségleteik kielégítésére, valamint egészségük és munkaképességük fönntartására".

Ez a különös helyzet azért állhatott elő, mert úgy tartották, hogy a városi élet és a kereskedelem csak a fehéreknek való. Elsősorban a brit uralkodó álláspont szerint az afrikai fejlődésnek a falvakra épülő önellátó mezőgazdaságon kell alapulnia. Úgy vélték, ez bolygatná meg legkevésbé kultúrájukat. Ezek után nem nehéz elképzelni, hogy mindez milyen hatással volt az afrikai munkásosztály kialakulására.

Az afrikai vándormunkás nem tudott teljesen kiszakadni a „törzsi" környezetből. Mivel a bányákban és a mezőgazdasági termékeket feldolgozó iparágakban nem volt mindig szükség munkájára, sok munkás arra kényszerült, hogy az év egy részében az önellátó mezőgazdaságban dolgozzék, míg az év másik részében a városokban, az ültetvényeken vagy a bányákban keressen munkaalkalmat. A bérmunkások „részleges" alkalmazása miatt nem alakulhatott ki harcedzett proletariátus, s a vidéki munkások tartalékserege rettenetesen elszegényedett. Így Afrikában a „bérmunkás" fogalmába a félproletár elemek népes csoportja is beletartozott.

Mivel az afrikai proletariátus születési körülményeit a nyersanyagok kitermelésében érdekelt kapitalizmus igényei határozták meg, s mivel a proletariátus időszakos vagy állandó jelleggel a faluhoz kötődött, az osztályöntudat fejletlen maradt. Zarine (1968, 49) szerint: „Ezek a kötődések meghatározzák ideológiájuk néhány aspektusát, szervezettségi szintjüket, s hosszabb távon a munkásmozgalom fejlődésének irányát is. A proletariátus fél-paraszti lelkülete akadályozza osztályöntudatának kialakulását, a szervezeti keretek erősítését, a munkásosztály ideológiájának széles körű elterjedését.”

A gyarmati gazdaság alapos áttanulmányozása után világossá válik, hogy a metropolis burzsoáziája zsákmányolja ki az afrikai parasztok munkaerejét. A parasztok által termelt értéktöbblet kisajátítási módját és nagyságát az határozta meg, hogy miként integrálódott a tradicionális gazdaság a gyarmati tőkés termelési módba, példa erre Latin-Amerika (ld. Frank, 1967). Ahol a termelőeszközöket „teljes mértékben” monopolizálták, mint például Dél-Afrika fehértelepes rendszereiben, ott a parasztok tökéletesen proletarizálódtak.

Az árucsere fejlődése Trópusi-Afrikában című 1954-es ENSZ-dokumentum három nagy területcsoportot képezett Trópusi-Afrikában. Az elhatárolás alapja az volt, hogy a helyi agrárgazdaságokban relatíve milyen fontos szerepe van a piacra termelésnek, s a termékek kereskedelmi forgalmazása terén a bérmunka alkalmazásának: „*Az első csoportba* azok a területek tartoznak, amelyek főleg tengerentúli piacokra termelnek, s külső munkaerőt nem, vagy csak kis mértékben alkalmaznak: Francia Nyugat-Afrika, Aranypart, Nigéria és Uganda. *A második csoportba* azokat a területeket soroljuk, ahol a külső piacra való termelés mellett idegen munkát is alkalmaznak: Belga-Kongó, Francia Egyenlítői-Afrika és Tanganyika. *A harmadik csoportba* pedig azok a területek kerülnek, amelyek jelentős mértékben munkaerőexportra szorulnak, a korlátozott mezőgazdasági termelés produktumai viszont jórészt a belső piacon értékesülnek: Kenya, Észak-Rhodesia és Dél-Rhodesia” (Barnett, 1973, 10).

A parasztoknak a gyarmati tőkés termelési módhoz való viszonya ezáltal rendkívül komplexnek volt mondható. Az egyes gyarmatokon — a tőkés termelési viszonyok mellett — továbbéltek a termelés korábbi elemei is. A munka korszerű és tradicionális formáinak keveredése jól példázza azt, hogy milyen mértékben kiszolgáltatott a munkaerő a koloniális tőkés termelési mód keretei között. Az osztályellentétek az osztályok két csoportja között manifesztálódnak: a „modern” szektor, a gazdasági hatalmuknál fogva ellenőrző osztályok (a gyarmatosítók), és az elnyomott (a gyarmatosított) osztályok között, akiket a tradicionális társadalmi kapcsolatok segítségével zsákmányolnak ki, s akiknél pontosan ezek a kapcsolatok akadályozzák meg a proletár osztályöntudat kifejlődését. Nagyon fontos, hogy a koloniális tőkés termelési mód osztályait korrekt módon definiáljuk, ugyanis ennek alapján vonhatjuk le a gyarmati kapitalizmusra vonatkozó következtetéseinket. Ha unalmasnak tűnik is, feltétlenül hangsúlyoznunk kell a következőket.

Az exporttermelés, amely elsősorban a külföldi beruházások nyomán indult meg, sohasem vált az elmaradott országok gazdaságának integráns részévé, legfeljebb földrajzi vagy fizikai értelemben. Gazdasági értelemben az elmaradott országok a fejlett, beruházó országok kihelyezett egységeinek tekinthetők A szakkönyvek által említett másodlagos multiplikátor hatás sem ott keletkezett helyileg, ahol a beruházásokat fizikailag vagy földrajzilag eszközölték, hanem (a beruházási eredmény visszatérülésének mértékében) ott, ahonnan a beruházás származott. Ha a beruházás gazdasági megítélésénél annak a jövedelmek, a foglalkoztatottság, a tőke, a technikai ismeretek és a külső piacok növekedése terén kifejtett multiplikátor hatását vesszük figyelembe, akkor az elmaradott országokban eszközölt beruházások jó részét, amelyet „külföldiként" emlegetnek, a fejlett országok szempontjából belföldinek kellene tekintenünk" (Singer, 1950, 338—339).

A kolonializmus nem csupán a kizsákmányolás rendszere volt, hanem céljai közé tartozott a profitoknak az „anyaországba" való repatriálása is. Afrika szempontjából ez ama többlet kisajátítását jelentette, amelyet az afrikai munkás állított elő afrikai erőforrásokból. Európa fejlődése és Afrika elmaradottsága ugyanazon dialektikus folyamat része volt (Rodney, 1972, 162). A szatellita-metropolisz viszony hatással van a periféria osztályviszonyaira, és határokat állít fejlődése elé a szatelliták régióiban. Ennek eredményeképpen nem alakult ki önálló burzsoázia, és a munkásosztály az önellátó paraszti gazdaságok szegmense marad. Poulantzas erről a következőképpen ír (1974, 148—149): „Az osztályviszonyok és az államapparátusok szerveződése az uralt és függő formációkban önmagán belül újratermeli az uralmi viszonyok ama struktúráját, amely a hatalmon levő osztályokat jellemzi az uralkodó társadalmi formációban. Az elnyomásnak vannak közvetett (az elnyomott terület bekapcsolása az imperializmus láncolatába), és közvetlen (közvetlen beruházások) formái, amelyeken keresztül az elnyomó hatalom uralkodó osztályai kizsákmányolják a leigázott néptömegeket. Ezt tovább súlyosbítja a saját uralkodó osztálytól elszenvedett kizsákmányolás is. Az imperializmus minden egyes szakaszát az uralom érvényre juttatásának különböző formái fémjelzik."

Vagyis az afrikai politikai gazdaságtan struktúráját csak úgy érthetjük meg, ha megvizsgáljuk azokat a viszonyokat, amelyek az afrikai országokat a nemzetközi hatalmi struktúrához kötik, illetve azokat az osztályokat, amelyeket ez a hatalmi struktúra létrehozott az alávetett területeken. Az afrikai gazdaságok és a nemzetközi piacok közötti kapcsolatokat a helyi uralkodó osztályok alakítják, azonban a nagyobb horderejű döntéseket a nemzetközi uralkodó osztályok tagjai hozzák. A külső függőséget, a függetlenség elérése árán, a gyarmati örökség élvezőinek belső uralma váltotta föl.

A multinacionális monopóliumokat ellenőrző nemzetközi uralkodó osztály ma már nem csupán fogalom; ez azt jelenti, hogy a fejlett tőkésországok vezetői tartják kezükben a világgazdaság ellenőrzését. A Zürichben, Londonban, New Yorkban, Párizsban székelő nemzetközi uralkodó osztály koordinálja a különböző tőkéscsoportok érdekeit (ld. Magubane, 1974).

Az osztályok helyzete a függetlenség kivívása után

A függetlenség kivívása utáni fejlődés megértéséhez először a gyarmati állammal kell foglalkoznunk. Milyen társadalmi és gazdasági környezetet örökölt az állam a gyarmati korból? A gyarmati időszak olyan (már a neokolonializmussal és súlyos belső problémákkal terhes) társadalmi struktúrát hagyott Afrikára, amely a nemzeteket állandó függésre és elmaradottságra kárhoztatja.

A független Afrika társadalma nem tagozódik hagyományos módon csupán burzsoáziára, proletariátusra és parasztságra, hanem jelen vannak a gyarmati állam és az imperializmus örökébe lépő osztályok is. A volt gyarmatokon találhattunk olyan osztályokat, amelyek hasznot húztak az imperializmusból, és olyanokat, amelyek szenvedtek attól. A gyarmati államapparátus örökösei hatalmukat az imperializmusnak köszönhették.

„Többé-kevésbé tudatosan — írja Davidson (1966, 206) — az angolok és a franciák örömmel adták át hatalmukat az elitnek, hogy megmentse Afrikát a kapitalizmus, az ő kapitalizmusuk számára."

A nemzeti függetlenség kivívása után inkább súlyosbodtak, mintsem csökkentek az osztályellentétek, mivel a gyarmati uralom örökösei továbbra is a kiváltságok egész sorát tartották fenn a maguk számára. Sőt, a függetlenség kivívása után az afrikai kormányoknak a nyomorral is szembe kellett nézniük. Olyan gazdasági, társadalmi és kulturális deformációval találták magukat szemben, amely nemegyszer lehetetlenné tette a gyors változtatást. Az ipari kapitalizmus európai fejlődését és a gyarmati tőkés termelési mód afrikai pusztítását összehasonlítva, Davidson (1969, 277) a következőket írja: „Az (iparosítás) első hulláma megtört, de hamarosan, ennek mintájára, újra lendületet vett; a második, mindent elsöpörve, csak egyetlen lehetőséget hagyott nyitva az afrikaiak előtt: új társadalmat kellett létrehozniuk. A gyarmati időszakban azonban nem jött létre ilyen új társadalom. Örökségül csupán az eszmék és a társadalmi kapcsolatok kuszasága maradt hátra... Amikor a gyarmatosító hatalom végül meghátrálásra kényszerült, mindent elölről vagy újra kellett kezdeni."

A független afrikai államok mindenben hiányt szenvedtek. A nép élelmezésére nem volt elegendő gabona, nem tudtak tetőt adni a városi nyomornegyedek lakóinak feje fölé, s száz fiatalból jó, ha egyet képesek voltak iskoláztatni. Azon kevesek azonban, akik tanulhattak, teljes politikai függetlenséget élveztek. Persze aki nem viselkedett az elvárások szerint, azt tönkretették. Ugyanebben a tanulmányban Davidson

(1969, 206) egy néger közgazdászt idéz, aki támadta azt a rendszert, „amely egy állandóan foglalkoztatott, közalkalmazásban levő titkárnak egy hónapra évi 3000 fontot fizet, míg egy kifutófiúnak 9 fontot”.

A politikát tekintve, nem voltak szilárd intézmények, demokratikus, kulturális hagyományok, s hiányzott a nemzeti egység érzése is. A nélkülözés birodalmában ismeretlen volt a szabadság, az egyenlőség és a testvériség. Szó sem lehet egyenlőségről ott, ahol az anyagi javakból oly kevés áll rendelkezésre, hogy csupán a kisebbség egy töredéke juthat hozzájuk; s nem beszélhetünk demokráciáról ott, ahol a művelődés az elit kiváltsága. Ha egy egész népnek jut osztályrészül a nélkülözés, és a társadalmi viszonyokat az egyenlőtlenség jellemzi, az osztályok fejlődése is torz lesz. Az állam válik a társadalmi és gazdasági fejlődés kizárólagos forrásává. Murray szerint (1963, 85): „A függetlenség kivívása után, vállalkozó szellemű osztály hiányában, az állam vált a legfőbb gazdasági erővé, s kezében tartotta a fejlődés kulcsát. Az állami hivatalnokok nagyszabású üzleteket kötnek, s tengerentúli társaságokkal tárgyalnak az ország jövőjéről: virágzik a korrupció és a megvesztegetés. Az adminisztráció a költségvetés nagyobb részét fölemészti (Dahomeyben például 60%-át), s az állami szektor kezdi egyre inkább jelképezi az elmaradott országok ‚fejlett’ szektorát: az erősen inflálódó béreket, a pazarlást, a városi élet nyújtotta örömöket, a ‚civilizált’ életet, a Mercedest, a mulatókat, az alkoholizmust, s a tízórás munkahetet (Abidjan, Yaoundé, Brazzaville stb.) Az új elit. . ., amely megszerezte magának ezeket az előjogokat, valamint az állami funkciók gyakorlásának jogát, egyre inkább az ‚adminisztratív burzsoázia’ hatalmát intézményesíti. A gazdasági különbségek hatalmasak: csupán Elefántcsontpart déli részén és Kamerunban találunk néhány ültetvényest, akiknek életszínvonala fölülmúlja az új adminisztratív elitét. Egy képviselő hat hónap alatt (amelyből másfelet ‚dolgozik’) annyit keres, mint egy átlagos paraszt 36 év alatt. Gabonban (450 000 lakos) egy parlamenti képviselő 2800 frank jövedelmet élvez egy évben. Autók, ‚ajándékok’ és luxus veszi körül.”

A tőkés állam szerepe nyilvánul meg abban is, hogy Afrikában nem fejlődött ki olyan helyi tőkésosztály, amely egyeduralomra tört volna. A külföldi tőke, amely Afrika nagy részét ellenőrzi, már olyan fejlett tőkeformát képviselt, amely kivételezett helyzetnek örvendett már a gyarmatosító országban is. Érdekeinek a nemzetközi és nem a nemzeti integráció felelt meg. Erre példa a ghanai alumíniumipar is (ld. Green és Seidman, 1968). Mivel a legtöbb afrikai ország függ a külföldi technológiától, kénytelen tőkeintenzív technológiákat alkalmazni, aminek eredményeként ugyan növekszik a profit, de a gazdaságok nem fejlődnek. Az Afrikába beruházott külföldi tőke igencsak profitéhes tőke volt, amely a haszon növelése érdekében a kizsákmányolás legkegyetlenebb formáitól sem riadt vissza.

Az egypártrendszerű államok kifejlődése Afrikában történelmi szükségszerűség volt. Néhány ország megpróbálta ezt annak érdekében fölhasználni, hogy kiszabaduljon a monopóliumok szorításából, s egyben kitörjön az elmaradottság ördögi köréből; az erőforrásokat erőteljesen összpontosították. Más országokban az egypártrendszer a gyarmati érdekeket szolgálta. Az állam biztosította az afrikai országok számára azt a hatalmat, amelynek birtokában szabadon manőverezhettek az imperialista monopóliumokkal szemben, s az új állam keretei között konfrontálhassanak az ellentétes érdekcsoportokkal és az újonnan kialakult osztályokkal.

Eléggé nehéz nyomon követni, miként változott az osztálystruktúra a függetlenség kivívása után, ugyanis az egyes országok különböző fejlettségi szinten állnak, s az osztályokra vonatkozóan kevés statisztikai és szociológiai adattal rendelkezünk. Azonban néhány afrikai országról szóló tanulmány közöl erre vonatkozó adatokat is; így megpróbálkozhatunk egy átfogó kép fölvázolásával.

Ghana, Guinea, Marokkó, Szudán és Tunézia kivételével — amelyek az 1950-es évek közepén nyerték el függetlenségüket — a legtöbb afrikai ország 1960-ban vagy (mint Kelet- és Közép-Afrika) 1964-ben vált függetlenné. Az osztályhelyzet alakulásának vizsgálatánál szem előtt kell tartanunk, hogy ezek az országok a függetlenség kivívása óta eltérő társadalompolitikai irányvonalat követnek. Egyes országok radikális, antiimperialista szellemben építik újjá gazdaságukat, korlátozzák a magántőkés vállalatok működését, valamint a parasztság érdekeit szem előtt tartva földreformokat valósítanak meg, és hangsúlyt helyeznek a vidéki területek fejlesztésére. Más országok a társadalmi-gazdasági problémákkal szembe kerülve nem rombolják szét a gyarmati struktúrát vagy a tőkés termelési módot.

A posztkoloniális Afrika osztálystruktúrája szembetalálja magát egy sor alapvető kérdéssel: milyen viszony áll fenn a metropolisz burzsoá osztályai és a gyarmati államban gyökeret vert „politikai elit” között? Milyen a viszony a politikai elit és a kialakulóban levő munkásosztály között? Hogyan alakul a város és a falu viszonya? Milyen mértékű a parasztság rétegeződése? A proletarizálódás folyamatában mennyire különült el a bérmunkások osztálya a vándormunkások seregétől? Milyen mértékben kristályosodott a politikai elit olyan osztállyá, amelynek származékos érdekei vannak a termelőeszközök tulajdonát illetően.

A mai Afrika fejlődésének jellegét, szakaszait, irányát, valamint a politikai áramlatokat csak úgy érthetjük meg, ha a posztkoloniális korszakra jellemző osztályhelyzet alakulásának minden vetületét megvizsgáljuk.

Kezdjük az afrikai munkások foglalkoztatottság szerinti statisztikai osztályozásával. Az ENSZ 1971-ben megjelent *Survey of Economic Conditions in Africa* című kiadványa szerint a független Afrika gazdaságilag aktív népességét 135 millióra becsülik. Ugyanitt olvashatjuk, hogy az ILO felmérése szerint a munkanélküliek száma meghaladja a 10 milliót, vagyis a munkaképes lakosság $8^0/_0$-át. 23 afrikai országot tekintve a munkaerőnek csupán 19%-a végez bérmunkát, a gazdaságilag aktív népesség fennmaradó része önellátó vagy munkanélküli. A 15 millió bérmunkás közül 8 millió Egyiptomban él. 7 millió pedig a többi afrikai országban.

Fanon elmélete szerint az afrikai proletariátus, mivel biztosabb és magasabb jövedelemmel rendelkezik, mint a parasztság, s mivel kisebbségben van és „kiváltságos" helyzetnek örvend, a gyarmati és a neokolonialista rendszer támaszának számít. A város és a falu ellentéte valóban hangsúlyossá teszi a városi munkások által élvezett privilégiumokat. Kaunda, a Zambiai Köztársaság elnöke (1969, 38), meglehetősen zavarosan fogalmazta meg a falu—város dilemmát: „Zambiában fönnáll annak veszélye, hogy a nemzet kettészakad. De nem a kapitalizmusra jellemző módon. Nálunk nem a szakszervezetekbe tömörült munkások, valamint a managerek és vállalattulajdonosok közötti kenyértöréstől kell tartani, hanem a város és falu közötti szakadástól. Felmerül annak veszélye, hogy két részre oszlik a nemzet, s ez alkotja majd a dualizmus két pólusát; inkább a Város és a Falu, mintsem a Munkás és Munkaadó ellentétével van dolgunk."

A probléma egyik vetülete valóban ez. De mi a helyzet a nyomornegyedek lakosságával? Romano Ledda szerint (1967, 573): „A neokolonializmus olyan városokat épít (s ezek közül néhány nagyon hatásos), amelyek a felsőbb osztályok jólétét tükrözik, s tulajdonképpen privilégium-szigeteknek tekinthetők. Azonban a neokolonializmus rendszere által örökölt gazdasági pangás, a mezőgazdasági válság, a fejlettség és az elmaradottság között feszülő ellentét nem teszi lehetővé, hogy a városi tömegek is élvezzék ezeket a privilégiumokat. A tömegeket, mint mindig, most is kizárják, de azzal a különbséggel, hogy a rendszer ellentmondásai itt a szemünk láttára öltenek testet, s így könnyebben fölismerhetők."

A város a gyarmati és a független Afrikában egyaránt olyan társadalmi formát és életformát jelent, amely az uralkodó termelési mód osztálystruktúrájának megfelelő munkamegosztáson és a tevékenységek ilyen hierarchikus rendszerén alapul. A város stabilizálja az osztálystruktúrát. Így a város a független Afrikában a gyarmati kapitalizmus fölhalmozódott ellentmondásainak, valamint az osztályellentéteknek a gyújtópontjává vált (ld. Harvey, 1973, 203).

A gyarmati kapitalizmus az afrikai parasztságot városi és kereskedelmi, valamint mezőgazdasági munkásokra osztotta. Ez vezetett a város és a falu elszakadásához és ellentétéhez. Történelmileg tekintve, a város és a falu ellentétéből bontakozott ki a társadalom egész gazdaságtörténete.

A gyarmati Afrikában a város kifejezte a gazdaságra jellemző uralmi viszonyokat is: azt, hogy a gazdaságra az alárendelt területeket irányító központok hierarchiája jellemző, hogy a nagy jelentőségű metropolisz-központok uralják a kevésbé fontosakat, és hogy a városi irányító központok tevékenységét, végsősoron az észak-amerikai és a nyugat-európai központok határozzák meg. Vagyis, a metropolisz parancsuralmát fölválthatja egy másik ország hatalma is; a gazdasági funkció a hierarchiában elfoglalt helytől függ. Az elemzés központi kérdése az, hogy milyen szerepet szánnak a volt gyarmat vezetői a városoknak.

Fanon (1963, 32) szerint a város—falu viszonyban öltenek a legnyilvánvalóbban testet a gyarmati osztályegyenlőtlenségek. A városi osztálystruktúra nem leplezi a gazdasági egyenlőtlenségeket: „A gyarmatokon a gazdasági valóság, a gazdasági egyenlőtlenség, valamint az életmódok között fönnálló hatalmas különbség sohasem fogja álcázni az emberi élet valóságát. Amennyiben közelebbről vizsgáljuk a kolonializmus problémáját, nyilvánvalóvá válik, hogy a világot aszerint oszthatjuk különböző részekre, hogy fennáll-e egy adott fajhoz tartozás ténye, vagy sem. A gyarmatokon a gazdasági szubstruktúra (alap) egyben szuperstruktúra (felépítmény) is.”

Az afrikai városi területek térbelileg meghatározott egyenlőtlensége így a gyarmati osztálystruktúrát testesíti meg. Ezek a területi egyenlőtlenségek emberi tevékenység eredményei. Akárcsak Latin-Amerikában, Afrikában is a legjelentősebb városok — Dakar, Lagos, Nairobi, Dar es Salaam, Luanda — nem a tőkés iparosítás és az azzal járó technikai fejlődés szülöttei voltak, hanem az exportorientált gyarmati mezőgazdaságé és bányászaté, amelynek hasznát a városi fogyasztás és spekuláció nyelte el (ld. Murray, 1963, 19). Portugál-Afrika városi struktúrája — ahogyan azt Kamm kifejti (1974, 73) — tipikusnak mondható a gyarmati és a független Afrika legtöbb városa szempontjából: „Luanda Angolában, Lourenço Marques és Beira Mozambikban a fehérek városa — kényelmes, a múlt század portugál stílusában épült kereskedelmi villanegyedekkel, amelyeket a Salazar-kormány pöffeszkedő hivatali épületei vesznek körül; ezeket az üzletemberek masszív, alaktalan betontömbjei övezik. A város szélén a ‚szegény fehérek’ laknak, a fasorok menti villákban pedig a kevésbé szegények. Az ember elcsodálkozik, hogy ezeknek a kis városoknak, hogy lehet annyi lakosuk, mint a 475 ezres Luandának, a 335 ezres Lourenço Marquesnek és a 114 ezer lakosú Beirának. A választ a páratlan nyomorúságot rejtő negyedek láttán leljük meg. Itt élnek az afrikaiak, s így már érthető, sőt elgondolkoztatóvá válnak a népességi adatok. Az ócska fadarabokból vagy bádogból összetákolt kunyhók, amelyek alig-alig nyújtanak valamiféle menedéket, egymás hegyén-hátán zsúfolódnak össze a mocskos telepeken. Valamikor ez a terület fűvel, bokrokkal és elszórtan fával borított szavanna lehetett, de ma már csak a szélén bukkannak föl a kopárságot enyhítő zöld foltok. A házak labirintusa, némi túlzással a bozótlakók tanyáira emlékeztet, ahol a kunyhók előtti szűk helyen gyerekek játszanak, de játék, s gyakran ruha nélkül, hulladékfán vagy faszénen asszonyok főznek.”

A gyarmati és a független Afrika társadalmi dinamizmusát tárgyalva, eddig nem foglalkoztunk a burzsoáziával. A függetlenség első évtizedének felemelkedő burzsoáziáját jól jellemzi Fanon, aki különbséget tesz a XIX. századi Európa vállalkozó szellemű burzsoáziája és a független Afrika korrupt, gyenge adminisztratív burzsoáziája között.

Fentebb hivatkoztam Davidson megjegyzésére, amely szerint az angolok és a franciák, amikor kénytelenek voltak gyarmataikról lemondani, többé-kevésbé tudatosan, szívesen engedték át a hatalmat az elitnek, amely megmenti majd Afrikát a kapitalizmus számára. Olyan politikához folyamodtak, amelynek eredményeképpen létrejött egy középosztály-szintű elit. Ez tanárokból, orvosokból, jogászokból, papokból és a volt elit azon tagjaiból tevődött össze, akik fenntartották magukat a gyarmati uralom bukása után is. Ez az elit azonban nem volt képes megállni a saját lábán; nem is létezhetett az anyaország támogatása nélkül. Vagyis osztályhelyzetét nem a klasszikus séma, azaz a termelőeszközök tulajdona határozta meg: inkább a külföldi burzsoázia ügynökeinek vagy szövetségeseknek nevezhetnénk őket.

Azok, akik az afrikai gyarmati hatalom örökébe léptek, szociológiai szempontból eléggé különös jellemvonásokkal rendelkeznek: különösségük történelmi múltjukban és az általuk örökölt állam természetében rejlik. Lássuk, milyen problémákkal kellett szembenézniük, a gyarmati állam örököltjeinek. Hamza Alavi szerint (1972, 60): „Ha a gyarmaton a helyi burzsoázia gyenge és fejletlen, rögtön a függetlenség kivívásának pillanatában nem lehet alárendelt helyzetbe kényszeríteni a viszonylag fejlett gyarmati államapparátust, amelyen keresztül az anyaország a hatalmat gyakorolta."

Éles különbséget kell tennünk azon volt gyarmatok között, amelyek „közvetlen" elnyomás alatt álltak, s amelyeken jelentős számú fehér telepes élt (például Kenya, Zambia, Rhodesia), és azon gyarmati országok között, amelyeket csak „közvetetten" sújtott a gyarmati kizsákmányolás (például Nigéria és Ghana). Az olyan posztkoloniális államokban, mint Zambia és Kenya, az állam és a gazdasági struktúra kapcsolata rendkívül összetett. A volt gyarmatok erőforrásait továbbra is az anyaország burzsoáziája ellenőrzi (mint például a zambiai és a kongói réztermelést a multinacionális vállalatok), s a nagyszámú fehértelepes lakosság megköti a helyi burzsoázia kezét.

Francois Perroux (1961, 43) a következőképpen fogalmazta meg a helyi burzsoázia előtt tornyosuló dilemmát: „Ha egy nagy cég egy kis országba telepíti leányvállalatát, ez a leányvállalat kétségtelenül az ország ‚nemzeti' határain belül van. A valóságban azonban a céghez tartozik." Ez a tény rendkívül nehéz helyzet elé állítja a helyi burzsoáziát. Alavi (1972, 61) ezt azzal magyarázza, hogy „a függetlenségüket kivívott államok azért találják szembe magukat ilyen alapvető nehézségekkel, mert nem a felemelkedő helyi burzsoázia, hanem az idegen, imperialista burzsoázia hozta létre őket. A függetlenség kivívásával az utóbbi azonban elveszti hatalmát a gyarmat fölött." Majd így folytatja: „De ugyanezen okból befolyása egyáltalán nem szűnik meg. Az anyaország burzsoáziája, szövetkezve más, neokolonialista burzsoá osztályokkal, továbbra is jelen van. S immár ezek együtt képviselik az osztálystruktúrán belül a hatalmat." A metropolisz-kapitalizmus, amely sokszor a legfondorlatosabb módon szerezte szövetségeseit — olyan szövetségeseket, amelyek érdekeit szolgálták, és sohasem keltek vele versenyre, annyira biztosan tartotta kezében a volt gyarmat gazdaságát — ezek után visszavonulhatott a nyílt színről. A független Afrikában a helyzetet tovább bonyolította az a tény (amint azt Ghana és Zambia esetében látni fogjuk), hogy ezekben a társadalmakban még csak nem is létezett olyan osztály, amelyet afrikai tőkésosztálynak vagy burzsoáziának nevezhettünk volna. Csupán egy gyönge „középosztállyal" számolhattunk, amely politikai hatalmát a gyarmati intézményekben szerzett tapasztalatának köszönhette. Hatalmát a volt anyaország (amelynek szövetségeséül szegődött általában az Egyesült Államok is) politikai és gazdasági támogatása révén gyakorolta. Gyengeségük miatt a gyarmati rendszer örökösei általában nem tudták a saját hasznukra fordítani a lappangó strukturális válságot. Épp ellenkezőleg, minden lépéssel, amit ez irányban tettek vagy tesznek, a válság csak mélyül (ld. Davidson 1966, 209), a válság több esetben katonai hatalomátvételhez vezet, amelyet az imperializmus, hatalmának megvédése érdekében, kívülről irányít. A posztkoloniális helyzet természetesen nem marad változatlan. A gazdaság és a társadalom egészében lejátszódott fontos változások és átalakulások, amelyek összhangban vannak a tőkés fejlődés kívülről irányított folyamatával, egyre tágabb szerepkört biztosítottak az afrikai középosztálynak. A külföldi cégek afrikanizációs politikája, valamint az örökölt adminisztrációs struktúra egyre több afrikai előtt nyitotta meg a karrier „csinálás" lehetőségét, s egyben szükségessé vált az erősödő középosztály képzését biztosító oktatáspolitika bázisának kiszélesítése is. Ennek következtében már előfordul, hogy az afrikaiak, egyes foglalkozási kategóriákban, az átlagbérnél magasabb jövedelmet élveznek. Ez részben a megfelelően képzett szakemberek hiányának köszönhető. Az afrikanizációs politika keretében a külföldieket saját nemzetiségűekkel cserélik fel, azonban a fizetések, amelyeket az anyaország jövedelemszintjéhez igazítottak, változatlanok maradnak, s így tovább szaporodnak a képzett afrikai szakemberek által élvezett privilégiumok (ld. Szentes, 1971, 273).

A bérből élő elit, amely nem rendelkezik termelőeszközökkel, furcsa paradoxonnal találja magát szemben. Nem képes létrehozni saját, kivételes anyagi bázisát, amíg a külföldi monopóliumokat szolgálja. Hogyan válik akkor ez az elit független uralkodó osztállyá? Szentes szerint addig sehogy, amíg meg nem változtatják a termelési módot. Erről a következőket írja (1971, 274): „A társadalmi osztályok nem léteznek azon termelési viszonyok nélkül, amelyekből születtek... Az elit kialakulása nem a termelési viszonyok jellegének megváltoztatásával függ össze, hanem csupán azok módosulásával, és néhány átmenetileg ható tényezővel. Az államhatalom birtokában az elit kétségkívül befolyásolni képes a termelési viszonyok fejlődését... de ennek módja meghatározza saját sorsát is. Mivel a volt gyarmat uralkodó termelési viszonyai *de facto* tőkés jellegűek, amelyek a továbbélő prekapitalista viszonyokat is egyre inkább tőkés jellegűekké változtatják, ez az elit *vagy* küzd ezen viszonyok ellen, vagy kiszélesíti és továbbfejleszti azokat. Az utóbbi esetben sorsa és szerepe világos és egyértelmű: az elit tőkés osztály részévé válik, vagyis, ahelyett, hogy önálló osztállyá válna, a burzsoáziát táplálja."

A politikai elit magatartása és tevékenysége nagyfokú kettősségre utal. Miután a külföldi monopóliumokkal folytatott versenyben vagy éppen a külföldi tőke kiszorítása után felismer bizonyos problémákat, „szocialista jellegű" megoldásokhoz folyamodik. Világossá válik előtte, hogy a tőkés út nem célravezető. Az afrikai politikai elit, hatalmának megtartása érdekében, úgy kívánt elégtételt szolgáltatni az öntudatra ébredő, s jobb létfeltételeket követelő népnek, hogy megpróbálkozott az afrikai szocializmus több válfajával is (ld. Mohan, 1966). Így jöttek létre az egypártrendszerű államok, s váltak gyakorivá a katonai hatalomátvételek.

A politikai elit ügyesen kihasználta a szocializmus eltorzított elméletét (erre vallanak megnyilatkozásai is), annak érdekében, hogy a nemzeti érdekeket szem előtt tartó vezető szerepében tetszelegjen. Ennek folyamán erőtlen kísérletek történtek az enklávé-gazdaságok „nacionalizálására", ez azonban a külföldi monopóliumok helyzetét tovább erősítette, miközben a munkásosztály követelései háttérbe szorultak. Valóban, „a külföldi monopóliumok részvényeinek 51%-a kerüljön nemzeti tulajdonba" felkiáltással például Kenya a politikai partnerben lojális segítőre lelt ama rendszer kialakítását illetően, amely — tudatosan vagy nem, közvetlenül vagy közvetve — a gazdaság tényleges fejlődése elől elzárta az utat, vagy „megszüntette azt a lehetőséget..., hogy hatékonyabb struktúrát alakítsanak ki, legyen az tőkés jellegű vagy sem" (Davidson, 1974, 10).

A politikai elit, a külső erőknek kiszolgáltatott struktúrán belül, s minden kilátás híján arra nézve, hogy olyan osztállyá váljék, amely képes létrehozni és működtetni a helyi kapitalizmust, képtelen tartani magát. A tőkés orientációjú rendszerek gyakran váltanak ki tömegelégedetlenséget, sőt, nemegyszer zendüléseket okoznak, amelyek sokszor puccshoz vezetnek, amit a vélemények összeütközése miatt egyik vagy másik hatalmon levő csoport hajt végre (ld. Davidson, 1966, 216).

A közelmúlt katonai puccsait ilyen szemszögből kell néznünk. A komoly gazdasági és politikai válsággal küszködő elitet elsöpri a katonai hatalom, amely védi a helyi, felemelkedő burzsoáziát, valamint a külföldi érdekeket mindaddig, amíg az előbbi nem válik elég erőssé ahhoz, hogy mind politikailag, mint kulturális szempontból egyeduralkodóvá legyen. Tehát arra a következtetésre jutunk, hogy a katonai hatalomátvételek a neokolonializmus és a kispolgárság uralmának szükséges velejárói. Elkerülhetetlen következménye ez a gazdasági és politikai függőségnek, valamint a helyi „uralkodó" osztályok kompromisszumos helyzetének; ezek az osztályok csak a politikai hatalom gépezetét mondhatják magukénak, de a valódi osztályuralom gazdasági alapjaival nem rendelkeznek.

Következtetések

Próbáljunk meg néhány általános következtetést levonni a mai Afrika osztálystruktúrájának fejlődésével kapcsolatban. A fentiekből kitűnik, hogy a mai Afrika osztálystruktúráját különböző szinteken kell tanulmányozni. Az utóbbi háromszáz évben Afrika nem élt elszigeteltségben. Népei bizonyos tekintetben szorosan, más tekintetben többé-kevésbé szilárdan kötődtek a tőkés világgazdasághoz. Az osztálystruktúra fejlődését ezeknek a kapcsolatoknak jellege és formája határozza meg.

Az a tény, hogy az afrikai földrész prekapitalista rendszerei beépültek a kibontakozó tőkés termelési mód keretei közé, rendkívül összetett osztályviszonyokat eredményezett. A rendszer gazdasági és politikai struktúráját az jellemezte, hogy az uralkodó réteg külföldi volt, az afrikaiak pedig szolgai engedelmességgel tartoztak s alávetettségben éltek. A mai Afrika osztálystruktúrájának vizsgálatához először is a meghatározó termelési módot, gyarmati tőkés termelési módot kell szemügyre vennünk. Bármely területre vagy országra igaz, hogy a társadalmi osztályok a gyarmati jellegű termelési viszonyokhoz kapcsolódnak. Bármely ország esetében csak akkor van értelme az osztályviszonyok empirikus vizsgálatának, ha világos előttünk, hogy abban a rendszerben, amelybe az osztálystruktúra beágyazódott, ki ellenőrzi a termelőeszközöket. Szentes (1971, 264) a következőt hangsúlyozza: „A társadalmi struktúra eltorzulásának mértéke, a prekapitalista formációk fennmaradása, valamint azoknak a társadalmi struktúrában elfoglalt helye, funkciója és szerepe az egyes fejlődő országokban nagyon eltérő. Mindez attól függ, hogy történelmileg milyen időszakig követhetjük nyomon e maradványok létezését, vagyis e társadalmak történelmi fejlődésének mely szakaszában jelent meg a tőlük idegen kapitalizmus. Másrészről, a külső hatások eredményeképpen, *ezek a maradványok milyen változásokon mentek keresztül,* s hogyan alkalmazkodtak a megváltozott heterogén környezethez. Így az eredeti, vagyis a gyarmatosítás előtti fejlődésben mutatkozó különbségeknek is köszönhető, hogy Afrikában, Ázsiában és Latin-Amerikában még ma is megtalálhatjuk az ősközösségi, a rabszolgatartó és a feudális társadalmak maradványait.”

A gyarmati tőkés termelési mód elemzése magyarázatot adhat „a külföldi monopoltőke és a vele *szöges ellentétben álló* prekapitalista formációk sajátos egymás mellett élésére, valamint a társadalmi struktúra eltorzult, heterogén jellegére” (Szentes, 1971, 264).

E tanulmány keretében célunk az volt, hogy általánosságban elemezzük az afrikai osztálystruktúra fejlődését, s hogy meghatározzuk a gyarmati tőkés termelési mód osztálystruktúrájának alapvető jellemzőit.

Néhány szaktudós, elsősorban a gyarmatosítás ténye miatt, arra az álláspontra jutott, hogy az osztály fogalma nem illeszkedik a mai Afrika valóságához, s a társadalmi és kulturális pluralizmus fogalma sokkal megfelelőbb az afrikai osztálystruktúra elemzésére. Néhányan pedig azt állították, hogy helyesebb az elitből kiindulni, mivel ez a csoport gyakorolja a hatalmat.

Először vegyük az elit kérdését. Úgy tűnik, hogy az „elit" és az „osztály" egymást kölcsönösen nem kizáró fogalmak; az előbbi egy adott időben hatalmat gyakorló csoportra, az utóbbi pedig a gazdasági viszonyokra utal. Egyetértek Szentessel abban (1971, 274), hogy az elithez hasonló összetételű osztálystruktúra (az úgynevezett középosztály és az értelmiség) a fejlett (európai) társadalmakban is létezik. „Társadalmi helyzete és uralma, valamint viszonya az alapvető osztályokhoz... teljesen világos, és jól meghatározható; jellegét az uralkodó osztályviszonyok határozzák meg. (Az elit) az alapvető osztályok függvényének tekinthető csupán. Játszhatja közöttük a közvetítő szerepét, sőt, ezek az osztályok táplálkozhatnak is belőle, de önálló osztállyá sohasem fejlődhet."

Nyilvánvaló, hogy a jelenlegi afrikai körülmények között az elit, amely nem rendelkezik a termelőeszközök tulajdonával, csak átmeneti képződmény, uralma is nagyon gyenge alapokon nyugszik, s mindezt a közelmúltban lejátszódott katonai puccsok is bizonyították. Az osztály fogalmát nem cserélhetjük fel az elit fogalmával.

Végül, de nem utolsósorban, a „társadalmi és/vagy kulturális pluralizmus" elmélete csak arra jó, hogy elhomályosítsa a gyarmati és a független Afrika osztályviszonyainak valóságos szerepét. Ezek az elméletek abszolutizálják az emberek között meglevő természetes különbözőségeket, s a „természet külső törvényeinek" szolgáltatják ki őket. A társadalmi és/vagy kulturális pluralizmus mint az osztályellentétek elmélete, igyekezett megfosztani a marxista osztályelméletet attól a számára fenyegető következtetéstől, ami pedig a marxizmus elméletének általános elfogadásából következik (ld. Harvey, 1973, 125).

„A marxizmus nagyon veszélyesnek bizonyult, mert a tőkés termelés jellemzőit azok szemszögéből tárta föl, akiknek *nem* állt hatalmukban ellenőrizni a termelési eszközöket. Következésképpen ezek a kategóriák, fogalmak, viszonyok és módszerek, amelyek egy új elméleti rendszerré kezdtek összeállni, rettenetes csapással fenyegették a tőkés világ hatalmi struktúráját." (Harvey, 1973, 126—127.)

Az afrikai osztályok elmélete, amelynek alapelveit és fejlődését e tanulmány keretében kíséreltük meg felvázolni, csupán az egyes afrikai országok speciális körülményeinek, valamint történelmi fejlődésének ismeretében alkalmazhatók. Ezek a körülmények igen eltérők, mivel a gyarmatosítás hatása nem egy időben és nem egyformán jelentkezett mindenütt. Épp ezért módszertani hibát követnénk el, ha minden esetben, a teljesség igényével, elméleteket állítanánk föl. A járható út az, ha az elméletet konkrét esetekre alkalmazzuk. Ez viszont bizonyos „szociológiai képzelőerőt" követel. A társadalmi élet felületi jelenségeinek vizsgálatával ellentétben, az osztály fogalma az emberi kizsákmányolás formáira, ellentmondásaira, elemzésére és annak megszüntetési lehetőségére összpontosítja a figyelmet. Az afrikai társadalmi struktúra, részleteiben vizsgálva, nagyon összetett és színes képet mutat. Az etnikai különbségtétel mellett fölmerült az osztályok közötti megkülönbözetés szükségessége is. Az újkori csapások mellett egy sor régi is nyomasztóan nehezedik az afrikaiakra, hiszen tehetetlenül kellett elszenvedniük, hogy a kapitalizmus elavult termelési módjaikat, azok társadalmi és politikai anakronizmusával együtt konzerválja.

Irodalom

Alavi, H. (1972)

„The post colonial state", *New Left Review,* 74 (July—August: 59—82

(1973)

„Peasant classes and primodial loyalities", *Journal of Peasant Studies,* 1(1): 23—62.

Allen, V. L. (1972)

„The meaning of the working class in Africa", *Journal of Modern African Studies,* 10(2):169—189.

Amin, S. (1974)

„Modes of production and social formations", *Ufahamu,* 4(3):57—85.

Barnett, D. (1973)

Peasant types and revolutionary potential in colonial Africa. Richmond: LSM Press.

Brett E. A. (1973)

Colonialism and underdevelopment is East Africa: The politic of economic change 1919—1939, New York: Nok Publishers.

Bukharin, N. I. (1972)

Imperialism and the world economy, London: Merlin Press.

(Világgazdaság és imperializmus. Fejlődéstanulmányok 5. Bp: ELTE ÁITK 1983.)

Cabral, A. (1969)

Revolution in Guinea. London: Stage I.

(1973). *Return to the source,* New York Africa Information Service.

Cohen, R. (1972)

„Classes in Africa: Analitical problems and prospectives", *The Socialist Register,* London: Merlin Press.

Danilova, L. (1971)

„Controversial problems in the theory of precapitalist societies", *Soviet Anthropology and Archaelogy* 9(4):269—328.

Davidson, B. (1966)

„The outlook for Africa", *The Socialist Register,* London: Merlin Press.

(1969)

Africa in history: Themes and outlines, New York: Macmillian.

(1974)

Can Africa survive? Arguments against growth without development, Boston: Little, Brown.

Dos Santos, T. (1970)
„The concept of social classes", *Science and Society,* (Summer):166—193.

Du Bois, W. E. (1965)
The world in Africa: An inquiry into the part which Africa hasplayed in world history, New York: International Publishers.

Elliot, C. (1968)
„The Zambian economy", *East African Journal* 5(12):11—16.

Engels, F. (1939)
„Anti-Dühring", New York: International Publishers.

Fanon, F. (1963)
The wretched of the earth. New York: Grave Press.

Faris, J. (1975)
„Social evolution population, and production", in. S. Polgard (ed): *Population, ecology, and social evolution,* The Hague: Mouton.

Friedman, H.—Wayne, I. (1967)
„Functionalism and dependency: Replacing old orthodoxies with new". VIII. Szociológiai Világkongresszus, Torontó.

Genoud, R. (1969)
Nationalism and economic development in Ghana, New York: Praeger.

Gluckman, M. (1964)
Custom and confict in Africa, New York: Barnes and Noble.

Green, R. H. and Seidman, A. (1968)
Unity or poverty? The economics of Panafricanism, Baltimore: Penguin.

Hall, R. (1965)
Zambia, New York: Praeger.

Harvey, D. (1973)
Social justice and the city, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Kamm, H. (1974)
„Portugal's absurd empire". *New York Times Magazine,* 8—9, 56—62.

Kaunda, K. (1968)
Zambia's guideline for the next decane, Lusaka, Zambia: Government Printer.

Kitching, G. N. (1972)
„The concept of class in the study of Africa", *African Review,* 2(3):327—350.

Kuper, L. and Smith, M. G. (1969)
Pluralism in Africa, Los Angeles: University of California Press.

Ledda, R. (1967)
„Social classes and political struggle in Africa." *International Socialist Journal,* 22 (August):560—580.

Lenin, V. I. (1964)
The development of capitalism in Russia, Moscow: Progress Publishers.
(1968)
Selected Works, Moscow: Progress Publishers.

Magubane, B. (1974)
„Imperialism and the character of class structure in southern Africa." VIII. Szociológiai Világkongresszus, Torontó.

Magubane, B. and O'Brien, J. (1972)
„The political economy of migrant labour: A critique of conventional wisdom,

or a case study in the functions of functionalism", *Critical Anthropology*, 11(2):88—103.

Mandel, E. (1972)
„The driving force of imperialism in our era", in: *Spheres of influence in the age of imperialism*, Notthingam Spokesman Books.

Maquet, J. (1972)
Civilizations of black Africa, New York: Oxford University Press.

Marx, K. (1959)
A filozófia nyomorúsága, MEM, 4.
(1967)
A tőke, I. könyv, MEM, 23.
(1959)
A Kommunista Párt kiáltványa, MEM, 4.
(1972)
A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai, MEM, 46/1—II.
(1975)
Bérmunka és tőke, MEM,

Meillassoux, C. (1972)
„From reprosuction to production", *Economy and Society*, 1:93—105.

Mohan, J. (1966)
„Varieties of African socialism", *The Socialist Register*, London: Merlin Press.

Murray, R. (1962)
„Colonial Congo", *New Left Review*, 17 (Winter):120—123.
(1963)
„Agronomy and Society", *New Left Review*, 19 (March—April):5—90.

Nicolaus, M. (1970)
„The theory ob the labour-aristocracy", *Monthly Review*, 21, (Ápril):91—102.

Perroux, F. (1961)
„Large firm — small nation", *Présence Africaine*, (38):36—51.

Poulantzas, N. (1974)
„Internationalization of capitalist relations and the nation state", *Economy and Society*, 3(2):147—179.

Redfield, R. (1960)
The little community, Chicago: University of Chicago Press.

Rey, P. P. (1971)
Colonialisme, néo-colonialisme et transition au capitalisme: Exemple de la "camilog" au Congo Brazzaville, Paris: Maspero.

Ribeiro, D. (1972)
The Americans and civilization, New York: Dutton.

Rodney, W. (1972)
How Europe underdeveloped Africa? London: Bogle—L'Ouveriure.

Singer, H. (1950)
„The distributions of gains between interest and borrowing countries", in: G. Bälton (ed): *Economic development and social change*, New York: Natural History Press.

Sweezy, P. (1942)
The theory of capitalist development, New York: Monthly Review Press.

Szentes T. (1971)
The political economy of underdevelopment, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Terray, E. (1972)
„Historical materialism and segmentary lineage based societies", in: E. Terray (ed): *Marxism and primitive societies,* New York: Monthly Review Press.

Van Den Berghe, P. L. (1965)
„Toward a sociology of Africa", in: *Africa: Social problems of change and conflict,* San Francisco: Chandler.

Wallerstein, I. (1974)
The modern world-system: Capitalist agriculture and the origins of European world-economy in the sixteenth century, New York: Academic Press.

Waterman, P. (1969)
„Stratification in colonial and postcolonial Africa." MS Center for African Studries, Birmingham University, November.

Williams, E. (1944)
Capitalism and slavery, London: Andre Deutsch.

Woddis, J. (1960)
Africa: The roots of revolt, London: Laurence and Wishart.

Worsley, P. (1964)
„Democracy from the top", in: I. L. Horovitz (ed): *New sociology: Essays in social science and social theory in honor of C. Wright Mills,* New York· Oxford University Press.

Zakine, D. (1968)
„Classes and class struggle in developing countries", *International Affairs.* (4):47—55.

René Gallissot

Társadalmi osztályok, állam és fejlődés a független Algériában

Két előzetes megjegyzéssel kezdeném: az első a „szocializmus” fogalmának Algériára történő alkalmazására vonatkozik. E fogalmat itt szélesebb értelemben használjuk. A „szocializmus” kifejezés használatának jelenleg csak politikai jelentősége van; egy politikai irányvonal elfogadását vagy voluntarizmust fejez ki. Ha kijelentjük, hogy a szocializmus „megvalósult”, máris annak az ideológiának a kellős közepébe csöppentünk, amely egy torz szocializmus-képet szolgál, mint Sztálinnál; előreszaladtunk az időben, hogy leplezzük a késést vagy a nehézségeket. Azért nem beszélek algériai szocializmusról, mert egyetlen történelmi lépésből még nem következik a szocializmus valósága. Az eljövendő szocializmus történelmi problémája, a szocializmusba való átmenet kérdése vetődik itt fel: a kapitalizmushoz hasonlóan világméretű szocialista termelési mód fáradságos előkészítése. Ami a kapitalista fejlődést illeti, számolnunk kell azzal, hogy roppant kanyargós utakon haladt (felvilágosult abszolutizmus, bismarcki porosz út, japán császárság); egyébként minden utat — kezdve a francia forradalmat követő formákkal — viszonylag kanyargósnak tekinthetünk. Semmi sem szavatolja tehát, hogy a szocialista fejlődés nem lesz hasonlóan kanyargós.

Jelenleg csak egyetlen dolog bizonyos: az állam kényszerítő szerepe, azaz, hogy az átmenet az állam megerősödésén keresztül megy végbe. Másrészt — s ez ugyanazon jelenség másik oldala — a szocialista perspektíva nemzeti alapokon nyugszik, és az általunk vizsgált esetekben a fejlődés első feladata — legalábbis a nemzetállamon belül — a termőtőke egyfajta eredeti felhalmozásának megvalósítása. Nyilvánvaló. hogy ez a folyamat együtt jár a nacionalista ideológia túlsúlyával. Ezért eltekintek az algériai politikai formuláktól: a „muzulmán” szocializmustól, a specifikus „nemzeti” szocializmustól, vagy — a Nemzeti Charta megfogalmazása szerint — a „harmadik világ szocializmusától”. A szocializmus kifejezés a kapitalista út lehetetlenségét jelenti, és nyilvánvalóan társadalmi-politikai szükségszerűséget fejez ki.

A második megjegyzés az „osztály" fogalmának használatára vonatkozik. Erőteljes bizalmatlanságot táplálok a mechanikus megfogalmazásokkal, az ún. fogalmi skatulyákkal szemben, amelyek segítségével egyetlen kérdésre akarnak választ adni, éspedig mindig ugyanarra: „Miben áll az algériai állam osztálytermészete?" Az „osztály" kifejezést általában egyes számban használják, ugyanis a kérdésre egyszerű választ adnak: burzsoá, bürokratikus osztálytermészet, legyen szó akár a nemzeti burzsoázia árulásáról, akár a kispolgárság új formájáról. Ezek az állítások a következő előfeltevésen nyugszanak: a társadalmi osztályokat a hatalomhoz való viszonyuk határozza meg, ugyanis az állam elemzéséből lehet az osztály meghatározáshoz eljutni. Innen ered, hogy a termelési viszonyok elemzése helyébe a hatalom tanulmányozása lép, s eközben átvisszük Algériára a Szovjetunió vizsgálatánál alkalmazott eljárásokat. Vajon mindez nem az igazi politikai probléma megkerülését jelenti-e, amely nem más, mint az állam demokratikus működésének problémája. Ez azt is jelenti, hogy az államot mozdulatlan szféraként fogják fel. Márpedig az algériai állam a függetlenség kivívása óta számomra nem tűnik egyszerű természetűnek és még kevésbé változatlannak. Politikai módosulásai tükrében sokkal inkább az osztályösszeütközések színterének látszik, lehetséges, hogy éppen ebben áll az állam osztálytermészete és a hatalom tétje.

Ez a belső konfrontáció az államközi kapcsolatok és a világgazdasági viszonyok világszintű osztályösszeütközéseivel egyidőben zajlik. Az imperializmus válságához való viszony befolyásolja a túlságosan is szépen leírt „osztálytermészetet" így tehát nem létezik automatikus definíció erre, mégha „államkapitalizmusról" beszélnek is. Jelenleg egy bürokratikus rendszer által vezetett gazdasági államosítással állunk szemben, amely ellentmondásosan viszonyul az imperializmushoz, mivel vagy hátráltatja azt, vagy újfajta lehetőségek megnyitására törekszik. Annak érdekében, hogy megértsük a jelenlegi ellentmondásokat, számot kell vetnünk a gyarmati uralomtól örökölt kritikus helyzettel is.

I.

A gyarmati uralom és az imperializmus sajátosságai Algériában

Itt egy sor közhelyet idézünk fel, amelyek feltehetően más gyarmatosított országra is érvényesek. Bizonyos vonások mégis Algériában domborodtak ki a leginkább, és ez a gyarmati örökség nehezedik a gazdasági orientációkra is.

1. *Pauperizálódás és a társadalmi osztályok közötti viszonyok*

Ami a mezőgazdaságot illeti, a Távol-Kelettől eltérően a gyarmatosítás legjelentősebb következménye a majdnem teljes elszegényedés. Ennek legismertebb formája a földtől való megfosztás: hárommillió hektárt vettek el az algériai parasztoktól. Az adóterhek miatti elszegényedés sem volt kevésbé jelentős: a közvetett adók segítségével megvalósított kiszipolyozás több mint száz évig tartott, egészen a népesség tömeges tönkremeneteléig. Ugyanebben az időben jelentkeznek a gyarmati telepeseknek való alávetettség következményei. Az európai telepesek Franciaországgal közvetlen gazdasági kapcsolatban álltak, és szabadon áramoltathatták tőkéjüket. Megkaparintották a helyi gazdasági hatalmat és a foglalkoztatottság terén valóságos kiváltságokkal rendelkeztek. A gyarmatosítók jelenléte megállítja a társadalmi fejlődést, és szinte teljesen elzárja az egyik társadalmi kategóriából a másikba való átkerülés lehetőségének útját (ez Tunéziára és Marokkóra csak részben igaz). Mindezek következménye az algériai burzsoázia behatárolt és igen összetett jellege: egyazon család tagjai több különböző helyen is megtalálhatók: földbirtokosok, háztulajdonosok, kereskedők; az ő gyerekeik töltik be a szabadfoglalkozású állásokat és látják el a közfunkciókat. Ez utóbbi vonás teszi lehetővé a tudás valorizációját; az örökösök, a híres „haladó gondolkodásúak" kifejlesztik a politikai elitet; a minisztériumok és az állami társaságok algériai kádereinek eredetét elemezve rátalálunk azokra a családokra, amelyek földbirtokosi vagy kereskedelmi hatalma a gyarmatosítás centenáriumának (1930) idejére már biztosítottnak látszik. Bizonyos folyamatosság van tehát ennek a végső soron korlátok közé szorított, mindig alárendelt osztály, az algériai polgárság szerepében, ami a tudás monopolizálásának köszönhető. Az általános elszegényedés másik következménye (a közfelfogással ellentétben) az, hogy Algériában a gazdasági értelemben vett kispolgárság szintén kis létszámú; az 1966-os népszámlálás 180 ezer független kereskedőt és kézművest regisztrált. Bizonyos, hogy jelenleg ez a csoport állandóan megújul a vidéki deklasszálódás következtében, ahogyan megújult az emigrációból visszatértek kispolgári vágyai által; a kispolgári státus valójában azonban egyfajta proletarizációt takar.

A harmadik társadalmi következmény nyilvánvalóan az alulfoglalkoztatottak széles tömege és a szűk proletár réteg, a városi és falusi deklasszálódás. Az imperializmus tudatában volt ennek, hiszen — 1945—47 óta minden gazdasági terv a „tízéves perspektívák", majd a constantine-i terv — figyelembe veszi ezt az ellentmondást; akkoriban „clochardizációról" beszélhetünk. Ezt a folyamatot az emigráció tovább erősítette.

Ezek a jelenségek az elszegényedés konkrét megnyilvánulási formái. A kivándorlás igen fontos társadalmi jelenség Algériában. A rokonsági kapcsolatokkal foglalkozó etnográfiai elemzések a családokat stabil egységeknek tekintik, megfeledkezve arról, hogy szinte minden családból eltávozik egy vagy több férfi. Vagy a legszűkebb családon kívüli rokonsági kapcsolatok vajon nem éppen a család instabilitása miatt maradtak-e fenn? Maga a rokonsági struktúra tehát az Algérián belüli vándorlással, majd pedig a kivándorlással van kapcsolatban. A gyarmatosítás kori és gyarmatosítás előtti vándorlási hajlam valószínűleg a pásztor életformából nőtt ki: ez tekinthető a munkaerő vagy még inkább a munkanélküliek vándorlása egyfajta eredetének. Erősen tartja magát az az elképzelés, amely szerint a vándorlások az erdő- és mezőgazdasági zónákhoz kötődnek: Kabilföldhöz, az oráni Tellhez és az Aoreshez. Különösen jelentős a délről észak felé irányuló vándorlás; ez a nemzeti mozgalom és a felszabadító háború sorsában is éreztette hatását.

A vándorlások, a deklasszálódás és a munkaalkalmak keresése valóságos társadalmi és politikai tartalékot hozott létre. Ezzel lehetőséget kínált a katonai besoroláshoz, amelynek megoldásában a francia hadsereg nyújtott segítséget. Később a politikai erők, majd az ellenállási mozgalom húzott hasznot ebből. A környezetéből kiszakított, szakmával nem rendelkező vándorlók közül kerültek ki a hivatásos forradalmárok. A messalista és a kommunista politikai pártok vagy a szakszervezeti mozgalom káderei részben Délről származtak. Itt inkább pauperizálódott tömegekről, mint a kispolgárságról van tehát szó.

A kivándorlás igen korán meghosszabbította a vándormozgalom útvonalait, hogy azután a második világháborút követően tömeges méreteket öltsön. A legutóbbi időkig évente 35 ezren vándoroltak ki; 10—15 ezer fő visszatérésével kell számolnunk, a visszaáramlási tendencia azonban gyengül. Körülbelül 1 millió algériai él Algérián kívül. Az ingázó oda-vissza vándorlást a külföldön való stabil berendezkedés követi; mégis a munkaerőfelesleg levezetésének e módja jelenleg még hasznára válik az országnak, enyhítve az alulfoglalkoztatottság nyomását. Algériában egy másik szociológiai jelenség, az urbanizáció is általánossá vált. Ez az újabb átalakulás, amelyet a népszámlálások elrejtenek, ugyanis tartózkodási helynek az eredeti helyét tekintik, szintén — bár a gyarmatosítók akarata ellenére — a gyarmatosítás terméke. Ez az urbanizáció egyenlőtlen és szélsőségesen központosított. Algír megye az ipari munkahelyek több mint 50%-át koncentrálja. Ezek a megjegyzések alátámasztják azt a provokatív kijelentést, hogy Algériában nincs többé paraszt: a fanonizmus illúzió.

A gazdasági romlás olyan mértékű, hogy — még ha tovább élnek is a rurális struktúrák — nem támaszkodnak többé a szó eredeti értelmében vett paraszti tevékenységre. A falusi jövedelem csak igen kis mértékben mezőgazdasági eredeti (Kabilföldön például harmadrészben), a mezőgazdasági vagy pásztortevékenység léte gyakran illuzorikus, az ősi bázis tovább él, a társadalmi szervezeti formák konzerválódnak ugyan, de fennmaradásuk csak más társadalmi struktúrák alkalmazhatatlanságát, (eltekintve a családos kivándorlástól), valamint a más jövedelemforrásoktól és gazdasági tevékenységektől való függést tükrözi.

Az, hogy nincs többé parasztság, azt jelenti, hogy csak különböző gazdasági bérmunkásjelöltek vannak. Az agrárforradalom ezt hevesen juttatta kifejezésre: a parasztok nem akarnak földet; rendszeres jövedelemre, bérre vágynak. Az agrárforradalom még a lenini formulák jegyében folyik: „a föld azé, aki megműveli”, ami a Kommunista Internacionálé 1920-as években követett gyakorlatára utal. A munkás-paraszt szövetség, amely egyébként a kínai és vietnami kommunizmusnak is alapja, feltételezi a parasztság létezését.

Algéria és az arab világ nagy részének helyzete azonban nem hasonlítható a Távol-Keletéhez. Az általánossá vált elszegényedés és a falusi hagyományok megszűnésének mértéke arra indít, hogy inkább Latin-Amerikával keressük a hasonlóságokat. Még vidéken is a foglalkoztatás és a bérmunka kérdése az igazi probléma. Létezik ugyan egy magánföldbirtokos szektor, amely az agrárforradalom konfliktusaiban válik szemmel láthatóvá. Azok a földtulajdonosok, akiknek marad bizonyos gazdasági kapacitása, tagjai a kommunális gyűlésnek és a tömegmozgalom nyomása alatt állnak, amely nem földet akar, hanem teljesen önigazgató termelőszövetkezetek létrehozását, valamint az agrárbérmunkás státusát, illetve azt, hogy legyen iskolájuk, és így gyermekeik elhagyhassák a falut. Az ellentmondások többé nem oldódnak meg a paraszti létformán belül.

3. *Az elszegényedés társadalmi-politikai hatásai és a gyarmatosítás következményei*

A gazdasági hanyatlás a társadalmi struktúrák — nevezetesen a családi és falusi szervezeti formák területén — a régi struktúrák továbbélésében jelentkezik, ami a szellemi sktruktúrák konzerválódásában, tehát az értékek visszautasításában tükröződik. A rokonsági kapcsolatokon és a közösségi viszonyokon keresztül érvényesülő kompenzáció továbbra is szerepet játszik, és az összetartozás érzése annál is erősebb, mivel a teljes elveszettség elleni védekezés utolsó formáiról van szó. Így például Kabilföldön az anyós pozíciója tovább erősödött, különösen a férjek kivándorlása következtében, mivel ő a családi struktúra konzerválója; a nő függősége nőtt a gyarmatosítás során. Az iszlám értékelutasítás ellenben inkább városi, mint paraszti reakció, és a muzulmán reformizmus a családi burzsoázia védekezésének és megerősödésének egyik útja.

Politikai téren két következmény érdemel különös figyelmet: a franciásítás és a nemzeti felszabadító mozgalom populista természete. Az első hatása igen egyenlőtlen, s a gazdaságival párhuzamos kulturális hanyatlás és elidegenedés közepette megy végbe, ami védekező és elutasító reakciókat vált ki. A franciásítás mégis mélyen átitatta a társadalmat, mivel általában az iskolarendszer belső gyengeségének köszönhetően (ami a francia nyelvnek a hadseregben, az adminisztrációval való kapcsolatban a munkában, és még inkább a mozgalmi gyakorlatban történő egyszerű használatát jelentette) inkább egyfajta alulfranciásításról van szó. Erőteljesebben terjednek, majd teljesen általánossá válnak a fogyasztási, szükségleti és magatartási modellek. Valódi politikai oszcilláció ment végbe Algériában, ami sokáig fenntartotta a politikai erők nemzeti perspektíváinak ingadozásait. Ennek egyik öröksége az a választási lehetőség, amely a Franciaországban élő algériai emigránsok előtt nyílik, akik egy része már nem tér vissza.

Ma ez tükröződik Algériában az oktatási módszerekben az arabosításon keresztül, s a csak arab nyelvű képzésben részesülők szakmai megkülönböztetést szenvednek el. Ebből az algériai egyetemeken nyilvánvalóan konfliktusok származnak.

Jelentős politikai tény az algériai nemzeti mozgalom populizmusa. Marokkótól vagy Tunéziától eltérően, a nemzeti mozgalom nem a burzsoázia hegemóniáján alapult, és a városi elit, valamint a falusi népesség között szakadék kétségtelenül kevésbé volt mély. A városi elit politikai túlsulya csak időleges és részleges jelenség volt a falusi származásúaknak a francia hadseregben és még inkább az emigrációban való előtérbe kerülése következtében. A populizmus szorosan kapcsolódik a pauperizációhoz, amely megnöveli a deklasszált tömegek súlyát, majd később a politikus értelmiség kialakulásában jut érvényre, amely hivatalnokokból, tanítókból, régi katonákból áll, és megkettőzi a szabadfoglalkozásúak szűk polgári rétegét. A szakszervezetekben és a politikai pártokban kialakultak a pauperizálódott tömegek aktivitásának keretei. Ebből a tényből következően az osztályokra történő elvi hivatkozás nem utal közvetlenül a gazdasági értelemben tekintett osztályokra (polgárság vagy kispolgárság és proletariátus), hanem magára a megvalósult vagy rejtett deklasszálódásra vonatkozik. Az osztályok bázisa igen ambivalens, annál is inkább, mivel ezt az alapot a termelésen kívül rekedt népesség széles rétegei alkotják. Mindez lehetetlenné teszi, hogy a kérdést pusztán a kispolgárságra, esetleg a parasztság és a város ellentétére vagy a szakszervezetek és politikai szervezetek árulására egyszerűsítsük.

4. *A kései imperializmus következményei, az extrovertált gazdasági tervek*

Algéria, amely hosszú ideig tűrte a francia gyarmatosítást, későn került valóban imperialista gazdasági befolyás alá, mivel Franciaország is csak későn vált imperialista hatalommá. Ez az imperializmus — amely a második világháború alatt még csak kialakulóban volt, 1945 után született meg, és a gaulle-izmus idején teljesedett ki — Algéria számára gazdasági intézményterveket, vagy inkább tervezeteket kezdeményezett, amelyeket a független állam örökölt. Mindez a Franciaországtól való kereskedelmi függés tisztán kolonialista jellegű fenntartásához, valamint a ma az önigazgató szektorhoz tartozó exportra termelő gyarmati mezőgazdaság hagyományosan külső orientációjához vezetett. Ehhez járul még az olajipar külső orientációja. Ez kettős jelenség.

a) Vegyük először az olaj pénzügyi felhasználását: a francia imperializmus korszakában a jövedelmek elsősorban a társaságok kezében összpontosultak. Ma jelentősebb részük az algériai államkasszába kerül, de az első felhasználás joga az 50-es évektől átöröklődött.

b) Másrészt az olajjövedelmeket olyan ipari központok létesítésére fordítják, amelyeket még a „tízéves perspektívák" idején a nem hazai végső felhasználást szolgáló kőolaj- és földgázfeldolgozó szektorként tervezték. A tervek szerint Annaba és Arzew lett volna a két központja a cseppfolyósított földgáz előállításának, a kőolajfinomításnak, illetve a szintén exportra szánt öntöttvas- és acéltermelésnek.

Az ipari szektorok kialakítása beilleszkedik az imperialista munkamegosztásba. Ezen ágazatok pénzügyi és kereskedelmi kapcsolatai a nagy perspektívákat nyújtó — azonban a jelentékeny mennyiségű munkaerőnek végleges munkahelyet nem biztosító — ipartelepek számára olyan technikai kapcsolatokat alakítanak ki, amelyek a függőségi viszonyok megújításához vezetnek. Nagy vonalakban így fest az algériai állam öröksége.

II.

A függetlenség kivívása utáni társadalom elemzésének szempontjai

Azok a társadalmi módosulások, amelyeket a gazdaság államosítása váltott ki, alig érintették a gyarmati örökséget, sőt a függetlenség helyenként tovább erősítette azt.

1. *Konfirmáció*

Az első, amit már említettünk, a „deruralizáció". Az algériai háború felgyorsította e folyamat kibontakozását, mivel az „áttelepítések" gyakorlata 2 millió 300 ezer algériait érintett, a lakosság közel egyötödét; a visszatérések pedig bizonytalanok. A független Algériát az jellemzi, hogy a városokat elözönli a szuburbánus, vagy a falusi élettel szakító népesség. Ez a folyamat lehetővé tette az úgynevezett „fő" ipari foglalkoztatottsági ág, azaz az építőipar fellendítését. A constantine-i terv jelentős mozgást indított el az építőiparban, amikor az ipari tevékenység általában még csak a terv szintjén létezett; ezután hirtelen leállás következett. Az újrakezdés nehezen ment, de az építőipar ismét az új munkahelyek létesítésének fő területévé vált. A fejlődés 1970-től kezdve újabb nagy lendületet kapott, s ez, a gyarmati korszak gyakorlatával szemben, bizonyos decentralizációt vont maga után.

A második megerősítés jelensége kapcsolódik az előzőhöz: a kivándorlás a függetlenség kivívása óta tovább erősödött. Az eredmény tehát az, hogy 1 millió algériai él külföldön, s így továbbra is ez jelenti a foglalkoztatási probléma első számú megoldását. A kivándorlás körülményei újabban módosultak. A kényszerítő korlátozások miatt a kiáramlás lelassult, de így is évente 30 ezer fő hagyja el az országot. Ennek következtében bizonyosan csökken annak a pénzügyi hozzájárulásnak a mértéke, amellyel a kivándorlók segítették családjukat, ez viszont valószínűleg enyhíti az otthon maradottak függését. Elsősorban azonban arról van szó, hogy gyakoribbá vált teljes családok kivándorlása. A kivándorlás céljainak és eredményeinek egyike (a kisburzsoá létforma) eltűnőben van: a kivándoroltak nem jöhetnek vissza többé, hogy vendéglősként vagy fuvarozóként helyezkedjenek el, kénytelenek tehát berendezkedni abban az országban, ahová kivándoroltak. Habár az ingázás rendszere még funkcionál a kapitalista kis-Európa esetében — s még inkább, mint Franciaországban —, és bár e rendszer felújítható lenne a munkásképzési szerződések segítségével (ilyet kötöttek például az NDK-val) a kivándorlási folyamat mégsem veszít stabilitásából. Megállapíthatjuk, hogy a Franciaországba vándorolt algériaiak nagy tömege eljutott odáig, hogy többé ne térjen vissza hazájába, ami felveti — de már Franciaországban — az iskolán keresztül történő társadalmi újratermelés működésének kérdését, mivel a bevándorlás a francia munkásosztály képződésének lényeges alkotóelemévé vált.

Ezek az alapvető társadalmi jelenségek csak azért erősödhettek meg, mivel a gyarmatosítás által létrehozott fontosabb foglalkoztatottsági korlátozások továbbra is széles körben érvényesek.

2. *A foglalkoztatási korlátozások hatása*

Csupán egyetlen szektor foglalkoztatottsága teljesen stabil, s ez a mezőgazdaság. A volt gyarmati területen bevezették az önigazgatást, s e mozgalom célja kezdetben az volt, hogy megakadályozza e szektornak az algériaiak magántulajdonába kerülését. Ez a szakszervezeti formához igen közel álló mezőgazdasági munkásmozgalomnak és nem a közösségi spontaneitásból fakadó parasztmozgalomnak köszönhető, ami ismét a bérmunkarendszer általános jellegét mutatja. Ez a szektor az 1966-os kisebb fajta csonkításokat követően is fennmaradt, amelynek során farmokat létesítettek régi mudzsahedinek számára. Márpedig a foglalkoztatottság szintje az állandó mezőgazdasági munkásoknak ebben a szektorában igen kevéssé változik: mintegy 160 ezer főt tesz ki. A bérmunkások belépnek az igazgatási bizottságokba és az önigazgatás oly gyakran emlegetett szervezeteibe. Az állandóan foglalkoztatott munkásoknak ez a csaknem állandó bázisa körül van véve idényjellegű munkalehetőségek gyűrűjével, ami vonzást jelent a néhány százezer lelket számláló, önállóan igazgatott farmok számára. Ha tapasztalható is bizonyos megújulási tendencia, ez nem vezet a foglalkoztatottság számszerű növekedéséhez; a mezőgazdasági szektor tehát megmarad a már létező foglalkoztatottsági szinten. Mégis, a mezőgazdasági termelés túlnyomó hányadát biztosítja (bizonyos kultúráknál ez a 90%-ot is eléri), és a mezőgazdasági export több mint 60%-át adja. Ez még inkább kiemeli a másik szektor, a deruralizált paraszti szektor termelésének szegénységét, amelynek foglalkoztatottsága számszerűen is visszafejlődött.

Márpedig a második nehézség nem más, mint az ipari foglalkoztatás fejlődésének a tervezés alkalmazása ellenére — vagy éppen annak következtében — bekövetkező lelassulása és gyengesége, amely csak egy későbbi időpontban, a nehézipari létesítmények üzembe helyezését követően kívánja megvalósítani az iparosítást. A nagy komplexumok csak néhány ezer munkahelyet biztosítanak, legalábbis jelenlegi állapotukban, így ez csak igen korlátozott mértékben enyhíti a foglalkoztatottsági problémákat. Az önigazgatáson alapuló ipari szektor visszafejlődőben van. Az állam 1962—63-ban ismételten kezébe vette a roszszul működő vállalatokat; a munkahelyek száma ebben a szektorban az eredeti 25 ezerről mára kb. 12—15 ezerre csökkent. Az állami ipari szektor növekedést mutat ugyan, azonban a fejlődés kevésbé gyors, amint arra a nacionalizálások mértékéből következtetni lehetne. 1965-ben, a mélyponton kb. 66 ezer főt foglalkoztatott; 1969-ben elérte a 140 ezres létszámot, 1973—74-ben valószínűleg meghaladja a 200 ezer főt. Nehéz azonban megmondani, hogy ebben az esetben valóban ipari foglalkoztatottságról van-e szó. A fejlődés egyelőre a nemzeti társaságok kialakulásának, nem pedig — a csodálatos ipari komplexumok működésbe lépésétől eltekintve — a tervezés eredményeként megszületett létesítményeknek köszönhető. A régi foglalkoztatottsági kapacitást sikerült elérni, azonban az ipar — bizonyos fokú decentralizációt követően — újabb nekilendülésre vár. A magánkézben levő ipari szektor is felmutat bizonyos fejlődést, ez azonban egyenetlen. 1965-ben körülbelül 100 ezer főt foglalkoztatott, 1968-ban már csak 85 ezret. Ez a visszaesés azoknak a reményeknek a kudarcát mutatja, amelyeket a Bumedien-kormányzat 1965—67-ben a magánberuházásokhoz fűzött. A kormány arra is rákényszerült, az 1965-ös államcsíny során őt létrehívó eszmékkel ellentétes irányba fejlődjön, lemondva arról, hogy a magántőkére (beleértve a külföldi tőkét is) támaszkodik, hogy ismét az államosítás és a nacionalizálás útjára lépjen. És ez — az állami szektor foglalkoztatottsági kapacitásának helyreállítása révén — lehetővé teszi a magánszektor ismételt fellendülését, mégpedig az alvállalkozói rendszer által; 1972-ben a magánszektor 150 ezer főt foglalkoztatott, jelenleg több mint 200 ezret. A bizonyos korlátok között tagadhatatlan, ám főként a helyreállításnak köszönhető növekedés gyengesége teszi, hogy a bérmunkás-foglalkoztatottság és az alulfoglalkoztatottság aránya nem változik még a munkaerőpiacra áramló új generációk hatására sem. A demográfiai növekedés még mindig meghaladja az évi $3^0/_0$-ot; az 1960-as évi 350 ezer újszülött helyett az újszülöttek száma már meghaladja az 500 ezret, miközben az inaktív népesség aránya az össznépesség több mint $50^0/_0$-át, teszi ki, sőt a legkedvezőtlenebb helyzetben levő megyékben kétharmad körül mozog.

Az 1966-os népszámlálás lehetővé tette, hogy megközelítően pontos képet kapjanak a foglalkoztatottságról. Addig is, amíg nem állanak rendelkezésünkre egy újabb népszámlálás eredményei, kíséreljük meg néhány olyan összehasonlító hipotézis felállítását, amelyek — a produktív szektorok stabilitásán és lassú változásán túl — látni engedik a tercier szektor átalakulását.

3. *A tercier szektor változásai*

Az e kifejezéssel kapcsolatos minden fenntartásunk ellenére, elérkeztünk az „állami burzsoázia”, a „bürokratikus osztály” ismert problémájához. Beszéljünk először szerényen az alkalmazottakról és a funkcionáriusokról. 1966-ban (a népszámlálás kerekített számait használjuk) a ténylegesen aktív algériai lakosság számára vonatkozó adat 1700 ezer (megjegyezzük, hogy ez a szám mindössze 90 ezer aktív nőt foglal magában). Amennyire elvégezhető e szám részadatokra bontása, a megoszlás nagyjából a következő: az ipari szektoron belül (a számok csak az emlékeztetés és az összehasonlítás célját szolgálják) 160 ezer a tulajdonképpeni iparban, 120 ezer az építőiparban; ide kell még számítani néhány ezer főt a közszolgáltatások személyi állományából (víz, elektromos áram, szállítás); összesen kb. 300 ezer fő. Említésre méltó, hogy a tágan értelmezett ipari tevékenységen belül az építőipar szerepel az első helyen. Az alkalmazottak száma a magánszektorban (a bankokban, a szállítás, a kereskedelem terén stb. foglalkoztatott bérmunkások) kb. 200 ezer fő. Ez a szám a státusok rendezetlenségének köszönhetően túlzott, hiszen ugyanez az 1966-os népszámlálás csak 109 ezer irodai és egyéb, e kategóriába tartozó alkalmazottat említ a társadalmi-szakmai megoszlást vizsgáló fejezetében. Ezen kívül nagyon nehéz besorolni például a „raktározás és távközlés” kategória személyi állományát. A szolgáltatásokra vonatkozó adat semmivel sem pontosabb, mivel — helyesen vagy helytelenül — a községi alkalmazottak, valamint a turizmus és a személyi szolgáltatások terén dolgozók a tisztviselőkkel kerültek egy kategóriába, nem is beszélve az „egyéb” kategóriáról. Fogadjuk el a szolgáltatások globális adataként a 372 ezer főt (a hadsereg létszáma valamivel 60 ezer fölött van). Összességében ez a szektor, amelyet az egyszerűség kedvéért tercier szektornak nevezünk, csaknem kétszer akkora, mint a munkásosztály.

1973—74-re vonatkozóan csak becslésekre és következtetésekre támaszkodhatunk, mivel az ismert, vegyes eredetű számok általában nem azonos kategóriákra vonatkoznak. Az ipari foglalkoztatottak száma talán meghaladja a 400 ezret (ez kb. 33%-os növekedés), de kb. 170 ezerre tehető az építőiparhoz tartozók száma, amely megmaradt „első iparágnak". Gyakorlatilag lehetetlen felbecsülni az alkalmazottak számának alakulását az államosítások és a nemzeti társaságok kifejlődése következtében végbement státusváltozásokon keresztül. Valószínű, hogy a nem ipari magánbérmunkások száma a felére vagy még kevesebbre csökkent; de továbbra is úgy tűnik, hogy a szolgáltatásokban foglalkoztatottak és a hivatalnokok száma 10% körül nőtt. Ez utóbbi együttesen tehát meghaladja az 500 ezer főt (ezen belül a hivatásos hadsereg 100 ezret tesz ki); lehetséges, hogy itt jelentős alulbecslésről van szó (ugyanezeknek a hivatalos forrásoknak egyik változata 360 ezer főt ad meg a szállítás, a hírközlés és a szolgáltatás, 275 ezret pedig a közigazgatás területén), azonban úgy tűnik, ez nem akadálya annak, hogy a társadalmi osztályok szerinti arányokat megállapítsuk.

4. *Társadalmi pozíciók és megoszlások*

Kezdjük egy utalással: a gazdasági értelemben vett kispolgárság, a független kereskedők és kézművesek száma továbbra is 180 ezer (ez a szám magas a munkásosztályhoz viszonyítva, amely alig kétszer akkora). Ez egyre inkább kisebbségi helyzetet jelent a funkcionáriusi és szolgáltató kategóriák növekedése következtében. Habár az ipari növekedés lassan emeli a munkások számát, nem módosíthatja alapvetően a rendelkezésre álló proletariátust, amely informális jellegű marad (építőipar) és az egész országban csak szegmentáris fejlődési lehetősége van. E proletariátus számára az állandó foglalkoztatottság jótéteményt jelent az instabilitás óceánjában. Jelenleg a munkásosztály létszáma közeledik a tercier szektoréhoz. Ha elfogadjuk, hogy a bürokrácia várhatóan nem duzzad tovább, valószínű, hogy az arányok a visszájukra fordulnak: ennek következménye egy belső proletariátus kifejlődése.

A harmadik észrevétel: a tercier szektor jelenlegi állapotát elsősorban a gyarmati örökség határozza meg. Megszilárdulására a függetlenség kivívása után került sor és nem a közelmúlt fejlődési folyamatai határozták meg. A tercier szektor ténylegesen 1966-ban vált jelentőssé. A függetlenség abban nyilvánul meg, hogy az adminisztratív vagy technikai szervezetekben és a politikai apparátusban algériaiak váltják fel a betegesen nagyszámú európai személyzetet. Ez volt egyébként a nemzeti mozgalom egyik legerősebb társadalmi mozgatóereje. Így a bürokrácia döntő hányada is azok közül kerül ki, akik élvezték a francia iskolarendszer előnyeit. A francia iskola szerepe az érvényesülésben igen fontos tényező volt, és Algéria, bár nagy erőfeszítéseket tett az iskoláztatás területén, az arabizálás nehézségei miatt nem haladt előre a felnőttek írástudatlanságának felszámolásában: ez nem Kuba. Igaz ugyan, hogy a bürokrácia új, műszaki- és jogászgenerációja felduzzasztotta a tercier szektort, ám ebben az esetben még a francia iskola régi növendékeiről van szó. Megértjük (ez az algíri és constantine-i 1975-ös tüntetések értelme), hogy az arab nyelvű egyetemeken tanuló diákok úgy érzik, szakmailag hátrányos helyzetben vannak; népi származásuk miatt társadalmilag kevesebbre becsült képzést kapnak. Az iskola rámutat a bürokrácia polgári eredetére: az „örökösök" — még ha anyagi örökségük közepes is — töltik be ma az algériai közfunkciókat. Ezzel szemben a hadsereg, bár részleges és nem mindig tökéletes hierarchiában, népibb jellegű: leginkább a vidéki származásúaknak biztosít előrejutást; megőrzi sajátosságait azokkal a fogyasztási szokásokkal és életformákkal szemben, amelyek ma már anynyira erősek, hogy elmélyítik a tömegek és a városi elit közötti szakadékot, amely ezt megelőzően sokkal kevésbé volt nyilvánvaló. Már csak az algériai hivatalnokok izzadnak sötét és zárt öltönyben, amit fehér inggel és nyakkendővel viselnek; ez a divat az angol imperialisták XIX. századi győzelmének köszönhető. A hadsereg származási kapcsolatain keresztül a pauperizált tömegekből rekrutálódó értelmiséget teremt, így azt a szerepet tölti be, amelyet korábban a szakszervezeti mozgalom, a politikai pártok és időnként a gyarmati hadsereg játszott.

A alapvető következtetésünk az, hogy a kisebbségben levő eme társadalmi osztályok, beleértve a kisszámú proletariátust, élesen elkülönülnek a nagyfokú alulfoglalkoztatottság közepette, amely utóbbi összefügg az erőteljes deklasszálódási folyamattal: a tömegek nem résztvevői a termelési folyamatnak; ellenkezőleg, a termelésből való kirekesztettség jellemző rájuk. Ez a kirekesztettség mezőgazdasági látszattevékenységek és olyan társadalmi formák mögé rejtőzik, amelyek hajszálvékonyra koptatják a rokonsági viszonyokat és a helyi szervezeti formákat. A gyarmatosítás pusztító működését követő deklasszálódás következménye, hogy szabadon lehet rendelkezni a falusi deklasszáltak (nem csupán a parasztok) és a városi deklasszált elemek tömegeivel. Az utóbbiak egy része a kispolgárság soraiból került át a pre- vagy szubproletariátus tömegébe.

Az algériai állam és társadalom osztályviszonyainak problematikája nem ragadható meg sem a bürokratikus osztály jelenlétével, sem a kispolgárság kategorizálásával. Sokkal inkább ezen osztályviszonyok politikai következményein, s még inkább a deklasszálódáson alapul. Márpedig az osztálykonfliktusok erjedése az adminisztráció, részben a hadsereg, röviden: az állam szervezetén belül megy végbe. Egyetlen társadalmi osztály koherenciája és valódi hatalma sem olyan — nem is beszélve az osztálytudatról —, hogy egymaga gyakorolhatná a politikai hatalmat. Sőt, a bürokrácián belül nemcsak a társadalmi kötelékek és érdekek játszanak szerepet hanem, a családi vagy helyi hovatartozás konzerválódott formái is. E szűkreszabott körön belül, amely önmagában nem osztály, hanem funkciója szerint az ellentétek összeütközési helye, az egyének, irányzatok szerint csoportosulnak, a csoportok szembenálló klikkekre hasadnak, s a széthulló részekből új egységek keletkeznek. Íly módon a kötelékek átrendeződnek és hirtelen szakítások történnek (államcsíny és vezető emberek eltávolítása vagy éppen közeledések). A társadalom felső részét alkotó osztályok létéhez képest a politikai kifejezések eltolódtak, és a nacionalizmus mindent átfog a maga zavaros ideológiájával.

De amíg a gyarmati örökség, a kötelékek és időnként a nemzetközi politikai irányzatok vagy tisztán burzsoá vagy kompromisszumos megoldások irányába mutatnak, a megoldatlan társadalmi kérdések — mindenekelőtt a foglalkoztatottság — területén mutatkozó ellentmondások, azaz a pauperizált tömegek nyomása (még ha az egyszerű tehetetlenségi erőből fakad is) olyan mértékű, hogy a gazdasági és politikai fejlődés nem kerülheti el a szocializáció radikalizálódását (innen ered a taktikai és ideológiai zavarosság), vagy — legalábbis pótlékként — a szocializmus jelszavával mozgósító kampányokat.

Issa G. Shivji

Tanzánia: a csendes osztályharc

Bevezetés

A Nyerere elnök vezetése alatt álló Tanzániát az egész világ a gazdasági és politikai fejlődés útjára lépett országként tartja számon. Főleg Skandinávia szociáldemokrata köreiben alakult ki ez a vélemény. Tanzániát a szocializmus felé békés úton haladó országok mintapéldájaként emelgetik, úgy, mint a harmadik világban honos reformista ideológia prototípusát. Tanzániáról már egy sor lelkendező beszámoló született, de komoly, tudományos elemzés még alig. A Tanzániáról rendelkezésre álló irodalom egyáltalán nem foglalkozott azzal, hogy az ország mennyiben különbözik az afrikai neokolonializmus általános modelljétől, vagy hogy az „ujamaa-politika" és az államosítások mögött milyen gazdasági és társadalmi erők húzódnak meg.

Az utóbbi időben haladó gondolkodású tanzániai diákok kezdtek foglalkozni ezekkel az alapvető kérdésekkel. *Cheche* („A szikra") című elméleti folyóiratukban a tudományos szocializmus szellemében fogant cikkeket közöltek erről a témáról, amelyek — ellentétben az eddigi munkákkal — nem használják az „afrikai szocializmus" tudománytalan frazeológiáját. 1970-ben ezek a diákok a tanzániai turizmus erőteljes fejlesztésének bírálatával, a munkások és parasztok érdekeit képviselő vezető párt kérdésének a fölvetésével, és a „vezető bürokrácia" burzsoá ideológiájának támadásával hívták föl magukra a figyelmet.

1970 októberében a *Cheche* különkiadásában jelent meg a *Tanzánia: a csendes osztályharc* című tanulmány az USARF diákszervezet egyik tagjának, Issa G. Shivjinek a tollából. Ez a tanulmány Tanzánia határain túl is nagy érdeklődést keltett; megjelenése után a *Cheché*-t és az USARF-ot a tanzániai hatóságok betiltották. A hivatalos indoklás az volt, hogy a *Cheche* tulajdonképpen Lenin *Iszkra* című újságjának mintájára készült, s hogy ezzel a diákok megpróbálták importálni az „orosz szocializmust”, ahelyett, hogy az „igazi tanzániai szocializmust” terjesztették volna. A betiltás igazolta Shivji tételét a Tanzániában folyó csendes osztályharcról, bár az talán még csendesebb, mint ahogyan ő feltételezte. Azonban a haladó szellemű Dar es Salaam-i diákokat nem lehetett ilyen hirtelen elhallgattatni. Már 1971 januárjában megjelent új elméleti folyóiratuk, ezúttal a TANU Ifjúsági Szövetség egyetemi szervezetének az égisze alatt, *Majimaji* címmel. Az elnevezés Tanzánia egy gyarmatosítás előtti történelmi eseményére utal. Walter Rodney és John Saul kommentárjai ebben az első számban jelentek meg, Szentes Tamás professzor tanulmánya pedig a *Majimaji* 1971 februárjában megjelent különszámában látott napvilágot (Stockholm, 1971 március, Dick Urban Vestbro).

A *Cheche* különszáma most a tanzániai nép elnyomatásával, kizsákmányolásával és megaláztatásával foglalkozik. „Minket nagymértékben elnyomtak, kizsákmányoltak, s eddig sehol sem leltünk meghallgatásra... Most egy olyan forradalmat akarunk véghezvinni, amely biztosítja, hogy soha többé ne legyünk áldozatok.” Így szól az Arushai Nyilatkozat.

Az alaptétel a következő: a kapitalizmus, monopolista szakaszába érve, túlnőtt a nemzeti határokon, és hatalmába kerített minden olyan területet, amely nem a szocializmus útját járja. A tőkés kizsákmányolás rendszere általános jellemvonásokkal bír. A kapitalizmus, önmagán belül, kiáltó ellentéteket termelt ki — az egyik részen bőséget és pazarlást látunk, a másikon pedig (néhány enklávétól eltekintve) ennek dialektikus ellentétét, a mindent átható nyomort és szegénységet. Ez utóbbi oldalon fejlődnek most ki a kapitalizmus szétzúzásának csírái, s a szocializmusba való forradalmi átmenet lehetősége is itt merül föl a legreálisabban.

Persze gyermeki ábránd azt képzelni, hogy ezeket az országokat a tőkés monopóliumok vagy azok katonai gépezete fogja az elnyomatásból a szocializmus útjára segíteni. A tömegek fölemelését a szocializmus segítségével tudjuk megvalósítani, ennek előfeltétele a kapitalizmusról való gazdasági és társadalmi leválás. Ez nem a teljes elszigetelődést, hanem a gazdasági függőség csökkentését, a profit kiáramlásának megakadályozását jelenti; az így nyert többlet segítségével kell megvalósítani a nemzeti szinten integrált gazdaságok kiépítését, a szocialista országokkal való méltányos, baráti együttműködést, a tömegek mozgósítását a gyors fejlődés és a védelmi képesség megteremtése céljából.

Ez a tanulmány azon külső és belső erők formáját és tartalmát kutatja, amelyek a meghirdetett — a szocializmust és az önállóságot megvalósító — tanzániai forradalom lényegét alkotják. Szükségtelen hangoztatni, hogy ez a munka még úttörő jellegű kezdeményezés, s közreadásával nem igényeljük az utolsó szó jogát. Nekünk, és híveinknek az a célunk, hogy éles vitát robbantsunk ki, és hogy felrázzuk a tanzániai forradalom mind haladó, mind reakciós erőit.

Tanzánia jelenleg zavaros helyzetben van, s ennek megfelelően zavaros képet nyújt. Ez kétszeresen is igaz, mert idáig nem készült Tanzánia társadalmi-gazdasági helyzetéről tudományos elemzés. A helyzet egészének elméleti elemzése hiányzik, és ezért olyan veszedelmes jelenségek üthették fel a fejüket, mint az elemzést helyettesítő közhelyek, frázisok és üres jelszavak kántálása. A döntéseket és megállapításokat még haladó körökben is kezdik a mindennapi eseményekre és epizódokra alapozni. Egyre inkább az egyes személyek lélektana, viselkedése, kijelentése, és nem a konkrét, objektív anyagi viszonyok szolgálnak az egyes cselekedetek megítélésének mércéjéül. A hosszú távú, perspektívikus szemléletmód háttérbe szorult. Ehelyett részrehajlás és felszínes jelenségek tárgyalása kezdi jellemezni a forradalmárok vitáit, míg a valóság tényleges elemzését megvető lenézéssel fogadják, vagy „doktrínának” bélyegzik. A szubjektivizmus eluralkodóban van. Ez a helyzet rendkívül veszedelmes. Illúziókat táplál, és elhomályosítja az ideológiai tisztánlátást.[1] Nem csoda, ha még haladó körökben is attól függően ingadozik a hangulat a jókedv és a kiábrándultság között, hogy mi volt a reggeli újság szalagcíme, vagy egy bizonyos kérdéssel kapcsolatban ez vagy az a jeles személyiség hogyan nyilatkozott. Ez az analitikus dimenziót nélkülöző ingadozás azután kudarchoz, lemondáshoz vagy gyermekes kalandorsághoz vezethet. Továbbá, világos osztályelemzés nélkül lehetetlen helyes stratégiát és megfelelő taktikát kidolgozni. S ami még fontosabb: lehetetlen helyes szövetségeseket kialakítani. Hogyan beszélhetünk „tanzániai forradalomról”, ha még azt sem tudjuk, hogy kik a barátai és kik az ellenségei ennek a forradalomnak? Épp ezért halaszthatatlan Tanzánia gazdasági-társadalmi formációjának elemzése.

Dolgozatunk szerény kísérlet ebben az irányban. Számos olyan hiányossággal rendelkezik, mint a rövid idő alatt és összességében nem kedvező körülmények között készült dolgozatok általában. Talán kevés az empirikus kutatás is. Mégis meggyőződésem, hogy el kell kezdeni ezeket a munkákat — ha nem másért, legalább azért, hogy ismertté tegyünk egyfajta gondolkodásmódot, amelyet később lehet igazolni és kimunkálni, vagy cáfolni és elvetni. Nem lehet addig *várni,* amíg elegendő empirikus kutatási anyag gyűlik össze. Viszont nem lehet a semmiből sem kiindulni. Elméleti ismeretek bőségben állnak rendelkezésre — az emberiség gazdag öröksége —, amelyeket a társadalmi gyakorlatból meglehetősen jól ismert konkrét helyzetre kell kritikailag alkalmazni. Ebben a munkában kísérletet tettem arra, hogy felhasználjak bizonyos elméleti eszközöket a tanzániai helyzet elemzéséhez.

Az első részben megkíséreltem meghatározni a neokolonializmus három átfogó esetét.[2] Ez tulajdonképpen az elméleti konstrukciók kidolgozásának útja; e konstrukciókat azután alkalmazni próbáltam a konkrét tanzániai helyzetre. Az első átfogó rész ezért inkább „absztrakt”, elméleti jellegű. A hangsúly a neokolonializmus e sajátos típusait jellemző *termelési viszonyokon* van, valamint a termelési viszonyok és a *termelőerők* fejlődése között feszülő ellentéten.

A második részben igyekeztem elkülöníteni a tanzániai helyzet lényeges elemeit, és figyelmemet inkább ezekre összpontosítottam, ám nem írtam átfogó munkát az országról, amelyben az események végbemennek. Van e munkának egy nyilvánvaló „hiányossága” is, amenynyiben alig esik szó a tanzániai falvak rétegződéséről. Ennek részben az az oka, hogy nem állt módomban „terepmunkát” végezni; e nélkül viszont a falvak rétegződésének tárgyalása a spekulációval lett volna határos. Az alapvető indok azonban, amiért ezt mellőztem, írásom lényegében rejlik: a tanzániai társadalom alapvető ellentmondásai ugyanis nem a falusi parasztság (beleértve a nagygazdákat is) köreiben keresendők, hanem a tanzániai gazdaság és a nemzetközi tőke viszonyában és e viszony természetében. Véleményem szerint sokan (elsősorban azok, akik előre kialakított osztály-koncepciókkal rendelkeznek, s mindaddig osztályokról beszélnek, amíg csak látnak egy maroknyi farmert két Landroverrel és egy traktorral)[3] túlzott hangsúlyt helyeznek a falvak rétegeződésére, és annak a tanzániai gazdaságban játszott szerepére. Enyhén szólva félrevezető „kapitalizmusról” beszélni Iringában vagy a Kilimandzsárón, és úgy tüntetni föl az ottani jelenségeket, mint alapvető, antagonisztikus ellentmondásokat.[4]

Mielőtt ilyen útra tévednénk, szükséges pontosan elhelyezni a hangsúlyokat. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a falusi rétegeződés elemzése szükségtelen. Ezt is mindenképpen el kell végezni, *de* csakis a tanzániai gazdaság egészének vizsgálata keretében. Ebben az összefüggésben a fontos kérdés a következő: „Ki ellenőrzni a tanzániai gazdaságot?”. Mert az az osztály, amelyik ellenőrzést gyakorol a gazdaság fölött, s ezáltal a társadalom ideggóca, végső soron az játssza a társadalmi harcot akadályozó döntő tényező szerepét. Ebben a tanulmányban már bennefoglaltatik az a feltevés, hogy Iringa és a Kilimandzsáró farmerei egészében *nem* ellenőrzik a tanzániai gazdaságot. Egyáltalán csak azért lehetnek fontosak, mert szövetségre léphetnek a gazdasági bürokráciával, amely viszont a nemzetközi burzsoázia szövetségese. Tervezhetjük a „falusi kapitalizmus feletti győzelmet” és (vagy) hozhatunk harcos politikai döntéseket: de végső soron mindez semmit sem jelent, ha gazdaságunk az imperializmus függvénye marad. Több elvtársunk ösztönösen vagy tudatosan segítette az itt közreadott gondolatok kifejtését. Tulajdonképpen nem tartozom köszönettel nekik, hiszen csak forradalmi kötelességüknek tettek eleget! A hibák azonban egyedül nekem róhatók fel.

I.

Az újgyarmati termelési mód

Az elmaradott országok jelenlegi struktúrája a múltnak, valamint annak a különleges módnak a terméke, ahogyan érintkezésbe kerültek a kapitalizmussal. Ez tehát *összetett* fejlődés — egy szétesőben levő *régi rezsim* kombinációja a kapitalizmussal, amely óvatosan tartózkodik az ipar fejlesztésétől; egy olyan gyógyítási technika, amely kombinálja a halálozási ráta csökkenését minden olyan ipari eljárás elfojtásával, amely az így életben tartott embereknek munkát, méltóságot és reményt adna.

Az ipari elmaradottság a fejletlen országok gazdaságának fő hibája. Ennek az elmaradottságnak kettős gyökere van: először az, hogy a külföldi tőke semmit, vagy szinte semmit nem fektet a feldolgozó iparba; a másik pedig az a tény, hogy a helybéli uralkodó osztályok inkább a földbe, kereskedelembe és uzsorakölcsönökbe, nem pedig a modern ipar kiépítésébe fektetik tőkéjüket. (Ernest Mandel)

Imperializmus, kolonializmus, neokolonializmus

Az 1870-es évek elején a tőkésországok beléptek az imperializmus szakaszába, melynek legalapvetőbb jellemzője a termelőeszközök gyors monopolizációja, valamint a trösztök és kartellek közötti felosztása volt. Ezzel a folyamattal párhuzamosan a külföldi területek gyors meghódítása is végbement.[5] A századfordulóra, amint azt a következő táblázat is bizonyítja, a világ felosztása tulajdonképpen befejeződött.

Az európai gyarmatosító hatalmak (és az Egyesült Államok) birtokában levő földterület százalékaránya:[6]

	1876	1900	Növekedés
Afrikában	10,8	90,4	+ 79,6
Polinéziában	56,8	98,9	+ 42,1
Ázsiában	51,5	56,6	+ 5,1
Ausztráliában	100,0	100,0	—
Amerikában	27,5	27,2	— 0,3

Lenin a következőket hangsúlyozza: „. . . a premonopolista kapitalizmus, a szabad konkurrencia túlsúlyán alapuló kapitalizmus maximális fejlődésének időszaka az 1860-as és 1870-es évekre tehető. Most pedig azt látjuk, *hogy éppen ez után az időszak után* kezdődik a gyarmati hódítások óriási ‚fellendülése' és éleződik ki különösen nagy mértékben a világ területi felosztásáért folyó harc. Kétségtelen tény tehát az, hogy a kapitalizmusnak a monopolkapitalizmus fokára, a finánctőkére való áttérése *összefügg* a világ felosztásáért folytatott harc kiéleződésével."[7]

A kapitalizmus gazdasági gépezete, a profitvágytól hajtva, könyörtelenül kizsákmányolta az így megszerzett gyarmati világ hatalmas piacait, erőforrásait, gazdaságát és munkaerejét, aminek objektív következménye az imperializmus termelőerőinek hatalmas méretű fejlődése lett. A következő ötven év folyamán, beleértve az első és a második imperialista háborút is — amelyek önmagukban nagymértékben fölgyorsították a technológiai fejlődést és elősegítették az újabb fölfedezéseket — a világ erőforrásainak hallatlan méretű kizsákmányolására került sor.

„Az *Union Minière du Haute Katanga* Belga-Kongóban egymilliárd frankos tőkével 1946-ban 600 millió frank, 1950-ben 1838 millió frank, 1955-ben 4093 millió frank és 1956-ban 4571 millió frank profithoz jutott. 1919-ben a rhodesiai *British South Africa Company* 1300 font bányajáradékra tett szert, ami 1957-re 8 800 000 fontra nőtt. Észak-Rhodesia 1938-ban 10 millió, 1946-ban 12,8 millió, 1949-ben 32,9 millió, 1952-ben 81,7 millió, 1953-ban 93,7 millió font értékben exportált árukat. Az Észak-Rhodesiában kitermelt réz értéke a bányászat megkezdésétől az 1960-as évek elejéig több mint 1000 millió fontot tett ki."[8]

Az imperialista országok háborút követő talpraállásának terhe szintén ázsiai és afrikai gyarmataik vállára nehezedett. Különböző eszközök, mint pl. a kereskedelmi bizottságok *(Marketing Boards)* segítségével Nagy-Britanniának — sterling-tartalékok képzésével — sikerült rávennie gyarmatait a „kényszertakarékosságra". A Nagy-Britanniában vezetett gyarmati sterling-számlák az 1945-ös 670 millió fontról 1956-ban 1.301 millió fontra szöktek. Valóban, a „gyarmatok takarították meg azokat az összegeket, amelyek segítségével ‚fölpumpálták' a háború utáni brit gazdaságot".[9] De ez még nem minden. A gyarmatok látták el az anyaországokat dollárral is, amelyre azoknak feltétlenül szükségük volt, hogy tőkejavakat vásároljanak az Egyesült Államoktól, megrongált ipartelepeik újjáépítése érdekében. Így 1937 és 1949 között Tanganyika Egyesült Államokba irányuló exportja 850%-kal (8,3 millió dollárral), Eszak-Rhodesia exportja 3000%-kal (17,4 millió dollárral), Belga-Kongó és Ruanda-Urundi exportja 1500%-kal (20,4 millió dollárral), Kenya és Uganda exportja 500%-kal (6 millió dollárral), Angola exportja 4300%-kal (8,5 millió dollárral), Mozambique exportja pedig 1900%-kal (3,6 millió dollárral) nőtt.[10] Az imperialisták persze mindezt tisztán látták. Sir Stafford Cripps brit pénzügyminiszter 1947 novemberében, a gyarmati kormányzók konferenciáján a következőket mondta: „A sterling-blokk egész jövője és további fennmaradása, véleményem szerint, afrikai forrásaink gyors és kiterjesztett növekedésén (értsd kizsákmányolásán — I. G.) múlik."[11] Az ilyen nagymértékű és intenzív kizsákmányolás nem eredményezhetett mást, mint szegénységet, nyomort, emberi lealjasodást — és gyarmati lázongásokat. Szubjektíve nézve ez a szabadság és függetlenség utáni kiáltás volt, objektíve a gyarmatok termelőerői szabad fejlődésének követelése.[12]

Ezután az USA vette át a tőkés világ vezető szerepét. Mivel nagyobb piacokra és újabb erőforrásokra volt szüksége, ez a törekvése paradox módon a gyarmati felszabadítás patrónusává tette. Nem engedte meg a kisebb tőkés országoknak, hogy továbbra is politikai hatalmat gyakoroljanak gyarmataik fölött.[13] Más szavakkal, az USA a „nyitott kapuk" politikáját akarta folytatni világméretekben. A kumulatív folyamatok végül is a gyarmatok többsége számára meghozták a nemzeti függetlenséget. De ezzel még nem merültek ki a monopolkapitalizmus lehetőségei. Sőt, újabbak nyíltak. A nemzetközi monopóliumok szélesebb és mélyebb ellenőrzést gyakoroltak a volt gyarmati országok gazdaságai fölött, így konzerválták azok gyarmati sorsát, vagyis nyerstermékek termelésére és késztermékek importálására kényszerítették őket.[14] Ezt a jelenséget, nevezzük „neokolonializmusnak"; Nkrumah definíciójával élve: „A neokolonializmus lényege, hogy az állam, amely a neokolonializmus szenvedő alanya, elméletileg független, és rendelkezik a szuverenitás nemzetközi értelemben vett összes külső jegyével. A valóságban azonban az illető ország gazdasági rendszerét és így politikáját is kívülről irányítják."[15]

A neokolonializmus gondoskodott arról, hogy a korábbi gyarmatok továbbra is a tőkés világrendszer szükségszerűen elmaradott feléhez tartozzanak.[16]

A monopolkapitalizmus méhében azonban, bár rendkívül ellenséges környezetben, gyorsan fejlődött a Nagy Októberi Szocialista Forradalom embriója, amely megkönnyítette a kínai, a koreai, a kubai és a vietnami forradalmat, és ösztönzést adott a gyarmati felkeléseknek. A szocialista világrendszer, bár még nagyon kezdetlegesen, és sok problémával küszködve, de kezdett határozott alakot ölteni, és ma már az emberiség egyharmadát tömöríti.

Természetesen a tőkés rendszer neokolonialista része sem homogén. A történelmi háttértől, és a konkrét körülményektől függően az egyes országokban eltérő struktúrákat és berendezkedést találunk. Vizsgálatunk céljából ezeket az országokat társadalmi-gazdasági berendezkedésük szempontjából három nagy csoportba soroljuk: (1) *(par excellence):* újgyarmat; (2) bürokratikus kapitalizmus és (3) államkapitalizmus.

Mindegyik csoport rendelkezik az elmaradottság jegyeivel.[17] Az alapvető hasonlatosság közöttük, hogy gazdaságaikat, közvetlenül vagy közvetve, a nemzetközi monopoltársaságok ellenőrzik, vagyis a nemzetközi burzsoázia, amely azonban főként a fejlett tőkésországokban található.[18] Ezen tág kereten belül azonban eltérnek egymástól, többek között nemzeti termelési viszonyaikat és osztálytagozódásukat tekintve, valamint azáltal, hogy ezek az osztályok szövetségesei vagy ellenlábasai-e a nemzetközi burzsoáziának. Az alábbiakban az újgyarmati helyzet e három nagy csoportjának termelési viszonyait vizsgáljuk, majd a termelőerők fejlődése szempontjából összehasonlítjuk azokat.

1. *A par excellence újgyarmat*

E típus megkülönböztető jegye, hogy itt a neokolonialista uralom alatt álló országok termelőeszközei *közvetlenül* a nemzetközi monopóliumok tulajdonában vannak. A jelentős kiterjedésű magánszektor a nemzetközi burzsoázia kezében van, a hazai kispolgári réteg pedig a helyszínen a nemzetközi burzsoázia szolgálatában, annak ügynökeként — igazgatóként, managerként, képviselőként stb. — tevékenykedik. A kispolgárság közvetlenül képtelen versenyre kelni a „nagy cápákkal", ezért kisvállalkozóként üzleteket, bárokat, klubokat és más egyéb vállalkozásokat tart fönn. Ez két, egymással összefüggő célt szolgál: az a tény, hogy a kiskereskedelemben a hazaiak működnek, a néptömegekben azt az érzést kelti, hogy az irányítás is az ő kezükben van; így sikerül tompítani az osztályellentéteket. Ugyanakkor a hazai elit — beleértve a függetlenség elnyerésének idején már meglevő értelmiséget és az új értelmiséget is — meglehetősen szerény gazdasági ambícióit is kielégítik.[19]

Ebben a típusban az alapvető ellentmondás a nemzetközi burzsoázia, valamint a munkások és a parasztok között feszül: az utóbbiak — mint kistulajdonosok és/vagy földnélküliek — számszerint többségben vannak.

A nemzetközi társaságok beruházási politikáját vizsgálva[20] megállapíthatjuk, hogy e típus esetében a termelőerők fejlesztése szélsőségesen egyoldalú. Ez természetesen kizsákmányoló és romboló jellegű, ami a természeti erőforrásokat, a bányákat és a nyersanyagokat stb. illeti. Arrighi a következő „széles körű általánosításokra" jut a Trópusi-Afrikában működő multinacionális vállalatok külföldi beruházásainak szektorális megoszlásáról:

a) „A termelő beruházások gyarmati jellege alapvetően változatlan maradt: az elmúlt évtizedben a magántőke túlnyomó része a bányászatba[21] és az olajtermelésbe áramlott. Változás az infrastrukturális kiegészítő beruházások terén következett be, amelyet a magántőke helyett az állami szektor vállalt magára. A magántőke most a szorosabb értelemben vett termelőberuházásokban vesz csak részt."

b) „A bányászaton kívüli ipari beruházások jórészt csak az exportcélú nyersanyagfeldolgozás és a könnyűipari importhelyettesítő ágazatok — élelmiszer, ital, textil, lábbeli, bútor, szappan és más fogyasztási cikkek gyártása — terén történtek.[22] Az utóbbi időben az importhelyettesítés fejlesztése olyan feldolgozóipari ágak felé tolódott el, amelyek közbeeső termékeket (cementet, nem-fémes ásványi termékeket, valamint ritkábban műtrágyát és vegyipari cikkeket) állítanak elő."

c) „Mindeme fejlesztések ellenére a nehézipar Trópusi-Afrikában vagy egyáltalán nem létezik, vagy erősen exportorientált, és semmilyen kapcsolatban sincs az afrikai nemzeti vagy szupranacionális gazdaságokkal, abban az értelemben, hogy aligha képezheti az adott terület iparosításához szükséges beruházási javak előállításának bázisát.”

E társaságok általános törekvése, hogy a fogyasztási cikkek termelésében és a könnyűipari ágazatokban tőkeintenzív technológiát alkalmazzanak. Ez a tény nagy hatással van a neokolonialista társadalmak osztályszerkezetére. Kitermeli az ún. „munkásarisztokráciát”, azt a viszonylag jól fizetett (de számszerűen nagyon kicsiny) réteget, amely a kisburzsoáziával együtt fenntartja a status quót. Az érem másik oldala pedig, hogy az effajta „ipari tevékenység” nem növeli valóban gyors ütemben a valóságos proletariátus számát,[23] vagyis a termelésben közvetlenül részt vevő munkások tömegét. Ehelyett még inkább földuzzasztja a kispolgári réteget taxisokkal, hivatalnokokkal, szakácsokkal, sofőrökkel stb., akik a nem-termelő „szolgáltató ágazatban” dolgoznak (viszonylag magas fizetésért), és a termelési folyamattól még távolabb vannak. A nem-mezőgazdasági alkalmazottak jórészt a *szolgáltató szektorban* összpontosulnak, amint azt a néhány afrikai országra vonatkozó táblázat is igazolja:[24]

A nem-mezőgazdasági foglalkoztatottak százalékos aránya a szolgáltató szektorban

Ország	*Év*	%
Kenya	1965	77
Uganda	1965	77
Tanzánia (Tanganyika)	1965	75
Malawi	1961	61
Madagaszkár	1961	77
Nigéria	1962	46
Elefántcsontpart	1961	68
Ghana	1960	58
Sierra Leone	1963	53

Az újgyarmat e típusára a kenyai adatok talán ugyanolyan jellemzőek, mint bármelyik más, ide tartozó országé.[25]

Elméletileg úgy tűnik, hogy a neokolonialista formációnak ez a típusa a „legstabilabb”, és — absztrakt módon tekintve — ez lesz a leghosszabb életű is. A közvetlen veszély általában a szélsőséges jobboldal — főként a hadsereg részéről fenyeget. A baloldalt viszont könyörtelenül elnyomják.[26] Mindennek ellenére, a valóságban nem teljes a nyugalom. Az egyes országok konkrét és történelmi körülményeitől függő tényezők határozzák meg a mozgás dinamikáját.

Ilyen körülmények között a kisburzsoázián belül jelentős politikai vetélkedés folyik (amely a pártoknak nevezett politikai frakciók növekvő számában, gyilkosságokban vagy a választások fondorlatos irányításában nyilvánul meg),[27]; marakodnak a nemzetközi burzsoázia által odavetett morzsákon. Ez a nyugtalanság és a nyomában járó politikai bizonytalanság egyáltalán nem egyeztethető össze a nemzetközi burzsoázia *gazdasági* érdekeivel. Így ők esetleg támogatják a katonai puccsokat, hogy helyreállítsák „a törvényt és a rendet"!

E szembenálló tényezők következtében az újgyarmati formáció e típusa vagy katonai hatalomátvételeket ér meg, vagy átfejlődik egy másik társadalmi-gazdasági formációba, amelyet itt „bürokratikus kapitalizmusnak" nevezünk.

2. *Bürokratikus kapitalizmus*

E típus fontos vonása, hogy a gazdasági szektor nagy részét nacionalizálták, azaz állami tulajdonba ment át. Ez az előzőekben ismertetett 1. forma „fejlődésének" eredményeképpen is bekövetkezhet — főként, ha az illető országban erős a nacionalizmus, és a vezetés haladó jellegű (példa erre Ghana a Nkrumah-rezsim alatt).

Az államostás önmagában azonban még *nem* jelenti a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételét, hanem csak az első lépés ebben az irányban. Más szóval: egy ország az államosítással még nem szakad el az imperializmustól, következésképp újgyarmati helyzete sem szűnik meg.[28] A nemzetközi burzsoázia, mivel a magántulajdonhoz ősidők óta érzelmi szálak fűzik, eleinte szavakban tiltakozhat az ilyen intézkedések ellen, de később belenyugszik az új körülményekbe, és objektíve még több haszonra tehet szert, mint korábban. A nemzetközi társaságok hosszú távú szemléletmódjából, racionális kalkulációjából és óriásmonopolista struktúrájából következik, hogy sokkal kényelmesebb (és politikailag biztonságosabb) számukra kapcsolatokat létesíteni a nagy állami vállalatokkal (amelyek irányító vagy tanácsadó szervként, kisebbségi részvénytulajdonosként, berendezések szállítójaként stb. vesznek részt ezekben a kapcsolatokban), mint jogilag birtokolni az illető újgyarmat termelőeszközeit.[29] Így objektíve még ez a bürokratikus kapitalizmus sem sérti érdekeiket, s ezt világosan föl is ismerik. Így a zambiai államosítások után az *Economist*[30] megkérte beruházó-olvasóit, hogy ne legyenek olyan felindultak, inkább reálisan szemléljék a helyzetet:

„Sajnálatos lenne, ha a Kaunda elnöknek a zambiai rézbányák államosítását elhatározó múlt heti döntéséből fakadó realitásokat szem elől tévesztenénk a döntés etikája fölött folytatott haszontalan vitában. Egyenesen tragédia lenne, ha esetleges afrikai beruházóink tévesen azt hinnék, hogy ott már nincs semmi keresnivalójuk. Kétségtelen, hogyha ma valaki a független Afrikában akar üzletet csinálni, ahhoz kitűnő politikai érzékkel kell rendelkeznie, de ha ez megvan, akkor jók a kilátásai. A kockázat nagyobb, mint a világ megállapodottabb részein, de nagyobb a haszon is."

A profit Afrikában rendkívül magas — ez a külföldi befektetések alfája és omegája. A *Newsweek*[31] például, amely szintén az imperialisták szócsöve, a *Lonrhó*-val kapcsolatban a következőket írja: „A szeptember 30-án zárult pénzügyi évben (1969-ben) a *Lonrho* 12 millió dolláros profitra tett szert az 1961-es 434 ezer dolláros nettó nyereséggel szemben, annak következtében, hogy *érdekeltségi területét kezdte kiterjeszteni a Zambezi folyótól északra fekvő fekete-afrikai országokra is*. Ebben az évben a 240 millió dolláros forgalom mellett 24 milliós profitra számít. Nemrégiben a társaság elnöke, Alan Ball megjegyezte, hogy a *Lonrhó*-ba 1961-ben befektetett 100 font sterling ma már 1.100-at ér. A londoni értéktőzsdén az utóbbi hónapokban a *Lonrho*-részvények árfolyama 1,29-ről 6 dollárra szökött." (Kiemelés tőlem: I. G.)

A *The Economist* fent említett cikke végén a következő felvilágosítással szolgál a pénzügy urainak:

„Az egyetlen kérdés, amely a most vagy a jövőben Zambiában pénzügyi érdekeltségre szert tevő vállalkozókat érdekelheti, az az ország politikai és gazdasági helyzetének stabilitása, és nem az államosítási elvek vagy a kompenzációs mechanizmus. A világ e tájékán a legravaszabb üzletemberek többre becsülik a 49%-os hasznot, ha az államilag garantált vállalkozásból származik, mint a 100%-osat, ha azt egy olyan vállalat működésével kell megszerezni, amelyik ki van téve politikai széljárásnak. Azok a vállalatok (mint pl. a *Booker Brothers*), amelyek előre látták az események alakulását és a kormányzatot is bevonták vállalkozásaikba, most egyáltalán nem bánkódnak zambiai beruházásaik miatt."

A nemzetközi monopóliumok, valamint a magán- és az állami tőke között létesült társasviszony elterjedt gyakorlat Ázsiában és Észak-Afrikában is. Ennek az új kizsákmányolási formának marokkói megjelenését Pierre Jalée a következőképpen elemzi:[32]

„(Marokkóban) ... a külföldi tőke gyakran társul a marokkói magán- vagy állami tőkével, vagy akár mindkettővel. A külföldi tőkének egyenesen örömére szolgál, ha egy vállalkozáson belül kisebbségben van, sőt maga ajánlja ezt, ezzel is bizonyítva tisztességes szándékait. Még abba is belemegy, hogy az igazgatói tanácsnak marokkói elnöke legyen, s magának csupán egy helyettesi vagy egy szakigazgatói posztot tart fenn, de miért is kívánna többet? Jól tudja, hogy a vállalat külföldi szabadalmak, külföldi alapanyagok és külföldi technikai berendezések nélkül életképtelen. Bár a hazai tőke többségi pozíciót élvez, a valóságban külföldi partnerének rabja. A neo-imperialista kizsákmányolásnak talán a legrosszabb formája a közös beruházás, mivel ez teljesen leköti a hazai tőkét és megfosztja nemzeti jellegétől."

A nemzetközi burzsoázia többé már nem közvetlen, hanem közvetett módon ellenőrzi a kliens-ország gazdaságát. A nemzetközi monopóliumok állami vállalatokkal kötnek társasági szerződéseket, amelyek keretében ők biztosítják a vállalkozás megszervezését (és így az „ellenőrzést" is). Hatalmas nyereséget zsebelnek be a szabadalmi jogokból, a védjegyek megszerzéséből, a szakértői gárda alkalmazásából, valamint abból, hogy ők adják az igazgatói és tanácsadói személyzetet, ők képezik ki a helybéli tisztviselőket stb. A szakértők állandó utánpótlásával (akik a fontos üzletpolitikai döntéseket hozzák, valamint hozzáférnek a kulcsfontosságú dokumentációkhoz és gazdasági információkhoz), gondoskodnak arról is, hogy az állami szektor számukra is kedvező ideológiai kerékvágásban haladjon.

Mindez erősen befolyásolja az adott ország osztályszerkezetét és osztálytudatát. Az államgépezetet működtető közszolgálati típusú igazgatási bürokrácia fölött megjelenik a gazdasági bürokrácia. A gazdasági bürokrácia *közvetlenül* részt vesz a termelési folyamat szervezésében és irányításában. Az adminisztratív bürokrácia közvetlenül nincs kapcsolatban a termelési folyamattal, lényegében a *politikai felépítmény része.* De a gazdasági bürokrácia gyökerei magában a gazdasági alapban vannak, így a status quo fenntartásához fűződő érdekük erősebb és mélyebb. Ráadásul az állami tulajdon lehetővé teszi, hogy a hivatalnokok elaltassák a kizsákmányolt tömegek öntudatát, s így ezzel is a nemzetközi burzsoázia érdekeit szolgálják. A „baloldaliakat" elnyomják, szélsőségeseknek, „reakciósoknak", anarchistáknak, a rendezett fejlődést akadályozó elemeknek bélyegzik őket; a jobboldalnak viszont, amely elsősorban a hadseregből, a rendőrségből és az új elitből áll, előjogok és különleges lehetőségek adatnak meg.

Az újonnan képzett elit „megnyerése" fontos feladat a bürokrácia számára.[33] Ez tulajdonképpen nem más, mint megfosztani a tömegeket a forradalom lehetséges vezetőitől, mivel az elmaradott országokban történetesen az iskolázott elit az egyetlen réteg, amely ilyen vezető szerepet képes játszani.

Ezen a ponton szükséges megjegyeznünk, hogy a burzsoáziának, amelyről eddig szó volt, társadalmi bázisa — osztálybázisa — *van* a nemzetközi burzsoáziában.[34] Ennélfogva az államosítások és az állami tulajdon *nem* oldja meg szükségképpen a nemzetközi tőkésosztály, valamint a munkások és parasztok között fennálló antagonisztikus ellentmondásokat. Ez jellemző minden itt tárgyalt neokolonialista helyzetre. Ez *nem* az az „osztályok feletti" bürokrácia, amely a Szovjetunióban Sztálin idején létezett,[35] sem pedig a bonapartista változat. Tehát nem eléggé független ahhoz, hogy meggyorsítsa a termelőerők fejlődését, ahogy erre a sztálini bürokrácia képes volt.

A neokolonialista típusú államkapitalizmus különbözik attól az Engels által felvázolt államkapitalizmustól, ahol a monopolista trösztök és kartellek kialakulásával a tőkés rendszerben olyan helyzet áll elő, hogy „a tőkés társadalom hivatalos képviselőjének, az államnak kell átvennie a termelés vezetését”.[36] A különbség abban áll, hogy az elmaradott országokban az államkapitalizmus *nem* a fejlett tőkés társadalom evolúciója során alakult ki, hanem neokolonialista keretek között működik, amennyiben a nemzetközi burzsoázia kezében vannak a függő ország állami és gazdasági kulcspozíciói. Ez a gazdasági formáció azonban abban különbözik az előzőktől, hogy — bár gyenge, de — saját burzsoáziával rendelkezik. Szám szerint ez az osztály nagyon csekély, de szemléletét és gazdasági funkcióját tekintve kétségkívül burzsoá. Közötte és a nemzetközi burzsoázia között még nem-antagonisztikusnak nevezhető ellentétek is léteznek. Ez a hazai burzsoázia valamelyest elősegíti a termelő szektorok tőkefelhalmozását és termelőerőinek fejlődését. Jelentős befolyással van az államapparátusra is, s burzsoá funkcióinak megfelelően a demokrácia, a parlamentarizmus, a pártpolitika és egy sor „szabadságjog” látszatát tartja fenn.

Ez a formáció csekély számú valódi proletariátust hív életre, amely részt vesz az ipari termelésben. Az osztályok és a gazdaság polarizációja szélsőséges. A népesség túlnyomó része nyomorog, míg egy vékony réteg dúskál a gazdagságban. Így van ez pl. Indiában,[37] amely klasszikus példáját szolgáltatja e neokolonialista típusnak. A lakosság 1$^{0}/_{0}$-a élvezi a nemzeti jövedelem közel felét.[38]

Indiában a nemzeti burzsoázia már a függetlenség előtt születőben volt. Ez a nemzeti burzsoázia vezette a függetlenségi harcot, s annak kivívása után jelentős mértékben megerősödött. Az indiai gazdaság állami szektora elsősorban a nemzeti és a nemzetközi burzsoázia érdekeit szolgálja.

A Birlák például világhírű kapitalisták. A Birlák érdekeltsége a gyógyszerektől a nehézgépgyártásig, az autóktól a szállításig, a cementtől az alumíniumgyártásig terjed. A Birla-birodalom mintegy 300 vállalatból áll, közel 125 millió fontos tőkével, s így India szervezett üzleti szektorának 1/5-ét teszi ki.[39] „A Birla-család mindig szoros kapcsolatban volt a kormányzó Kongresszus Párttal; a párt egyik tagja a közelmúltban úgy jellemezte Gandhi asszony két miniszterét, hogy azok Birla zsebében vannak ... A vállalat továbbra is jelentős összegekkel támogatja a Kongresszust, s ugyanakkor az ellenzék lehetséges győzteseit is, mondván, hogy az erősebb ellenzék engedékenyebbé teszi a Kongresszust, s biztosabbá Birla befolyását.”[40]

A neokolonialista termelési viszonyok és a termelőerők forradalma

Miután áttekintettük a neokolonialista helyzet e három típusának termelési viszonyait, most röviden egybe kell vetnünk ezeket a termelőerők szempontjából is, vagyis, meg kell vizsgálnunk, hogy ezek a típusok mennyiben teszik lehetővé, illetve gátolják a termelőerők fejlődését.

A *par excellence* újgyarmati típus bizonyos mértékben[41] továbbfejleszti az imperialista országok már egyébként is fejlett termelőerőit, ugyanakkor akadályozza a kliens országok termelőerőinek fejlődését. A tőkés országok, a profitvágytól hajtva, foggal-körömmel harcolnak az ellen, hogy a neokolonialista uralom alatt álló országokba jelentősebb mértékben „behatoljon" a technológia és a szakértelem,[42] mert ezekre az országokra továbbra is késztermék-piac, valamint a nyersanyagszállító szerepe hárul. Például Pierre Jalée, az erre vonatkozó tények és adatok tanulmányozás után (amelyeket könyvében közöl), a következő megállapításra jutott:

„A termelő szektorok vizsgálata nyomán le lehet vonni néhány általános következtetést: kimutatható, hogy a kitermelő ipar, amely nagy mennyiségű nyersanyagot hoz felszínre, a harmadik világban gyorsan fejlődik, olyannyira, hogy a harmadik világ és az imperialista országok termelése közötti távolság határozottan csökken. Másrészről viszont a feldolgozó ipar, amely a harmadik világ számára oly fontos berendezéseket és fogyasztási cikkeket állítja elő, csak mérsékelt ütemben fejlődik, általában nem gyorsabb, mint az imperialista országokban, és határozottan lassabban a népesség növekedési üteménél.

A mezőgazdasági fejlődés helyzete hasonló. Az imperialista országok ipari és személyes szükségleteinek kielégítésére exportált alapvető termékek termelése gyorsan nő; de stagnál vagy csökken azoknak az áruknak a termelése, amelyek a helyi élelmezésben játszanak szerepet.

Összefoglalva: a gyors politikai dekolonizáció idején a nemzetközi munkamegosztás jellege, ami tulajdonképpen az imperializmus lényegét képezi, egyáltalán nem változott, sőt markánsabbá vált: egyeseknek a nyers- és alapanyagok exporttermelőjének szerepe jut, az ezzel járó embertelen életszínvonallal; másoknak pedig gyárak, ipari fejlődés, és az ezzel járó magas életszínvonal.[43]

Ez azután a „szolgáltató ipar" (vagy legfeljebb az összeszerelő üzemek) fejlődését eredményezi, továbbra is lehetővé téve a kisburzsoázia luxusigényeinek kielégítését,[44] ezt a tékozló mentalitás terjedése kíséri. Így a gazdaságot megfosztják az ipari alaptól, valamint a szakképzett, technikailag képzett munkaerőtől, amely pedig elengedhetetlen az ipari fejlődéshez. Következésképpen, a valóságos proletariátus alig létezik, s ennek megvannak a politikai velejárói is. A haladó vezetés például nehezen támaszkodhat komolyan a munkásosztályra. Másrészt a munkásosztály proletár öntudatának gyengesége relatíve megkönnyíti a reakciós államcsínyek sikerét és fennmaradását.[45]

A város természetellenes daganattá nő az ország testén. A kisburzsoázia szembeszökő gazdagsága mellett milliók tengődnek szegénységben és nyomorban.

Valójában ezek mind a bürokratikus kapitalizmus jegyei. A bürokraták híján vannak a tulajdonos osztályra jellemző felhalmozási kedvnek és kitartásnak. Alig vállalkoznak ipari befektetésre. Megelégszenek klubok és bárok fenntartásával, telekspekulációval, benzinkutakkal, s a legjobb esetben borotvapenge- vagy kekszgyártással foglalkoznak. Mind a bürokratikus kapitalizmus gazdasági bürokráciája, mind a *par excellance* neokolonialista kisburzsoázia elemei többé-kevésbé megfelelnek a Fanon által definiált „nemzeti burzsoáziának”.[46]

„Az a nemzeti középosztály, amely a gyarmati uralom végén átveszi a hatalmat, fejletlen középosztály. Tulajdonképpen semmiféle gazdasági hatalom nincs a kezében, és semmi módon nem veszi föl a versenyt az anyaország burzsoáziájával, amelynek szeretne a helyébe lépni... A csekély számú egyetem és kereskedelmi iskola, amelyek pedig az új államban a legfrissebb szellemi hordozóknak mondhatók, többnyire a fővárosban koncentrálódik, és szinte kivétel nélkül csupán üzletembereket, mezőgazdasági szakembereket és szellemi szabadfoglalkozásúakat képez. A nemzeti középosztályon belül sem pénzmágnásokat, sem iparbárókat nem találunk. Az elmaradott országok nemzeti burzsoáziája nem foglalkozik termeléssel, sem beruházással, vagy építkezéssel, még csak nem is dolgozik, csupán köztes tevékenységet végez. Legfőbb hivatása, hogy a luxus tekintetében tartsa az iramot, s ne maradjon ki egyetlen szélhámosságból sem. A nemzeti burzsoázia az üzletember, és nem az ipari tőkés lelkialkatával rendelkezik, de az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a gyarmati telepesek mohósága és embargópolitikája következtében aligha van más választása.”[47]

Mindkét neokolonialista típus elméletileg hosszabb életűnek ígérkezik. Ez a rendszer akadályozza a társadalom polarizálódását, azzal, hogy olyan járulékos rétegeket hoz létre, mint a kisburzsoázia és a lumpenproletariátus — boltosok, hivatalnokok, prostituáltak, alkalmi munkások és munkanélküliek csoportjait —, tompítja az ellentmondásokat, s ezzel a hatalmon levő kisburzsoázia számára lehetőség nyílik, hogy hamis eszméit tartósítsa. Tudományos elemzés és a nemzetközi helyzet értékelése helyett nyárspolgári sovinizmussal határos nemzeti szólamokat hangoztatnak. Az „idegen ideologógiák” importjának vádjával még az emberiség felhalmozott ismereteiből kifejlesztett tudományos elméletek alkalmazására tett kísérleteket is elfojtják. És, paradox módon, éppen ez a kisburzsoá réteg az, amelyet szellemi lustasága még attól is visszatart, hogy az „idegen ideológiákról” olvasson. (Nem is beszélve arról, hogy ugyanezen réteg tagjai minden szégyenérzet nélkül autókáznak „idegen” luxuskocsikban — a munkások és parasztok költségére!)

Az államkapitalista típusú újgyarmat másfelől *objektíve* haladó jellegű az előző kettőhöz képest. Itt — bár fokozatosan — *végbemegy* a társadalmi polarizáció, s bár lassan, de fejlődik a gazdaság termelő szektora. Az itteni burzsoázia inkább a korai európai burzsoázia jegyeit viseli magán. Mivel a nemzeti és nemzetközi burzsoázia szövetsége többé-kevésbé világos, itt a nacionalizmus kevésbé hatékony. A tömegnyomor közepette a nemzeti szólamok jelentőségüket veszítik. Mindennaposak az erőszak, a lázongás megnyilvánulásai, a különféle közösségek összetűzései. Ezek a körülmények azonban már objektíve és szubjektíve is előkészítik egyfelől a helyi és nemzetközi burzsoázia, valamint — a munkások által vezetett — kizsákmányolt tömegek közötti leszámolást.

Objektíve tehát az államkapitalizmus tágabb teret biztosít a termelőerők fejlődésének, mint az újgyarmati helyzet másik két típusa. Úgy tűnik, hogy itt nagyobb a valószínűsége a proletárforradalomnak is, bár ezen a téren nem lehet általánosítani, mert sok függ az egyes országok konkrét körülményeitől.

II.

Tanzánia társadalmi-gazdasági viszonyai

Gazdasági helyzet a függetlenség kivívása után: általános észrevételek

Most megvizsgáljuk, vajon az első részben felállítottak közül melyik elméleti modell alkalmazható a tanzániai helyzetre.

Az Arushai Nyilatkozat előtt Tanzánia — néhány jelentéktelen különbségtől eltekintve — a neokolonialista formációk első típusához tartozott, azaz *par excellence* újgyarmat volt. A függetlenség kivívása ellenére nem szakadt el az imperializmustól.[48] Ipari beruházásokra, ha egyáltalán volt ilyen, csupán az enklávé-jellegű exportszektorban került sor. Az ez időben felállított három nagy létesítmény a nemzetközi monopóliumok által folytatott beruházáspolitikai irányelveket tükrözte. A Dar es Salaam-i olajfinomítót az *ENI*-vel — az egyik legnagyobb Olaszországban székelő nemzetközi monopóliummal — létesített kooperáció keretében építették. A finomító építésével ez a monopólium aztán megvetette lábát Kelet-Afrikában: „Hamarosan egy 8 millió font értékű olajvezetéket építettek Zambiában, s ezzel létrehozták az alapjait egy ott felépítendő olajfinomítónak is.”[49] A második program keretében a kilomberói cukorgyárat építették föl brit—holland részvétellel; a vállalkozás vezetője a *HVA International NV* hollandiai cég volt. Ez a cég profitált az 1960-as évek első felének cukoráremelkedéséből is, amely az Egyesült Államok által a kubai cukor importjára bevezetett embargó miatt következett be. A harmadik program keretében egy cementgyár épült, amelynek létrehozásához az *Associated Portland Cement Company* a zürichi *Cementia Holding*-gal társult. Az *Associated Portland* londoni vállalat 43 fiók- és társult céggel, valamint 142.068.000 fontos tőkével. A 34. a „*The Times 300*" sorában. Dél-afrikai leányvállalatai — a *White's South African Portland Cement Company Ltd.* és a *Salisbury Portland Cement Co. Ltd.* — 1967-ben összesen 122.500.000 font értékű forgalmat könyvelhettek, s több mint 12 millió font profitra tettek szert.[50] Kenyai érdekeltségei között szerepel a két fontos cementvállalat — az *East Africa Portland Cement Company Ltd.* és a *Bamburi Portland Cement Company Ltd.* Összefonódott igazgatóságok révén kapcsolatban áll a *Mackenzie-Dalgety* és az *A. Baumann and Co Ltd.* vállalatokkal is. Tulajdonképpen a *Bamburi Cement Co.* és a *Smith Mackenzie* nyújtott hiteleket a Dar es Salaam-i gyár fölépítéséhez.

„Így, a Tanzánia saját nyersanyagára alapozott új cementgyárral biztosították helyzetüket a gyorsan bővülő tanzániai piacon — 1967-ben Tanzániában kb. 20%-kal magasabb volt a cementfogyasztás, mint Kenyában, s mindemellett megtakarították a kenyai szállítások többletköltségét is."[51]

Kereskedelmi partnerei tekintetében a tanzániai gazdaság továbbra is hagyományos partnereihez kötődik. A függetlenség kivívása után még öt évvel is (vagyis 1967-ben) a tanzániai export mintegy 60%-a az imperialista országokba (Nagy-Britanniában, a Közös Piac országaiba, Észak-Amerikába és Japánba) irányult, s importjának 70%-a származott ezekből az országokból. Exportja továbbra is jórészt nyersanyagokból állt, melyeknek ára általában esett. Ha az 1960-as árszintet 100-nak vesszük, akkor a gyapot árindexe 1962-es 99,9-ről 1967-re 92,6-re, a szizál ára az 1962-es 96,5-ről 1967-re 66,7-re, a tea ára az 1962-es 113,5-ről 1967-re 99,4-re esett.[52] Másrészt azonban az importárak, elsősorban a gépek esetében, egyre emelkedtek.[53]

Összegezve, amint azt egy közgazdász kifejtette: „A függetlenség kivívása utáni néhány évben Tanzánia hasonló iparosítási problémákkal küszködött, mint Kenya és Uganda. A korlátozott számú beruházások továbbra is főként a már meglévő export-enklávéban valósultak meg. Ezek jelentős része a magas jövedelemmel rendelkezők szűk rétegének luxusigényeit elégítette ki, nagyobb hányada pedig az import-szállítások függvénye volt. A vizsgált korszakban alapított külföldi tulajdonban lévő (korábban említett) három vállalat közül az egyik a külföldi partnerek számára hatékony lehetőséget biztosított arra, hogy azok betörjenek a kelet- és közép-afrikai piacra. A második, amelynek segítségével a magas világpiaci árakat akarták kihasználni, a kapcsolódások elégtelen megtervezése, valamint a külföldi szállítóknak fizetett magas finanszírozási költségek miatt befulladt, s végül az egészet eladták a kormánynak, de olyan áron, amelyben a 16 évre garantált 7%-os haszon is bennefoglaltatott. A harmadik sikeresen fenntartotta a külföldi partner pozícióját a gyorsan bővülő tanzániai és a közép-afrikai piacon."[54]

Politikai téren azonban a neokolonialista uralom — a haladó jellegű politikai vezetés miatt — nem vált annyira nyilvánvalóvá, mint más országokban. A külpolitikai döntéseket tekintve pl. Mwalimu erős egyénisége és elvi alapokon álló szemlélete az ország számára egyes kérdésekben jelentős döntési szabadságot biztosított.[55]

A belső osztályozódás többé-kevésbé megfelelt annak a helyzetnek, amelyet a *par excellence* újgyarmat esetében írtunk le. Megtalálhattuk az adminisztratív bürokráciát, a kisburzsoáziát és a kereskedelmi szektorban a főleg ázsiaiakból álló szubkapitalista (vagy komprádor) réteget. Másfelől viszont a lakosság nagyobb része — a parasztság és a kulákok vékony, de növekvő rétege — a mezőgazdasághoz kötődött, s kialakult egy kis létszámú munkásosztály is. Ez utóbbi összetétele a gazdaság neokolonialista struktúráját tükrözi. 1967-ben a 346.741 bérmunkás közül 36% a mezőgazdaságban (főleg szizálültetvényeken) dolgozott, 25% pedig a „szolgáltató iparban" (vagyis „oktatási és egészségügyi ágazatban, szállodákban, éttermekben és a szolgáltatás más területein", beleértve a közigazgatást is). A fennmaradó rész a következőképpen oszlott meg: 2% a bányászatban és a kőfejtésben, 12% az építőiparban, 6% a kereskedelemben, 9% a szállításban és csak 9% a feldolgozóiparban.[56]

Ezek után milyen változásokat hozott az Arushai Nyilatkozat? Az ország természetesen, amint azt az elnök mondotta, nem lett szocialista állam. Fontos lépés volt viszont a gazdaság „kulcspozícióinak" államosítása. A Nemzetfejlesztési Társaság hét külföldi nagyvállalaton belül többségi részesedésre tett szert. Az állam közvetlenül átvette az élelmiszeripari vállalatok többségét. Így a gazdaság nagy része állami ellenőrzés alá került. Az államosítás előrelépés volt, amennyiben ez a szocializmus építésének egyik előfeltétele. Az államosítással azonban, amint a továbbiakban erről szó lesz, *nem szűnt meg* az ország neokoloniális helyzete. Nem lett a munkások állama sem, hiszen önmagában az állami tulajdon nem egyenlő a szocializmussal, ahogy erre Engels korábban rámutatott: „... Újabban azonban, amióta Bismarck rávetette magát az államosításra, bizonyos hamis szocializmus lépett fel, sőt itt-ott még némi lakájkodássá is fajult, amely *minden* államosítást, még a bismarckit is, minden további nélkül szocialistának nyilvánít. Persze, ha a dohány államosítása szocialista dolog volna, akkor Napóleon és Metternich is a szocializmus megalapítói közé számítanának. Amikor a belga állam egészen köznapi politikai és pénzügyi okokból maga építette föl vasútait, amikor Bismarck minden gazdasági szükségesség nélkül államosította Poroszország fő vasútvonalait, egyszerűen azért, hogy háború esetére jobban berendezhesse és kihasználhassa őket, hogy a vasúti hivatalnokokat a kormány szavazóbarmaivá nevelje, és főleg hogy parlamenti határozatoktól független, új jövedelmi forrást szerezzen magának — ezek semmi esetre sem voltak szocialista lépések, sem közvetlenül, sem közvetve, sem tudatosan, sem tudattalanul. Különben a királyi Seehandlung, a királyi porcelán-manufaktúra, sőt a katonai századszabó, vagy éppenséggel III. Frigyes Vilmos alatt a harmincas években egy ravaszdi kópé által a legkomolyabban államosításra indítványozott bordélyok is szocialista berendezkedések lennének."[57]

Mindazonáltal az Arushai Nyilatkozat jó néhány kérdést tisztázott, bár még korai a határozott állásfoglalás. Pl. az Állami Kereskedelmi Társaság és az NDC fölállításával előkészítette az ázsiai szubkapitalista csoportoknak *mint társadalmi rétegnek* a fölszámolását. Egy részük gondját kitaníttatott gyermekeik fogják viselni, akik gyorsan beleolvadnak a gazdasági bürokráciába. Más részük — managerként, igazgatóként stb. — önmaga csatlakozik a gazdasági bürokráciához. Egy kisebb rész sorsa másként alakul: azok, akik tőkeexporttal foglalkoztak, most elhagyják az országot, és sokan — főként az alsó-középosztályhoz tartozók — lassanként kiesnek a versenyből, és lumpenproletárrá válnak.

Ugyanakkor az Arushai Nyilatkozatot követő államosítások kedveztek a gazdasági bürokrácia fölemelkedésének is. A managerek, igazgatók, állami hivatalnokok és fél-állami figurák „új rétegét", félelmetes bürokratikus réteget alkot.

A felsorolt jegyek ellenére Tanzánia nem tartozik egyértelműen a korábban ismertetett bürokratikus kapitalizmus típusába. Mégpedig azért nem, mert nem a bürokráciáé a végső szó, és semmiképpen sem tett szert politikai hatalomra. Ez annak a következménye is lehet, hogy a felső pártvezetés szocialista beállítottságú. De Tanzánia nem tartozik az államkapitalista típushoz sem, hiszen nincs saját burzsoáziája.[58] Tanzánia az állandó változás állapotában van — a lappangó, de kifejezett osztályharc állapotában. *Egyrészt jelen van a gazdasági és politikai burzsoázia (amelyet, mivel az ország még nem szakadt ki a neokolonialista rendszerből, a nemzetközi burzsoázia objektíve támogat), másrészt pedig a munkások és parasztok legjobb, legöntudatosabb képviselői — az intelligencia kis csoportjai, élükön néhány felvilágosult vezetővel.*

A gazdasági burzsoázia nem uralja a gazdaságot, ahogyan azt a bürokratikus kapitalizmus megkívánná. De hogy a gazdasági bürokrácia jelentős erő, arra abból is következtethetünk, ahogyan a fél-állami vezetés az ún. „szocialista intézkedésekre" reagál. Ez a magatartás teszi lehetővé a neokolonialista érdekek tartósítását. A „szolgáltató ipar" — a turizmus, a szállodaépítés és az egész szórakoztató ipar, a sörfőzdék stb. — nagy súllyal szerepel az *NDC* beruházáspolitikájában. 1968 végi adatok szerint az *NDC* beruházásoknak közel harmad részét luxuscikkekre: sörfőzdékre, cigarettagyártásra, szállodákra és a turizmusra fordították,[59] míg a *fogyasztási szükségletekre* termelő fiók- és társult vállalatok a beruházásoknak mindössze egytizedét kapták. Ez teljesen megfelel a nemzetközi monopóliumok beruházáspolitikájának, amelyek kétségbeesetten próbálják megtartani a tanzániai gazdaság fölötti ellenőrzésüket, csakhogy az ország ne szakadjon ki a neokolonialista rendszerből.

Ez több módon történhet. Legújabban a nemzetközi monopóliumok, különböző programok keretében, partnerkapcsolatot létesítenek az *NDC*-vel. Több létesítményt valósítanak meg, illetve vezetnek az NDC nevében, gyakran ők biztosítják a vezetői gárdát, a tanácsadókat,[60] a technikai szakembereket. Gyakran vállalják az ún. gazdaságossági előrebecslések elkészítését is, hatalmas haszonra téve ezzel szert.[61] A *Jenga*, az *NDC* havi magazinja maga mondja el a történetet:

„A partnerkapcsolat létesítésének alapja, figyelembe véve az Arushai Nyilatkozat irányelveit, az *NDC* és a lehetséges partner között folyó tárgyalásoktól függ. Mutatja ezt az a tény, hogy az *NDC* részesedése, fiók- és társult vállalatait tekintve, öt cégnél eléri a 100%-ot, míg van egy vállalat, ahol csak kilenc százalék (ebben a cégben a *Tafco* is 15%-kal részesedik).

Ha egy egész iparág létrehozásáról van szó, ami nagy tőkeberuházást igényel — pl. egy műtrágyagyár vagy a tervezett szizálgépesítő üzem —, az NDC technikai tanácsadóként egy céget alkalmaz, s kiterjedt ipari tesztek kidolgozásával, piackutatással, gazdaságossági előrebecslési feladatokkal bízza azt meg. Néha egy második céget is felkér, hogy értékelje az előző tevékenységét, vagy esetleg újra végezze el azt.

A technikai tanácsadó, méltányossági alapon, beszállhat az új vállalat beruházásaiba is, kisebbségi részvénytulajdonos lehet, s technikai szempontból továbbra is ellenőrizheti a termelést. Így a *Mwanza Textiles Ltd*-nél francia, a *Tanzania Bag Corporation*-nál olasz, a *Tanzania Tanneries Ltd*-nél svéd tanácsadókat alkalmaztak, de említhetnénk más vállalatokat is.

Sőt mi több, az *NDC* gyakran vezető-ügynöki szerződést is köt külföldi cégekkel. Ez a szerződés átalában meghatározott időre szól, maximálisan 50%-os részesedést ad, valamint biztosítja a külföldi partner számára a többlettermék importjának lehetőségét, s hogy a partner a program sikeres megvalósítása érdekében pénzügyi támogatókat keressen."[62]

Amellett, hogy a vezetői megállapodások stb. biztosítják a külföldi partner nyereségét,[63] a monopóliumok regionális érdekeit és piaci lehetőségeit is szolgálják. Az állami vállalatokkal létesített partnerkapcsolat politikai biztonságot biztosít számukra, ennek révén importengedményekre is szert tehetnek, kizárva a kompetitív importot, s egyben piacot biztosítanak gépipari termékeik számára inflációs áron. Ezen fölül, a külföldi partnert képviselő vezetőség érdekei szinte sohasem esnek egybe a nemzeti prioritásokkal. Így „a Dar es Salaam-i cementgyár építésénél a vezetőség azt ajánlotta, hogy a tervbe vett második gyárat az első közelében építsék föl, s így megkettőzött termeléssel elégítsék ki az egyre növekvő belső keresletet. Lehetséges, hogy a második gyárat előnyösebb lett volna Északkelet-Tanzániában megépíteni, de a gyár vezetősége, amelynek a kenyai üzemben is voltak érdekeltségei, nem akart konkurrenciát teremteni a vasúton importált kenyai szállítmányoknak."[64]

Továbbá, a nemzeti tervhez való igazodás érdekében, lehetséges, hogy cementeladásokra is sor kerül, mégpedig alacsonyabb áron, mint amely a külföldi partnernek biztosítaná a 49%-os részesedés után a maximális profitot. Így azután nem meglepő, ha a fél-állami vállalatok[65] és az NDC fiókvállalatai egymástól elkülönülten, mindenféle koordináció és integráció nélkül működnek, pedig ez nagyon fontos lenne az átfogó ipari stratégia és a nemzeti tervezés megvalósítása szempontjából.

A neokolonialista háló

Már említettük, hogy Tanzánia gazdasága mindig a neokolonializmus hálójában van; a továbbiakban, ennek illusztrálására említünk néhány találomra kiválasztott tipikus példát.

Az *NDC* · 67%-ban részesedik a *Coastal Dairy Industries Ltd*-ben *(CDIL)*. Egy technikai kooperációs megállapodás keretében a *Svéd Fejlesztési Hatóság*[66] biztosított két technikust, akik közreműködtek az üzem felszerelésében. A *Tanganyika Creameries Ltd.* a CDIL vezető ügynökeként szerepelt, „továbbá a gyár üzembe helyezése után a marketingteendőket látja el".[67]

A *Tanganyika Creameries Ltd*-nek (amelyet egyébként nemrég számoltak föl) érdekes története van. Az *NDC* részesedése ebben a vállalatban 33% volt. A cég a *Northern Dairy Ltd. Arusha,* valamint a *National Dairy Board* és a musomai *Wafugaji wa Mara Co-operative Union* marketing-ügynökeként, és ezen felül a *Jenya Co-operative Creameries Ltd (KCC)* forgalmazási ügynökeként szerepelt, de a *Tanganyika Creameries* tulajdonképpen — ötéves megállapodás révén — maga is a *KCC* irányítása alatt állt. A *KCC* biztosította a felső vezetést. A *KCC Ltd.* Kenyában székelő kooperációs társaság, tagjainak sorában Lord Delamrare-ral (akinek 13 igazgatói posztja van különféle cégeknél), és aki egyike a vállalat hat európai igazgatójának. Mellesleg a *Tanganyika Creameries Ltd* Kelet-Afrikában számos fiókvállalattal rendelkezik: az *Uganda Creameries Ltd.*, az *East African Creameries Ltd.*, a *The Milk Producers Company Ltd.*, és a *Penguin Dairies Ltd*-nél.

A *Penguin Dairies Ltd.* foglalkozik Kenyában fagylaltkészítéssel. Nemrégiben a *KCC Penguin*-beli részesedését megvette a *Lyons Maid (EA) Ltd.*, s így a *Penguin* teljes mértékben a *J. Lyons and Co. Ltd.* fiókvállalatává vált, amely egy brit élelmiszeripari csoportosulás (a *„Times 300"* 88. helyén). 1966-ban 3.854.756 font (adózás előtti) rekord profitra tettek szert (1967-ben 56.988.000 font értékű befektetett tőkével rendelkeztek).

Az *Eskimon Ice Cream Company*-t (egy nairobi konszernt), amely Kenyában a másik fagylaltgyártással foglalkozó cég volt, szintén felvásárolta a *Lyons*-csoport egyik leányvállalata. Így immár a *Lyons* látja el fagylalttal egész Kenyát. Mellesleg a *Lyons* a tanzániai piacon is érdekelt.

Eddig csak a *KCC* kelet-afrikai érdekeltségeit említettük. De ez még nem minden. A *KCC* társult *három másik hatalmas, globális tejipari monopóliummal is* — a *Nestlé*vel, a *Glaxóval* és a *Unigate*-tel.

A *Nestle* központja Svájcban van; ez a világ leghatalmasabb tejipari konszernje; a különböző országokban mintegy 300 tejfeldolgozó üzeme működik. Brit leányvállalata, a *Nestlé Company Ltd.* 1967-ben a 110. volt a *„Times 300”* rangsorában, 43.588.000 font értékű működő tőkével. 1967-ben a *Nestlé* úgy tervezte, hogy *a KCC*-től vásárol nyersanyagot, hogy megindíthassa saját termelését Kenyában.[68]

A *Glaxo Ltd.* 1967-ben a 94. volt a *„Times 300”* rangsorában, 51.630.000 font értékű működő tőkével. A társaság, társulva az *Allenburys*-szel, bébiételeket és gyógyszereket gyárt Kenyában, amihez a nyersanyagot részben *a KCC szállítja.* A *Unigate* brit tejipari óriás, egyesítve a *United Diaries*-t a *Cow and Gate* csoporttal. 1967-ben a 77. helyen állt a *„Times 300”* rangsorában, ebben az évben 13.546.000 font rekord profitra tettek szert (működő tőkéjük 64.068.000 font értékű), s 14%-os osztalékot fizettek. A *Unigate* fiókvállalatai *a Cow and Gate (EA) Ltd.*, és az *East African Milk Products Ltd.* Kelet-Afrikában. Ezek *Cow and Gate* márkájú bébiételeket gyártanak. A *Jenga* 1970 májusi számából értesülhettünk, hogy a *Tanganyika Creameries*-t fölszámolták, és az *NDC* hamarosan a *Coastal Dairy Industry Ltd.* 100%-os tulajdonosává válik. Így a *KCC* vezető ügynöki szerepét szinte teljesen elvesztette. Azonban érdekes módon még ugyanez a szám közli, hogy „tárgyalások folynak arról, hogy a svájci *Nestlé* a *KCC*-t nevezi ki vezető ügynökéül”. *Az ugródeszkának használt KCC-t eltávolították a színről — ehelyett a tejipar egyre inkább a nemzetközi óriásmonopólium, a Nestlé befolyása alá került.*

Most pedig derítsük föl fellendülőben levő „turista-iparunk” nemzetközi kapcsolatait — ami egyébként nemrégiben került az érdeklődés középpontjába. Ha valami, akkor a közelmúltban a *The Standard*-ban[69] folytatott „turizmus-vita” igazán fényt vetett az értelmiség szocialista eszmékkel kapcsolatos zavaros elképzeléseire. Az „imperializmus”, „neokolonializmus” vagy „nemzetközi monopolkapitalizmus” kifejezéseket mint szólamokat elutasítják.[70] Egy félnótás polgári „tudósnak” még ahhoz is volt mersze, hogy azt állítsa, hogy a „diákok” — vagyis a „turizmusról” szóló eredeti cikkek szerzői — „szólamainak” és „zavaros gondolatainak” nyelvtani gyökerei vannak![71]

De akárhogy is legyen, térjünk vissza „turistaiparunk” nemzetközi kapcsolataihoz. Ezt a területet a *Hallmark Hotels Overseas Ltd.* neve fémjelzi. Ez a cég az *NCD* társult vállalata, s részvényeinek 30%-a is az *NCD* kezében van. A szállodaiparra specializálta magát; ez látja el igazgatói és tanácsadói testülettel a legtöbb *NCD*-hotelt, beleértve az újakat is: New Africa Hotel, Kunduchi Beach Hotel, Bahari Beach

Hotel, Zanzibar Fishing Lodge, Lake Manyara Hotel, Ngorongoro Wildlife Lodge, Seronera Wildlife Lodge és Lobo Wildlife Lodge.

A *Hallmark*-részvények további 70%-át a *Hallway Hotels Overseas Ltd.* szállodaipari cég, amely a nagy-britanniai *Trust Houses* csoporttal, valamint a *United Transport Overseas Ltd.*-del áll kapcsolatban. A *Hallway Hotels* részvénytulajdonosai a *Commonwealth Development Corporation (CDC)*, a *United Transport Overseas Ltd. (UTOS)* és *Mr. Eric Hall.*

A *CDC* jól ismert monopólium. Eredetileg 1949-ben alapították (akkor még *Colonial Development Corporation* volt a neve),[72] mint a gyarmati beruházásokkal foglalkozó bejegyzett brit szervezetet, amelynek profitrészesedését szerződésben rögzítették.[73] A *CDC*-nek Kelet-Afrikában (beleértve a partmenti szigeteket, Malawit, Zambiát stb. is) 29.167.000 angol font értékű beruházásra volt joga, s ebből az összegből 16.600.000 kenyai font egyedül Kenyára jutott. Ha vizsgáljuk a *CDC* beruházási forrásainak megoszlását, akkor a régi afrikai érdekeltségüket fenntartani kívánó külföldi magáncégek új módszereinek kicsinyített mását látjuk. A beruházások 53%-át alapfejlesztésre, tehát a természeti erőforrások kiaknázásához szükséges infrastruktúra[74] kiépítésére fordítják, 21%-ot a nyersanyagtermelésbe fektetnek (mező- és erdőgazdaság, bányászat), 26% pedig kereskedelmi, ipari, valamint vállalat és szállodafejlesztési beruházásokra jut. A Munkáspárt (amely a Kenyai Nemzeti Keresztény Tanács Oktatási és Művelődésügyi Osztályának égisze alatt működik), bár sajátságosan enyhe, keresztényi nyelvezettel fogalmazva, de kénytelen volt megjegyezni a következőket:[75] „A *CDC*-nek a mindenkor érvényes londoni árfolyamon kell fölvennie a kölcsönt, és 1966 végére már plusz 7%-ot kellett ezért az összegért őfelsége kormányának fizetnie. Az ilyen magas kamatláb mellett végzett beruházások nagyobb terhet jelentenek a kenyai fél számára, s elkerülhetetlenül megmutatkozik a támogatott vállalkozások magasabb bérleti díjaiban és törlesztési feltételeiben. A *CDC*-n keresztül kapott tőke ‚költségtöbblete' az 1966. év végi brit gazdasági helyzetet tükrözi; más szóval, ha mi itt Kenyában brit tőkéhez akarunk jutni, nagyon drágán kell fizetnünk érte".

A *Hallway Hotels Overseas Ltd.* másik részvénytulajdonosa a *United Transport Overseas Ltd. (UTOS)*, az Angliában bejegyzett hatalmas szállítási konszern.

A *UTOS* a következő fiókvállalatain keresztül uralja a kelet-afrikai városi és távolsági személyszállítást: *Kenya Bus Service Ltd. of Nairobi, Kenya Bus Services (Mombasa) Ltd. Dar es Salaam Motor Transport Co. Ltd.* (már államosított), *Uganda Transport Co Ltd., Tanga and District Transport Ltd., Kampala and District Services Ltd., East African Road Services Ltd.*

A *UTOS*-nak ötvenöt fiók- és társult vállalata van, amelyből tizenhárom Rhodesiában, tizennyolc pedig Dél-Afrikában működik. 1966-ban adózás utáni nettó nyeresége 1.759.000 angol fontot tett ki (működőtőkéje több mint 14,5 millió). 1967-ben betársult a *Wilkenair Ltd.* charter-légitársaságba, hogy „még előnyösebb feltételeket" biztosítson a turisták számára. Ugyanezen légitársaság tagja a *Kenya Tourist Development Corporation,* a *Wilken Aviation Services Ltd.* és egy New York-i cég, a *Lindblad Travel Inc.).*

A *UTOS* maga is a *United Transport Company* (UTC) 43 fiókvállalatának az egyike — amely fiókvállalataival együtt 1965 végén 22.287.458 font tőkével rendelkezett, és adózás utáni tiszta nyeresége több mint 2 millió angol font volt. A *UTC* az *UTOS* részvényeinek több mint 60⁰/₀-a fölött rendelkezik. A további 40⁰/₀ a *British Electric Traction Omnibus Company Ltd. (BET) of London* tulajdona. 57 812 200 angol fontos tőkével a *BET* a 87. a *„Times 300"* rangsorában. 1967. június 8-án a *BET* elnöke 1.368.000 fontos, adózás utáni tiszta nyereséget jelentett be, és a *UTOS* tengerentúli tevékenységéről a következőket mondotta:

„Távol jár az igazságtól az, aki a mai Afrikáról az egyetlen hiteles képet a politikai feszültségekről szóló drámai híradásokkal akarja ábrázolni. Tíz év alatt az összes bevétel két és félszeresére, a bruttó profit ötszörösére növekedett. A vállalatok össztőkéje csaknem eléri a 11 millió fontot."

A *United Touring Co. of Africa Ltd.* a UTOS egyik társult vállalata. A családba tartozik még a UTC (Uganda) Ltd., a UTC (Tanganyika) Ltd., és a Nairobi Travel Services Ltd.[76] Az NDC negyedik éves jelentésében közzétette, hogy tárgyalásokat kezdett a Riddoch Motors és a United Transport Overseas Limited (UTOS) vállalatokkal, „egy *tanzániai* turista társaság[77] megalakítása céljából", feltételezhetően azért, hogy megalapozzák az igazán „tanzániai" és „szocialista turistaipart"!

Ha egyszer beindul és lendületbe jön egy gazdasági vállalkozás, akkor az lavinaszerű tehetetlenséggel gördül tovább. Alkotói kívánságaival és elképzeléseivel ellentétes önmozgásra tesz szert. Így történt ez a tanzániai „turista-ipar" esetében is. A Kilimanjaro nemzetközi repülőtér után (melynek építésében olasz cégek — olasz szakértők és az Impresa Ing. Fortunato Federici vesz részt) 70 millió schillinges olasz költséggel egy Hilton szálló építését tervezik.[78]

A turizmus világméretű iparrá fejlődésének gazdasági hátterét jól megvilágítja a *Hilton* esete. Rámutat arra is, hogy a nemzetközi tőkés termelési módon belül a nemzetközi burzsoázia, az uralkodó társadalmi osztály madzagon rángatja az ún. elmaradott világ perifériás gazdaságait.

Az elmaradott országok kisburzsoáziája megveregetheti a saját vállát, hogy a turizmusban „aranybányára lelt". Az igazság azonban az, hogy a világméretű turizmus nem az ő eredeti találmányuk, lehetőségét a vállalatok[79] áruba bocsátása (avagy fogalmilag „exportáruként" való kezelése — hiszen a burzsoá közgazdaságtan ugyanúgy hemzseg a valóságtól régesrégen elszakadt fogalmaktól, mint a burzsoá jog!) teremtette meg. A világméretű turizmus részben a nemzetközi tőkés osztály kezében fölhalmozódott feleslegek,[80] de főként a globális légiforgalomnak az utóbbi évtizedekben bekövetkezett gyorsütemű fejlődése következtében lendült fel. Nem „történelmi véletlen", hogy a nemzetközi légitársaságok tulajdonában a *Hilton International*, a *Pan American* tulajdonában az *Intercontinental* stb.,[81] s hogy az *International Union of Official Travel Organization*-en *(IUOTO)* keresztül egyre ösztönzik a turizmust. A *The Economist* erről a következőket mondja:

„A *TWA* azzal, hogy az USA-n kívüli 38 *Hilton* szállót megvásárolja, előre biztosítani kívánja utasai számára a férőhelyet, akik a 70-es években várható 500 személyes gépeken fognak repülni. Annak a légitársaságnak, amelyik nem tud az elszállásolásról is gondoskodni, számolnia kell azzal, hogy utasainak egy része átpártol egy olyan légitársasághoz, amely ezt a feladatot is elvállalja minden olyan esetben, amikor az úticél már elég távol esik ahhoz, hogy az első ízben odalátogató gyanúperrel éljen a helyi szállodai színvonalat illetően. A Hilton gyorsan terjeszkedik, jelenleg nyolc szálloda épül, tíz pedig a közeljövőben fog megszületni. Ezzel a *TWA* megelőzi a *Pan American*-t, amelynek *Intercontinental* szállodahálózata 1949 óta működik, s jelenleg 36 hotellel rendelkezik szerte a világon.[82]

A nemzetközi burzsoázia híreinek leghitelesebb forrása, a *Fortune*[83] a következőket mondja: „A légitársaságok szállodaipari érdekeltsége egyre nő, ez az új elem tovább finomítja marketing-tevékenységüket. A *Pan American World Airways* által alapított *Intercontinental Hotels Corp.*, és a *Trans-World-Airlines* tulajdonában lévő *Hilton International Co.* újabb fejlesztési terveket hozott nyilvánosságra. Az *Eastern Airlines* a Karibi-térség és Hawaii szállodaiparában tevékenykedik. A *Braniff Airways* a *Western International Hotels Co.*-val egyetemben a latin-amerikai szállodaiparban akar az első helyre törni."

Ami csupán a nemzetközi légiforgalmi üzlet függelékének indult, ma már önmagában is nyereséges lett. Így a múltban „az *Intercontinental* ... épített néhány szállodát, hogy kielégítse a *Pan American* igényeit... Néhány ezért épült föl, mert egyes fejlődő országok csak abban az esetben engedélyezték a *Pan Am.* járatainak leszállását, ha az egy előkelő szálloda építését is vállalta. Mások úgy jöttek létre, hogy a *Pan Am.* azt gondolta, az első osztályú szállodák föllendíthetik egyes új útvonalak forgalmát. A stratégia állandóan változik. A jövőben az *Intercontinental* csak akkor vállalja újabb szállodák építését, ha azok önmagukban is nyereségesek lesznek."[84]

1968-ban az *Intercontinental* negyvenkét szállodájából származó nettó bevétel 1 600 000 dollárt tett ki; ezekben a hotelekben egyébként 12 264 szobával rendelkezik. S mivel a *Pan American* különösen érzékeny a helyi politikai problémákra, az *Intercontinental* különös előszeretettel létesít partnerkapcsolatot a helyi beruházókkal".[85] Viszont:

„A *Hilton Intercontinental* szállodái általában a helyi beruházók tulajdonában vannak, akik menedzselésre kötnek szerződést a *Hilton*-

nal. A szerződés szerint a tulajdonosok általában a bruttó profit kétharmadát kapják, s a *Hilton*-tól csak minimális befektetést várnak: ‚Azt szeretjük, ha még a tojástartókat is a beruházók adják', mondja az elnök, Curt Strand. *Ez a gyakorlat igen nyereségesnek bizonyult.* 1968-ban a negyvenegy hotel, 13 930 szobával, 6 200 000 dollár nettó nyereséget hozott a *Hilton*-nak."[86]

Amit a nemzetközi kapcsolatokról a fenti két esetben elmondtunk, az tulajdonképpen igaz az *NDC* többi fiókvállalatára is. Sajnos az *NDC* külföldi partnereinek a nevét, valamint a velük kötött társasági és menedzselési szerződések feltételeit olyannyira titokban tartják, hogy nehéz nemzetközi kapcsolataikat nyomonkövetni. Főleg dr. Seidmann cikkéből származó adatok alapján azonban megpróbáltunk összeállítani egy táblázatot (ld. a Függeléket), amelyben további példákat idézünk a neokolonialista háló gyakorlatából, amelyben a tanzaniai gazdaság is található.

Mi ezeknek a fent említett „közös vállalkozásoknak" a gazdasági következménye? Először is a külföldi „partnerek", hatalmas monopóliumok lévén, igen előnyös pozícióból tárgyalnak Tanzániával. Ha a társaskapcsolat egyenlőtlen partnerek között jön létre — főleg, ha a partnerek egyike tőkés monopólium —, akkor az minden közgazdasági vizsgálódás nélkül is nyilvánvaló, hogy a gyengébb fél lesz a vesztes. A neokolonialista gazdaság alapvetően kereskedelmi beállítottságú marad. A gazdaságok exportorientált jellege nem változik meg, ipari egységeik vertikálisan ágyazódnak be a fejlett országok ipari szektoraiba és egyáltalán nem, vagy alig integrálódnak az újgyarmat egyéb saját iparágaiba vagy szektoraiba. Így van értelme és gazdasági racionalitása annak, hogy a *Brooke Bond Liebig* csoportnak, amely globális méretekben tevékenykedik, legyen egy üzeme (a *Tanganyika Packers*), amely a tanzániai élőállatot (a nyersanyagot) húskonzervvé dolgozza föl, s bahamai, európai, jamaicai, borneói stb., piacaira exportálja.[87] Tanzánia számára viszont nincs sok értelme és gazdaságilag irracionális a *Tanganyika Packers* működése, ha termékeinek csupán 5%-a kerül hazai fogyasztásra (ahogyan ez jelenleg történik). A *Tanganyika Packers* konzervjeire megállapított magas árak ismét csak a *Brooke Bond Liebig* nemzetközi piacain kialakult árszintnek felelnek meg, és nagyságukat semmi sem indokolja a hazai, tanzániai piacon. Valójában a tanzániai társadalmi-gazdasági terv előírhatná (kívánatos is lenne), hogy a húskonzervek árát alacsony szinten rögzítsék, hiszen ez hozzájárulna az ipari proletariátus — a fejlődés igazi letéteményese — táplálkozási színvonalának javításához.

Valamikor a gyarmatokat arra ösztönözték, hogy az anyaországba irányuló exportra szánt ipari növények termelését növeljék. Több gyarmaton ezért elhanyagolták az élelmiszer-termelést, ami alultápláltságot és éhezést eredményezett.[88] Ma már a nemzetközi monopóliumok politikája valamelyest megváltozott. Érdekeltté váltak a nyersanyagok *fel-*

dolgozásában, bár változatlanul csak exportcélból. Az alultápláltság gazdaságtörténete új szinten ismétli önmagát!

A csomagoló, összeszerelő és feldolgozó üzemek létesítése[89] valóban a nemzetközi monopóliumok új beruházási stratégiájáról tanúskodik. Ezt teljes mértékben bizonyítja a nemzetközi burzsoázia lapja, a *Fortune* is.[90] Lássunk egy részletet!

„A nemzetközi monopóliumok, a hazai piacaikra irányuló export érdekben eredetileg csak az alapanyagtermelésbe — a bányákba, ültetvényekbe — ruháztak be... Mivel ez az alapvető természeti erőforrások ... külföldi ellenőrzéséhez vezetett ... az idegenek gyakran gyűlöletessé váltak az illető országban, s ez nemegyszer államosításokat vont maga után.

Az importhelyettesítés időszakában a külföldi beruházások teljesen új jelleget öltöttek. A kormányok az újonnan teremtett helyi ipar védelmében magas vámsorompókat emeltek, vagy az importárúk széles körénél szigorú korlátozást érvényesítettek. Mivel a külföldi ipar-vállalatok a fejlődő országokba irányuló export esetén nem voltak képesek áthágni ezeket az akadályokat, a korlátok mögé húzódtak. A kitermelő ipar mellett a külföldi beruházások most már széles körben fektettek be többek között a vegyiparba, a gyógyszer-, papír-, és autóiparba, valamint a mezőgazdasági gépgyártásba.

Akárcsak a kitermelő iparba irányuló első hullám esetén ... a beruházás harmadik hulláma már határozottan exportcélú lesz. A természeti erőforrások külföldi tulajdonán alapuló kitermelőipari beruházásokkal ellentétben azonban ez valószínűleg nem fogja kiváltani az adott ország heves nacionalista reakcióját. Ehhez a tevékenységhez ugyanis az adott fejlődő ország olcsó és képezhető munkaerőtartalékaival járul hozzá. A nemzetközi vállalat befektetése természetesen tőkéből fog állni, de mellette szerepel a technikai tudás, a birtokában levő globális kereskedelmi információ és a marketing-szakismeret is.

Azon termékek esetében, amelyeknél a költségek legnagyobb részét a munkabér teszi ki, és a szérianyagságból adódó költségmegtakarítás nem magas, e tényezők kombinációja jelentős kereskedelmi előnyökhöz vezethet. Ilyen termékek pl. a textíliák, a konzervált és mélyhűtött gyümölcs és zöldség, ruházati termékek, bőrárúk, bútor- és faárúk, varrógépek, alkatrészek, kovácsolt kéziszerszámok, kismotorok, elektromos részegyeségek és szerelékek, esztergepadok és egyéb egyszerűbb szerszámgépek."

A nemzetközi monopóliumok beruházási politikája tükröződik az *NDC* beruházásainak természetében is, ami önmagában is bizonyítja, hogy a külföldi cégek játsszák a *meghatározó* szerepet, és ők diktálják a feltételeket. 1968 végén az *NDC* beruházásai a következőképpen oszlottak meg a fiók- és társult vállalatok között:[91]

Tőkerészesedés		NDC-beruházás
25,2%	— exportcélú nyersanyagtermelés	44,6%
12,7%	— termelőeszközök	10,6%
1,0%	— alapvető szükségleti cikkek belföldi fogyasztásra	10,0%
38,0%	— luxuscikkek	33,0%
20,5%	— exportcélú termelés	7,3%
1,4%	— turizmus	3,9%[92]

Ez azt mutatja, hogy az *NDC*-beruházások aligha segítik elő az integrált belső gazdaság és az erős ipari szektor létrehozását, ami pedig az ország fejlődésének *sine qua non*-ja. A tömegek nehéz munkájával termelt értéktöbblet nagy része a külföldi partnereken keresztül a fejlett országokba vándorol. Ami az *NDC*-nél marad, azt részben a kisburzsoázia és a bürokrata réteg fogyasztja el, részben pedig beruházásra kerül. Mivel azonban a gazdasági struktúra olyan, amilyennek fenntebb leírtuk, ezt a tőkefelesleget elsősorban az exportorientált termelésbe fektetik, ezek a szektorok pedig alapvetően „kereskedelmi" jellegűek. Így itt a kereskedelmi tőke az uralkodó, amely nem „alakul" át ipari tőkévé.[93] Ez az elmaradottság jellemzője. És ez az alapvető gazdasági realitás (itt a termelőerők természetéről van szó), amely inkább a kisburzsoázia, valamint a bürokrata és komprádor réteg felemelkedésének, nem pedig az ipari burzsoázia kialakulásának kedvez (termelési viszonyok és osztályharc). Fanon szavaival élve: „A nemzeti burzsoázia az üzletember, és nem az ipari tőkés lelkialkatával rendelkezik."

A csendes osztályharc

Az újgyarmati gazdaságok elmaradottságának okát az itt uralkodó kereskedelmi tőkében, míg a fejlett neokolonialista politikát folytató országok fejlettségének okát az itt élenjáró ipari tőkében leltük meg. Mindkettő ugyanannak a történelmi folyamatnak, a nemzetközi tőkés termelési mód fejlődésének az eredménye. A tőkés fejlettség és az újgyarmati elmaradottság, az egésznek — a monopolkapitalizmusnak — két szükségszerű alkotórésze.

Következésképpen az osztályharc is nemzetközi síkon folyik. Így a tanzániai osztályharc vizsgálata esetén sem kerülhetjük el a nemzetközi méretekben folyó küzdelem elemzését. Az alapvető és *antagonisztikus ellentmondás,* s ezt hangsúlyoznunk kell, az *imperializmus* és a *nép* között áll fönn, ezek alkotják a nemzetközi tőkés rendszer dialektikus ellentétét. A nemzetközi burzsoázia azonban országonként eltérő eszközökkel érvényesíti érdekeit, amint azt a neokolinalizmus korábban ismertetett három típusa is bizonyítja. Akár a *par excellence* újgyarmat kisburzsoáziájáról, akár a bürokratikus kapitalizmus gazdasági bürokráciájáról van szó, kisebb-nagyobb mértékben, de valamennyien a nemzetközi burzsoázia helyi ügynökei.

Ezek a rétegek a nemzetközi burzsoázia érdekeit képviselik, *hiszen a fennálló körülmények között érvényesíthetik előnyeiket és kiváltságaikat.* Más szóval a *status quo* fenntartásában *szerzett jogaik* teszik őket érdekeltté. Épp ezért ezeket védik, és erőteljes[94] ellenállást tanúsítanak a szocializmus irányában tett legkisebb lépéssel szemben is. De mindez *nem* „tudatlanságuknak" vagy fásultságuknak" tudható be, szerzett jogaik heves védelme nem csupán ennek tulajdonítható. A kisburzsoázia társadalmi magatartásának objektív alapjait sem lehet félremagyarázni olyan szubjektív, pszichológiai tényezőkkel, mint a tudatlanság vagy fásultság! Ugyanilyen okból a kisburzsoázia mint *társadalmi réteg,* mégha sikerülne is meggyőzni, nem lehet a munkások és parasztok potenciális szövetségese *mindaddig, amíg a nemzetközi burzsoázián belül gazdasági és társadalmi alapzattal bír.* Igaz, hogy a kisburzsoá réteg több fejlődő országban, így Tanzániában is, a munkások és parasztok osztályából nőtt ki. Az is igaz, hogy a burzsoázia és a proletariátus *osztályával* ellentétben — ezek esetében az elkövetkezendő nemzedékek is az osztályon belül maradnak,[95] — a kisburzsoázia a szó szoros értelmében nem társadalmi és gazdasági osztály. És mindenkori társadalmi magatartása pontosan ezért függ attól, hogy éppen melyik osztállyal szövetkezik. Eszerint újgyarmati helyzetben a kisburzsoázia a nemzetközi burzsoáziával szövetkezik. (Más szóval, nem rendelkezik saját, független osztálybázissal.) *Aki a nemzetközi burzsoáziával szövetkezik, az már nem barát.*[96]

A forradalmi erők és a kisburzsoázia szövetsége két esetben jöhet létre (amint ezt a történelem is bizonyította):

1. A nemzeti függetlenségért vívott harcban — amely hozzájárul a kisburzsoázia és a nemzetközi burzsoázia közötti nem-antagonisztikus ellentmondások föloldásához, oly módon, hogy a kisburzsoázia megkapja a látszólagos politikai hatalmat és az ezzel járó bürokratikus előjogokat — és/vagy akkor, ha a nemzeti függetlenséget (és így a bürokratikus előjogokat is) külső ellenség fenyegeti.

2. Ahol a politikai hatalmat *szocialista forradalom* útján szerezték meg, s így a nemzetközi burzsoáziához fűződő összes szálat elvágták. Ezzel megszűnik a kisburzsoázia társadalmi bázisa, és amennyiben a politikai hatalom a munkások és parasztok forradalmi élcsapatának kezébe kerül, a kisburzsoázia — az intelligencia, a diplomás szakemberek stb. — a szocializmus építésében a munkások és a parasztok szövetségesévé tehetők.

Ebben a helyzetben a nevelés, a meggyőzés, a kritika és az önkritika válhat a kisburzsoázia elleni harc fő módszerévé. Ez a módszer azonban, véleményem szerint, az újgyarmati helyzetben nem jöhet számításba, itt ugyanis a szükségszerűen az osztályok közötti antagonisztikus ellentmondás dominál.

A fenti kitérő után most már talán alaposabban elemezhetjük a kisburzsoázia és a feltörekvő gazdasági bürokrácia szerepét Tanzánia esetében.

A burzsoázia vonakodva és ferde szemmel nézi a szocialista gazdaságokkal mind szorosabbá váló kapcsolatokat, részben ideológiai háttere és elvi beállítottsága miatt, részben pedig azért, mert jó érzékkel felismerik, hogy kiváltságaikra mi jelent veszélyt. Ez annak ellenére van így, hogy bizonyos esetekben a szocialista országokkal való együttműködés sokkal inkább hozzájárul célunk, a belső egységes nemzetgazdaság megvalósításához. A *Friendship Textile Mill* és az *Ubungo Farm Implements Co.* jó példa erre. „E két üzem építésére a kínaiak hosszú lejáratú, kamatmentes hitelt nyújtottak, felépítették a gyárakat, fölszerelték a gépeket, a helyszínen kiképezték a szakembereket és megszervezték a termelést.”[97] Az ilyen akciók mégis ritkák.

A bürokraták húzódoznak attól is, hogy az ipari szektorban bevezessék a „munkások részvételét” és a munkásellenőrzést. Szervezési módszerük, berendezkedésük stb. nem csupán tipikusan bürokratikus, de burzsoá jellegű is. Az állami vállalatok központjait sokkal fényűzőbben szerelik föl, mint a termelőegységeket. Az állami vállalatok reklámhadjárata sem különbözik a magánvállalatokétól. Inkább az „eladást elősegítő” és a „fogyasztói igényeket felkeltő” célzatúak, semhogy megkísérelnék a közönség nevelését és alapvető igényeik kielégítését.

Annak ellenére azonban, hogy Tanzániában az erős gazdasági bürokrácia felemelkedését határozott jelek mutatják, világosan kell látnunk, hogy még nem vált domináns erővé. A TANU vezetősége „vészjelzést” ad, ha a bürokrácia nem-szocialista intézkedéseket akar elfogadni. Így újabban, az elnöki irányelveket követően, az állami vállalatoknál a munkástanácsok részt vesznek a vezetésben és a termelési folyamat irányításában. Az a tény azonban, hogy a bürokrácia nem győzedelmeskedett teljes mértékben, még nem jelenti azt, hogy gyenge. Éppen ezért az intézkedések nagymértékben függenek attól, hogy mely területen tesz szert vezető szerepre.

A bürokrata gépezet ellenállása miatt sok szocialista jellegű intézkedést — pl. a luxusfogyasztás drasztikus csökkentését, a munkásoknak a vezetésben való tényleges részvételét — csak nehezen lehet elfogadtatni.

Az is igaz azonban, hogy még a szocialista országoknak is szembe kell nézniük a bürokrácia problémájával. De különbséget kell tenni e jelenség és a tanzániai bürokrácia problémája között. A szocialista országokban a bürokrácia bázisa nem a nemzetközi burzsoá osztály. Más szóval, a tulajdonviszonyok terén fennálló antagonisztikus ellentmondásokat forradalmi úton oldották meg, így a bürokrácia kérdésének megoldása egy nem-antagonisztikus ellentmondás megoldását jelenti. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában lehetetlen *teljesen* megszabadulni a bürokráciától. Mint Deutscher említi:

„A posztkapitalista fejlődésben a munkás és a bürokrata közötti feszültségnek még lehetnek lényegében alkotó jellegű elemei is. A szocializmusba való átmenet időszakában a munkásra és a bürokratára egyaránt szükség van. Amíg a tömegek az évszázados elnyomás és az analfabétizmus következtében szellemi nyomorban élnek, addig a termelési folyamat irányítása a polgári tisztviselőkre hárul. *Viszont egy igazán posztkapitalista társadalomban az alapvető osztály a munkásosztály, s a szocializmus megvalósítása a munkások és nem a bürokraták feladata.*”[98] (Kiemelés tőlem: I. G. S.)

Másutt helyesen jegyzi meg, hogy a bürokrata és a munkás közötti feszültséget „nem lehet társadalmi felfordulással megoldani...[99] „Ez elsősorban a nemzetgazdaság növelése útján oldható meg, aminek eredményeként kielégítik a néptömegek alapvető, illetve már ezt meghaladó szükségleteit. Megoldást jelent az oktatás kiterjesztése és fejlesztése, hiszen a társadalom anyagi és szellemi gazdasága moshatja csak el a vezető és a vezetett közötti évszázados — egyre megújuló és erősödő — választóvonalat. Ha a vezetett már nem a tompa agyú, gyámoltalan muzsik, ha a szakácsot már nem mosogatóként kezelik, akkor valóban eltűnhet a munkás és a bürokrata közötti távolság. Ezután a funkciók és nem a társadalmi helyzet megosztottságáról beszélhetünk.”[100]

A probléma tehát, amellyel a posztkapitalista társadalomnak szembe kell néznie — a bürokrácia *humanizálása.* A bürokrácia humanizálása a szocialista újjáépítés érdekében az államgépezet munkásellenőrzését kívánja meg. Ezt a munkásellőrzést, *pszichikai és gyakorlati* értelemben is, csak az elhivatott forradalmi élcsapat gyakorolhatja. A párt vezető szerepe az élcsapat ellenőrző tevékenységén keresztül valósul meg, a párt vezető szerepének megvalósulása pedig a régi rend szétzúzásának és a szocializmus építésének előfeltétele.

A fentieket jól illusztrálja Kína. Úgy tűnt, hogy a bürokrácia kaparintja meg a vezetést, de a párt ébersége ezt megakadályozta. Az eredmény a kulturális forradalom lett.[101] Azt azonban hangsúlyozni kell, hogy ez *lehetséges* és viszonylag könnyen keresztülvihető volt Kínában, mivel a kínai bürokráciának, a tanzániaival ellentétben, már nem volt támasza a nemzetközi bürokráciában, hiszen az 1949-es forradalom teljesen elszakította Kínát az imperialista gazdaságtól. A kínai bürokrácia osztálybázisát csak a parasztok és a munkások alkothatják, tulajdonképpen a bürokrácia belőlük nőtt ki. Ha az ilyen burzsoázia megpróbálja társadalmi bázisától függetleníteni magát, de emellett ott van a munkásosztály éber élcsapata is, a társadalmi bázistól való elrugaszkodás, sőt az a fölötti uralom megszerzésének kísérlete csakis kudarcba fulladhat. Ez történhet meggyőzéssel, neveléssel, és olyan társadalmi „megmozdulással” is, mint a kulturális forradalom — ami szorosan véve tulajdonképpen nem volt forradalom, hiszen alapvetően nem változtatta meg a tulajdonviszonyokat. Lényegében a nem-antagonisztikus ellentmondások feloldása volt.

Következtetés: A mozgás dinamizmusa

A fenti elemzésből levonható az a következtetés, hogy Tanzánia fő, antagonisztikus, az imperializmus és a tömegek között fennálló ellentmondásának a megoldása *elválaszthatatlan* a gazdasági bürokrácia és a forradalmi vezetés között feszülő másodlagos ellentmondás feloldásától. Amint az alapvető ellentmondás megoldódik, a másodlagos ellentmondás óriási mértékben meggyengül, hiszen akkorra a bürokrácia társadalmi bázisát már szétzúzták. Ha a bürokrácia már elveszítette osztálybázisát a nemzetközi burzsoáziában, sokkal könnyebben humanizálható, s inkább hajlik a munkásellenőrzés elfogadására is.

Szintén a fenti elemzésből következik, hogy a forradalmi élcsapat megléte fontos előfeltétel. Ezt a kérdést Tanzániában még nem oldották meg.[102] A TANU, a jelenlegi politikai párt, tömegpártként indult, s eredeti célkitűzését, a gyarmati uralom megdöntését, sikeresen véghezvitte. A párt nem a szocializmus fölépítése céljából alakult. Az Arushai Nyilatkozat után a párt jellegének meg kell változnia.[103]

A fent említett harc kimenetele döntő lesz abban a tekintetben, hogy Tanzánia valóban szocialista állammá válik, vagy — ha tetszik, ha nem — a „bürokratikus kapitalizmus" típusát ölti magára, az előzőekben ismertetett jegyekkel együtt.

Az egységes szocialista gazdaság megvalósításának mikéntje szintén függ attól, hogy hogyan dől el a fenti harc. Ez nem valósítható meg a nemzetközi monopóliumokkal való „kooperációban".

Ha az egységes tervgazdaság létrehozható lenne a nemzetközi monopóliumokkal kiépített társas viszony keretében, akkor a szocializmust az imperializmussal karöltve is föl lehetne építeni.

Tanzániának, hogy elszakadjon az imperializmustól, és felszámolja elmaradottságát, *iparosodnia kell.* Még „ujamaa-falvainak" sikere is döntően attól függ, hogy parasztjainak termelékenysége és életszínvonala magasabb lesz-e, mint az egyéni paraszté. Ha a parasztság nem csalódik az ujamaa-politikában, akkor a gépesítés,[104] valamint az alapvető társadalmi infrastruktúra — az orvosi ellátás, az oktatás, a folyóvíz, a lakásellátás — megteremtése *sine qua non*-ná válik. Az ujamaa-falvakat nem lehet kapás művelésre alapozni, mert ebben az esetben — a többi paraszttal szemben — semmi előnyt nem jelentene lakói számára.

Így látható, hogy a mezőgazdasági szektort kiegészítő iparosítás — mind a fogyasztási cikkek, mind a termelési eszközök termelése területén — elengedhetetlen feltétele az önmagát fenntartani képes, kiegyensúlyozott gazdaság létrehozásának.

Talán a Nagy Uhuru Vasútvonal jelenti Tanzánia számára azt a történelmi lehetőséget, hogy megvalósítsa az ipar területén a nagy áttörést, elsősorban a vas- és acélipari komplexum alapjainak lerakásával.[105] Az építkezés idején nagy tömegű ember foglalkoztatására és műszaki képzésére nyílik lehetőség, akiket azután nemcsak a vasútépítésnél használhatnak föl, hanem megoldanák a vasipar szak- és betanított munkásokkal való ellátását is. A déli területek vas- és szénlelőhelyeire alapozva egyidejűleg a vasipart is kifejleszthetnék. Az itt foglalkoztatott munkaerő pedig a környék mezőgazdasági termelői számára jelentene piacot. A parasztságot így ujamaa-típusú falvak alakítására lehetne mozgósítani, amelyek a termelésen kívül a vasút védelmét is elláthatnák. Talán még gépészmérnöki kart is lehetne létesíteni ezen a területen. Tulajdonképpen ez a program, ha megfelelő tervezéssel, ideológiai tisztánlátással és okos taktikával párosul (a nemzeti és nemzetközi lehetőségek kihasználása érdekében), az egész nemzetet mozgósítani tudná a szocializmus építése és a védelmi bázis kialakítása érdekében. Elősegítené az egyéb területen szükséges változtatásokat is — pl. a luxusfogyasztás csökkentése, az állami vállalatok ösztönzése, hogy a luxuscikkek helyett a termelőeszközök termelésébe invesztáljanak stb. —, s az erők összefogásával további forradalmi intézkedésekre is sor kerülhetne.

De ahhoz, hogy ez a stratégia sikerrel megvalósuljon, a munkásosztálynak biztos kézzel kell magához ragadnia a politikai hatalmat. Ez pedig csak abban az esetben lehetséges, ha a munkásosztályt elhivatott, forradalmi élcsapat vezeti. Enélkül a bürokrácia könnyűszerrel elszigetelheti a forradalmi vezetést a tömegektől — ahogy ez Nkrumah Népi Konvenció Pártjával (CPP) is történt.[106]

Az államhatalomnak a munkások és parasztok kezébe kell kerülnie, akiket a jelenlegi forradalmi vezetés és nem a bürokrácia irányít. Egy osztály — jelen esetben a munkásosztály és a parasztság — nem építheti föl az érdekeinek megfelelő társadalmat, ha nem sikerül megragadni a politikai hatalmat. „A szocializmus fölépítése a munkások és nem a bürokraták feladata."

FÜGGELÉK

A neokolonialista háló (folytatás)

E részben tovább vizsgálom az *NDC* fiók- és/vagy társult vállalatai néhány külföldi partnerének, menedzserének szerteágazó nemzetközi kapcsolatait.

Nyilvánosságra hozott adatok hiányában nehézségekbe ütközött a jelenlegi helyzetet is tükröző táblázat összeállítása. Ezért a részvényekre stb. vonatkozó adatok (a legtöbb esetben) az 1968 végi helyzetnek felelnek meg.

TŐKEJAVAKAT GYÁRTÓ SZEKTOR

1. *Nyersanyagok főleg exportra*

Az NDC fiók és (vagy) társult vállalatai	NDC-részesedés	Külföldi partner, menedzser	Nemzetközi kapcsolatok
Lime Products Development Ltd.	74%	L. Rose and Co.	
Kwamtili Estates (kakaó)	32%	holland és tanzániai magánvállalkozók	Fejlesztési kiadások — részben holland kormánykölcsönökből
Ralli Estates	50%	Ralli Bros. (E.K.)	Ralli Bros. — londoni cég, 36 fiókvállalattal. A General Guarantee tulajdonában van, ami pedig a Drages Ltd.-hez tartozik (ennek 85 kisvállalata van). A Drages Ltd.-et a Wolfson Foundation ellenőrzi, melynek ellenőrzése alá tartozik még a Great Universal Stores Group — „GUSSIES" — amely a 25. a „*Times 300*" rangsorában. Ralli Bros — igazgatók: D. Finnie (28 igazgatói poszt még), R. A. J. Emery (33 másik), C. E. Hardie (54 másik). Kenyai fiókvállalat (amely nagy kávé-, tea-, gyapot- és szizálexportőr), a Motor Mar and Exhange Group-ot ellenőrzi.
Dindira Estates Ltd. (tea)	50%	Ralli fiókvállalat	
Williamson Diamonds Ltd. Bányászati fiókvállalatai: New Almasi Ltd.; Kahama Mine Ltd.; Buhemba Mines Ltd. (arany).	50%	Willcroft Co. (Bermuda)	Az Oppenheimer Diamond és a De Beers óriásmonopólium rásze — ez utóbbi alá tartozik az Anglo—American Corporation is —, amely közvetlenül vagy közvetve a következő vállalatokban érdekelt: 32 pénzügyi és beruházási, 8 gyémántbánya, 17 szénbánya, 5 rézbánya, 16 aranybánya, 11 egyéb bánya, 11 ásványi kutató, 22 ipari és egyéb vállalat, valamint 7 föld- és telekügynökség. Ez az egész komplexum a brit óriással, az Imperial Chemical Industries Ltd.-vel (ICI) áll kapcsolatban, ami viszont a Du Pont-nak, a másik hatalmas monopóliumnak a társult vállalata. A Motor Mart (Tanzánia) Ltd. a Motor Mart and Exchange Group fiókvállalata, amelynek többségi részvényesei: Plantation and Business Investments (Kenya) Ltd., és R. A. J. Emera,

Az NDC fiók és (vagy) társult vállalatai	NDC-részesedés	Külföldi partner, menedzser	Nemzetközi kapcsolatok
			aki „a Ralli Bros 38 társvállalatának igazgatója". Ő a Motor Mart and Exchange Group elnöke is. P.G. Sideris és P. M. Tarsh a Plantation and Business Investments igazgatója. Ők igazgatói még a következő vállalatoknak is: Ralli Bros (Kenya) Ltd., a Motor Mart and Exchange Group kelet-afrikai fiókvállalatai — Bruce Ltd., The Motor Service Co. Ltd. Equipment Ltd., Farm Machinery (Distributors) Ltd., Motor Mart Investment Corporation Ltd., Motor Mart (Kenya) Ltd., Motor Mart and Exchange.
Tanganyika Tegry Plastics Ltd.	49%	Israel Development Corp.	
Portland Cement Co. Ltd.	50%	Cementia Hodg. Zurich; Associated Portland Cement	Az Associated Portland Cement nemzetközi kapcsolatait ld. a főszövegben.
Metal Box Co. of Tanzania Ltd.	50%	Metal Box Co. (E.K.)	A Metal Box Co. Ltd. „Európa és a Nemzetközösség legnagyobb csomagolóanyag-gyára". 8 gyárral rendelkezik a világ különböző pontján, többek között Dél-Afrikában és Rhodesiában. Az 1967 márciussal zárult pénzügyi évben 145.800.000 angol fontos forgalom után a csoport profitja 14.200.000 angol font volt. Ebből a nettó profit 7.200.000. Az 58. a „*Times 300*" rangsorában.

FOGYASZTÁSI JAVAKAT TERMELŐ SZEKTOR

1. *Hazai fogyasztás*

a) *Közszükségleti cikkek:*

Tanzania Tanneries Ltd.	75%	Ehrnberg and Sons Laderfabrik of Sweden	A termelés felét az Ehrnbergnek exportálják, amely egyben a vezető ügynök is.
Coastal Dairy Industries Ltd.	100% (?)		A vállalat vezetését illetően a Nestlével folynak tárgyalások.
Tanzania Publishing House Ltd.	50%	MacMillian and Co.	Jólismert brit könyvkiadó.

Az NDC fiók és (vagy) társult vállalatai	NDC-részesedés	Külföldi partner, menedzser	Nemzetközi kapcsolatok
b) *Luxuscikkek:*			
B.A.T. Tanzania Ltd.	60%	British American Tobacco Co. Ltd.	A B.A.T. az 50. a „*Times 300*” rangsorában. 1967-ben 461.106.000 angol font tőke után 103.033.000 angol font kamatfizetés és adózás előtti nyereségre tett szert. 50 országban, beleértve Dél-Afrikát is, 100 gyára van. A kelet-afrikai piacon egyeduralkodó. Egy másik óriás, az Imperial Tobacco Co. fiókvállalata, amely a Gallahers-szel együtt a brit cigarettatermelés 90%-át adja.
Kilimanjaro Breweries Ltd.	60%	Madhvani Group (a managerek is innen)	A Madhvani-csoport „Kelet-Afrika ipari és kereskedelmi óriása”. Vállalatai acélt, üveget, műszálat, édességet, cukrot, szirupot, étolajat, margarint, ricinusolajat, szappant, mosószert, kávét, teát, sört, búza- és kukoricalisztet, reteszeket, fémkonténereket, láncokat, kapcsokat, drótkerítést stb. gyártanak.
Tanzania Breweries Ltd.	51%	East African Breweries Ltd. (EABL)	Az EABL tulajdonában van az Allsopps (EA) Ltd., (az elnök Sir Michael Blundell), három fontos kenyai sörgyár, és az Uganda Breweries Ltd.-ből 1/5 rész is. Blundellen keresztül az EABL kapcsolatban áll az angliai Cooper-csoporttal, amely viszont az Alliede Breweries Ltd.-ből a Tetly Walker and Ansell társvállalata. Az Alliede Breweries Ltd. a 24. a „*Times 300*” rangsorában. Az EABL társult a H. and G. Simonds Ltd.-vel is, amely a Courage, Barclay and Simonds Ltd.-hez tartozik. Ezen utóbbi fiókvállalata, a Saccone and Speed Ltd. (borkereskedelem) Kenyában és Tanzániában is működött. Az EABL 49%-ban részvénytulajdonosa a Guinness (EA) Ltd.-nek.
2. *Feldolgozott élelmiszer főként exportra:*			
Tanganyika Packers Ltd.	51%	Brooke Bond Liebig Group	A Brooke Bond Liebig csoport nemzetközi kapcsolatairól a jegyzetekben.

Az NDC fiók és (vagy) társult vállalatai	NDC-részesedés	Külföldi partner, menedzser	Nemzetközi kapcsolatok
Tanita Co. Ltd. (kesudió-földolgozás)	40%	Oltermare SPA (31%) Martell Group (29%)	
Tanganyika Instant Coffee Ltd.	80%	(Bukoba Coop. Union) A Nestle (Kenya) Ltd. irányítása alatt.	A Nestlé nemzetközi kapcsolatait ld. a főszövegben.
Tanganyika Extract Co. Ltd. (pyrethram gyártás)	49%	Mitchell Cotts Bahama	A Mitchell Cotts a kenyai Pyrethrum Processign Co. of Kenya-nak 30%-ban volt tulajdonosa. A Dayton-csoport tagja dél-afrikai, rhodesiai és kelet-afrikai fiókvállalatokkal.
Kilimanjaro Hotel	100%	Turizmus. Milonot Ltd. (Izraeli cég)	A tanzániai szállodaipar nagyrészét a Hallmarks fejlesztette ki és vezeti; nemzetközi kapcsolatait ld. a főszövegben.
Lake Manyara Hotel, New Africa	100%	A Hallmarks Hotels irányítása alatt	
Hotel, Lobo Wildlife Lodge	100%		
Hotel African		A Milonot Ltd. tulajdona	
Fort Ikoma Lodge, Ngorongoro Crater Lodge		Arnold B. Fletcher, egy amerikai milliomos tulajdona	
(Építés vagy tervezés alatt) Bahari Beach Hotel		Az Industrial Promotion Services (IPS)-el közösen	Az IPS kapcsolatban áll Aga Khan „gazdasági birodalmával"
Kunduchi Beach Hotel	100%		
Mafia Fishing Lodge	100%		
Hilton Hotel		Trans World Airlines	

A szállodaiparban az NDC helyét a Tanzánia Tourist Corporation (TTC) foglalta el.

Jegyzetek

1 Hasonló helyzet alakult ki a puccs előtti Ghanában is, olyannyira, hogy a kiadó a „Ghana: End of an Illusion" című, a *Monthly Review*-ban megjelent írás előszavában (amely a puccs után látott napvilágot), a következőket mondta: „Mint sok más baloldalit, mind itt, mind külföldön, minket is megrázott az a tény, hogy a februári puccs megdöntötte Ghanában a Nkrumah-kormányt!" Jobb időben felrobbantani az ábrándokat, mint utólag az „illúziók végéről" írni!

2 A „neokolonalista termelési mód" cím bizonyára nem a legmegfelelőbb, mivel

a termelési mód alapvetően „tőkés". Jobb híján ezt a kifejezést mégis azért használtam, hogy azonosítsam a nemzetközi tőkés *rendszer* elmaradott vagy perifériikus részét (szemben a fejlett vagy központi résszel).

3 Például ld. az „Ujamaa v. Capitalism" címmel írt cikkeket a *The Standard* 1970. július 3-i és 4-i számában.

4 Tulajdonképpen még a „falusi kapitalisták" is (ez a teljesen vulgarizált kifejezés egyszerűen a nagygazdákat jelöli), akik a falusi kapitalizmus eszméjét táplálják, vagy kapcsolatban állnak a gazdasági bürokráciával, esetleg annak visszavonult tagjai — ez pedig sokkal fontosabb réteg.

5 „Néhány éven belül (azt követően, hogy a zanzibári rabszolgakereskedelmet 1873-ban törvényen kívül helyezték) az európai hatalmak viharos gyarmati hódításokba fogtak Afrikában, s a partokon véget ért az arab uralom. Mióta a rabszolgakereskedelem véget ért, az európaiak kényes igényekkel léptek föl Afrikában; most azonban egyszerre mintha megőrültek volna. Alig húsz éven belül (1873 és 1893 között) az európai nagyhatalmak szinte az egész kontinenst bekebelezték, a másoktól való frenetikus félelmükben mindent megkaparintottak, amit csak tudtak." Segal: *The Race War*, 60.

6 Lenin: *Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*, LÖM, 27, 355.

7 *Uo.*, 356.

8. Segal: *Id. mű*, 76.

9 Fitch—Oppenheimer: „Ghana: *End of an Illusion*", 44.

10. Segal: *Id. mű*, 76.

11 Idézi Segal, *uo.*

12 Gyakran mondják, hogy a nemzeti felszabadítás minden nép azon jogán alapszik, hogy szabadon, maga határozza meg sorsát, és hogy ennek a felszabadításnak a célja a nemzeti függetlenség. Bár nem utasítjuk el a komplex valóság homályos és szubjektív megfogalmazását, de helyesebbnek tartjuk az objektivitást, mivel számunkra a nemzeti felszabadítás alapját, bármi is legyen erre a nemzetközi jogi formula, minden nép azon elidegeníthetetlen joga képezi, hogy saját maga határozza meg történelmét, és a nemzeti felszabadítás célja visszaszerezni ezt az imperializmus által bitorolt jogát, vagyis *szabad utat engedni a nemzeti termelőerők fejlődésének.*" (Kiemelés tőlem: — I. G. S.) Cabral: „The Weapon of Theory", in: *Revolution in Guinea*, 83.

13 Vö. a következő táblázattal:

A vezető tőkeexportáló országok külföldi befektetései
(az összes befektetés százalékban)

	1914	*1930*	*1960*
Egyesült Királyság	50,3	43,8	24,5
Franciaország	22,2	8,4	4,7*
Németország	17,3	2,6	1,1
Hollandia	3,1	5,5	4,2*
Svédország	0,3	1,3	0,9*
USA	6,3	35,1	59,1
Kanada	0,5	3,1	5,5

* igen hozzávetőleges becslések

Forrás: Magdoff: *The Age of Imperialism*, VIII. táblázat, 56.

14 Ez a gazdaságot kereskedelmi gépezet sorsára kárhoztatja, amint Dumont helyesen megjegyzi: „A kereskedelmi tőke hatalma az ipari tőke felett az elmaradottság legalapvetőbb jellemvonása.” *False Start in Africa,* 39.

15 Nkrumah: *Neo-colonialism,* ix.

16 A kapitalizmus *nemzetközi* jellegét kitűnően elemzi Oliver Cox: *Capitalism as on System* c. művében. Cox meggyőzően kimutatja, hogy az elmaradott területek kialakulása a tőkés rendszeren belül *szükségszerű,* s ezek nélkül a „kapitalizmus” nem maradhatott volna fönn. Ld. még A. G. Frank: *„The Development of Underdevelopment”, Monthly Review,* 1966 szeptember, 17—31. Frank arra a következtetésre jut, hogy „az elmaradottságot nem azon területek archaikus intézményeinek fennmaradása és tőkehiánya okozta, amelyeket nem érintettek a világtörténelmi események. *Épp ellenkezőleg, az elmaradottságot ugyanaz a történelmi folyamat indította el, és tartja fönn ma is, mint ami a gazdasági fejlettséget: ez pedig magának a kapitalizmusnak a fejlődése*”. (Kiemelés tőlem: I. G.S.)

17 Az elmaradottságnak hatalmas irodalma van. Ezek közül bármelyikből idézhetnénk az elmaradottság mutatót — ld. pl. Segal: *Id. mű,* 7. fejezet. A gazdaság és a magas életszínvonal az Észak-Amerikában, Európában, a Szovjetunióban és Japánban élő egymilliárd embernek jutott osztályrészül, míg az emberiség 70%-a, kétmilliárd 250 millió ember általános szükséget szenved és nyomorban él.

18 A monopóliumok által uralt neokolonialista rendszer részletesebb elemzését lásd Nkrumah: *Id. mű,* és A. K. Essack: „200 Supercorporations which dominate the capitalst world”, in: *Africa and the World,* Vol. 6, No. 54, 1970 január 21—24. A *Lonrho,* a *Unilever,* a *De Beers,* az *Union Minière,* az *Anglo-American* stb. mind olyan nagy nemzetközi társaságok nevei, amelyek Afrika gazdaságát az anyaországba szivattyúzzák.

19 A kenyai és a ghanai kereskedelmi szektor újabb „afrikanizálási” törekvései is feltehetőleg ilyenek. Ily módon az ázsiai *kis*vállalkozót Kenyában afrikaival helyettesítik. Mindez azonban nem érinti az óriásvállalatokat, még az ázsiai nagytőkéseket sem, mint a Madhvani- és a Mehta-csoport.

20 Ennek jó elemzését ld. Arrighi: „Nemzetközi társaságok, munkásarisztokrácia és gazdasági fejlődés Trópusi-Afrikában” c. tanulmányaiban; ld. e kötetben.

21 1968-ban az *NDC* vállalati csoport profitjának több mint 50%-a *Williamson Diamonds Ltd.*-től származott, amely az *NDC* társult vállalata.

22 Ez a kép tulajdonképpen az *NDC* és külföldi partnerei között „kooperációban” végzett beruházás megoszlását tükrözi.

23 A munkanélküliek száma

24. Arrighi: *Id. mű.*

25 Arról, hogy a kenyai gazdaságot milyen mértékben hálózzák be a külföldi monopóliumok, ld. a *Who controls industry in Kenya?* című kiadványban. Kenyában a monopolista világ minden nagy neve képviselteti magát. Lássunk erre két jellemző példát: a) A Booker-csoport, amely 1967-ben a 140. volt a *The Times* által felsorolt 300 legnagyobb vállalat közül (*The Times,* 1967. szeptember 1.; a lista a 300 vezető brit iparvállalat nevét tartalmazza), a *Booker's* révén egyre nagyobb érdekeltségre tesz szert Kenya cukoriparában. A *Bookernek,* mint bármely más oligolópiumnak, világméretű és különféle érdekeltségei vannak. „Kezdetben Brit-Guyana kereskedelmében vett részt csak, leányvállalatai és társulásai révén azonban egyre jelentősebb szerepet játszik a szállításban, a könnyűipari ágazatokban, a nyomdaiparban, a rumgyártásban, az üzlethálózatban, a gép- és cukoriparban; (ez a vállalat nyomja Ian Fleming James Bond-könyveit) Ld *Who controls industry is Kenya* 109. b) A *The Brook Bond* csoport, amely a 103 helyet foglalja el a *„The Times 300”* között, Kenyában a legnagyobb teatermelő.

A vállalat éves adatai az 1967. június 30-i zárás szerint a következők: forgalom az egész világon: 129 600 000 font (több, mint a kenyai GDP fele). A csoport adózás előtti profitja 7 546 000 font, adó 3 452 000 font, a csoport befektetett tőkéje: 47 220 000 font" (*Uo.*, 20, 1968-ban a *Brooke Bond* fuzionált a *Liebig's Extract of Meat Co. Ltd*-del és létrejött a *Brooke Bond Liebig* csoport. A *Liebig* érdekelt a *Kenya's Meat Industry*-ban. A Kenyai Húsipari Bizottság (KMC), amely Kenyában egyedül forgalmazza a piacra kerülő marhahús egészét, „speciális megállapodást" kötött a *Liebig's Extract of Meat Co. Ltd*-del, amely ellenőrzi a „Fray Bentos" márkájú marhahúskonzervek gyártását. A *Liebig* kiterjedt érdekeltségekkel rendelkezik Szudántól Rhodesiáig. 1966 augusztusában 1 879 000 font adózás utáni profitot jelentettek be, és 14%-os osztalékot fizettek, összesen 945 000 font értékben. 1967-ben befektetett tőkéjük értéke 26 304 000 fontot tett ki, így a 172. helyre kerültek a „*The Times 300*" listáján. (Kiemelés tőlem: I. G. S.) Ld. *Who controls industry in Kenya?*, 32.)

A *Brooke Bond*-csoport a *Mabroukie Tea and Coffee Co. Ltd*-en keresztül a kenyai kávétermelésben is érdekelt.

A *Brooke Bond Liebig*-csoport az *NDC* fiókvállalatának, a *Tanganyika Packers Ltd*-nek 49%-os tulajdonosa. Ezen kívül ők forgalmazzák a *Tanganyikai Packers* termékeit is.

26 Tanúsítja ezt a Kenyai Népi Unió (KPU) története is. Pio Gama Pintót, a baloldal teoretikusát (akit még William Attwood is így említ *The Reds and the Blacks* c. munkájában), brutálisan meggyilkolták, Odinga és társai pedig rabságban sínylődnek, s még koholt vádat sem emeltek ellenük.

27 Jó példa erre Kenya, Ghana, Nigéria és Lesotho.

28 Erre jó példa Ghana. Részletesebben ld. Fitch—Oppenheimer: *Id. mű.*

29 Kivéve természetesen olyan stratégiai fontosságú nyersanyagok tulajdonát, mint az urán, az olaj stb., ezek esetében nyilvánvalóan előnyben részesítik a közvetlen tulajdont.

30 „A Stake in Zambia", *Economist*, 1969. augusztus 23, 56.

31 „Profits from Africa, *Newsweek*, 1969. január 20. 42.

32 Jalée: *The Pillage of the Third World*, 82.

33 Az újgyarmati gazdaság stagnáló jellege miatt azonban korlátozott az újonnan iskolázott elit azon tagjainak száma, akiket a bürokrácia fel tud szívni. Ez a kispolgárság különböző rétegei közötti feszültséghez vezet.

34 Részletesebben ld. *uo.*, 41—42.

35 A sztálini bürokráciáról valóban elmondható, hogy nem rendelkezett társadalmi bázissal, amennyiben sem a tőkés-, sem a munkásosztály nem gyakorolt ellenőrzést fölötte. Ennek jó elemzését ld. I. Deutscher: „On the roots of bureaucracy in *The Socialist Register*, 1969, 1.

36 Engels: *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig*, MEM, 19, 211.

37 Az indiai államkapitalizmus elemzését ld. *Monthly Review*, Vol. 21, 1970 március.

38 Greene: *A Curtain of Ignorance*, 112

38 *The Economist*, 1967. szeptember 2, 810. Ld. még Segal: *The Crisis of India.*

40. *Uo.*

41 Ez a megszorítás azért szükséges, mert a nemzetközi monopóliumok még a fejlett országokban is lassíthatják és akadályozhatják a technikai fejlődést a találmányok forgalmazásának akadályozásával, olyan találmányok eltitkolásával, szabadalmak megvásárlásával, amelyeket azután nem alkalmaznak. Bizonyságképpen ld. S. Lilley: *Men, Machines and History* című művét.

42 Konkrét példa erre, hogy a Világbank és az imperialista országok visszautasították

a TAN-ZAM vasútvonal megépítését, pedig ez lehetővé tette volna a déli területek vasérclelőhelyeinek (amely pedig az ipari fejlődés alapját képezi) kiaknázását.

43 Jalée: *Id. mű,* 27.

44 A személyes használatra rendelt autók, az italok, a dohányáruk, valamint a tartós fogyasztási cikkek az afrikai országok importjának nagy hányadát alkotják. Hughes szerint az afrikai fejlődő országok GDP-jük 5,22%-át (más szóval teljes importjuk 23%-át) fecsérelték el 1964-ben nem alapvető szükségleteket kielégítő importcikkekre. Pedig ez még a legkonzervatívabb becslés, csupán „az élelmiszereket, az italokat, a dohányárút és a személyautókat" foglalja magában. Hughes: „Socialist development in Africa", *Monthly Review,* Vol. 22, 1970 május, 23.

45 Ld. a haladónak tartott vezetők — Nkrumah, Modibo Keita és Sukarno — megbuktatását követő engedelmes néphangulatot.

46 Fanon tulajdonképpen ezt a fogalmat olyan értelemben használja, ahogyan mi itt a „kisburzsoáziát" és a bürokratákat.

47 Fanon: *The Wretched of the Earth,* 119—120.

48 Az első ötéves terv idején a termelő beruházások nagy részét külföldi magánforrásokból kívánták fedezni. Hogy a külföldi vállalkozók számára vonzóbbá tegyék a feltételeket, megtették a „szükséges" lépéseket — adókedvezményeket biztosítottak, valamint a külföldi beruházásokra garanciális és profitrepatriálást engedélyező intézkedéseket hoztak. A tervidőszak végére azonban kiderült, hogy mindez nem vonzotta a külföldi beruházókat.

49 Ld. Ann Saidmann: „Comparative Industrial Strategies in East Africa", *East African Journal,* Vol. VII, No. 6, 1970 június, 31.

50 *Who controls industry in Kenya?,* 51—52.

51 Seidmann: *Id. cikk,* 32.

52 Ld. a tanzániai *Annual Economic Survey* számait.

53 Ez szembeszökően tükröződik a következő táblázatban: *1 tonna acél importjához* az egyes országokban a következő árúmennyiségre van szükség

	1951	*1961*	*Növekedés*
Ghana (kakaó, fontban)	202	571	283%
Brazília (kávé, fontban)	158	380	240%
Malaya (gumi, fontban)	132	441	334%

Forrás: Woodis: *Introduction to Neo-colonialism,* 94.

54 Seidmann: *Id. cikk,* 32.

55 Például, amikor tervbe vették Dar es Salaam-ban az NDK konzulátusának felállítását, egyszerre feszültté vált a tanzániai—német viszony. Továbbá Tanzánia egyike volt azon kevés országoknak, amelyek a rhodesiai kérdés miatt megszakították diplomáciai kapcsolataikat Nagy-Britanniával. Tanzánia mind az ENSZ-ben, mind más világszervezetekben határozottan antikolonialista álláspontjáról ismert.

56 *Foglalkoztatottság és keresetek 1967.* 13 (9). táblázat. Kiadta a Központi Statisztikai Hivatal.

57. Engels: *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig,* MEM, 19, 211—212.

58 1967 októberében az elnök szájából hangzott el a következő megjegyzés: ...„Országunkban mindössze tíz olyan ember akad, akinek évi 300 000 Sh vagy ennél magasabb jövedelme van." Nyerere: *Az Arushai Nyilatkozat után,* 10. p. Az álla-

mosítások előtt főleg a külföldi monopóliumok, valamint a Kenyában és Ugandában működő tőkések (pl. a Madhvani- és a Mehta-csoport) ellenőrizték a gazdaság nagy szektorait.

59 *The NDC Fourth Annual Report*, 35.

60 Az *NDC* magazinjának, a *Jengá*-nak 1968. évi 3. számában a következőket olvashatjuk: „Nemrégiben az *NDC* megbízta a *McKinsey and Company Inc.*-t, egy nemzetközi menedzselési és tanácsadói céget, hogy vizsgálja meg az *NDC* vezetési és információs rendszerét.” Ugyanebben a számban értesülhetünk arról is, hogy „az Egyesült Államok ötszáz legnagyobb iparvállalatának csaknem a fele volt korábban vagy ma is a *McKinsey and Company* ügyfele”, s ettől a vállalattól várják, hogy tanácsokat adjon az *NDC*-nek. Igazán a legmegfelelőbb eszköz a szocializmus építéséhez! Egy másik egyesült államokbeli nemzetközi „hírű” magáncég, amely nagy szerepet játszik Tanzánia tanácsadókkal való ellátásában, az *Arthur D. Little*. Ez a vállalat végezte el 1961-ben az USA AID-dal (*Agency for International Development*) kötött szerződés keretében Tanzánia ipari potenciáljának felmérését. A külföldi tőke működésének megkönnyítésére tett javaslataik jó részét — adómentesség, állami finanszírozás, profitrepatriálás stb. — beépítették az első ötéves tervbe. A külföldi beruházásokat mindez mégsem vonzotta! Arthur D. Little dolgozta ki a „turista ipar” fejlesztését célzó átfogó terveket is — kétségkívül olyan feladat, ami neki való!

61 Sajnos, adatok nem ismeretesek. De néhány értesülés alapján arra lehet következtetni, hogy a manageri jutalék, egyes szerződéseknél, az évi *bruttó forgalom* (nem profit) 20%-a vagy még ennél is több. De nincsenek benne a külföldi bonyolítók részére biztosított engedmények stb.

62 *Jenga*, No. 6, 1970 május, 41.

63 „A menedzselési szerződések ... külön költségekkel járhatnak, ami a gazdaságnak olyan terhet jelent, mintha az adott vállalat közvetlenül külföldi tulajdonban lenne... (Tanzánia) tárgyalási pozíciója olyan gyenge, hogy még a szakemberellátás költségei is emelkedtek ... A menedzselési szerződések feltételeit sürgősen fölül bell vizsgálni. Ezekbe betekintést nyerni azonban nagyon nehéz. Mindkét fél olyan titokban tartja feltételeit, hogy önmagában már ez is gyanúra ad okot.” (J. Helleiner: „New forms of foreign private investment in Africa”, *ERB*, 1967, No. 12; idézi Seidmann: *Id. cikk*, 39.

64 Seidmann: *Id. cikk*, 39. Ugyancsak jó példát szolgáltat erre a *Tanganyika Packers* esete. Ennél a cégnél a *Brooke Bond Liebig*-csoport a nemzetközi „polip” 49%-ban részvénytulajdonos, és forgalmazási ügynök. Így azután nem meglepő, hogy a *Tanganyika Packers* termékeinek csupán 5%-a kerül helyi fogyasztásra. Egy ekkora üzemről (figyelembe véve kapcsolatait is), az ember azt gondolná, hogy nem csupán fölveszi a farmok stb. termékeit, de a belső piacot is képes ellátni. Ehelyett vertikálisan beágyazódott a *Brooke Bond Liebig*-csoport vállalati hálózatába, s Európában, a Bahama-szigeteken, Jamaikában, Borneón stb. értékesíti termékeit. (Ld. *The Nationalist*, 1970. augusztus 10.) A vállalat elnöke szerint a „cég alapvető célja, hogy olyan terméket gyártsanak, amelynek segítségével valutát szerezhetünk”.

65 Így a *NIC* beruházáspolitikája semmiben sem különbözik a magán biztosítótársaságokétól (vö. Shivji: „Insurance and development”, *East African Law Review*, Vol. III, 1970, 143. Az *NDC*-nek is megvan a saját belső kölcsön- és hitelszervezete, szinte versenyre kelve a Nemzeti Kereskedelmi Bankkal és más bankokkal. (Vö. Loxley: „The Monetary System of Tanzania Since 1967”; sokszorosítás.

66 A svéd gazdaság elemzését, és az amerikai monopóliumok ottani uralmának elemzését ld. Vestbro—Persson: „How Socialist is Sweden”, *Cheche*, No. 2.

67 *NDC Fourth Annual Report*, 48.

68 *Who controls industry in Kenya?*, 37.

69 A vita az 1970. május 15-i számban kezdődött.

70 A kisburzsoázia szellemi renyhesége és szerzett jogai következtében minősíti a kipróbált elméleteket „szólamoknak”. Azt ösztönösen tudják, hogy mely társadalmi elméleteket lehet hatékonyan alkalmazni a gyakorlatban, s melyik nem egyéb, mint „elcsépelt közhely”. Az előbbi számukra szólam, az utóbbit viszont támogatják!

71 F. Mitchell: „Evaluating the Role of Tourism in Tanzania”, *The Standard*, 1970. június 15.

72 Amikor a gyarmatok a „Nemzetközösségen belüli független államokká váltak”, a *Colonial Development Corporation* neve *Commonwealth Development Corporation*-re változott — egyébként minden más változatlan maradt!

73 *Who controls industry in Kenya?*, 196—197.

74 A *CDC*, állami vállalat lévén, „előkészíti” az „infrastruktúrát” a magántőke számára. A marxista elemzésnek megfelelően, a kapitalista állam a burzsoázia ügynöke.

75 *Who controls industry in Kenya?*, 197.

76 *Uo.*, 73 és 95—99.

77 *NDC Fourth Annual Report*, 80.

78 *Jenga*, 1970 május.

79 Ha valóban vadállataink és „törpe embereink” (a *Tanzania Tourist Corporation* által 1970 augusztusában kibocsátott turisztikai útmutató, a *Karibu* 7. számában megjelent a 3 láb 3 hüvelyk magas, 65 esztendős Mr. Athuman fényképe, akit büszkén úgy mutogatnak, mint „szenzációs látnivalót” és „a sziget turisták számára legvonzóbb látványosságát”), valamint természeti szépségeink okoznák a turizmus fejlődését, akkor az ember azt gondolná, hogy a fejlődő országokban csak úgy özönlenek messze földről a látogatók. A turisztikai statisztikák azonban ennek az ellenkezőjét bizonyítják. A fejlett országokban nagyobb az idegenforgalom és az ebből származó devizajövedelem nagyobb, mint az elmaradott államokban. 1967-ben például Európa és Észak-Amerika a világ turistaforgalmának bevételéből 81%-kal részesedett, a fejlődő országokat a 138 millió turista közül csak 6% kereste föl, s a 14,1 milliárd dolláros bevételből csak 9% jutott rájuk. S a számokban az évek során kevés a változás.

80 A tőkés gazdaságokban fölhalmozódott „többlet fölszívásának” problémáját részletesebben elemzi Baran—Sweezy: *Monopoly Capital.*

81 „A *BOAC Associated Company Ltd.*, amely a *BOAC* fiókvállalata, 300 000 fontos beruházással akarja létrehozni a *Seregenti Safari Lodges Ltd*-et, amely az észak-tanzániai turizmus fejlesztésével foglalkozna. Részvénytulajdonosként a *BOAC-AC* társul a *Tanzania Hotel Investments Limited*-del, amely az *NDC*-t, a *Commonwealth Development Corporation*-t, és a *United Transport (Overseas) Ltd*-et képviseli.” *The Nationalist*, 1969. július 30.

82 „Hotels in Hot Spots”, 1967. április 29, 495.

83. „Reveille Sound for the Hoteliers”, 1969. szeptember, 111.

84 *Uo.*, 144.

85. *Uo.*, 144—5.

86 *Uo.*, 144. (Kiemelés tőlem: — I. G. S.)

87 Ld. a 64. jegyzetet.

88 Mesterien elemzi ezt a helyzetet De Castro professzor kiemelkedő munkája, a *The geography of Hunger* (amely Baran *The Political Economy of Growth* c. munkájával együtt) „sokkal inkább való a fejlődő országok politikai vezetőinek és közgazdászainak éjjeliszekrényére", mint Myrdal *Economic Theory and Underdeveloped Regions* c. műve, amint azt Dumont is ajánlja *False Star in Africa* c. művében. Csupán két példát említek: „Északkelet-Brazília cukornád-monokultúrája jó példa erre. Ez a terület valaha termékeny talajjal rendelkezett, s ez a trópusi területeken igen ritka. Éghajlata kedvezett a mezőgazdasági termelésnek, területét pedig gyümölcsfákban különösen gazdag erdő borította. Ma. az egyeduralkodóvá vált, önpusztító cukoripar elfoglal minden lehető területet, a földet mindenhol cukornád borítja. Mindennek eredményeképpen ma ez a kontinens egyik éhségzónája. A gyümölcs- és zöldségtermelés vagy a szarvasmarhatenyésztés meghonosításának elmulasztása a vidéken különösen súlyos élelmezési gondokat okozott, s mindez egy olyan területen történt, ahol diverzifikált mezőgazdasági termeléssel a termékek végtelen sorát lehetett volna termelni" (97 o.). Afrikában „az első európai újítás, amely a helybéli kialakult termelési szokásokat felborította, a különböző ipari termékek (kakaó, kávé, cukor, földimogyoró) tömegméretű exportcélú termelése volt. Azt már tudjuk, hogy mi az ültetvényrendszer lényege... erre jó példa a nyugat-afrikai brit gyarmat, Gambia, ahol a helyi fogyasztási igényeket kielégítő élelmiszertermelést teljesen kiszorította a földimogyoró. A monokultúra eredményeképpen... a gyarmat élelmezési helyzete a jelenleginél már aligha lehet rosszabb" (215).

89 Ezt, hogy elfogadhatóbban hangozzék, „feldolgozóipari tevékenységként" szokták emlegetni. Így pl. egy villanykörtegyárban a foglalattól kezdve az izzószálon keresztül az üvegig mindent importálnak. Az egyetlen „alkotórész", amelyet itt „állítanak elő", a vákuum! (Vö. Green—Seidmann: *Unity or Poverty.* A *Fortune* alább idézendő cikkében Dél-Koreát, mint sikeres „késztermék-exportőrt" emlegetik. Ezt az „export-sikert", amint azt a cikk említi, „különféle kevéssé látványos áruk egyvelegével érték el, mint pl. furnérlemezek (1967-ben a készáru 16$^0/_0$-át ez tette ki), valamint *parókák és álszakáll* (10$^0/_0$)" (kiemelés tőlem. I. G. S.) Egy USA-cég, a *Union Carbide,* „exportálja a dynelt Koreába, amelyből az USA-ból származó tervek és műszaki leírás alapján helyben parókát készítenek, amelyet azután szintén amerikai cégek forgalmaznak az USA-ban és Európában" (93.)

90 Stanford Rose: „The poor countries turn from Buy-less to Sell-more", 1970 április, 90—91.

91 Seidmann: *Id. cikk.*

92 A tőkerészesedés kevesebb, mint az *NDC*-beruházás!

93 Európában viszont a fosztogatásból, rabszolgakereskedelemből stb. felgyülemlett kereskedelmi tőke az iparba áramlott. Az ipari tőke a fejlődés alapja.

94 Paradoxonnak tűnhet, de tulajdonképpen teljesen logikus, hogy a kisburzsoá réteg *külsőleg* sokkal határozottabban védi a *status quót,* mint a valódi burzsoá osztály. Ennek oka, hogy az előbbi helyzete korántsem olyan biztos, mint az utóbbié. A tőkés- és a munkásosztálytól eltérően, a kisburzsoázia nem rendelkezik a termelési folyamatban objektív alapzattal. Voltaképpen periférikus mind a burzsoához fűződő társadalmi kötelékei, mind a termelési folyamathoz kapcsolódó gazdasági viszonya.

95 Ld. később.

96 Ezt azonban nem szabad összetéveszteni azzal a történelmi ténnyel, hogy a kisburzsoá rétegből is kikerült néhány olyan öntudatos, elhivatott személy, aki a proletár és paraszti forradalmi felkelések vezetőjeként vált ismertté. (De forra-

dalmi vezetők a *tőkésosztályból* is kiemelkedtek. Ők természetesen osztályuk árulóinak számítanak.) Ez a tény azonban az újgyarmati helyzetben nem teszi a kisburzsoá *réteget* potenciális szövetségessé!

97 *Jenga*, 1970 május, 41. A *Friendship Textile Mill* teljesen az állam tulajdonában van. Ha teljes kapacitással dolgozik, 3000 embert foglalkoztat, és évente 24 millió négyzetyard szövetet, valamint 1000 tonna fonalat állít elő. Hasonlítsuk most ezt össze a *Mwanza Textiles Ltd*-del. Ez a vállalat 40%-ban az *NDC*, 40%-ban a *Nyanza Cooperative Union*, és 20%-ban az *Amenıtal* — tanácsadóikat és vezető ügynököket rendelkezésre bocsátó francia cég — tulajdonában van.
A tőke 75%-át kamattal terhelték, két francia bank által nyujtott hitelből fedezték. A *Mwanza Textile*, akárcsak a *Friendship*, 24 millió négyzetyard szövetet állít elő évente, azonban a termelés jóval tőkeintenzívebb, és a helyi lakosságból csak 1000-nek biztosít munkaalkalmat, míg a *Friedship* 3000-nek. (Seidmann: *Id. cikk*, 34.)

98 *Uo.*, 25: „A bürokrácia gyökereiről”.

99 A történelmi és a konkrét anyagi körülményektől függően megeshet, hogy a bürokrácia túlsúlyba kerül, és ez szélsőségekhez és a társadalom bürokratikus eldeformálódásához vezet, ami a későbbiekben több, nehezen megoldható problémát vet föl. Ez különösen arra az esetre igaz, amikor a bürokrácia magába a pártba szivárog be. Vö. ezt a mai Szovjetunió társadalmi-politikai helyzetével. Oroszország „revizionizmusa” még a sztálini bürokratikus eldeformálódásban gyökeredzik. Vö. Deutscher: *Stalin: The Unfireshed Revolution.* Ld. még Mandel: *Marxist Economic Theory*, Vol, II; „Soviet Economic” c fejezet.

100 Seidmann: *Id. cikk*, 27.

101. Ld. Joan Robinson: *Cultural revolution in China.*

102 Ld. a *The Nationalist*-ban 1970 májusában kezdődött vitát, amely egy névtelen cikk — „A TANU szerepe a valódi szocializmus építésében” — nyomán robbant ki. De a vita, amilyen hirtelen kezdődött, olyan hamar véget is ért!

103 Ennek a változásnak a mechanizmusa és taktikája már részletkérdés, s ennek tárgyalása meghaladja tanulmányunk keretét.

104 Az 1962-ben kezdődött faluépítési program kudarcával tisztában vagyok. A kudarc egyik okaként a túlzott tőkebefektetést említik. Ez azután a döntést hozókat a másik végletbe sodorta, s az ujamaa-falvak esetében egyáltalán nem irányoztak elő gépesítést! Arról kényelmesen megfeledkeztek, hogy a faluépítési program ideológiai kerete merőben különbözött az ujamaa-falvak elméleti alapjaitól, ahogyan valószínűleg ez a kudarc oka is. Ld. Cliff—Cunningham: „Ideology, Organization and settlement experience in Tanganyika” (sokszorosítás).

105 Túlságosan gyakran hangoztatják, hogy ennek megvalósítása az elmaradott országokban lehetetlen a szűk piac miatt, a szakember- és a technikai ismeretek stb., hiányában. A fejlett országok sem rendelkeztek azonban kezdetben piaccal, képzett munkaerővel és technikai ismeretekkel — mindez az iparosítás folyamán jött létre.

106 Ld. Fitch—Oppenheimer: *Id. mű.*

Giovanni Arrighi

Nemzetközi társaságok, munkásarisztokrácia és gazdasági fejlődés Trópusi-Afrikában

II.

Ebben a részben elsősorban a bérből és fizetésből élő dolgozókkal, illetve ezeknek más osztályokhoz és érdekekhez való közvetlen és közvetett kapcsolatával foglalkozunk. *A bérből élők száma Trópusi-Afrikában* csekély. Az 1. táblázat[1] csak azt mutatja be, hogy mekkora nagyságrendről van szó. A tulajdonképpeni proletariátus szerepét tovább csökkenti, hogy — mint később azt látni fogjuk — a bérből élőknek csak kis hányadára jellemzők a munkaerő minőségi jegyei. Épp ily fontos, hogy az utóbbi 10—15 év alatt a foglalkoztatási szint viszonylag változatlan maradt,[2] noha csaknem minden országban voltak olyan jelen-

1. táblázat

A dolgozó népesség és a nem-mezőgazdasági bérmunkások Afrikában (1960 körül, régiónként)

Régió	Népesség	Munkaerő		Összes bérmunkás		Nem-mezőgazdasági bérmunkás	
		millió fő	a népesség %-ában	millió fő	a munkaerő %-ában	millió fő	a munkaerő %-ában
Kelet-Afrika	67,6	24,7	36,5	3,8	15,4	2,5	10,1
Közép-Afrika	32,8	13,8	42,1	2,1	15,2	1,6	11,6
Nyugat-Afrika	71,8	32,9	45,8	2,0	6,1	1,7	5.2
Trópusi-Afrika	173,2	71,4	41,2	7.9	11,1	5,8	8,1
Észak-Afrika	65,4	22,6	34,6	7,5	32,2	4,6	20.4
Dél-Afrika	16,9	6,0	35,5	3,8	63,3	3,0	50,0

tős infrastrukturális és állóeszköz-beruházásokkal egybeeső időszakok, melyekben a bérből élők aránya átmeneti növekedést mutatott. A bérből élők száma viszonylag állandó, a bér nagysága azonban növekvő tendenciát mutat: így pl. Afrikában a bérek az 50-es években átlagosan évi 7—8%-kal növekedtek.[3] A bérek sokszor nemcsak követik az árak emelkedését, hanem meg is előzik azokat, s így olyan reálbér emelkedés jön létre, amely jóval gyorsabb a társadalmi termék növekedésénél.[4] Ennek következtében a foglalkoztatottaknak a nemzeti jövedelemből való részesedése több országban jelentős növekedést mutatott.[5] Mint Turner megjegyzi: „Valójában nagyon nehéz akár egy olyan esetet is találni, ahol az utóbbi években a reálbérek színvonala úgy alakult, ahogyan az egy elmaradott gazdaságban várható lenne, tehát ahol a bérek elmaradnak az egyéb jövedelmektől és főként a profittól"[6] (ld. a 2. táblázatot). A bérből élők osztályának legfőbb jellemzői tehát:

2. táblázat

A bérmunkások struktúrája néhány trópusi-afrikai országban

Ország	Év	Nem-mezőgazdasági bérmunkások		
		összes bérmunkás, %-ban	állami szektorban foglalkoztatottak, %-ban	szolgáltatásban foglalkoztatottak, %-ban
Kenya	1965	65	30	77
Uganda	1965	82	39	77
Tanzánia	1965	62	32	75
Malawi	1961	65	—	61
Madagaszkár	1961	77	—	77
Nigéria	1962	98	34	46
Elefántcsontpart	1961	55	—	68
Ghana	1960	73	35	55
Sierra Leone	1963	95	—	53

viszonylag statikus foglalkoztatási arány és növekvő jövedelem. A táblázat képet ad Fekete-Afrika néhány országának bérmunka-struktúrájáról.[7]

A táblázatból kitűnik, hogy az állami szektor [public sector] rendszerint a bérmunkások jelentős részét foglalkoztatja, és hogy a nem-mezőgazdasági termelésben foglalkoztatottak nagyrészt a szolgáltató szektorban koncentrálódnak. Az ipar fejletlensége nyilvánvalóan meghatározza ezt a struktúrát. További fontos tényező, hogy a gyarmatosító hatalmak a majdnem önellátó afrikai gazdaságokra olyan komplex adminisztratív struktúrát örökítettek, amely rendszerint nemcsak a közszolgáltatásokat ellenőrizte, hanem egyéb szociális és gazdasági ügynökségeket is, így pl. az eladó szerveket. A függetlenség elnyerése után az afrikai kormányzatok vették át és építették ki ezeket a funkciókat a gazdasági növekedés meggyorsítására és a szociális létesítmények (mezőgazdasági bővítési munkák, fejlesztési társulatok, oktatás stb.) számának növelésére törekedve.

Sajnos, nem állnak rendelkezésre adatok a bérmunka konszernen belüli viszonylagos jelentőségéről, vagyis arról a témáról, amelyre az első rész elemzése irányul (tehát olyan nemzetközi leányvállalatokkal rendelkező vállalatokról, a vertikálisan integrált és vegyes vagy állami vállalatokat is beleértve, amelyek vezetése a nemzetközi társaságok kezében van). A számadatok hiánya azonban csak részben képezi akadályát elemzésünknek, mivel főként a bérből élőkkel kapcsolatos azon minőségi változásokat elemezzük majd, amelyek összekapcsolhatók az első részben tárgyalt beruházási modellel. Ebben az összefüggésben elsősorban a bérből és fizetésből élő osztály heterogenitását kell kiemelni. A munkaerőt képzettségi szint szerint négy csoportba osztottuk: tanulatlan, betanított és szakmunkásokra, valamint magasan kvalifikált munkaerőre. Ez a beosztás csak bizonyos fokig különbözik az adott összefüggésben jelentőséggel bíró másik két osztályozástól. Az egyik ilyen osztályozás, amelyet itt ismertetünk, a bérmunkára kényszerültség, illetve a bérmunkáktól való függés fokára vonatkozik, és két fő kategóriát jelöl ki: a proletariátust és a félproletár parasztságot (vagy ami Fekete-Afrikában kevésbé gyakori, a félproletár kézműveseket). A másik fajta osztályozás magját a státus és presztízs, illetve az elitre, a szubelitre és a bérből élők tömegére való tagozódás adja.[8]

A Nemzetközi Afrika Kutató Intézetnek a fekete-afrikai új elitről tartott szemináriumán (Ibadan, 1964 július) ismertették azt a nézetet, amely szerint az „elit" olyan kategória, amely mindazokra illik, akik nyugati egyetemi képzést kaptak, és akiknek évi bevétele legalább 250 font.[9] A szubelithez tartoznak a kevésbé műveltek, tehát a fő- és középiskolai végzettséggel rendelkezők (irodai vezetők, általános iskolai tanárok, tanult kézművesek).[10] Az afrikai elit- és a szubelit utolsó tíz évben tapasztalt növekedése arra vezethető vissza, hogy a függetlenség elnyerése következtében nőtt az afrikaiak rendelkezésére álló oktatási intézmények és a magasan fizetett állások száma. Noha ez a bővülés jelentősnek mondható, a korábbiakhoz hasonlóan csak keveseknek sikerül olyan iskolákba kerülniük, amelyek az előrejutást biztosítják: néhány preferált régión kívül ezek aránya egyetlen afrikai államban sem haladja meg a 2⁰/₀-ot.[11]

A jól fizetett állások kínálatának jelentős növekedése elsősorban a gyarmati korszakból örökölt adminisztratív struktúra komplex afrikanizálására vezethető vissza. E folyamatot az afrikai kormányzatok tovább erősítették. Az afrikanizálási politika kiterjesztését elősegítő másik tényező a külföldi cégek — jelenleg kisebb, de növekvő jelentőségű — politikája, amely abban áll, hogy az állami hivatalok vezető pozícióit olyan fiatal munkaerőkkel töltik be, akik előtt még több évtizednyi szolgálati idő áll. A külföldi cégek a közvélemény ismeretében a hivatalnokgárda és különösen a személyzeti és reklámrészleg középső és vezető pozícióiban gyors afrikanizálást hajtottak végre. A termelés és a technikai részlegek irányítása továbbra is idegen kezekben maradt, akkor is, ha egyes esetekben afrikaiakat bíznak meg a vezetéssel.[12] A gyarmati korszakban a szabadfoglalkozások nagy vonzerővel bírtak az állami hivatalok betöltésénél hátrányos megkülönböztetésben részesülő afrikaiak számára. Ezek a hivatások máig is kedveltek, de a mai kép azt mutatja, hogy noha az ügyvédek még általában magánpraxist folytatnak, az orvosok többsége már a közkórházak alkalmazottja.[13] A fekete-afrikai elit túlnyomó többségét ma a bürokratikus apparátusban foglalkoztatják, és noha a közhivatali alkalmazás van túlsúlyban, egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert a nemzetközi konszernek a képzett afrikaiak munkaadóiként. Amennyiben azt kívánjuk elemezni, hogy mit tartalmaz a „bérből élők tömegének" fogalma az iménti osztályozásban, akkor lényegessé válik a bérmunkára kényszerítettség és a bérmunkától való függés problémája.

A XIX. század eleji angol kivándorlók nagy része földbirtok nélküli mezőgazdasági munkás volt. Trópusi-Afrikában túlnyomórészt földhasználati joggal rendelkező parasztok élnek. Míg az előbbiek proletárok voltak, addig az utóbbiak a proletárrá válás különböző stádiumában lévő parasztok, akik így egy heterogén népességcsoportot alkotnak. A munkaerő migrációja Afrikában[14] különböző „taszító" és „vonzó" hatásokon alapul; az előbbi hatás a puszta létfenntartásra, az életfontosságú javak megszerzésére, az utóbbi pedig az életszínvonal növelésére vonatkozik. A „taszító" tényezők általában összefüggenek a népesség tradicionális megélhetési eszközökhöz való viszonyának romlásával (pl. földcsökkenés), vagy az alapvető fogyasztásnak a pénzgazdálkodás bevezetésével kapcsolatos jelentős változásaival. Az életszínvonal ezzel szemben direkt vagy indirekt úton növelhető: közvetlenül, ha az elvándorlás célja csak a nagycsalád növekvő fogyasztása, és közvetetten akkor, ha a cél a felszerelési tárgyak beszerzése a tradicionális szektor termelésének növelése vagy a pénzügyi eszközök felhalmozása, a kistőkéssé válás érdekében (pl. egy mezőgazdasági vagy kézműipari üzem, illetve egy építési vállalat felállítására). A munkaerő a vándormunka-rendszerben két fő ismérvvel rendelkezik; alacsony bérek, bő kínálat. A bérszínvonal általában egy nőtlen munkás létfenntartási szükségleteinek felel meg. Ennek egy része megtakarítható, attól függően, hogy a gazdaságban a „taszító" vagy „vonzó" hatások vannak-e túlsúlyban. Az alacsony bérek élezik azt a tendenciát, hogy a munkaerőnek a munkaerőpiacon való jelenléte időben korlátozott, s ennek következtében a munkaerő „tanulatlan" marad. E tényezők együttes hatása elősegíti a rosszul fizetett tanulatlan munkástömeg kialakulását.[15] Ehhez járul még az is, hogy egyrészt a mezőgazdasági és nem-mezőgazdasági tevékenységek közötti munkamegosztás hiánya, másrészt a bérmunka — különös tekintettel a mezőgazdasági termékekre — behatárolja a belső piacot. Mindez akadályozza a tőkés mezőgazdaság fejlődését és még merevebbé teszi a vándormunka-rendszert.

Ilyen feltételek mellett a *bérmunkások proletarizálódása* az egyéni belátásra van bízva, és akkor következik be, amikor a munkásoknak a bérmunkából származó jövedelme elég magas ahhoz, hogy a munkás elveszítse érdekeltségét azoknak a kölcsönös viszonyoknak a fenntartásában, amelyeket a tradicionális szektor nagycsaládja közvetít. Pontosabban szólva: jövedelmének olyan magasnak és biztonságosnak kell lennie, hogy családját a városban eltarthassa, biztosítékot nyújtson a nyomor, a munkanélküliség, a betegség ellen és fedezze az öregkor szükségleteit. Az e jövedelemnagyság és a vándormunkások alacsony bére közötti különbség átlagos körülmények között tekintélyes marad. A különbség abban mutatkozik meg, hogy a betanított és a szakmunkások munkaereje nagyobb költségtényező, mint a tanulatlan munkásoké. A vándormunkásra jellemző, hogy rövid időhorizontra kalkulál: elhagyja munkaadóját, amint szert tesz annyi szakképzettségre, hogy a meglevőnél több bért követeljen.[16] Ebből az következik, hogy a munkaadó vagy hajlandó és képes a munkások megtartása érdekében megszokottnál sokkal magasabb bért fizetni, vagy munkásainak kvalifikáltabb munkára való kiképzése helyett gyártási technológiáját a munkaerő adott minőségéhez kell igazítania. A gyarmati korszak tipikus vállalata nem tette lehetővé a „nagy forgalom—alacsony termelékenység—alacsony bérek—nagy forgalom" ördögi köréből való kitörést, és a viszonylag jól fizetett, egy bizonyos helyhez kötődő betanított munkások rétegének kialakulását. A kisültetvényektől, kereskedőházaktól, kézműipari üzemektől alig lehetett hosszú távú beruházási döntéseket várni. A mezőgazdasági termelés területén működő nagyvállalatok vagy nem mutattak érdeklődést a gépesített technikák alkalmazása iránt, vagy határozottan elutasították azt, a piaci bizonytalanságra való tekintettel, vagy — amennyiben a technológiai kényszer tőkeintenzív technika és betanított vagy kvalifikált munkások alkalmazását követelte meg —, az afrikai munkaerő stabilizálása helyett[17] alkalmasabbnak találták a munkaerőimportot. Így a gyarmati korszak tradicionális munkaadója afrikai vándormunkásokat alkalmazott, ha tanulatlan munkaerőre, és faji kisebbséget (európaiakat, ázsiaiakat, levanteieket), ha szakmunkásokra volt szüksége. A betanított munkások iránti kereslet nagyjában-egészében erősen korlátozott maradt. Az ötvenes években döntő változások mentek végbe. Egyrészt megváltozott a külföldi beruházások szerkezete, különösen a függetlenség elnyerését közvetlenül megelőző időben, amikor a kisgyarmati vállalatok jelentősége csökkent, a multinacionális társaságoké pedig megnőtt. E változás folyamán visszaszorult az egykori érdekeltségeknek és a faji kisebbségnek a kormánypolitikára gyakorolt befolyása is: ezzel szemben nőtt a nemzetközi konszernek, az afrikai elit, a szubelit és a munkásosztály szerepe. E változások feltehetőleg hozzájárultak az „alacsony bérek—nagy forgalom—alacsony termelékenység—alacsony bérek" ördögi körének áttöréséhez.

Az áttörésben különböző tényezők játszanak szerepet, melyeknek viszonylagos jelentősége nemcsak hogy nehezen ítélhető meg (mivel kölcsönhatásban állnak egymással), hanem országonként jelentős eltérést is mutatnak. A következőkben néhány lényeges tényezőt fogok elemezni, és igyekszem azokat a feltevéseket ismertetni, amelyek e tényezőknek változásokhoz való hozzájárulása mértékére vonatkoznak.

A független afrikai államok jövedelemstruktúrája gyarmati örökség. Amikor az afrikaiak lassan benyomultak az állami hivatalokba és a nagy külföldi konszernek vezető pozícióiba, megkapták az ezen állásokkal járó alapfizetést, mivel az afrikaiak és nem afrikaiak azonos beosztásban való bérezése általánosságban fennmaradt.[18] Az afrikanizálás tehát mély szakadékot hoz létre a magasan kvalifikált munkaerő (az afrikai elit és szubelit), valamint a tanulatlan, betanított és szakmunkások jövedelme között. Ezáltal — a tanulatlan munkásoktól felfelé a bérszínvonal kérdése közös problémaként vetődik fel.[19] A munkásoknak kevés lehetőségük van a közvetlen érdekharcokra, de politikai befolyásuk gyakran igen nagy, mivel a bérek és fizetések emelése a nemrég kivívott függetlenség értékének bizonyítéka lehet.[20] Ezért Fekete-Afrika államai könnyen rákényszeríthetők a bérek állandó növelésére, a törvényes minimálbér emelésével, vagy — lévén az állam a legnagyobb munkaadó — azzal, hogy a legmagasabb béreket fizeti. Így a magasan kvalifikált munkaerő afrikanizálódása és a munkásosztálynak a kormánypolitikára gyakorolt megnövekedett befolyása kedvezett az alacsonyabb kvalifikációt követelő területeken dolgozók bérei állandó növekedésének.

További döntő tényező volt a külföldi beruházások új szerkezete, amelyről az előző fejezetekben már szóltunk. Mint láttuk, a tőkeintenzív termelési technikák e beruházási szerkezethez való fokozott alkalmazása túlnyomórészt betanított munkásokat igényel. Ezért a multinacionális társaságoknak fontos célja — amelynek megvalósítására aktívan törekednek — a belföldi munkaerő egy részének stabilizálása. A szakemberek importja ugyanis olyan mértékben válik lehetetlenné és ténylegesen szükségtelenné, ahogyan a komplex munkafolyamatok olyan egyszerűbb részekre bonthatók, amelyeket már betanított munkások is elvégezhetnek. A tőkeintenzív termelési technikák (melyeknek alkalmazása állandó munkaerőt igényel és csökkenti a bérek arányát az összköltségen belül), a megnövekedett bérköltségek áthárításának lehetősége a felhasználóra (a periférián a feldolgozó ipari konszernek, az ipari központokban a nyersanyagtermelés területén működő vertikálisan integrált konszernek esetében), valamint a foglalkoztatási és beruházási döntések széles időhorizonton történő számításának lehetősége megköveteli a multinacionális társaságoktól az olyan magas bérek fizetésére való hajlandóságot és képességet, amellyel magukhoz köthetik a munkaerő egy részét. Más szavakkal: az óriáskonszernek számára fontosabb a periféria természeti gazdagságának és piaci lehetőségeinek tőkeintenzív technika segítségével történő kihasználása, mint az olcsó munkaerő kizsákmányolása. Ezek a tényezők kétségkívül meghatározó szerepet játszanak a nagy konszerneknél megfigyelhető ama tendenciák kialakulásában, mint a viszonylag magas bérek, és a modern képzési és management módszerekkel való kísérletezés.[21] A kormányok és a multinacionális társaságok bérpolitikája kölcsönhatásban áll egymással; a munkabérek ebből adódó állandó növekedése nemcsak a külföldi cégeket készteti a munkaerővel való takarékosságra, hanem azokat a belföldi vállalatokat is, melyeknek erre nem lenne szükségük.[22] A tőkeintenzív technikák alkalmazása pedig általában azt jelenti, hogy a bérköltségek az üzemi költségnek továbbra is csökkenő részét teszik ki, s ezáltal nő az egyes konszernek hajlandósága a béremelésre: ez ismét erősíti a tőkeintenzív (vagy munkaerő-megtakarító) fejlődési tendenciát; így egyfajta spirál jön létre.[23] Szükségképpen véleménykülönbségek merülnek fel azzal a kérdéssel kapcsolatban, vajon mennyiben indukálja a multinacionális társaságok beruházási- és foglalkoztatáspolitikája Fekete-Afrikában a tőkeintenzív technikák fokozódó alkalmazását. A vita akadémikus, amennyiben a multinacionális társaságok politikája — legyen az ok vagy okozat — kétségtelenül a spirál jelentős komponense. Másrészt e spirálfolyamatban a konszernnek mint fő hajtóerőnek a jelentősége országonként különböző. Ugandában pl. láthatóan a kormány politikája játssza a legnagyobb szerepet a bérek állandó emelésében, következésképpen nagyrészt önmaga indukálja a gépesítést.[24] Rhodesiában ezzel szemben az afrikai munkásoknak alig van módjuk a kormány politikájának befolyásolására. Ezért az 50-es és 60-as évek állandó béremelését itt valószínűleg a külföldi óriáskonszernek stabli munkaerőszükséglete indukálta. Így a pénzbérek emelkedése Afrikában — ami 1949 és 1962 között átlagosan évi 9⁰/₀-ot tett ki — elsősorban azokra a szektorokra koncentrálódott, amelyekben a munkaerő stabilizálása játszotta a fő szerepet (ti. a feldolgozó iparra és a szolgáltatási szektorra). Abban a szektorban (ti. a mezőgazdaságban), ahol a stabil munkaerő a legkisebb szerepet játszotta, a pénzbérek emelkedése nem sokkal haladta meg az árakét.[25]

Elfogadhatatlan az a tétel, amely szerint a béremelkedések döntően az afrikai munkások *monopolista akcióinak* köszönhetők, nem pedig hatalmuknak, amellyel a kormány politikáját befolyásolni tudják. Ez a tétel Baldwintól származik, és a zambiai rézövezetben végbement béremelkedéshez kapcsolódik: „A háború óta ... a monopolista akciók következtében az afrikaiak és európaiak bére annál már sokkal magasabb szintre emelkedett, hogy vonzza a ténylegesen foglalkoztatottakat. E bérpolitika következménye a rézötvözet városaiban az afrikaiak között a munkanélküliség terjedése, az embereknek gépekkel való helyettesítése az ipar számos területén."[26]

Elismert tény, hogy az európai munkások erős tárgyalási pozíciókkal rendelkeztek a gyarmatokon. Épp annyira vitathatatlan azonban az is, hogy az afrikaiak esetében a vándormunka-rendszer, a szakképzettségben és a specializáció területén ezzel kapcsolatban mutatkozó hiány a közvetlen érdekkonfliktusok kirobbantása ellen hat.[27] Egy, csak minimálisan is hatékony szakszervezeti mozgalom általában csak a munkaerő stabilizálódása és a gépesítés után képes kibontakozni, semmiképpen sem előbb.[28] Alátámasztja ezt az a tapasztalat, hogy — eltekintve a közszolgáltatásoktól — egyedül a külföldi tulajdonban levő és külföldiek által vezetett óriáskonszernek folytatnak megközelítően is normális bértágyalásokat.[29] Lehetséges tehát, hogy a szakszervezetek — noha a múltban a növekvő bérek és a gépesítés spirális folyamatában függő szerepet játszottak — a munkaerő fokozódó stabilizálódásának folyamán részben autonóm tényezővé fejlődhetnek. De ha így is lenne, ez akkor is elsősorban stabilizált szak- és betanított munkások, valamint a félproletár tanulatlan munkások béreinek különbségeire lenne kihatással: az utóbbiak piaci ereje szükségszerűen alacsony kell hogy maradjon.

Ezzel a meggondolással elérkeztünk a munkásosztály rétegződésének kérdéséhez. Az eddigi elemzésből megállapítható, hogy a konszernek beruházási szerkezetének és a fekete-afrikai kormányok politikájának az utóbbi tíz évben végbement változása az „alacsony bérek — nagy forgalom — alacsony termelékenység — alacsony bérek" ördögi körének áttöréséhez vezetett. Ez természetesen a munkásosztály csekély részére vonatkozik, amely abban az időben gyors proletarizálódáson ment keresztül. Az áttörés tehát a bérmunkásként dolgozók összlétszáma relatív csökkenésének terhére valósult meg. Azt a kérdést, vajon feltételezhető-e, hogy ez a folyamat hosszabb távon gyorsabb gazdasági növekedést és nagyobb bérmunkástömeget eredményez, a harmadik részben tárgyaljuk. Itt most struktúrális problémákról van szó. E nézőpontból helyes az a feltételezés, amely szerint a növekvő bérek és a gépesítés spirálfolyamata oda vezet, hogy az eleve kis méretű, és mindinkább csökkenő nagyságú modern szektorban a termelékenység és az életszínvonal növekszik, miközben csökken — a félig képzett proletariátussal egyre kevésbé versenyképes — tanulatlan félproletár paraszti tömeg lehetősége a bérmunkássá válásra.[30] Annak megállapítására, hogy ez a tendencia mennyiben különös aspektusa annak az általános trendnek, amelynek megfelelően a modern tőkeintenzív szektor és a gazdaság egyéb szektorai között egyre világosabban megmutatkozó törés jelentkezik, szükségessé válik a külföldi beruházások új szerkezetének a fekete-afrikai társadalom egyéb osztályaira vonatkozó vizsgálata.[31]

Kezdjük a külföldi beruházások új szerkezetének a vidéki mezőgazdasági szektorra gyakorolt hatásaival. Ehhez meg kell jegyeznünk, hogy a külföldi beruházások szektorális eloszlása — tekintettel annak expanzív jellegére — a mezőgazdaságot fokozottabban függővé teszi a világpiactól. A beruházási javakat előállító szektort háttérbe szorító döntések — mint láttuk — nem csupán a belső piac bővülését korlátozzák, hanem növelik a tradicionális mezőgazdaság átalakításához elengedhetetlen beruházási javak beszerzési piacaitól való függést is. Így ez az átalakulás olyan problémákat okoz a fizetési mérlegben, amelyek — amint majd a harmadik részben rávilágítunk — minden valószínűség szerint egyre komolyabb formát öltenek. A tőkeintenzív technikák javára történő döntéseknek ugyancsak jelentős következményei vannak. Az afrikai parasztok számára két lehetőség adódik a pénzgazdálkodásban való részvételre: egyrészt periódikus bérmunkavállalás, másrészt a termékek piacra vitele révén. Láttuk, hogy a külföldi beruházások új szerkezete korlátozza a tanulatlan félproletár parasztság lehetőségét, hogy bérmunkásként a modern szektorban helyezkedjen el, ugyanakkor a mezőgazdasági termékekre általában, a belföldiekre pedig különösen jellemző alacsony kereslet-rugalmasság —, amely a modern szektor tőkeintenzív fejlesztésével függ össze — akadályt jelent a mezőgazdasági termékek iránti kereslet növelése szempontjából. Ezek után úgy tűnik, hogy a külföldi beruházások új szerkezete tendenciáját tekintve ugyanúgy csökkenti a városi és falusi szektor közötti komplementer kapcsolatokat, ahogyan a modern szektor felől a tradícionális felé irányuló fejlődés ösztönzőinek kibontakozását is akadályozza. Tovább élezi tehát Fekete-Afrika gazdaságainak struktúrális problémáit. E végkövetkeztetések általános érvényűek, függetlenül attól, hogy a mezőgazdaság expanziója bérmunkásokat foglalkoztató „kulák"osztály kialakulásán keresztül megy végbe, vagy szövetkezetek, kollektívák és kommunák létrehozása segítségével, netán azon termelők termelésének expanziójával, akik saját maguk munkaadói.

Lehetne természetesen azzal érvelni, hogy a parasztságnak az új beruházási szerkezettel kapcsolatos viszonylagos elszegényedése meggyorsíthatja az afrikai mezőgazdaságban a tőkés viszonyok kialakulását,[32] vagyis a kulákság és a vidéki proletariátus egyidejű létrejöttét, ami növelné a mezőgazdasági termelékenységet. Ez az érv azonban nem veszi figyelembe, hogy a parasztok viszonylagos elszegényedése az új beruházási szerkezetnek a belföldi mezőgazdasági termékek iránti keresletnövekedésre gyakorolt negatív hatásával függ össze. Az új beruházási szerkezet csökkenti a kialakuló kulákosztálynak a bérmunka kiterjesztésére irányuló hajlandóságát és pénzügyi képességeit. Így, tendenciáját tekintve, elszegényedett parasztságot hoz létre, anélkül, hogy elősegítené annak a tőkés mezőgazdaságba való betagozódását.

Az utolsó pont, amelyet ebben a részben érintenünk kell, az új beruházási szerkezetnek a nem-mezőgazdasági szektor nemzeti burzsoáziájára gyakorolt hatása. A gyarmati korszakban a közvetlenül nem-külföldi[33] társaságok tulajdonában levő kereskedelmi és kisipari üzemek nagy része idegen kézben volt; Nyugat-Afrikában a levanteiek, Kelet-Afrikában az indiaiak, Közép-Afrikában az európaiak, kisebb mértékben indiaiak kezében. Közép- és Kelet-Afrikában gyakorlatilag egyáltalán nem voltak afrikai kereskedők, míg Nyugat-Afrikában — elsősorban Ghanában és Nigériában — a kereskedelem mint részleges foglalkozás igen elterjedt volt. Ez a szerkezet azután a függetlenség elnyerése után változásnak indult. Kelet- és Közép-Afrikában az afrikaiak — hivatalos támogatással — kérdésessé tették — a levanteiek és az ázsiaiak kereskedelmi hegemóniáját. Nyugat-Afrikában a nagy külföldi cégek a kereskedelem kevésbé fejlett területeit — így mindenekelőtt a termékek felvásárlását és egyszerűbb cikkek esetében a kiskereskedelmi értékesítést — az afrikaiaknak engedték át. A hivatalos felvásárlók közül sokan a szóban forgó külföldi nagyvállalatoknál tettek szert képzettségre.[34] Az iparban ezzel szemben a helyi tőkés vállalatok túlnyomórészt még mindig a faji kisebbség kezében vannak, és ha akadnak is kivételek,[35] ezek rendszerint olyan kisvállalatok, amelyeknek vezetői inkább ipari, mint kereskedelmi háttérrel rendelkeznek.[36] Az afrikanizálás ezen a területen lassabban halad előre, mint a kiskereskedelemben. Nigériában és Ghanában mindenesetre a könnyűipari és a szolgáltatási szektorban az afrikaiak már számos üzletet és kézműves üzemet birtokolnak.

A nemzeti tőkés osztály gyarapodását különböző tényezők akadályozzák. Az afrikai kis-kapitalizmus egyik általános vonása a specializáció hiánya: az alkalmazotti, a kereskedői, földműves, állattenyésztő és kézműipari tevékenységek gyakran összefonódnak, noha a kettőnél több szakmai tevékenység kombinációja ritka.[37] A specializáció hiánya kedvez a tőke-, munka- és management-tartalékok szétszóródásának, következésképpen minden tekintetben gátolja a termelékenység és a hitelképesség növekedését. A fekete-afrikai beruházások új modellje pótlólagos és még nagyobb akadályokat képez. Az afrikai elit, a szubelit és a tényleges proletariátus felemelkedése — melyek viszonylag magas életszínvonalat élveztek —, olyan fogyasztási szerkezet átvételére kényszerít, amelyek akadályozzák a felhalmozást,[38] és a saját kisüzem birtoklását viszonylag kevéssé teszi vonzóvá, a tőkeintenzív külföldi vagy vegyes vállalatoknál fizetésből vagy bérből élők munkájához képest.[39]

Ennek ellenére, a külföldi beruházások új szerkezete közvetlenül is hatással van a meglevő vagy potenciális afrikai kapitalizmus kereslet-kínálati viszonyaira. Így pl. kínálati oldalon figyelemre méltóak a külföldi beruházásoknak a munkaerőre gyakorolt hatásai. Láttuk, hogy a külföldi óriáskonszerneknek jelentős részük van a bérnövelési trendben. Míg azok a belföldi vállalatok, amelyek megtehetik, fokozott munkaerő-megtakarítással alkalmazkodnak az új piaci helyzethez, addig a kisebb, pénzügyileg gyengébb vállalatok expanzióját, amelyek nem tudják megvalósítani a gépesítést, a bérköltség növekedése csőddel fenyegeti.[40] Kettős bérstruktúra — *de jure* vagy *de facto* — fennállása esetén azonban a belföldi kapitalizmus túlélési és expanziós esélyei attól függnek, hogy mennyiben képesek a munkaintenzív vállalatok minőségben és árban a tőkeintenzív konszernekkel versenyezni. A fejlett tőkésországok tapasztalatai azt mutatják, hogy — feltéve, hogy a piac rendelkezik azzal a minimális nagysággal, amely a tőkeintenzív termelést gazdaságossá teszi[41] — nehéz olyan iparágat találni (az építőiparon, néhány szolgáltatási területen és az alább megjelölt kivételeken kívül), amelyekben a munkaintenzív kisüzem előnyösebb versenypozícióval rendelkezik a tőkeintenzív nagyüzemeknél.

A helyzet további romlásához Fekete-Afrikában hozzájárul a bérszektorok tőkeintenzív termelésével kapcsolatos fogyasztási szerkezet is. Azokban a termelési ágakban, amelyekben a kisipar versenyfeltételei kedvezőbbek lehetnének, nemcsak a mezőgazdasági termékek, hanem az egyszerűbb fogyasztási és beruházási javak keresletrugalmassága is jóval kisebb, mint a piacgazdálkodás növekedésének munkaintenzív formája esetén lehetne. Ez a keresleti szerkezet ugyanis megkönnyíti a legújabb technológiával rendelkező modern iparvállalatoknak, hogy ár alatti eladással vagy elővételi jog biztosításával tönkretegyék a belföldi kisvállalatok eladási esélyeit.[42] Ez a lehetőség akkor is fenyegeti a kisvállalatokat, ha rövid távon nem kell a nagyvállalatok konkurenciájával számolniuk: a nagyobb kockázat megakadályozhatja a kisvállalkozókat nyereségesélyük kihasználásában.

Természetesen minden termelési folyamatban vannak olyan munkaigényes műveletek, amelyeket a kisebb, munkaintenzív vállalatok nyereségesen átvehetnek a nagy külföldi vállalatoktól, amennyiben szállítóként működnek. Könnyen elképzelhető tehát, hogy a multinacionális konszernek fekete-afrikai beruházásai kedveznek egy kisebb csatlósburzsoázia kialakulásának. Ez a nemzeti burzsoázia azonban legjobb esetben is csak a szállítók alárendelt szerepét játszhatja. Más szavakkal: várható, hogy a gazdasági vállalatok világának polarizációja, amelyet Mills a következő idézetben érzékletesen ír le az ipari központok vonatkozásában, a periférián is fokozódni fog: „A gazdasági vállalatok világa durván két részre szakad: a nagy ipari konszernekre és egy ‚lumpenburzsoáziára'. Az utóbbi nagy halálozási rátájú cégek sokasága, amelyek iparáguk összteljesítményének csak elenyésző részét adják, és jóval több embert foglalkoztatnak, mint amennyi az összteljesítményből való arányuknak megfelelne. [...] Az, hogy mint réteg olyan figyelemre méltó makacssággal tartják magukat, nem az egyes vállalatok és tulajdonosuk, valamint managerük jólétével magyarázható [...], mivel a kisvállalati rétegen belül nagyon erős a vállalatok fluktuációja.[43]

A kisvállalatok egyre inkább a kiskereskedelemben és a szolgáltató szektorban koncentrálódnak, s egyre kevésbé a pénzügyi és építőipari szektorban. Elemzésünk szempontjából fontos jellemzőjük, hogy alárendelt szerepre kényszerülnek. A nagyvállalatok hatalma olyan nagy, hogy sok kisvállalat még akkor is, ha (formálisan) megőrzi függetlenségét, valójában a nagyobbak ügynökévé válik. [...] A kereskedelmi hitelektől való függés oda vezet, hogy a kisvállalkozó a hitelező ügynökének szerepébe süllyed. [...] Exkluzív szerződések és ‚feltétlen iparági kényszer' útján a nemzeti (a mi összefüggésünkben: nemzetközi) kiskereskedelmi árakat megállapító és reklámhadjáratokat vezető nagy cégek a kiskereskedőket végső soron vállalkozói kockázatot viselő megbízott ügynökké teszik. A megbízások kis szállítók részére való kiadásának a nagyiparban szokásos rendszere ezeket végül is egy leányvállalat kockázatot viselő managerévé változtatja."

A nemzeti burzsoázia számára ez elsősorban azt jelenti, hogy egyre kevésbé lesz képes a nemzetközi kapitalizmustól független növekedési ösztönzők kialakítására, tehát expanziója csaknem kizárólag a multinacionális konszernek kiegészítő növekedésétől függ. Elmondhatjuk tehát, hogy Fekete-Afrikának a nemzetközi tőkés rendszerbe való integrációja kizárja a nemzeti tőkés fejlődés lehetőségét.

III.

Ebben a részben az eddigi gondolatmenet folyamán kikristályosodott, a fekete-afrikai növekedéssel és a fejlődéssel kapcsolatos alaphipotézisek következményeit kívánjuk vizsgálni. Ezért helyesnek látszik az eddig levont legfontosabb végkövetkeztetések rövid összefoglalása. Az első részben megállapítottuk, hogy a multinacionális konszernek managementjének pénzügyi ereje és jellegzetes ismertetőjegyei kifejezésre jutnak az egyes szektorokban vagy iparágakban a tőkeintenzív technika javára való döntésben. Megállapítottuk továbbá, hogy a multinacionális konszernek oligopolisztikus magatartása és racionális kalkulációja beruházásaik szektorális megoszlásának olyan szerkezetéhez vezet, amely nem kedvez a beruházási javakat gyártó szektornak. Láttuk, hogy mindkettő (a tőkeintenzív technikák előnyben részesítése és a beruházási javakat előállító szektor háttérbe szorítása a döntéseknél) hozzájárul a kis keresletet támasztó beruházási potenciálhoz, amelyet már az oligopolisztikus magatartás is magába foglal. Ebből arra következtettünk, hogy ez a beruházási szerkezet elősegíti az integrációt a periférián belül és az ipari központokban, de nem segíti elő Fekete-Afrika nemzeti és nemzetek feletti gazdaságaiban a strukturális hiányosságok megszüntetését. A második részben figyelmünk Fekete-Afrika osztálystruktúrájának az új beruházási szerkezettel kapcsolatos változásaira irányult; bemutattuk, hogy a multnacionális konszernek hozzájárultak a periféria modern szektorában azon feltételek újratermeléséhez, amelyek alkalmasak tevékenységük folytatására: a betanított proletariátus, az alkalmazotti elit és szubelit, valamint a függő „lumpenburzsoázia" kialakulásához. Ezek a feltételek kettős értelemben is elmélyítik a szakadékot a modern és tradicionális szektor között.

1. Élesebbé válnak a proletarizált és félig proletarizált munkaerő közti képzettségi különbségek. Az előbbiek speciális készségeket szereznek viszonylag magas jövedelmük és tartós munkaviszonyuk következtében, míg az utóbbiak a modern szektor munkaerő-megtakarító fejlődése következtében egyre nagyobb függőségbe kerülnek a tradicionális szektortól.

2. A tradicionális és a modern szektor kapcsolatai szűkülnek, mivel a modern szektor tőkeintenzitásának és bürokratizáltságának mértéke a minimumra csökkenti a tradicionális szektor termékei keresletének jövedelemrugalmasságát. A növekvő belső szakadás és a mind nagyobb külső integráció tendenciája *circulus vitiosus*-folyamatot eredményez, amelyben kölcsönösen erősítik egymást. A fogyasztási szerkezetet, a beruházásokat és a kormányzást befolyásoló különböző „demonstrációs hatásokat" a fokozódó külső integráció erősíti, ugyanakkor ezek elmélyítik a belső szakadást.

Felmerülhetne az az érv, hogy ez a növekedési modell — ha rövid távú hatásaitól eltekintünk — hosszú távon inkább növeli, mint csökkenti a fekete-afrikai gazdaságok fejlődési potenciálját. Ezt az érvet tartalmazzák azok a fejlődési elméletek, melyek azon az állásponton vannak, hogy — itt vitatható tiszta feltételek megléte esetén és a hosszú távú fogyasztás, valamint a lehető legmagasabb foglalkoztatási szint szempontjából — tanácsos lenne az elmaradott népgazdaságokban tőkeintenzív technikák alkalmazása mellett dönteni.[44] Az érv azon a megfontoláson alapul, hogy minden termelési technikának kettős hatása van a foglalkoztatottsági színvonalra és a fogyasztásra. Létezik egy közvetlen hatás a végtermékre és a foglalkoztatásra rövid távon, és van egy közvetett hatás, amelyet a termelési technológia juttat érvényre, amennyiben a jövedelemelosztás — a befektetésre kerülő többlet mennyisége befolyásolása révén — hatással van a termelés és a foglalkoztatás növekedési rátájára. A munkaintenzív technológiák rövid távon magas szintű foglalkoztatottságot és a végtermék magas bérhányadát eredményezik. A tőkeintenzív technikák alacsonyabb bérhányadot jelentenek, s így a többlet nagyobb arányú beruházását és a foglalkoztatottság gyorsabb növekedését teszik lehetővé.

Az érvelés explicit vagy implicit módon egy sor megszorító feltételezésen nyugszik; itt csak a következőket tárgyaljuk:

1. A reálbér hosszabb ideig változatlan és független a termelési technikától.

2. Tőkeintenzív technikával lehetséges a nagyobb felesleg újbóli beruházása, amennyiben a saját beruházási javakat gyártó szektor termelőkapacitásai kellően nagyok a reinvesztíció által megkövetelt beruházási javak szállítására, vagy rendelkezésre áll annyi deviza, amellyel a saját beruházási javak hiánya beruházási javak importjával ellensúlyozható.

3. A nagyobb felesleg újbóli beruházása nemcsak lehetséges, de független is attól, hogy ki ellenőrzi és határozza meg a felesleg felhasználását.

A továbbiakban e három hipotézis helyességét kívánjuk mérlegelni eddigi elemzéseinkkel összefüggésben.

1. *A reálbér hosszabb ideig konstans és független a termelési technikától*

Ez a hipotézis Fekete-Afrikára vonatkozóan általában nem bizonyul helyesnek. A tőkeintenzív technika betanított, tehát stabilizált, bérmunkára kényszerített munkaerőt követel. Mint láttuk, a stabilizálás „ára" meglehetősen magas, aminek következtében jelentős különbség van a tőke- és a munkaintenzív technika alkalmazása mellett fizetett reálbér között. A bérek aránya a végtermékben tőkeintenzív technika mellett alacsonyabb, munkaintenzív technikák alkalmazásakor, tehát a beruházható felesleg (és ezzel a végtermék és a foglalkoztatás növekedése) nagyobb lehet. A tőkeintenzív technikák alkalmazása melletti érvet tovább gyengítik, hogy ezek a technikák — legyen ez ok vagy okozat — kedveznek a bérek állandó emelkedésének. Következésképpen, a tőkeintenzív technikák inkább a foglalkoztatott munkások fogyasztásának gyors növekedését, mintsem a foglalkoztatottak számának gyarapodását segítik elő.

2. *Lehetséges a tőkeintenzív technikával elért nagyobb felesleg újbóli beruházása*

Ha egy zárt gazdaságban a beruházási javakat előállító szektor nem képes biztosítani azokat a termelési eszközöket, amelyek a tőkeintenzív technika alkalmazásával kapcsolatos nagyobb felesleg beruházához szükségesek, akkor a kibocsátás és a foglalkoztatás határát e szektor kapacitása szabja meg. Láttuk, hogy a fekete-afrikai új beruházási szerkezetet két döntés jellemzi: tőkeintenzív technikák választása és a beruházási javakat gyártó szektor mellőzése. A növekedés szempontjából ez azt jelenti, hogy az első döntés pozitív hatását csökkenti a második. Más szavakkal: az új beruházási szerkezet részeként megjelenő döntés a beruházási javakat előállító szektor mellőzéséről, a beruházási javak külföldi beszerzéséhez szükséges deviza megszerzésének problémájára korlátozza azt a kérdést, hogy lehetővé teszi-e a tőkeintenzív fejlődés a gyorsabb növekedést.

A fekete-afrikai gazdaságok strukturális hiányosságai miatt ez — ami a devizabevételeiket illeti — elsődleges termékeik exportjának függvénye. A koreai *boom* óta — a kőolajtermelő országok és bizonyos fémtermelők kivételével — az elsődleges termékeik exportjára ráutalt fejletlen gazdaságok termelésének növekedése fékeződött, és exportáraik ténylegesen estek, ami összdevizabevételük csökkenéséhez vezetett.[45] Míg pl. 1950 és 1955 között Fekete-Afrika exportja értékben 55%-kal nőtt, addig 1955 és 1960 között csak 15%-kal emelkedett.[46] Újabban a helyzet tovább romlott Nem szabad figyelmen kívül hagyni továbbá azt sem, hogy az exporthelyzet számos exporttermék — mint pl. a kávé, a dohány, a rövidszálú gyapotfajták, a lenmag, a szizál stb. esetében — korlátozások és/vagy konkurrens területeken való terjeszkedés nélkül komolyan romlott volna.[47] Mivel Fekete-Afrika országai — noha az ércek területén erős világgazdasági pozícióval rendelkeznek — elvileg mezőgazdasági termelők, biztonsággal feltételezhető, hogy a legkevésbé sem valószínű exportjuk jövőbeni állandó és gyors bővülése. Néhány érclelőhelyekkel rendelkező ország természetesen kivételt képez a szabály alól. Az import volumene másrészt erőteljesebben növekszik, mint az exporté, aminek eredményeként Trópusi-Afrika egészét tekintve a következő években nem várható kereskedelmi többlet.[48] Amennyiben a külföldön fizetett beruházási jövedelmeket és a „szolgáltatásokat" vesszük tekintetbe, Trópusi-Afrika jelenleg komoly deficittel rendelkezik.[49] Ezt is figyelembe véve, ahhoz, hogy Trópusi-Afrika a tőkeintenzív beruházások magas szintjét képes legyen tartani, a külföldi magán- és állami tőke beáramlására van szükség.[50]

3. táblázat

A bruttó külföldi beruházásoknak a beruházásokból származó jövedelmek kiáramlása ellensúlyozásának szükséges növekedési rátája

Megtérülési idő:	Profitráták (%)			
	10	15	20	25
3 év:	8	11	14	16
4 év:	7	10	12	14
5 év:	7	9	11	13

Foglalkozzunk a következőkben a külföldi magánberuházásokkal! A tőkebeáramlás pozitív és negatív hatásokat gyakorol a fizetési mérlegre. Ismert negatív hatása a beruházások által bizonyos idő után eredményezett nyereség kiáramlása. A befektetett tőke nyereségének nyilvánvalóan 15—20%-ot kell elérnie — a szokásos 3 évi megtérülési idő alapulvételével — ahhoz, hogy vonzóvá tegye Fekete-Afrikát külföldi magánberuházók számára.[51] A 3. táblázat azt mutatja, hogy mekkorának kell lennie a külföldi beruházások növekedési rátájának — a megtérülési idő és a profitráta függvényében — ahhoz, hogy a beruházási nyereségek kiáramlása ne haladja meg a bruttó tőkekiáramlást. A külföldi magánberuházások 10—12%-os növekedési rátája nemcsak a múltban megvalósított beruházásokhoz képest nagyon magas[52], hanem — mint látni fogjuk — a jövőbeni beruházási szándékok tekintetében is. Ezért — néhány kivételtől eltekintve — nagy valószínűséggel kizárható, hogy a magántőke nettó beáramlása megszüntetheti a devizahiányt Fekete-Afrikában.

Most azt kell tisztáznunk, hogy elképzelhető-e a külföldi beruházások pozitív hatása a kereskedelmi mérlegre. Ami a bányászatot illeti, várható, hogy a külföldi beruházások ebben a szektorban sok esetben az export értékének állandó növekedését okozzák. Ezt a nyereséget azonban megsemmisíthetik az ilyen beruházások importra gyakorolt negatív hatásai. Mint láttuk, Fekete-Afrikában a külföldi beruházások új szerkezete mind a bányászatban, mind a feldolgozó iparban (mint ok, vagy mint következmény) a modern szektorban olyan fogyasztási és termelési szerkezet kialakulását segíti elő, amely éppen e modern szektor és a periféria többi gazdasági területe közötti kapcsolatot gyengíti. A tőkeintenzív és bürokratizált modern szektorral kapcsolatos fogyasztási modell és a produktív input-szolgáltatások keresleti modellje tendenciájában a másodlagos kereslet olyan modelljét hozza létre, amelyben e kereslet kétféleképpen elégíthető ki: az ipari központokból származó export, vagy a periférián belüli modern szektor termelése révén. Az első esetben a fizetési mérlegre gyakorolt negatív hatás közvetlen: a második esetben pedig közvetett negatív hatás alakul ki. Ennek a leginkább „kerülő hatásként” jellemezhető effektusnak a megragadásához tisztáznunk kell, vajon milyen hatással vannak a fizetési mérlegre az ipari termelés területén végrehajtott külföldi beruházások. Ebben az összefüggésben nagy jelentősége van a fekete-afrikai új beruházási szerkezettel kapcsolatos döntéseknek a tőkeintenzív termelési technikák alkalmazása mellett, illetve a beruházási javakat előállító szektorba történő beruházások ellen.

A valóságban ugyanis éppen ez a tény felelős mind azért, hogy az importhelyettesítés messzemenően kudarcra ítélte önmagát,[53] mind pedig azért, hogy a fekete-afrikai népgazdaságoknak mint ipari készárutermelőknek olyan rossz kilátásaik vannak a világpiacon a versenyképessé válásra.[54] Ennek következtében a fekete-afrikai feldolgozó ipar szinte kizárólag saját nemzeti és nemzetek feletti piacainak szükségletére termel.[55] Míg az importhelyettesítés első szakaszában mindenképpen létezik annak a kereskedelmi mérlegre gyakorolt pozitív hatása, addig hosszabb távon egyre inkább túlsúlyba jutnak azok a negatív hatások, amelyeket az imént az új beruházási szerkezetben gyökerező származtatott kereslet szerkezetében bemutattunk. Ha tekintetbe vesszük, hogy az importhelyettesítés kezdeti szakaszában volt legnagyobb a valószínűsége annak, hogy a külföldi magánberuházások a fent említett 10—12%-os kritikus növekedési rátát elérik, akkor levonhatjuk azt az általános következtetést, hogy a külföldi magánberuházások e szakasz után — távolról sem szüntetve meg a fekete-afrikai gazdagságok devizahiányát — hozzájárultak a helyzet fokozódó romlásához.[56]

Vizsgáljuk most meg azt a lehetőséget, hogy a Fekete-Afrika tőkeintenzív fejlődéséhez szükséges devizamennyiséget a fejlett tőkésországok hosszúlejáratú bilaterális kölcsönök, multilaterális hitelek és „tőkesegélyek" útján rendelkezésre bocsátják. Az ilyen forrásokból származó tőkebeáramlás lényegében háború utáni jelenség, amely a magánportfólióberuházásokat infrastrukturális kiadások finanszírozására kényszerítette. A Fekete-Afrikába irányuló nettó tőkebeáramlás az 50-es években állandóan nőtt[57], és — az afrikai országok által a nekik nyújtott hitelért fizetendő kamatok gyors emelkedése miatt[58] — a 60-as években 900 millió - - 1 milliárd USA-dolláros értékkel valószínűleg elérte felső határát.[59] Nagy a valószínűsége, hogy ez a tőkeáramlás a katonai célú kiadásokat kivéve (amelyeknek nincs pozitív hatásuk a devizabiztosítás szempontjából) nagyrészt függő tényező, s a közvetlen magánberuházások által meghatározott. Először is ezt a tőkesegélyt egyre inkább azon tervezetek „gazdasági életképességének" alapján nyújtják, amelyekhez a segély kötődik. Ez általában azt jelenti, hogy az állami eszközökkel finanszírozott össztőke kihasználásához magántőkének kell rendelkezésre állnia. Másodszor, mint már említettük, a bilaterális tőkesegélyek jelentős részét a fekete-afrikai gazdaságok fizetési helyzetének olyan javítása céljából nyújtják, hogy ezek képessé váljanak beruházási javak importálására vagy lehetségessé váljon a befektetett tőke profitjának repatriálása. Ezen okoknál fogva az állami tőkebeáramlás csak bizonyos határok között tekinthető független változónak a deviza biztosítását illetően — amely deviza elengedhetetlen Fekete-Afrika tőkeintenzív fejlődéséhez.

Végül is tehát a szükséges deviza megléte a külföldi magánberuházások mértékétől és növekedésétől függ, amennyiben az állami tőkebeáramlás általában a magántőkebeáramlás által kiváltott tendenciákat erősíti: ha a beruházásra való hajlam az adott területen nagy, akkor rendelkezésre bocsátja az ennek megvalósításához szükséges pénzügyi eszközöket, ha azonban a beruházási hajlam csekély, akkor a tőkekiáramlás lehetővé tételére megkísérli a devizahiányt kiküszöbölni, ami hosszú távon tovább rontja a helyzetet. Az tehát, hogy elérhető-e Fekete-Afrikában magasabb növekedési ráta a tőkeintenzív technikák alkalmazásával, jórészt attól függ, hogy hajlandó-e a külföldi magántőke e területen beruházni. Éppen ezt a beruházási hajlamot kell most megvizsgálnunk.

3. A tőkeintenzív technika felhasználásával elért nagyobb felesleg újbóli beruházása nemcsak lehetséges, de független is attól, hogy ki ellenőrzi és határozza meg a felesleg felhasználását

Az adott esetben a felesleg felhasználását a nemzetközi konszernek ellenőrzik.[60] Ahhoz, hogy a felesleg Fekete-Afrikában történő újraberuházásának valószínűségét megítélhessük, a következőkben meg kell vizsgálnunk, mely tényezők határozzák meg a multinacionális konszernek hajlamát a periférián történő beruházásra. Ezzel összefüggésben három kérdést tartok lényegesnek.[61]

1. Mennyiben „növekedési térség” Fekete-Afrika? Ez a kérdés annyiban fontos, hogy csak a gyors növekedésre képes gazdaságok biztosíthatják a külföldi beruházásokat vonzó profitlehetőségeket.

2. Mennyiben jellemzi Fekete-Afrikát olyan devizaigény, amely korlátozná a külföldi konszerneket befektetett tőkéjük profitjának repatriálásában?

3. Mennyiben vannak kitéve a beruházók Fekete-Afrikában vagyonuk kisajátításának és a „teljes” kártalanítás nélküli államosítás kockázatának?

Az utolsó kérdés nem különösen lényeges tanulmányunk szempontjából, mivel abból indultunk ki, hogy e területen a külföldi tőke számára kedvező feltételek tartósak lesznek.

Az a tény, hogy a beruházási hajlamot Fekete-Afrikában erősen csorbítja e terület országainak fizetésimérleg-helyzete, *circulus vitiosus*-hoz vezet. Emlékezzünk vissza arra, amit e fejezet korábbi részében megállapítottunk: ha a külföldi magántőke beruházásai meghaladják a kritikus 10—12%-os értéket, akkor e beruházások enyhítik a devizahiányt és ha a többi feltétel továbbra is kedvező marad, akkor Fekete-Afrika pótlólagos külföldi beruházásokat vonz majd, ami fizetésimérleg-helyzetét tovább javítja. Ha azonban az e területen beruházott külföldi tőke növekedési rátája e kritikus érték alá esik, akkor ellentétes kumulatív hatás lép működésbe, vagyis a beruházás csökken és a devizahiány fokozódik. Mint megállapítottuk, a hivatalos tőkebeáramlás általában erősíti ezeket a tendenciákat. Ez a kumulatív folyamat minden valószínűség szerint inkább lefelé, mint felfelé hat, mivel az utóbbi esetben más olyan feltételeknek is adottnak kell lenniük, amelyek összefüggésben vannak azzal a kérdéssel, hogy „növekedési terület"-e Fekete-Afrika. Tekintsük a külföldi beruházások növekedésének 10—12$^{0}/_{0}$-os alsó határát azon minimumnak, amely megteremtheti annak előfeltételét, hogy a külföldi konszernek nyereségüket Fekete-Afrikában reinvesztálják. Ennek a százalékos aránynak az elérése két okból is lehetetlennek tűnik:

1. Néhány különösen gazdag érclelőhellyel rendelkező országot kivéve Fekete-Afrikában igen csekélyek az elsődleges termékek exportja gyors növelésének kilátásai.[62]

2. Az a tény, hogy a külföldi beruházások új modellje Fekete-Afrikában a beruházási javakat gyártó szektort hátrányba hozza, szigorú határokat szab a belső piac önálló növekedésének.

E két tényező együttesen alapozza meg azt a feltevést, hogy az általunk elemzett viselkedési és intézményi keretek között Fekete-Afrika belátható időn belül nem fog „növekedési területté" válni. Ebből következően — akárhogy festett is az ún. könnyű importhelyettesítés szakaszában — a külföldi beruházások egyre inkább puszta eszközévé válnak a Fekete-Afrikában megtermelt felesleg beruházó országba való transzferálásának.[63] Ilyen feltételek mellett a tőkeintenzív technikák segítségével elért magasabb nyereség nem a foglalkoztatottsági szint gyors emelkedésének, hanem a magasabb nyereségtranszfernek az eszközévé vált.

Jegyzetek

1 K. C. Doctor—H. Gallis: „Size and Characteristics of Wage Employment in Africa: Some Statistical Estimates", *International Labor Review*, No. 2 (1966), 166. Durva becslésekről van szó.

2 Vö. Turner: *Wage Trends, Wage Policies, and Collective Bargaining: The Problems of Underdeveloped Countries*, Cambridge, 1965, 21, 14;D. Walker: „Problems of Economic Development in East Africa", in: E. A. G. Robinson (ed): *Economic Development for Africa South the Sahara*, London, 1964, 123; T. L. V. Blair: „African Economic Development", *Présence Africaine* (English edition), No. 56 (1965), 34.

Az, hogy a foglalkoztatottság növekedésének rátája lényegesen alacsonyabb a népesség növekedésének rátájánál, az alábbi táblázatból — ami Kelet- és Közép-Afrika néhány kiválasztott országának adatait tartalmazza — világosan kiderül.

Az évi növekedés rátája

Ország	Foglalkoztatottság	Népesség	Reál termék	Időszak
Uganda	1,2 (a b)	2,5 (c)	3,5 (c)	1952—65
Kenya	0,9 (d b)	3,0 (c)	4,8 (c)	1954—64
Tanzánia (Tanganyika)	—2,1 (e)	1,8 (c)	3,5 (c)	1953—65
Rhodesia	1,3 (e)	3,3 (c)	5,4 (c)	1954—64
Malawi	0,3 (e)	2,4 (c)	2,5 (c)	1954—64
Zambia	0,4 (e)	2,8 (c)	2,5 (c)	1954—65

Az adatok a következő forrásokból származnak: (a) Uuganda kormánya, *1963 Statistical Abstract,* Entebbe, 1963, 89; (b) East African Statistical Department, *Economic and Statistical Review,* No. 20 (1966), 51; (c) OECD, *National Accounts of Less-Developed Countries,* Paris, 1967, 5—9; (d) Kenya kormánya, *Economic Survey, 1964,* Nairobi, 1964, 39; (e) International Labor Institute (ILO): *Yearbook of Labor Statistics* (1961), 100; *Yearbook of Labor Statistics* (1966), 288.

3 Vö. Turner: *Id. mű,* 12—13.

4 *Uo.*

5 *Uo.*

6 *Uo.*

7 Források: Kenyára, Ugandára és Tanzániára vonatkozóan: East African Statistical Department: *Economic and Statistical Review,* 51; a többi adat Doctor és Gallis idézett művéből származik.

8 Az „elit” és a „szubelit” kategóriáknak ideológiai felhangjuk van. Ebben az esszében megfelelőbb terminológia hiányában alkalmazzuk, és nem azért, mintha egyetértenénk azzal a felfogással, hogy az elit és a tömegek között nincs érdekellentét, vagy pedig azzal, hogy a nem-eliten belül hiányzik az osztálystruktúra. Vö. P. Lloyd (ed): *The New Elites of Tropical Africa,* London, 1966, 60.

9 *Uo.,* 2.

10 *Uo.,* 12—13.

11 *Uo.,* 22.

12 *Uo.,* 8; Hunter: *The New Societies of Tropical Africa,* London, 1962. 8.

13 Lloyd: *Id. mű,* 7—8.

14 A következő fejtegetés saját, még kiadatlan — a rhodesiai parasztság proletarizálódásával kapcsolatos — kutatómunkámra támaszkodik, továbbá e tárgykör standard munkáira: J. C. Mitchel: „Labour Migration in Africa South of the Sahara: The Cause of Labour Migration”, *Bulletin of the Inter-African Labour Institute,* No. 1 (1959); W. Watson. *Tribal Cohesion in a Money Economy,* Manchester, 1958.

15 Vö. W. E. Moore: „The Adaptation of African Labor Systems to Social Change”, in: Herskovits—Harwitz: *Economic Transition in Africa,* London, 1964, 293—294 és 297.

16 Vö. Elkan: *Migrants and Proletarians: Urban Labor in the Economic Development of Uganda,* London, 1960, 52—54.

17 Különbséget kell tenni a meghatározott munkaviszonyban hosszú időtartamú szolgálat stabilizáló hatása, valamint a proletarizálódás és városiasodás jelentette stabilizáció között. Ez utóbbi a vidéki kapcsolatok feladását jelenti, párosulva a városban való hosszabb időre szóló letelepedés tendenciájával. Kézenfekvő, hogy az afrikai munkaadók inkább a stabilizáció első típusát választották, nem vállalva a stabilizálás másik formájával járó költségeket, kockázatot, így érdekük e tekintetben csak hipotetikus. Vö. Baldwin: *Economic Development and Export Crowth: A Study of Northern Rhodesia, 1920—1960,* Berkeley — Los Angeles, 1966, 138.

18 Lloyd: *Id. mű,* 10—11.

19 Hunter: *Id. mű,* 230—31.

20 Turner: *Id. mű,* 20—21.

21 Vö. Hunter: *Id. mű,* 207; Elkan: *Id. mű,* 85; Turner: *Id. mű,* 17—18, 48.

22 Baryaruha példája mutatja, hogy a hazai vállalatok viszont az állandó bérnövelésre reagálva felgyorsítják a gépesítést.

23 Vö. Turner: *Id. mű,* 21.

24 Vö. Elkan: *Id. mű.*

25 Arrighi: „Labour Supplies im Historical Perspective", 26.

26 Baldwin: *Id. mű,* 105.

27 Vö. Moore: *Id. mű,* 290; Elkan: *Id. mű,* 61—62.

28 Moore, *Id. mű,* 290.

29 Turner: *Id. mű,* 48.

30 Vö. *uo.,* 21.

31 A következő elemzés inkább tekinthető folyamatosnak, mivel figyelmünk elsősorban a bérmunkásosztályra és a külföldi tőkére irányul. Egyetlen cél, hogy áthidalja az említett diszkusszió és a következő két rész elemzése közötti űrt.

32 Trópusi-Afrika mezőgazdasági társadalmai már valamelyest előre léptek az osztállyá válás útján. Így pl. Ghana déli része. Kelet- és Nyugat-Nigéria egyes részei, Elefántcsontpart, Buganda. Még mindig akadnak kivételek, pl. Kelet- és Közép-Afrika.

33 Itt a vállalatokat kisvállalatoknak tekintjük, amennyiben nem rendelkeznek nemzetközi kapcsolatokkal — pl. nem leányvállalatok —, és relatíve csekély számú munkaerőt foglalkoztatnak.

34 Hunter: *Id. mű,* 129—131, 156. Új lehetőségek nyíltak a benzinkutak területén, mivel kőolajtársaságok váltak a Szaharától délre a legnagyobb beruházókká.

35 A kelet-afrikai Madhvani-csoport a legszembetűnőbb kivétel. Ugandában, Kenyában, Tanzániában 23 vállalatot ellenőriznek, a fiók- és társvállalatokat is beleértve, az iparágak jelentős részében (pl. cukor, növényolaj, sör, acél, textil, üveg, édesség,gyufa stb.). Az ilyen és ehhez hasonló csoportokat — annak ellenére, hogy lokális eredetűek — a nemzetközi tőkéhez kell sorolni.

36 Vö. Elkan: *Id. mű,* 111—112.

37 Vö. M. Katzin: „The Role of the Small Entrepreneur", in: Herskovits—Harwitz: *Id. mű,* 179—180; Hunter: *Id. mű,* 100—101, 137—140.

38 Hunter: *Id. mű,* 137—140; S. Chodak: „Social Classes in Sub-Saharan Africa", *African Bulletin,* No. 4 (1966), 35. Bugandában ez a prosperáló farmközösség meghatározta fogyasztási szerkezet, ahol a megtakarításokból adódó tőkefelhalmozást a kistőkések gátolják. Ld. Elkan: *Id. mű,* 47.

39 Vö. Katzin: *Id. mű,* 195; Lloyd: *Id. mű,* 8.

40 Ehhez járul még, hogy az az előny, amely a kisvállalatok számára abból származott, hogy a nagyvállalatok növelték a népesség szakképzettségét, a tőkeintenzív technika bevezetésével csökkent. A kevésbé tőkeintenzív kisvállalatok általában vagy szakképzetlen, vagy tradicionálisan képzett kézművesekkel rendelkeznek. Ahogyan láttuk, a multinacionális társaság hajlik arra, hogy növelje a betanított és szakképzett munkaerő létszámát, akik a helyi munkaadók számára nem megfelelőek.

41 A kis nemzeti piacok jelentette akadályokat a nagyvállalat multinacionális műveletek segítségével áthidalhatja.

42 Ez további ok annak elfogadására, hogy a multinacionális társaságok a növekedő bérekből és illetékekből profitáljanak. Amint már láttuk, a kereskedők nagy része az állami szektorban dolgozik (ld. a 2. táblázatot); a konszernek termékei iránti növekvő kereslet, aminek következményei a növekvő munkabérek, megkönnyíti a megnövekedett bérköltségek áthárítását a felhasználókra.

43 C. Wright Mills: *White Collar,* New York, 1956, 23—28.

44 Ld. pl. Maurice Dobb: *An Essay on Economic Growth and Planning* (először 1960), New York, 1969; W. Galenson—H. Leibenstein: „Investment Criteria, Productivity and Economic Development", *The Quarterly Journal of Economics* (August 1955); A. K. Sen: *Choice of Techniques. An Aspect of the Theory of*

Planned Economic Development, Oxford, 1962). A szerzők implicit vagy explicit módon a szocialista gazdaságból indultak ki, így a kritika nem vonatkozik elméleteikre.

45 Barratt—Brown: *After Imperialism*, London, 1963, 354.

46 Chudson: „Trends in African Exports and Capital Inflows", in: Herskovits—Harwitz: *Id. mű*, 337. .

47 Uo. 340.

48 A. M. Kamarck: „The Development of the Economic Infrastructure", in: Herskovits—Harwitz: *Id. mű*, 75.

49 Az idézett helyen. Kamarck által megadott „találomra becsült" deficit folyó elszámolásában egy milliárd dollár 1963-ban és 0,9 milliárd 1964-ben. Ezek a deficitek 24,4 és 19,2%-nak felelnek meg Trópusi-Afrika utóbbi két évi exportjához viszonyítva.

50 A nem létfontosságú fogyasztási javak importjának csökkenését most ideiglenesen figyelmen kívül hagyjuk.

51 Vö. D. J. Morgan: *British Private Investment in East Africa: Report of a Survey and a Conference*, London, 1965, 15—16.

52 A fejlett tőkés országokból az elmaradott gazdaságokba irányuló magánbefektetések alakulására ld. „The Slow-Down on Aid" (*Economist*, 26 August, 1967). Fekete-Afrikára vonatkozóban, a nagy magánberuházások „plafonja" évi 800 millió dollár volt 1950—57 között és azután csökkent. Ld. *Frankel: Id. mű*, 428. Az alább következő táblázat az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok Sterling-Afrikába irányuló közvetlen beruházásait mutatja, 1959—64 között. Az adatok Morgantól származnak az Egyesült Királyságra, illetve Kamarcktól az USA-ra vonatkozóan.

Közvetlen magánberuházások, az olaj kivételével
(millió dollárban)

	1959	1960	1961	1962	1963	1964 ☐
NBr.	81	83	83	25	7	—25
USA	92	13	8	93	105	75
Össz.	173	96	91	118	112	50

53 Kamarck: *Id. mű*, 155.

54 Chudson: *Id. mű*, 352.

55 Abban az értelemben, hogy az importhelyettesítés a félkésztermékek, a tőkejavak és a nyersanyagok fokozódó importjához vezet.

56 Ez a végkövetkeztetés Fekete-Afrika egészére és egyben az országok többségére is vonatkozik. Két esetben lehetséges eltérés: azon országok esetében, amelyek különösen sok ásványkinccsel rendelkeznek — mint pl. Gabon —, valamint azokéban, amelyekben az ipari üzemekbe fektetett tőke a koncentráció felé tendál, a relatíve iparosodott környezet kihasználása érdekében.

57 Vö. Chudson: *Id. mű*, 349.

58 Vö. Blair: *Id. mű*, 29—30; Nkrumah: *Neokolonializmus — az imperializmus utolsó szakasza*, Bp., Kossuth, 1967, 16. fejezet.

59 Kamarck: *Id. mű*, 202. Mint ahogyan Braundi rámutatott, ezek az állami alapok [public funds] csak a Fekete-Afrikából származó profit exportjának eszközei voltak. Ezen eszközök hiányában a fizetési mérleg egyensúlytalansága bénítólag hatott volna Fekete-Afrikában.

60 A többletberuházás problémáit a 4. részben tárgyaljuk.

61 Vö. Morgan: *Id. mű.*

62 Ld. *uo.*

63 Baran és Sweezy hivatalos adatbázis segítségével bizonyították, hogy az USA esetében (amely *par excellence* ipari centrum) a külföldi beruházás ténylegesen rendkívül hatékony eszköz a külföldön keletkezett többletnek a beruházó országba történő transzferálásában. Az 1950—63-as periódusban az USA-ból származó közvetlen tőkeberuházások 17,382 millió dollárra rúgtak, a közvetlen beruházásokból származó jövedelmek viszont elérték a 29,416 millió dollárt. Ld. *Monopoly Capital*, 106—108.

Robin Cohen

A parasztoktól a munkásokig Afrikában

A cím bizonyára ellenvéleményt vált ki azokból, akik úgy gondolják, hogy az itt szereplő társadalmi kategóriák Afrika vonatkozásában félrevezetők vagy nem alkalmazhatók. A „parasztság" fogalmát a tudósok etimológiailag a középkori Európához, jelenlegi vonatkozásában pedig Latin-Amerikához és Ázsiához kapcsolják. Afrikát illetően inkább a „törzs tagjai" [tribesmen], a „mezőgazdasági termelők" [rural cultivators], a „kisfarmerek" [small farmers] és más hasonló kifejezéseket használnak. A „munkások" fogalma már semlegesebb, mivel alacsonyabb fokú szervezettséget és tudatosságot feltételez. A „proletariátus" vagy „munkásosztály" megjelölés természetesen feltételezi mindkét elem meglétét, de egyúttal a gazdasági formáció társadalmi differenciáltságának magasabb fokát foglalja magában, mint amelyről a tudósok többsége szerint Afrika esetében beszélni lehet. A magam részéről nem habozom ezeket a fogalmakat használni, mivel két olyan elméleti csapdára szeretnék rámutatni, amelyeknek — véleményem szerint — a hagyományos álláspont kevés figyelmet szentel. Az egyik az a tendencia, amelynek során bizonyos fogalmak történelmi „mélyhűtőbe" kerülnek egy adott történelmi kapcsolatba bebalzsamozva, társadalmi megfelelőjük ideális vagy tiszta formáinak képe által meghatározottan. Ez a purista álláspont képtelen számot adni a változó körülményekről, amelyek során egy társadalmi kategória megfelelője új kifejezési formát nyer. Természetesen az általunk használt fogalom sem teljesen pontos, de elég hű ahhoz, hogy magyarázó jellegű és sokatmondó összehasonlításokat végezzünk — olyan összehasonlításokat, amelyek valóban alkalmasak lehetnek arra, hogy rávilágítsunk mind a régi, mind az új körülmények jellemzőire. A purista álláspont második csapdája az, hogy képtelen megérteni a minden társadalmi változásra jellemző folyamatszerűséget. Ily módon ezek a kategóriák kihullanak a kezünkből, mivel nem minden szempontból valósághűek, vagy lényegesnek tartott szempontok alapján csak a tudós tudatában létező idealizált rekonstrukciók. Az etnocentrikusság vádja, amellyel gyakran illetik azokat, akik általános érvényű társadalmi kategóriákat szeretnének használni — különösen a marxistákat —, sokkal jogosabb lenne azokkal szemben, akik az afrikai tények értékelése során el akarják választani az Európában és Afrikában tapasztaltakat az egységes társadalmi fejlődés fő irányától. Az afrikanista iskola kezdetei azokból a kutatásokból származnak, amelyek során a Nyugat számára addig ismeretlen emberek egzotikus folklórját feltárták. Ez a hagyomány még mindig szokásszerűen nyilvánul meg abban, ahogyan egyesek szüntelenül ragaszkodnak Afrika speciális helyzetéről és egyedi jellemvonásairól alkotott nézeteikhez.

Az itt következő ábrázolás szándékosan általános és mikroszkopikus. Két, egymással kölcsönös összefüggésben levő társadalmi folyamatra összpontosít: a paraszttá válásra és a proletarizálódásra. E folyamatok különböző formákat öltenek, de közös jegyeik minden társadalomban megtalálhatók, kivéve a legelszigeteltebb, kisméretű egységeket, amelyek azonban minden esetben gyorsan eltűnnek a föld színéről. A paraszttá válás folyamata lényegében a bővülő és elszemélytelenedő piaci viszonyokra utal, amelyek a minden területre kiterjedő pénzgazdálkodás bevezetésének és a gyarmati helyzetnek a következményei voltak (ld. Ken Post, 1973). A paraszttá válás és a proletalizálódás folyamatai között mutatkozó szoros kapcsolat azonban — amelyet igyekeztek kimutatni — arra enged következtetni, hogy léteznek általánosabb hajtóerők is (ezeket egyelőre csak úgy határozzuk meg, mint a tőkés társadalmi viszonyok megszületését és elterjedését), amelyek többé-kevésbé mindkét folyamatot egyidejűleg készítik elő. A vizsgált problémát tehát nem úgy fogjuk fel, mint a parasztság eredeti helyzetének továbbfejlődését egy olyan formáció irányába, amelyre a teljes mértékben kifejlett proletariátus a jellemző: éppen ellenkezőleg, a problémát a társadalmi változások olyan dinamikus formájaként kezeljük, amelyet részben belső tényezők lendítenek előre, de jórészt olyan homoním külső tényezők határoznak meg, amelyeknek minden végbemenő folyamatláncolatban előrevivő szerepük van. A proletarizálódás és a paraszttá válás „láncreakciói” — a nukleáris reaktorban lezajló láncreakcióhoz hasonlóan — különböző sebességgel, az intenzitás és a teljesség eltérő fokain és a belső differenciálódás eltérő szintjein haladnak előre. A paraszttá válással azonban a proletarizálódás is küszöbön áll, mivel az utóbbi egy oldal- vagy mellékláncolat, tekintve, hogy eltávolítja és aláaknázza a termelés prekapitalista módjait (ld. Gutkind, 1973, 5).

Az eddig éppen csak felvázolt fogalmak további bővebb kifejtésére az alábbiakban kerül sor: itt csupán a két fő folyamat közötti kölcsönös összefüggések továbbélő elemeire kívántam rámutatni, így például a vidéki kisproletariátus fejlődésére és különösképpen a vándormunka-rendszer továbbélésére még az olyan területeken is, ahol a legintenzívebb tőkés fejlődés zajlott le (például a dél-afrikai aranybányákban).

A bérmunka kialakulása

Afrikában az állandó bérmunkaerő kialakulása lényegében a fehérek letelepedésének és az európai gyarmati kormányzat létrehozásának terméke, bár — mint Sandbrook és Cohen (1975) rámutattak — a munkaerő kizsákmányolásának intézménye a bennszülött társadalmakban is széles körű volt. Az adós- és házirabszolgaság különböző formái léteztek sok prekoloniális államban; közismert volt a családi munka: vándorló munkáscsapatok — mint például az *aro*-csoport Jorubaföldön, vagy az *ankofone*-csoport Sierre Leonében — építést, vagy nagy területeken földművelést végeztek, lényegében szerződéses alapon (International Labour Office, 1962, 65—66). A jelenkori Szenegálban bizonyosan és talán néhány más helyen is ez a típusú munkaerő az alábbi formában élt tovább. Fiatalemberek egy csoportja a gazdagabb parasztok farmjain sűrű bozótost irtott, talajelőkészítést végzett, magot vetett vagy a termést takarította be. Kezdetben ezek a nehéz fizikai munkát végzők beérték a farmerek által nyújtott bőséges táplálékkal, esetenként jelképes fizetséggel vagy egyéb juttatással. Manapság a munkásokat már előre lefoglalják, útiköltségüket fedezik és rögzített pénzösszeget kapnak. Lényegében ezek a helyi viszonyok egyre strukturáltabbá és egyre inkább intézményesítetté váltak, ahogyan a fizetés módja együtt változott a fizetés eszközeinek megváltozásával. Hasonlóképpen, a kierjedt pénzgazdálkodás bevezetésével elterjedtté vált az időszaki munkaerő óriási távolságokon történő nagymértékű vándorlása (például a földimogyorófarmokon Nyugat-Afrikában). Itt ugyancsak a teljesítménybérben történő fizetés (ezenkívül szállás és étkezés biztosítása) vált általánossá, de nem létezett semmiféle személyes vagy vérségi kapcsolat az alkalmazók és az alkalmazottak között.

A gyarmatosítást megelőzően a városokban szilárdak voltak a különböző szakmai hagyományok és ipari szervezetek, amelyeknek legtöbbje a tanoncok munkáját használta fel. Az amerikai-libériai telepesek Libériában is „tanoncokat” dolgoztattak olcsó mezőgazdasági munkaerőként. 1887-ben becslések szerint minden amerikai-libériainak hat-nyolc fiatal állt a szolgálatában és csak a köztársaság elnökének egyedül 120 „tanonca” volt.

Röviden szólva, az olyan elméletek, amelyek a gyarmati uralom előtti afrikai társadalmakat csupán az autark közösségek, „primitív kommunák” halmazának tekintik, nagyon félrevezetők. Mindazonáltal a gyarmati adminisztráció számára a gyarmati uralom első éveiben elég komoly nehézséget jelentett, hogy eltüntesse a felesleges munkaerőt és elegendő számú olyan szakképzett munkást toborozzon, akik az általuk fizetett bérért hajlandók voltak dolgozni. Természetesen néhány gyarmati hatalom meg sem próbálta alkalmazni a szabad munkaerőpiacot; ehelyett a kényszermunka brutális politikai rendszerét fejlesztették ki (a leghírhedtebb módon Német-Délnyugat-Afrikában, Oubanghi-Shariban és Belga-Konóban). A franciák sem törölték el a beszolgáltatási rendszert, a munkaadó minden felnőtt férfit rákényszerített arra, hogy minden évben meghatározott számú napot dolgozzon ingyen, egészen 1946-ig. A britek — akik kevésbé bűnösök ebből a szempontból — szintén alkalmaztak kényszermunkát a második világháborúban a fontos haditermelési cikkek, így például a nigériai ón kitermelésében.

Ahol a munka adásvétel tárgya volt, ott a kormányzók (például McCallam és Lugard Ragosi) rendszerint az afrikai munkaerő lustaságáról és drágaságáról panaszkodtak, különösen az indiai munkaerővel összehasonlítva. Különböző elképzeléseket fontolgattak vagy valósítottak meg, hogy a kontinensen kívülről szerezzenek mezőgazdasági munkaerőt. Az importált munkaerő legnagyobb hányadát az Indiából szerződtetett munkások alkották a cukorültetvényeken, de például 1905-ben kínaiak adták a dél-afrikai aranybányák munkaerejének 27%-át, és még a Karibi-szigetekről is szerződtettek kisebb munkáscsoportokat, elsősorban vasútépítésekhez. Azonban sem a kényszermunka, sem a külföldről toborzott munkaerő nem volt képes a hosszú távú munkaerőigények kielégítésére. Ezért afrikaiakat kellett erőszakkal vagy meggyőződéssel rávenni, hogy munkaerejüket eladják. A folyamatot a hódítások és a földtulajdonjog kisajátítása kezdte meg, mindenekelőtt Kenyában, Dél-Afrikában és Rhodésiában. A kunyhó- és fejadó kivetése általában csak ennek betetőzése volt.

A proletarizálódás és a parasztta válás folyamatának gyökerei lényegében ebben a gazdaságpolitikában keresendők. Azok az afrikaiak, akik a földjükön maradtak, fokozatosan részévé váltak a régi merkantilista rendszer maradványainak, majd később a világkapitalizmus rendszerének. Néhol az afrikai farmerek kezdetben képesek voltak arra, hogy sikeresen reagáljanak az új kereskedelmi lehetőségekre és a szélesebb belső piacra, amely a fehérek letelepedése következtében alakult ki: a vitwatersrandi területek körül például a XIX. században az afrikai farmereknek oroszlánrészük volt a fehér betelepülők ellátását biztosító élelmiszertermelésben mindaddig, amíg a politikai diszkrimináció révén el nem űzték őket. A legtöbb területen azonban a világgazdaságba való betagozódás „üvegház”-gazdaságok egész sorát hozta létre. A gyarmati rendszer igényeinek megfelelően meghatározott regionális monokultúrák jöttek létre: a termelés a külső piacra orientálódott; a többlet elsajátítása pedig (részben exportadók, részben pedig a helyi ár és a világpiacon elérhető ár közötti különbség formájában) a gyarmati hatóságok és a külföldi vállalatok irányításával folyt. A mezőgazdaság kommercializálódásának folyamata a mezőgazdasági termelést mindössze néhány termékre koncentrálta, és a helyi gazdaságokat képtelenné tette a munkaerő felszívására.

A vidéki bérlők földnélküli csoportjainak létrejötte — ez a csoport nem volt képes többé előteremteni a gyarmati kormányzat által követelt pénzösszegeket — jelentette a proletariátus kialakulásának kezdeteit. A folyamatos és stabil munkaerőkínálat azonban a gyarmati állam számára egészen az 1930-as évekig problémát jelentett. Ennek fő oka az volt, hogy a gyarmati kormányok nem voltak hajlandók a szakképzetlen munkaerő számára megfelelő bért fizetni. Gyakorlatilag Brit-Nyugat-Afrikában a kormány által fizetett bérek kezdettől fogva változatlanok maradtak egészen a harmincas évek végéig; Dél-Afrikában a mezőgazdaságban és a bányászatban 1890 és 1970 között a reálbérek gyakorlatilag csökkentek, s ekkor a fekete bányászok mozgalma végül kikényszerítette a béremelést. A szakképzetlen munkaerő toborzására 1930-ig tett kísérletek kudarcának kevés, vagy semmi köze nem volt ahhoz, hogy az afrikaiak számára ismeretlen volt a bérmunka, vagy hogy nem voltak rákényszerítve arra: az érdektelenség fő okai inkább a munkafeltételek és munkatípusok, valamint a nem megfelelő díjazás volt.

A gyarmati kormányzatok nem sokat törődtek a realitásokkal. Először is olcsóbb munkaerőhöz akartak jutni, és gyakran úgy gondolták, hogy az általuk felajánlott bér „éppen megfelelő". Másodszor: az adminisztráció sok helyen „a munkaerő-kínálat visszakanyarodó görbéjének" ma már megkérdőjelezett elmélete alapján dolgozott, ami annyit jelent, hogy a keresleti és a fogyasztási görbék rugalmatlanok, és a munkaerőforrások elapadnak, ha bevételi célkitűzéseiket túlságosan hamar elérik. Harmadszor: bizonyos helyeken, ahol a munkaerőt exporttermények — például pálmaolaj — termelésére használták, az adminisztráció nem akarta elcsábítani a mezőgazdasági munkaerőt azáltal, hogy a városokban túlságosan vonzó kilátást nyújt az állami munkák területén. A munkaerőtoborzás problémái csak az 1930-as években szűntek meg, és ez a világméretekben kibontakozó válság hatásának tulajdonítható. Miként Eliot Berg megállapítja: „Az 1930-as évek válsága fordulópont. Radikálisan megváltoztatta ugyanis a munkapiac feltételeit, a nyersanyagtermékek árai még alacsonyabbra süllyedtek, a foglalkoztatott bérmunka volumene pedig erősen megcsappant. A legtöbb afrikai országban talán első ízben fordult elő, hogy több ember keresett bérmunkát, mint amennyi munkahely rendelkezésre állt." (Berg, 1965, 412.)

Az 1930-as évek során a proletarizálódás és a parasztta válás folyamata lényegesen előrehaladt. A gyarmati Afrika városaiban gyökeret vert a proletariátus, különösen a közmunkákban, a bányákban, az út- és vasútépítésekben, a kikötők és kikötői berendezések építésén. A szakképzetlen, úgynevezett „általános" munkaerőn kívül a gyarmati kormányzatnak — felügyeleti jellegéből következően — egyéb munkaerőigényei is voltak. A katonák, a tisztviselők, az udvari írnokok, a közegészségügyi felügyelők, a rendőrök és a küldöncök valamennyien azt az igényt szolgálták, hogy fenntartsák a *pax colonicá*-t. Mielőtt azonban rátérnénk a munkások soraiban kialakult társadalmi tudat, az identitás és szervezetek formáinak tárgyalására, kísérletet teszünk a parasztta válás folyamatának nyomonkövetésére.

Vándormunkaerő

A munkaerővándorlás meg-megújuló periódusai követték egymást, mivel a munkaerő tekintélyes része elsodródott földjéről (kezdetben a gyarmati és fehér letelepedő rezsimek elnyomó politikájának eredményeként, később a város „vonzására" reagálva), és bekapcsolódott a proletarizálódás folyamatába. Többségük természetesen csak szezonális jelleggel vagy ideiglenes szerződéssel tette ezt, de az évek múlásával egyre csökkent azoknak a száma, akik visszatértek e vidéki területekre. E jelenségnek számos oka van, három tényezőt azonban feltétlenül meg kell említeni. Elsőként azt, hogy — bár ez a folyamat még közel sem ért véget — a mezőgazdasági területeken a termelés lassan kikerült a közösségek kezéből, és a föld egyéni paraszti tulajdonba ment át. Másodszor: az ipar és a közigazgatás fejlődésével egyre több munkaalkalom nyílt a városokban. Ez a terjeszkedés csak ritka esetben volt elég ahhoz, hogy felszívja az állást keresők tömegét, de a szociális törekvések — részben az oktatás elterjedésének köszönhetően — erősödtek, így sok munkanélküli inkább a városban maradt. Végül a nagyfokú elszegényedés, amely igen széles körű volt az afrikai mezőgazdasági termelő egységekben, azt eredményezte, hogy a legtöbb elvándorló számára lehetetlen volt visszatérni földjére.

A városba költözés jelenkori formái világosak. A demográfusok a középkorú városlakók számának emelkedését regisztrálták, sok kutató pedig a városi munkanélküliek vagy alkalmi munkások növekvő számáról és ezzel összefüggésben a nyomornegyedek és a *slum*-körülmények terjedéséről ír. Ezek a következmények — mint később bizonyítjuk — teljes mértékben összhangban voltak a gyarmati időszak során megkezdett munkaerő-toborzási politikával. De ha egy pillanatra eltekintünk ettől az általános jelenségtől, a városok növekedésének fent jelzett trendje egészében arra utal, hogy a rövidtávú vándormunka rendszere erősen hanyatlik.

Csupán Afrika déli részén folyik tovább a vándorló munkaerő hatékony és intézményesített felhasználása, ám itt is felfedezhetők a feszültség jelei, különösen a szubkontinensen a közelmúltban lezajlott politikai eseményekre való reagálásban. Amikor a kínai bányászokat a búr háború után a libériai kormány Nagy-Britanniába deportálta, az aranybányák széles körben a magántoborozás rendszerére támaszkodtak: ezt a műveletet többnyire lelkiismeretlen, úgynevezett „feketefogó" ügynökök végezték. A bányatársaságok fokozatosan egyesültek, hogy maguk hozzanak létre toborzó ügynökségeket. Amint apadni kezdett a közeli területek megfelelően tanulékony és olcsó munkaerő forrása, a toborzók kiterjesztették működési körzetüket a mai Mozambik, Malawi, Lesotho és Becsuánaföld területére, sőt gyakran még távolabbra is. Teljesen félrevezető úgy tekinteni a dél-afrikai aranymezők szerződéses rendszerű munkaerejét, mint a prekapitalista termelési mód anakronisztikus maradványát. Éppen ellenkezőleg, e rendszert pontosan az itt kialakult, a kapitalizálódás magas fokára jutott kitermelő ipar szükségleteinek megfelelően tervezték és valósították meg. (Az, hogy a vándormunkaerő alkalmazása nem egyszerűen az anakronisztikus termelési mód fennmaradása, mellesleg Nyugat-Európában is látható, ahol az európai kapitalizmus mintaországai: Németország és Svájc jelentős mértékben a Törökországból, Olaszországból és Dél-Európa egyéb szegényebb területeiről érkezett vándormunkásokra támaszkodnak.) Afrika déli részén, ahol a vándormunkarendszer legintenzívebb formája található, repülőgépeket bérelnek az ellátó területeken, egészségügyi viszgálatot tartanak, a toborzottakat csoportokba gyűjtik, csuklójukra pedig cédulát erősítenek, amelyen nevük és úticéljuk szerepel. Miután Witwatersrandba érkeztek, előadásokat tartanak nekik a biztonsági előírásokról, a bányászati szakkifejezésekről, majd kerítéssel körülvett táborokban, nemenként elkülönítve szállásolják el őket. E táborok újabb változatai — Johannesburg külterületén — a modern, többemeletes épületcsoportok, stratégiai megfontolásokból elektronikusan irányítható karokkal, amelyek egy védhető erődítményből azonnal működésbe hozhatók, mihelyt a nyugtalanság riasztó méreteket ölt. A kerítéssel körülvett táborok inkább a San Quentin-i büntetőtelepekre, mint tradicionálisan afrikai épületekre hasonlítanak. Mint már az előzőekben említettük, ez a rendszer feszültségek forrásává vált, mivel a szóban forgó munkások hazájának kormányai (Malawi, Becsuánaföld és Lesotho) növekvő mértékben foglalkoznak polgáraik munkafeltételeivel. Mozambik (ahonnan 1974 előtt a toborzottak egynegyede került ki) kormánya szintén hozhat intézkedéseket a munkaerőtoborzás országa északi területein történő csökkentése érdekében. A bányatársaságok azonban — az arany árának óriási mértékű emelkedése miatt — bizonyára ellenállnak a munkaerőellátásukra nehezedő nyomásnak, és egyre nagyobb hajlandóságot mutatnak majd arra, hogy a helyben toborzott munkaerő stabilizálása érdekében magasabb béreket fizessenek. A közelmúltban jelentették be, hogy jelentős beruházásokat indítanak munkaerőmegtakarító eszközök és technológiák kutatására és kifejlesztésére.

Dél-Afrika aranybányáinak tulajdonosai (ha nem maga a dél-afrikai kormány) ma már szilárd híve egy olyan típusú munkaerőstabilizáló és urbanizációs politikának, amelyet Belga-Kongó hatóságai negyven évvel ezelőtt alkalmaztak. Bár a belgákat gyakran érte dicséret az e problémával kapcsolatos haladó politikájukért, meg kell jegyeznünk, hogy a pacifikálás időszakában oly nagymértékű pusztítást vittek végbe a vidéki népesség körében, hogy kevés lehetőségük maradt a békés módszereken kívül, hogy biztosítsák a létfenntartási feltételeket a foglalkoztatási területek körül. Afrika más részein a vándormunkarendszer a munkaerőellátás hasznos forrása volt, és ennek következtében a vidéki területek szerepe a munkaerő újratermelésének biztosítására és a hazatérő munkások minimális jóléti kielégítésére redukálódott.

A gyarmati időszak politikai gazdaságtanának jellemvonásai: a) a kormányzati székhelyek környékén tőkés vállalatok perifériás vagy sávszerű telepítése; b) a mezőgazdasági többlet kisajátítása az anyaország által az elosztás és a piaci értékesítés szakaszában. Az anyaország és ügynökei szempontjából az ideális helyzet az volt, amikor a mezőgazdasági termelés elég virágzó volt ahhoz. hogy exportálható nyersterméket termeljen és felszívja a visszatérő vándormunkásokat, de nem volt annyira életképes, hogy fenyegette volna az olcsó, szakképzetlen munkaerőellátást. Ilyen pontos egyensúlyt lehetetlen volt elérni; ezzel tulajdonképpen eljutottak a gyarmatosítás politikai gazdaságtanának egyik központi ellentmondásához. A vándormunkarendszer az ellentmondás egy lehetséges megoldását jelentette, de képtelen volt megoldani a gyarmati állam végtére is összeegyeztethetetlen céljai közötti ellentmondást. A vándormunkarendszer intézménye mint a toborzás szervezett rendszere hanyatlani fog, mivel a gyarmatosítók által életre hívott proletár-tartaléksereg egyre inkább a városok és nagyvárosok bizonytalan megélhetését választja a vidék nyomora helyett. Ennek a népességelvándorlásnak néhány következményét tárgyaljuk a továbbiakban.

A vidéki proletariátus

Mielőtt a proletarizálódás fő folyamatával foglalkoznánk, szükségesnek tartunk néhány megjegyzést a vidéki proletarizálódás folyamatáról. Ez a jelenség természetesen jelentős mértékben a Karibi-térségben, Malaysiában és Latin-Amerika egyes részein vált jellemzővé, ahol általános volt az ültetvényes gazdálkodás. Afrikában az ültetvényes mezőgazdaság meghonosítására tett széles körű kísérletek a legtöbb esetben sikertelennek bizonyultak (Hopkins, 1973, 211—212). Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy az általános kudarc alól volt néhány kivétel. Már említettük a nyugat-afrikai cukorültetvényeken alkalmazott szerződéses munkaerőt. Libériában 1926-ban kezdte meg működését a Firestone Gumi Társaság, amely 99 évre haszonbérbe vett egy egymillió acre területű gumiültetvényt. Tanzánia szizálkender ültetvényein is jelentős mértékű volt a vándormunkások alkalmazása mindaddig, amíg a termék kedvezőtlen világpiaci ára ki nem kényszerítette sok ültetvény művelésének beszüntetését. Ez nagy problémát okozott a vándormunkások foglalkoztatásában. Végül pedig, Elefántcsontparton a helyi ültetvények érdekei elég fontosak voltak ahhoz, hogy ezek képviseletére külön politikai párt megszervezését kezdeményezzék. Az utóbbi időben Elefántcsontparton megnőtt a franciák kereskedelmi érdekeltsége a narancs- és citromfélék iránt, amelyeket nagy mennyiségben szállítanak francia piacokra.

Annak ellenére, hogy Afrikában az ültetvényes munkások száma nem volt magas, az utóbbi időben a teljesen vagy részben bérért dolgozó rurális munkaerő — eddig jórészt adatokkal még alá nem támasztott — növekedése ment végbe. Kenyában például a függetlenség elnyerése után a bennszülöttek elfoglalták a fehérek úgynevezett felföldi területeit, ám az nem mozdította elő a kisebb termelési egységekhez való visszatérést. Ha valami, akkor a mezőgazdaság kommercializálódása — amelyet gyakran Kenya üzleti életének és iparának kiemelkedő személyiségei hajtottak végre — eredményezte a tőkés társadalmi viszonyok elterjedésének újabb szakaszát: kialakult az abszentista földesúr és az általa alkalmazott, birtokon élő intéző-igazgató típusa. Ez a forma korábban meglehetősen ritka volt Afrikában, legalábbis a nagybirtok esetében, bár néhány megfigyelő szerint a nyugat-afrikai országokban az idősebb közalkalmazottak befektethető tőkéjüket a városi ingatlanspekulációból birtokvásárlásokba és a baromfitenyésztésbe csoportosították át. Általánosabban szólva: vidéken is megindult bizonyos méretű társadalmi differenciálódás. Polly Hill (1965,

1972) e tárgyról szóló alapos tanulmányaiban elveti a parasztté válás fogalmát (ehelyett inkább a „földművesek" és „vidéki tőkések" kifejezéseket használja), műve mégis kiváló abban a tekintetben, hogy eloszlatja — az ő szavaival élve — „az amorf parasztság mítoszát". Bár nézetem szerint a paraszti tulajdon a mezőgazdaság alapvető termelési módjává válik, a „paraszt" kifejezés mégis hatalmas különbségeket rejthet a jólétet, a jövedelmeket és az adott vidéken gyakorolt hatalom súlyát illetően. A gazdagabb parasztok, a földművesek közül sokak számára elég gyorsan megnyílik a lehetőség arra, hogy a rurális munkaerő alkalmazóivá váljanak: így a rurális proletarizálódás ezeken a területeken sokkal inkább jellemző, mint az ültetvényeken.

Szakképzetlen városi munkások

Míg a rurális proletarizálódás és differenciálódás előrehaladásának a radikális tudósok mindeddig kevés figyelmet szenteltek, addig a városi munkásság növekedését és jellemvonásait már sokkal többen magyarázzák. Alapjában véve ezen a területen az elemzések középpontjába — a fehér kormányzatok érdekeinek vizsgálata helyett — fokozatosan a munkaerő termelékenységének, toborzásának és a munkaerőforrásoknak a problémája került, és felmerült az önkifejezést és a közösségi identitást kereső csoport által irányított szemlélet igénye.

Mihelyt a kontinens munkásságának történetéhez ilyen módon közelítünk — azaz inkább alulról, mint felülről — megjelenik előttünk az osztályérdekek védelmében szervezett akciók sorozata. Más szóval, a munkásokat ez esetben úgy tekinthetjük, mint csoportjuk szolidaritásának, tudatának és tetteinek alakítóit. Hasonlóan ahhoz, ahogyan E. M. Thompson megjegyzi az angol munkásosztályról, az afrikai munkásosztály is legalább olyan mértékben alakította önmagát, mint amennyire külső tényezők tették azt.

Ezen a ponton rá kell mutatnunk az utóbbi időben végzett kutatások néhány eredményére. A szerzők egy csoportja a sztrájkmozgalmak korai ismertetését helyezte a középpontba. Ezekben a mozgalmakban általában a vasutasok és a dokkmunkások jártak az élen, de Hoppkins (1966) ismerteti az 1897-es lagosi sztrájk eseményeit, ahol a PWD munkásai adták a résztvevők többségét (ld. még Conway, 1968; Hughes és Cohen, 1971; valamint a Sandbrook és Cohen, 1975 által szerkesztett kötet Iliffe, Turner és Allen által írott tanulmányait). A gyarmati uralom első éveinek sztrájkjai többségükben rövid életűek voltak, általában a pillanat láza szülte őket, és bár gyakran jónéhány foglalkozási ágból nagyszámú munkás vett részt azokban, nem igen léptek előre a szervezeti egység kialakításának irányában. Nem könnyű megállapítani, hogy a munkások milyen mértékben voltak tudatában osztályhelyzetüknek, a felsőbb hatóságokhoz fűződő viszonyaikat és egyáltalán a gyarmati időszak osztályszerkezetét illetően. A legtöbb esetben az osztályöntudat fokára egyszerűen az osztály megmozdulásainak természetéből következtetnek: ám Gutkind (1974) erősen amellett érvel, hogy — még a második világháborút megelőző időszakban is — a munkások petíciói és a gyarmati tisztviselők megfigyelései elegendő bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy vitatható legyen a munkásosztály öntudatra ébredésének ténye. Természetesen egyetlen ilyen érvet sem szabad túlértékelni. A vizsgált társadalmi komplexum gyakran a helyi alkalmazott-alkalmazó viszonyok működési területe; a gyarmati uralom korai szakaszában a munkások ritkán fejezték ki nemzeti szolidaritásukat, a nemzetköziről nem is beszélve. Más, ezzel kapcsolatos, óvatosságra intő tényezők: meglehetősen éles státusz-megosztás tapasztalható a szakképzetlen munkások és a jóval tekintélyesebb „fehérgalléros" fix fizetésűek között, valamint az etnikai formák továbbélése az identitás és az interakciók számos területén. Azokban az esetekben, amikor a munkaadó bennszülött magánvállalkozó volt, a patrónus—kliens kapcsolatok erősítették az etnikai kötelékeket és megakadályozták a munkásság osztályalapokon történő szervezkedésének kibontakozását.

Még mindig vitatott téma, hogy az etnikai tudat milyen mértékben helyettesítette, vagy ásta alá az osztályalapra épülő társadalmi interakciók formáit: e kérdést ebben a tanulmányban nem tudjuk kimerítően tárgyalni. Elég annyit mondanunk, hogy a munkások történetével foglalkozó újabb tanulmányok — amelyekre már hivatkoztunk — egyértelműen azt mutatják, hogy a munkakapcsolatok sokkal inkább meghatározó tényezőknek számítanak, mint amennyire az afrikai társadalmakat mereven etnikai alapon felosztó ábrázolás alapján arra következtetni lehet. A kérdéssel foglalkozó szociológusok és társadalomantropológusok (ld. pl. Epstein, 1958) számára azoknak a társadalmi világoknak a sokrétűsége, amelyekből az afrikai munkások jöttek, és az, amelyekbe jutottak, felfoghatók lennének a társadalmi interakciók változó modelljei egyetlen halmazaként. A javasolt elmélet alapjában véve az, hogy amikor a munkás új társadalmi közeggel vagy szervezettel kerül kapcsolatba, akkor módosítja vagy megváltoztatja identitását. De a munkásosztály identitása visszafelé is eltolódhat az etnikai tudatformák felé, amint pl. megszűnik az ipari foglalkoztatás környezetének ösztönző hatása. Nyersebb formájában az elmélet túlságosan mechanisztikus volt és tulajdonképpen a mezőgazdasági területekről el- és visszavándorló munkaerő körkörös folyamatának ideáltipikus modelljén alapult. Epstein azonban felismerte, hogy amilyen mértékben az ipari foglalkoztatottak minden egyén esetében az életút azonos jellemzőit feltételezve és a termelési mód megváltoztathatatlanságát sugallta, a létrejövő társadalmi tudatformáknak és a szervezeti formáknak a változó gazdasági valóságnak megfelelően kellett alakulniuk.

A proletarizálódás folyamatát egyrészt az osztálytudat fejlődésével, másrészt az osztály megmozdulásaival összefüggésben tárgyaltuk. A harmadik összetevő szükségképpen a szervezet. Világos, hogy a sztrájkmegmozdulások mögött már a szervezettség bizonyos fokának kell rejlenie, de kevésbé világos, hogy a munkások már 1945 előtt is képesek voltak létrehozni különböző testületeket — vagyis szakszervezeteket —, hogy állandó jelleggel védelmezzék vagy elősegítsék érdekeik érvényesülését. Bár gyakran felmerül az irodalomban, hogy a legtöbb afrikai országban 1945 előtt hiátus volt a szervezetek terén, ezen az állásponton némiképp módosítani kell. Nigériában és Ghanában a levéltári és sajtóanyag áttekintése alapján sok munkásszervezet léte nyert bizonyítást, közülük azonban néhány fennállásának jórésze alatt nem volt életképes vagy hatékony (Hughes és Cohen, 1971; Cohen, 1973). Dél-Afrikában a két világháború között létrehozott Ipari és Kereskedelmi Szakszervezet (Industrial and Commercial Union) feloszlásáig nagyszámú afrikai munkást mozgósított.

1945 után a proletarizálódás üteme jelentősen felgyorsult. Nagymértékben növekedett azon munkások összlétszáma, akiket teljes munkaidőben foglalkoztattak, a munkásoknak a béremelésért vagy az alkalmazási feltételek javításáért folytatott harca pedig az általánosabb antikolonialista mozgalom részévé vált. Széles körű vita folyik a szakirodalomban arról, hogy a szakszervezetek mennyire kapcsolódtak be a nemzeti mozgalmakba, illetve hogy milyen mértékben voltak képesek megtartani szervezeti függetlenségüket az elit által irányított politikai pártokkal szemben. Az ilyen kérdések ebben az összefüggésben csak két szempontból figyelemre méltók. Az első, hogy annak mértéke, ahogyan a háború utáni időszakban a szakszervezetek a tagságon kívüli tömegeket mozgósították, nem volt elég ahhoz, hogy kihívást jelentsen a törvényes rend alapjai ellen; erre a politikai pártok tartottak igényt. Más szóval, a proletarizálódás összességében nem haladt előre olyan mértékben, amely lehetővé tette volna a proletariátus számára, hogy az egész társadalom „általános képviselőjeként” lépjen fel. Másodszor — és ez az érem másik oldala — a szakszervezetek szervezeti összetartása és népszerűsége éppen elég jelentős volt ahhoz, hogy a nemzeti politikusok ne hagyhassák figyelmen kívül azokat.

Bizonyos értelemben az 1945-től a legtöbb fekete-afrikai terület függetlenségének kivívásáig tartó időszak olyan periódus volt, amelyben átmenetileg és gyakran rapszodikus jelleggel osztályszövetség kovácsolódott a benszülött burzsoázia és a szervezett munkásosztály között. Ez az együttműködés ritkán haladta meg azt a szintet, amely a különböző osztályokat tömörítő formális szervezetek (pártok és szakszervezetek) közötti kapcsolatokat jelenti — olyan alkalmak kivételével, mint például a választások és tömeggyűlések, amikor a politikusoknak a tömegek támogatásával megfelelő demonstrálására, vagy amikor a gyarmati hatóságokkal folytatott tárgyalásoknak és a neokolonialista állam létrehozásának hallgatólagos tudomásul vételére volt szükségük. Mindazonáltal a munkások radikalizmusa alapjában véve — különösen az egyszerű emberek körében — az egész időszak során megmaradt és drámai erővel éledt újjá a posztkoloniális időszakban.

Managerek, értelmiségiek és bürokraták

Helytelen lenne az eddigiek alapján arra következtetni, hogy mindazok, akik az afrikai társadalmakban munkaerejüket eladják, a kizsákmányolt munkásosztályhoz tartozónak tekintendők. Néhány megjegyzést kell tehát tennünk a fizetett alkalmazottak felsőbb rétegeivel kapcsolatban.

Ebbe a kategóriába sorolom a közalkalmazottak magasabb beosztású tagjait, azokat, akik a magániparban, vagy a magánvállalatoknál az irányítói oldalon dolgoznak, és azokat, akiket — mint például az állami orvosokat és egyetemi tanárokat — közpénzen alkalmaznak (nem sorolom ide azokat a szellemi pályán levőket, akik — mint például az ügyvédek és magánorvosok — egyéni szerződések alapján dolgoznak). Bár az afrikai munkaerővel foglalkozó tanulmányok ezt a csoportot általában nem tárgyalják, mégis megérdemel néhány megjegyzést, mégpedig három okból. Az első ok az, hogy — főként a közalkalmazottak — gyakran jól szervezett csoportot alkotnak, különösen a frankofón afrikai országokban. Dahomeyben például a közalkalmazottak az egymást követő katonai és polgári kormányok uralma alatt is képesek voltak fizetésemelést kikényszeríteni, amely egy alkalommal a nemzeti költségvetés kétharmadát is felemésztette. Másodszor: a tisztviselők gyakran olyan helyzetben vannak, hogy szaktudásuk nemzetközi szintű adásvétel tárgya lehet. Hivatkozási csoportjuk ezért általában nem abban az országban van, ahol élnek: például a nigériai egyetemi oktatók 1973-ban sztrájkba léptek és követeléseik alátámasztására az Egyesült Királyság egyetemeinek fizetési skáláira hivatkoztak. Amennyiben az ilyen fizetési követelések sikeresek, akkor tovább szélesítik az általában egyébként is számottevő bérdifferenciákat. Így aztán demonstrációs hatást gyakorolhatnak lefelé, olyan formában, hogy a viszonylagos nélkülözés érzetét keltik a társadalom többi rétegében, s ezt nem könnyű felszámolni a posztkoloniális állam keretei között. Harmadszor: az itt szereplő csoport — társadalmi és politikai szerepe alapján — úgy is tekinthető, mint amely élősködik a társadalom többi részén, s amely a neoimperializmus végnapjaiban eszközként szolgál az állam közvetlen alkalmazottai, vagy a külső társadalmi rend (a legtöbb afrikai országot uralma alatt tartó külföldi hatalmak és érdekeltségek, amelyek székhelye az anyaországban van) segéderői számára. Ennek a csoportnak a tagjai gyakran az anyaországban szerzik képesítésüket, ahol magukba szívják a nyugati ízlést és előítéleteket, vagy olyan helyi intézményekben, ahová a külső társadalmi rend mélyen behatolt. Ők tehát — röviden szólva — valódi munkásarisztokráciát képeznek, bár ez olyan fogalom, amelyet félrevezető értelmezésben is használnak (Arrighi és Saul, 1973 pl. minden olyan munkásra vonatkoztatja, akik az általuk félig proletarizálódott parasztságnak nevezett szintet meghaladóan adják el munkaerejüket). A magam részéről ellenzem az afrikai munkásosztály ilyenfajta általános érvényű elutasítást (módosított álláspontot képvisel Saul újabb tanulmányában: ld. Sandbrook és Cohen, 1975). Másrészt nem kétséges, hogy nagyon is léteznek reakciós elemek a foglalkoztatottak felsőbb rétegeiben, akik annyira közel állnak a hatalom birtokosaihoz, hogy látszólag meg sem lehet őket különböztetni tőlük.

Egyéb városi vándormunkások

Bár a szervezeti erőfeszítések, az osztályöntudat és az osztálymegmozdulások közös szálai a gyarmati időszak egészét tekintve nyomon követhetők a bérmunkások esetében, ugyanezt már nem mondhatjuk el a városi társadalmi szerkezet más, birtoktalan rétegeiről. Mihelyt a proletarizálódás és a parasztt á válás teljes mértékben kibontakozott, sok városba vándorló afrikainak vagy egyáltalán nem jutott semmilyen munka, vagy olyan helyzetbe került, amelyben a meglevő néhány lehetőség nem fért össze törekvéseivel, a munkával szembeni elvárásával. Közülük sokan társadalmilag elítélt létformát választottak: kerítők, felhajtók, prostituáltak, tolvajok lettek, akik gyakran a létminimum határán tengődnek, vagy olyan különmunkára lesnek, mint valamiféle élősködők, amelyből egy elszegényedett ország néhány nagyobb városa csak keveset tud nyújtani. Mások azok tömegét szaporították, akik munkát reméltek az iparban, a kiskereskedelemben és a szolgáltatásokban, ami általános jelenségnek számított az afrikai városokban. A mesterek és tanoncaik által üzemeltetett műhelyek kielégítettek minden lehetséges kisipari szükségletet — a fényképészettől a farmerek számára készített machetékig, olcsó bútorok előállításától a kerékfelújításig. A városi gazdaság e szektora, amelyet manapság gyakran informális szektorként emlegetnek, valójában tekintélyes részét adta a városi munkaalkalmaknak. Néhány kutató — különösen Keith Hart (1973) — kimutatta, hogy az informális szektor milyen hasznos és fontos volt a nemzetgazdaság számára. E szektor állami támogatás, adókedvezmények, valamint alacsony kamatra adott kölcsönök és egyéb kedvezmények nélkül működött, mivel a kormány ezeket elsősorban a külföldi tőke és az ipari beruházások serkentése érdekében használta. Ez a szektor minimális költséggel biztosította a szakmák széles skáláján a munkában való jártasság megszerzését is. Míg azonban az egészségesen működő informális szektor egész sor gazdasági előnyt ad, érdemes arra is emlékeztetnünk, hogy az alkalmazási feltételek rendkívül kedvezőtlenek is lehetnek. A tanoncok három vagy négy évig kötelesek a szolgasághoz hasonló feltételek mellett dolgozni. Szálláshelyük a műhely padlója, zsebpénzük pedig alig fedezi megélhetésüket; a tanoncok eldorádóját, a saját műhelyt nehéz finanszírozni, és lehetséges, hogy e terv sohasem valósul meg. Ilyen összefüggésben a munkaviszony kizsákmányoló jellege ritkán perszonalizálódik, mivel a vásárlók piacán maga a mester általában kiegészíti ezt a bizonytalan megélhetést, de el kell utasítania a számára szükséges létszámon felüli fiatal vándormunkásokat.

Végül létezik a munkásoknak egy valóban munkanélküli rétege, a „munkakeresők", ahogyan ők nevezik magukat. Valójában azonban a lumpenproletariátus a megfelelő elnevezés. E csoport létrejöttének feltárásához a gyarmatosítás politikai gazdaságtanának ellentmondásáig kell visszanyúlnunk, amelyet már korábban vázoltunk. Mint Gutkind (1974, 27, 22) írja: „A toborzási politikát úgy alakították ki, hogy azonnal rendelkezésre álló munkaerő-tartalékot hozzanak létre, mivel a stabil munkaerő létrehozására irányuló politika következményeit gazdaságilag, de különösen politikailag egyáltalán nem tartották kívánatosnak. (Később pedig) a kormányzatnak is... olcsó és azonnal rendelkezésre álló munkaerőre volt szüksége... Vonakodtak azonban támogatni az állandó, városi, helyben lakó munkaerő létrehozását jó fizetés és megfelelő városi infrastruktúra biztosításával."

E kétértelműség következményei már a kolonializmus idején is megfigyelhetők voltak. A városi lumpenproletariátus a legdrámaibb növekedést — nem minden egybeesés nélkül — a fehérek letelepedési területein mutatta, ahol a földfoglalások, különösen pedig a mezőgazdasági legeltető gazdaságok szétzilálása a legkönyörtelenebb módon ment végbe. Kenyában a hírhedt *kipande* (munkaigazolás) formájában megvalósított bevándorlás-szabályozás biztosította a gyúanyag nagy részét a Mau-Mau felkelés számára. Dél-Afrikában az útlevélrendszer és tulajdonképpen az apartheid egész konstrukciója mint ideológiai rendszer úgy tekinthető, mint a fehér letelepedés és a hódítás következtében kialakult dilemmák megoldására tett kísérlet. A dél-afrikai fehér rezsim számára a városokba vándorlók áradatának visszafordítása és a letelepedési engedély csak azok számára való megadása, akik már generációkon keresztül városokban laktak, azt a feladatot jelentette, hogy újjáélesszék a vidéki gazdaságokat, amelyeket előzőleg a fehér rezsim már sikeresen visszafejlesztett és aláásott. A proletarizálódás és az erőltetett paraszttá válási folyamat azonban már túlságosan előrehaladott volt ahhoz, hogy vissza lehessen fordítani, annak ellenére, hogy a dél-afrikai kormány törekedett erre: a fehér választók pedig hallgatólagos beleegyezéssel eltűrték az erőforrások radikális átcsoportosítását, amely az ilyen jellegű célkitűzések eléréséhez szükséges volt.

Az afrikai országok nagy részében azonban a városokba áramlás megakadályozására hozott intézkedések politikailag megvalósíthatatlanok voltak. A nyomornegyedekben lakók és a munkanélküliek számának növekedése félelmetes és valószínűleg tartós társadalmi problémát jelent. Vitatható kérdés azonban, hogy milyen mértékben jelent mindez politikai fenyegetést is. A magam részéről azt a nézetet vallom, hogy e csoport marginalizáltságának, félretájékoztatásának foka, és — a munkásosztállyal ellentétben — képtelensége arra, hogy kollektív tudatot és szervezeteket alakítson ki, valamint annak a lehetősége, hogy képviselőiken keresztül hűségüket megvásárolják, azt jelenti, hogy az önmagában fellépő lumpenproletariátus csak csekély mértékben jelent politikai fenyegetést az afrikai társadalmak uralkodó osztályai számára. Másrészt viszont Worsley (1972) amellett érvel, hogy a szégyen, amely a tradicionális marxista írásokban a lumpenproletariátushoz kapcsolódik, eleve feltételezi azt a nézetet, hogy ez a réteg képtelen forradalmi tettek végrehajtására. Ő azt tartja, hogy a szubproletariátus (ezt a kifejezést használja a lumpenproletariátus helyett) valójában mozgósítható, amennyiben adott a megfelelő forradalmi vezetés és szervezkedés kellő foka.

Ahol a megegyezésnek bizonyos lehetősége megvan, e nézet szerint lehetséges befolyásolni a politikai együttműködés mértékét a városi szegények különböző rétegei, mint például a szakképzetlen bérmunkások, a munkanélküliek, az informális szektorban foglalkoztatottak, a kiskereskedők stb. között. A múltban már létrejött ilyen jellegű kapcsolatok írásos bizonyítékai például az 1961-es sekondi-takaradi és az 1971-es lagosi sztrájkmozgalmakról szóló leírások (ld. Jeffries és Peace tanulmányait Sandbrook és Cohen 1975-ös kötetében). E rétegek lényegében a városi néppárt egy formáját képviselik, s nem valamiféle manipulatív, „perónista" csoportot, amelyet felülről irányítanak. Inkább a követelések és panaszok sokaságának kinyilvánítására törekszenek, amely minden városi kizsákmányolt számára ismert volt, de amelynek csak a legaktívabb egyének adtak hangot.

Bár ez a forgatókönyv csak igen elnagyolt vázlata a gyarmatosítás utáni politikai ellenzéknek, mégis valószínű, hogy a munkásosztálynak része lesz az erők említett egyesítésének megvalósításában és valóban vezető szerepet játszhat az afrikai országok jelenlegi — katonai vagy polgári — uralkodó elitje ellen intézett kihívásban. Ezt az írást figyelmeztető megjegyzéssel kell befejezni. Azon országok kivételével, ahol a felszabadító mozgalmaknak sikerült a politikai öntudatot a legalázatosabb vidéki bérlőkre is kiterjeszteni, eddig még kevés bizonyíték van arra, hogy a városi tiltakozás — szólamaiban bármilyen radikális is — képes lett volna nemzeti politikai formába önteni a vidék elégedetlenségét. A gyarmati időszak alatt függő jellegűvé vált agrárgazdasági viszonyok következtében kialakult eladósodás és elnyomorodás felszámolása nélkül pedig a városi munkások által vezetett forradalom csak részleges és befejezetlen lehet.

Irodalom

Arrighi, G.—Saul, J. S. (1973)
Essays on the political economy of Africa, New York: Monthly Review Press.

Berg, E. J. (1965)
The development of a labor force in Sub-Saharan Africa, Economic Development and Cultural Change, 13:394—412.

Cohen, R. (1973)
The making of a West African working class, Canadian African Studies Association, Halifax.

Conway, H. E. (1968)
Labour protest activity in Sierra Leone, Labour History, 15:49—63.

Epstein, A. L. (1958)
Politics in an urban African community, Manchester: Manchester University Press.

Gutkind, P. C. W. (1974)

The emergent African urban proletariat, Occasional Papers, No. 8. Centre for Development Areas Studies, Montreal: McGill University.

Hart, K.

Informal income opportunities and urban employment in Ghana, Journal of Modern African Studies, 11:61—89.

Hill, P. (1965)

The Gold Coast farmers, London: OUP. (1972) Studies in rurat capitalism in Africa, Cambridge: Cambridge University Press.

Hopkins, A. C. (1960)

The Lagos strike of 1897: An exporlation in Nigerian labour history, Past and Present, 35. (1973) An economic history of West Africa, London: Longmas.

Hughes, A.—Cohen, R. (1971)

Towards the emergence of a Nigerian working Class: The social identity of the Lagos labour force, 1897—1939, Occasional Papers, Series D, No. 7, Faculty of commerce and Social Science, Birmingham: University of Birmingham.

Nemzeti Munkaügyi Hivatal (1962) African Labour Surway, Genova: Author.

Post, K. (1973)

Peasantization and rural political movements in western Africa, Archives Européennes de Sociologie 3(2):223—254.

Sandbrook, R.—Cohen, R. (eds) (1975)

The development of an African working class: Studies in class formation and class action, London: Longmann.

Worsley, P. (1972)

Fanon and the Lumpenproletariat, in: R. Miliband—J. Saville (eds). The socialist register, London: Merlin Press.

John S. Saul—Roger Woods

Afrikai parasztság

A „paraszt" és a „parasztság" fogalmát — a hétköznapi és a politikai értelmezés mellett — a társadalomtudományokban a legkülönfélébb földrajzi formák és történelmi periódusok vizsgálatában a rurális társadalmak típusainak leírására és elemzésére használják. Sajnálatos, hogy az elterjedt használat ellenére a terminusnak nincs konzisztens meghatározása. Ez a fogalmi inkonzisztencia oda vezet, hogy a „paraszttársadalom"-ról adott elemzések rendkívüli módon megnehezítik az összehasonlítást, mind vonatkozási területeiket, mind elméleti alapjukat tekintve. Igaz ugyanakkor, hogy történtek — és történnek — kísérletek egy szisztematikusabb kategorizálásra, amelyben a parasztokat megkülönböztetik a „primitív földművelőktől" az egyik oldalon, és a „farmerektől" vagy „mezőgazdasági vállalkozóktól" a másikon.[1]

Az a módszer, amely egy meghatározott terület esetében sikeresnek tűnik a parasztoknak más földművelőktől és nem-földművelőktől való megkülönböztetésekor, többnyire nehezen alkalmazható az egyéb területekre vonatkozó elemzések esetében. A fogalom megfelelő dimenziói feletti vita gyakorlatilag vég nélkülinek ígérkezik, egyrészt a „paraszt"-kategóriák sokfélesége, másfelől a társadalomtudósok megközelítéseinek alapvető különbségei miatt. Így fennáll a veszély, hogy a meghatározással való kísérletezés homályban hagyja a valóságos kérdést.

Egy fogalom értékét az szabja meg, hogy valamely elméleti kifejtés során mennyiben képes megvilágítani és értelmezni az empirikus adatokat. Így — mielőtt a „paraszt" fogalmát afrikai kontextusban kívánnánk meghatározni — a következő kérdéseket kell feltennünk: mi az, amit meg kívánunk magyarázni; vajon egy különös fogalom elrendezheti-e az empirikus adatokat, és logikailag megfelelhet-e a kifejtésnek?

Mivel az a célunk, hogy azonosítsuk és kellőképpen megmagyarázzuk a változás és a fejlődés patternjeit a mai Afrikában, igen fontos, hogy az olyan kifejezéseket, mint a „paraszt" és a „parasztság", hatékony fogalmakként értelmezzük egy olyan elemző szerkezeten belül, amely használhatóan építi fel a magyarázatot. Így a kategória megalapozásakor döntő jelentősége van a társadalmi evolúció és a világgazdaság-történet ama fázisai pontos meghatározásának, amelyek során a paraszt az afrikai színtér fontos szereplőjévé válhat, s így döntő szerepe lehet a történelmi változás megértésekor. Sőt, amint majd látni fogjuk, a változó afrikai társadalmi struktúra bizonyos időszakokban egyes rétegeket felemelt, amelyeket így megfelelő módon értelmezhetünk strukturális terminusokban.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy semmiféle definíció sem egyesíthet kritikátlanul minden parasztot egyetlen monolitikus kategóriába, mert a parasztság belsőleg differenciálódhat bizonyos, strukturálisan szignifikáns változók szerint. Tekintsük most azt a változó kontextust, amelyben a parasztság tevékenykedik. Kiindulópontunk alapján a fentiek kapják a fő hangsúlyt, ti. a társadalom különböző szegmensei be-, illetve kilépnek a társadalmi kötelezettségek érvényes köréből. Ezeket az összefüggéseket a kategória eltérő mértékben sűríti magába, s így bizonyos határokon belül szükségképpen folyékony marad. Nem meglepő, hogy bizonyos feltételek esetén a parasztság különböző szegmensei eltérő történelmi szerepeket játszhatnak, amelyek a történelmi fejlődés patternjeit illetően fontos következményekkel járnak.[2]

Röviden: a „parasztok" kifejezéshez — adott időpontban elfoglalt strukturális pozíciójuk szerint — *többfajta „parasztság"* rendelhető.

Ezek után néhány kritériumot közelebbről is meg kell határoznunk, hogy megkülönböztethessük a parasztságot más mezőgazdasági népességektől. A hangsúlyt kifejezetten a gazdasági jegyekre helyezzük. A parasztság strukturális pozícióinak általunk adott értelmezéséből az következik, hogy a parasztságot egy szélesebb politikai és gazdasági rendszeren belüli, meghatározott rétegnek kell tekintenünk. A másik dimenziót a parasztságnak a családi gazdaságon belüli szerepe jelentheti. Így parasztoknak tekintjük azokat, *akiknek végső biztonsága és létfenntartása abban áll, hogy a földre és a családtagoknak a földön végzett munkájára vonatkozóan bizonyos jogokkal bírnak, de akik ugyanakkor jogok és kötelezettségek által egy olyan, szélesebb gazdasági rendszerbe tagozódnak, amely nemparasztokat is magában foglal.*[3]

Fontos meghatározónak tekinthető az a tény, hogy a parasztok végső biztonsága és létfenntartása a föld és a családi munka feletti jogok fenntartásán nyugszik, amelytől nagymértékben függ társadalmi cselekvéseik alakulása és korlátozódása.

Ez egyben az a jellemző, amely a parasztokat megkülönbözteti a „primitív földművelőktől" — szemben a tőkés farmerekkel. A tőkés farmer ugyanis látszólag a földjétől függ, sőt egyes esetekben a családi munkától is, de végszükség esetén nem *kényszerült* rá, hogy kizárólag ezekre hagyatkozzon; a beruházás és biztonság céljára alternatív potenciális források állnak rendelkezésre. Általánosan kifejezve: amiben a paraszt a tőkés farmerekkel közös jegyeket mutat (a primitív földműveléssel azonban nem), az a meghatározott rétegződéssel és gazdasági differenciálódással jellemzett, komplex társadalmi struktúrába való beintegrálódás. A szélesebb társadalmi rendszer más csoportjaihoz viszonyított pozíció alapján adható pontos meghatározás a parasztság fogalmára; s ennek különösen jelentős magyarázó értéke van a fejlődés elemzésekor.

Csak itt kezdhetjük meg e kritérium alapján a részletes kidolgozást, s ezzel bizonyára túlléphetünk azon a szinten, amelyet Fallers ért el pl. „Are African Cultivators to Be Called Peasants?" (Parasztoknak kell-e neveznünk az afrikai földműveseket?) című cikkében.[4] A „tradicionális" társadalmi rendszerek elemzésére szorítkozó Fallers felfogása meglehetősen elvont maradt. Részben Kroeber és Redfield antropológiai hagyományait folytatva, a paraszttársadalmat úgy definiálta, mint „amelynek elsődleges konstitutív egysége a fél-autonóm kultúrával rendelkező fél-autonóm lokális közösség. Ezt a fél-autonómiát a továbbiakban gazdasági, politikai és „kulturális" dimenziókra bontotta. Rámutatott, hogy sok afrikai vesz részt a kereskedelemben és a mezőgazdasági termékcseréjében, sőt kimutatta — habár területileg eléggé behatároltan — annak a politikai államnak a létét is, amely tekintettel van a parasztság politikai sajátosságainak megjelenésére. Álláspontjában azonban a „magas" és „alacsony" kultúrák között fennálló egymás mellé rendeltség, a szoros összefüggés hiánya a döntő, még azokban az afrikai társadalmakban is, amelyekben végül is létezett gazdasági és politikai értelemben vett elő-parasztság. Fallers következtetése: „annak, hogy Afrika számos részében oly könnyen elfogadták a kereszténységet, az iszlámot és az ezeket kísérő magas kultúrákat, egyik oka az, hogy az afrikai társadalom strukturálisan ‚kész' volt befogadni a parasztkultúrákat!".

Így írásos dokumentumunk van arról, hogy egy ilyen konklúzió milyen veszélyes, azaz milyen veszélyes a paraszttársadalmak kulturális aspektusainak egy absztrakt és ahistorikus szemlélet keretében történő kutatása.[5] A gyarmati Afrika története, éppen ellenkezőleg, azt mutatja, hogy nem „strukturális befogadóképességről" és a magas kultúrák ennek köszönhető integrációjáról van szó, hanem sokkal inkább arról, hogy a létrejövő rendszer, kulturális tartalmától függetlenül, a két rendszer interakciójának terméke, amely tehát az eltérő típusú társadalmi rendszerek összecsapásából született. Sőt, annak ellenére, hogy a paraszti osztály néhány előformája már a korábbi periódusokban is létezett, sokkal gyümölcsözőbb az afrikai parasztságok létrejöttét és differenciálódásukat is úgy tekinteni, mint amely elsősorban a nemzetközi tőkés gazdasági rendszer és a tradicionális társadalmi-gazdasági rendszerek — a területileg meghatározott gyarmati politikai rendszerek kontextusán belül létrejövő — interakciójának eredménye.

Ha Afrika Szaharától délre fekvő részét most kontinentális szemszögből vizsgáljuk, úgy az, népességét tekintve, határozottan rurális jellegű. A mindenhová kiterjedő kolonializmus azonban biztosította, hogy a korábban a népesség zömét kitevő primitív földművelők nem maradtak fenn számottevő arányban a szélesebb gazdasági rendszer keretein kívül. Saját szóhasználatunkkal élve: e rurális népesség túlnyomó része parasztsággá alakult. Természetesen bizonyos területeken nem kizárólag a nem-afrikai bevándorlók válhattak tőkés farmerekké, hanem az afrikai földművesek is jelentős számban léptek ki a paraszti állapotból, akiket szintén tőkés farmereknek kell neveznünk. Ezen kívül, ahogyan a tőkés fejlődés logikája kibontakozott Afrikában, a parasztok másik része elveszítette a földhöz fűződő jogait, és mind a mezőgazdasági, mind pedig az ipari szektorban a proletarizálódás útjára lépett. Azaz, a kapitalizmus további fejlődése kezdte felbomlasztani azt a parasztságot, amelyet korábban maga definiált és hozott létre. Sőt, a kontinens legnagyobb részén kitüntetett szerep jutott a tőkés fejlődési útnak, és abban a mértékben tekinthetjük a parasztságot egyre inkább átmeneti jelenségnek, amennyiben a kapitalizmus már megszerezte a lehetőséget a belső afrikai társadalmak teljes átalakításához. Az átalakulás e típusának megvalósulása persze igen problematikus[6], és mindenképpen hosszú távú feladat marad.

Az a felismerés, hogy a kontinentális torzulások tovább fokozzák ezt a lehetőséget, megkönnyíti a parasztkategória határai elmosódottságának magyarázatát. Ez persze senkit sem ment fel az alól, hogy a parasztság mai jellemzőit elemezze, vagy hogy következtetni próbáljon a parasztságnak ama formálódó társadalmi struktúrákra adandó válaszára, amely arra szolgál, hogy átalakítsa őt.

A gyarmati berendezkedés jellegének köszönhetően a helyi népesség ki volt szolgáltatva az új áruknak és szolgáltatásoknak, és alárendelődött — esetenként a kormányzat különleges közreműködésével — a gazdasági követeléseknek, vagy a munkaerő-szükségletnek. Ennek következtében olyan új szükségletek alakultak ki, amelyeket csak a pénzforgalmon alapuló piacgazdálkodásban való részvétel útján lehetett kielégíteni. Ennek két útja volt: vagy munkájukat, vagy mezőgazdasági termékeiket adják el. E nagy vonalakban felvázolt folyamaton belül négy mozzanat játszik különösen szerepet annak meghatározásában, hogy milyen módon „vettek részt" a primitív földművelők az átfogó rendszerben. Tulajdonképpen ez a „részvétel" jelentette paraszti jellegzetességeik elsajátítását[7]. A négy mozzanat:

1. A munkaerő-szükséglet centrumainak (bányák, ültetvények, gyárak stb.) megléte vagy hiánya.

2. Megfelelő környezet megléte vagy hiánya, amely alkalmas arra, hogy a mezőgazdasági termékeket piacra termeljék; a termékek értékesítési lehetőségei.

3. Az afrikai termelők konkurenseiként fellépő, bevándorolt telepesekből álló tőkés farmer-csoportok megléte vagy hiánya.

4. Végül, egy későbbi szakaszban, a benszülött elit (amely iskolázott, és esetenként politikai téren is gyakorlattal rendelkezik) megléte vagy hiánya; e réteg bizonyos körülmények között (főképp a bevándorolt telepes-csoportok hiánya esetén) átveheti a törvényes politikai hatalmat a gyarmati rendszertől. Ez az új réteg rászorulhat arra, hogy az újonnan létrejött, a kereskedelemben és a mezőgazdaságban tevékenykedő bennszülött „nemzeti burzsoáziával" egészítse ki és erősítse magát.

Ne feledjük el azonban, hogy e mozzanatok a gyarmatosítás előtti Afrikában jutottak érvényre, amelyet magát is a politikai és gazdasági szerveződés különböző szintjein álló etnikai és politikai csoportok jellemeztek. A tényezők e hosszú sorának tekintetbe vétele után könnyebben alkothatunk tiszta képet a „parasztá-válás" átfogó folyamatán belüli permutációk teljes skálájáról, valamint a lehetséges következményekről.

Talán érdemes a kifejtést röviden kiterjeszteni a környezeti potenciálra. Ez megkönnyíti mind a tradicionális agrárgazdasági rendszernek, mind pedig későbbi visszahatásaiknak a meghatározását. Nem magyarázhatjuk ugyanis a munkát exportáló parasztság kifejlődését egyszerűen egy olyan függvénnyel, amely a munka iránti keresletnek, illetve a gazdasági szükségleteknek a könnyen értékesíthető termékek hiánya által létrehozott viszonyát fejezi ki. Ez esetenként tükrözte a felnőtt férfiak tradicionális mezőgazdasági rendszeren belüli alulfoglalkoztatottságának a minimális termelés által még megengedett fokát. Ugyanígy a tradicionális mezőgazdasági rendszernek az új termények meghonosítására, illetve a meghonosított termékek elterjesztésére való képességétől is függött a parasztság reagálása a pénzgazdálkodásra; *ez azonban nem veszélyeztethette a minimális létfenntartó termelés biztonságát.* E komplex összefüggések természetesen további hatást gyakorolnak arra a folyamatra, amelynek során az „afrikai parasztság" inkább az átalakulás, mintsem az egyetlen, monolitikus rétegként való megmaradás felé tart. Ugyanennyire fontos, hogy ne tévesszük szem elől az előbb kiemelt passzust, s ne feledkezzünk el a parasztság általános — fent említett — jellemzői közül a másodikról. Amennyiben a sajátos afrikai földművelőket továbbra is parasztoknak tekinthetjük, ennek figyelembevétele központi jelentőségű lehet létezésük meghatározásakor és tevékenységük megalapozásakor.

Így egy elkülöníthető afrikai parasztságról beszélhetünk, amely azonban egy sor lehetséges jellemzővel rendelkező, szélesebb nemzeti rendszerekbe tagozódik. E társadalmak domináns elemeit a nemzetközi vállalatok, a bevándorolt telepesek és kereskedőcsoportok, a bennszülött elit és a bennszülött nemzeti burzsoázia változó kombinációi alkotják. Másrészt lokális helyzetük alapján minden területen megkülönböztethetünk különböző parasztságokat — lévén egyes körzetek a munka, mások az élelmiszerek vagy a könnyen értékesíthető árucikkek exportőrei, megint mások az egyes árukat eltérő arányban exportálók. Ráadásul ezek a különbségek gyakran együtt járnak helyi kulturális identitásokkal, gyakran etnikai vagy törzsi sajátosságokkal, s ezáltal is hangsúlyosabbá válnak. Nyilvánvaló, hogy ez a szerkezet nem lesz statikus, hanem a rendszer fejlődésének megfelelően időben változni fog. Harmadszor, a kapitalista fejlődés dinamikája egy további szempont bevezetését kívánja meg, amely átstrukturálja a parasztok körzet szerinti differenciálódását. Ez a szempont a pénzgazdálkodásba való betagozódás foka. Amint már láttuk, ez magába foglalja a vándormunkások proletarizálódása, illetve a tőkés mezőgazdaság kifejlődése irányába mutató mozgásokat. E két mozgás oly módon bomlasztja fel a parasztságot, hogy különböző irányokba szakítja szét azt.

Nyilvánvaló, hogy ezek a komplex összefüggések olyan történelmi szerepet határoznak meg, amelyet az afrikai parasztság önmaga számára valószínűleg a legbizonytalanabbként értékel. Előfordult, hogy egyes „parasztok" — bizonyos feltételek esetén — közös érdekeik tudatára ébredtek és e felismerés alapján eljutottak a politikai cselekvéshez. Nem egyszerű a valószínűnek látszó eredményeket megjósolni. Egyes esetekben úgy tűnhet, hogy egy adott területhez tartozó parasztömeg képessé válhat arra, hogy követeléseit a társadalom más osztályaira és érdekcsoportjaira is kiterjessze. Ez az eset akkor állhat elő, ha az idegen uralom vagy a végleg kompromittálódott bennszülött városi elit visszaélései már annyira elviselhetetlenné válnak, hogy legyőzik az egyéb tudati elemeket.

Talán még gyakrabban válik a különféle forrásokból táplálkozó lokalizmus (pl. a törzsi tudat) annyira dominánssá, hogy még a parasztság azon gazdasági, szociális érzelmeit is elhomályosítja, amelyek az egyes területeken általánossá válhatnának.[8] Hasonló a helyzet ott, ahol a kialakuló horizontális dimenziók határozzák meg a parasztság egy típusát, ezek ugyanis a parasztság történelmi folyamatba való belépésének túlsúlyos meghatározóivá válhatnak. A gazdagabb parasztság számára lehetővé válik, hogy törekvése kizárólag a tőkés farmerré válás útjának szabaddá tételére irányuljon. (Ezáltal más parasztcsoportok választási lehetőségeit befolyásolják, akiknek egy része ennek következtében gyorsabban halad előre a proletarizálódás felé.)[9]

Az is előfordulhat, hogy ezek az „alsóbb" szintű paraszti rétegek felismerik helyzetük súlyosságát, s cselekedni kezdenek, mielőtt sorsuk megpecsételődne. Eszközeik azonban igen gyengék és különösen korlátozottak. Amellett meg kell mondanunk: talán ez a leginkább spekulatív alternatíva a felvetettek közül.

A kifejtés azonban — egyes esetekben — nem maradhat ennyire absztrakt. Noha gyümölcsöző lehet a kontinentális trendek vizsgálata, úgy tűnik, sokkal mélyebben tárhatjuk fel a parasztság szerepét, ha a világgazdaság kontextusán belül értelmezett sajátos nemzeti társadalmi rendszert és az adott rendszerhez tartozó parasztság belső dinamikáját együttesen elemezzük.

Azt a feladatot azonban csak aktuális történelmi kísérleteket feldolgozó esettanulmányok segítségével végezhetjük el sikeresen. Ezért végezetül három ilyen kísérletre szeretnénk röviden kitérni, amelyeket nem tartunk ugyan egyetemes érvényűnek, azonban ezzel *kezdhetjük* az egyes bemutatott kritériumok példánkon történő szemléltetését, és emellett a figyelmet is felhívhatjuk az említett történelmi lehetőségek gazdagságára.

Dél-Rhodésiában — ahol jelentős telepesközösséggel kellett számolni — a tőkés szerkezet képes volt biztosítani a politikai uralmat az ellenőrzésért versengő különböző erők fölött. A nem-paraszt származású tőkés farmer-osztály növekedése csak korlátozott teret engedett a helyi afrikai népesség számára a piacra orientált mezőgazdaság kifejlesztésére.[10] Ebben a sajátos helyzetben csak egy szigorúan ellenőrzött és kis kiterjedésű piaci földművelés jöhetett létre. A parasztságnak a létfenntartó mezőgazdaság olyan szerkezetébe kellett besorolódnia, ahol az egyik oldalon a termékeket csak kis mértékben lehet pénzért értékesíteni, s a másikon a munkaképes korú férfiak nagy részének *szezonmunkásként kell munkát vállalnia, hogy a szükséges pénzt megkeresse.* Túlontúl gyengének bizonyult az a próbálkozás is, hogy a parasztságot kisbirtokok szervezésével — magánjogi alapon — átrétegezzék („természetes felvásárlás" útján); e kísérlet gyakorlatilag hatástalan maradt. Ahogyan a népességnyomás növekszik a tönkretett földön, és ezáltal egyre nehezebb fenntartani a munkaerővándorlás körforgását, egyre több rhodésiai földművelő kénytelen elfogadni a fokozódó proletarizálódást és az életszínvonal csökkenését.[11] E helyzet alternatívája csak osztályöntudatuk fejlesztése és a forradalmi válasz lehet.

Ghanában, ahol kevés volt az európai farmer, és így a gyarmati rendszer nem eredményezett olyan jelentős gazdasági és politikai differenciálódást, mint Rhodésiában, más szerkezetek alakultak ki a parasztságon belül. Így lehetővé vált a ghanai kakaótermesztő farmerek megerősödése az egyes régiókban. Azok a parasztok, akik a kakaótermelést elkezdték, főképpen vándor-farmerek voltak, ám hamarosan tőkés farmerré váltak. Aligha alkalmazhatjuk esetükben a „paraszt" kifejezést.[12] Kialakulásuk azonban alapvető hatást gyakorolt a parasztság fennmaradó részének a ghanai politikai gazdaságban elfoglalt helyzetére. A mezőgazdasági erőforrásokban szegényebb területek parasztsága az új helyzetben munkaerejét kezdte exportálni, s e parasztság nemcsak a bányákba és a városokba áramlott, hanem a kakaótermő területekre is. Kialakult a földbérlők és a földkölcsönzők csoportja is; ezeket is a parasztság részének tekinthetjük, osztályhelyzetük azonban természetszerűleg eltér a többiekétől.

A tőkés kakaótermelők és a gazdagabb parasztok történelmileg konzervatív politikai erőt képviseltek, s ugyanúgy támaszai voltak a jobboldali politikai pártoknak, mint a Nkrumah utáni katonai rezsimnek. Ezzel szemben az alsóbb szintű parasztságot sohasem voltak képesek teljes mértékben és hatékonyan bevonni a nkrumahi mozgalomba. E mozgalom ugyanis túl sokat őrzött meg a parazita városi csoport sajátosságaiból ahhoz, hogy az alsóbb szintű parasztságot ténylegesen mozgósítani tudja. A piaci erők így tovább bomlasztották, noha nem ez volt a meghatározó mozzanat. A nemzetközi gazdasági helyzet romlott, s a kakaótermelés nem volt képes átformálni a földművelő gazdaságot. Ezenkívül sem a nkrumahi rendszer, sem utódja nem fejlesztett ki iparosítási stratégiákat, amelyek egyedül biztosíthatták volna a kakaótermelés hatékony helyettesítését. Így a tőkés fejlődés nem számolta fel a parasztságot, de a közhivatalnoki elit visszaélései sem adtak elégséges impulzust ahhoz, hogy a parasztság aktívan beavatkozzék a politikai küzdelmekbe.[13]

Tanzániában ezzel szemben nem fejlődött ki paraszti sorból egy homogén és számát tekintve jelentős, piacra termelő farmercsoport. Minthogy a környezeti potenciál területenként különbözött, más és más — éves, illetve évelő — növényeket lehetett a piacon értékesíteni; a farmerek differenciálódása ennek megfelelően területileg eltérő mértékű volt.

A különbség azonban nem pusztán a gazdasági státuszban fejeződött ki, hanem abban is, hogy az egyes farmerek nem egyenlő arányban részesültek a termelőszövetkezeti tagsággal, illetve a többi modern intézményben való részvétellel járó előnyökből.[14] A korán mobilizálódók előtt a paraszti osztályból a farmerosztály felé vezető út egyre simább lett. Ugyanakkor az a tény, hogy egyes földművelők gazdaságilag mobilak, megint csak megváltoztatja annak a rendszernek a jellegét, amelyben mások éppen csak elkezdtek mobilizálódni. Úgy tűnik, hogy ha e folyamat akadálytalanul végbemegy, egy olyan komplex rétegeződési szerkezet alakul ki, amelyben a földművesség minden változatát megtalálhatjuk a földtelen munkástól a tőkés farmerig. A rendszer egészében emellett végbemehet az a folyamat is, amelynek során a részben különböző agro-ökológiai környezeti feltételek és piaci lehetőségek hatására kialakuló regionális különbségek — amint ez már másutt is megtörtént — „lokális" parasztságokat hoznak létre (néha a törzsiség leple alatt), amelyek azután a rendszeren belül különböző strukturális pozícióhoz és egymással ellentétes érdekekhez kötődnek.

A tanzániai kormányzat felismerte az első romboló hatásokat, és — a Szaharától délre úgyszólván elsőként — vállalta a *megelőzéssel* való szembenézést. Mind ez ideig ez csak a politikai struktúra radikalizálódásának első kezdeményeit produkálta. Ezzel biztosítható a tömegek és a vidéki népesség támogatása. A vezetés azonban nagy nyomatékkal érvel a *szocialista átalakulás* mellett, és hajlandó kikísérletezni az ennek megfelelő modern kollektív formákat.[15] Ezzel párhuzamosan történnek kísérletek az ország és a nemzetközi tőkés rendszer viszonyának újbóli meghatározására is, mivel alapjában akarják megváltoztatni a parasztság strukturális helyzetét. Még nem derült ki, hogy a kísérlet kiállja-e a nem-parasztok (és a gazdag parasztok) ellenállásának próbáját, akiknek pozícióit e stratégia nyilvánvalóan fenyegeti.

Reméljük, hogy ezek az „esettanulmányok" — habár rövidségük már egyenesen nevetséges — legalább jelezni fogják, hogy az afrikai parasztság további tanulmányozása — többek között az általunk jelzett irányokban — igen fontos. Szinte felesleges is hangsúlyoznunk, hogy a fogalomalkotás és a történelmi-szociológiai kutatás terén a munka java része még hátra van.

Jegyzetek

1. Ld. E. R. Wolf: „Parasztok", in: Service—Sahlins—Wolf: *Vadászok, törzsek, parasztok*, Bp., Kossuth, 1973. 320.
2 Bármely parasztkutatás számára értékes koncepcionális segédeszközt jelent Csajanov teóriája a parasztgazdaságról. Csajanov a paraszti *háztartás* duális szerepére helyezi a hangsúlyt, ez termelő, s egyúttal fogyasztó csoport is. A koncepciót Afrika nagy részére úgy kell kiterjeszteni, hogy a *birtok-* (homestead)-gazdaság legyen az elemzés alapegysége. A birtoknak ui., amelynek alapja a „nagycsalád" köztulajdona, több joga van a föld megművelésére, mint egy el-

különült farmnak. A. V. Chayanov: *The Theory of Peasant Economy,* Chicago, 1925, 1966.

3 A pásztorok Afrika számos országában a földművelő népesség jelentős csoportját alkotják. Mivel e túlnyomórészt pásztorkodó népek ugyanolyan politikai és mezőgazdasági erőknek rendelődnek alá, mint a parasztság — ui. alapvetően mezőgazdasági testvériségük (összetartozásuk) s így termelő gazdálkodásuk (a család annyiban pásztorkodik, amennyiben erre joga és ellenőrzési lehetősége van) a „birtok"-principium ugyanolyan fajtáján alapul —, kielégíthetik a parasztokra vonatkozó szigorú kritériumainkat. Így az afrikai parasztságokat kutató tanulmányban is szerepeltethetjük őket; ez persze sértheti a „paraszt-puristákat". (Lefordíthatatlan kifejezés: magyarul talán „népieseket". — *A ford.)*

4 L. A. Fallers: *„Are African Cultivators to Be Called Peasants?", Current Anthropology,* No. 2, 1961, 108—110.

5 Ld. A. G. Frank: *Capitalism and Underdevelopment in Latin-America,* New York, 1967; M. Harris: *Patterns of Race in the Americans.* Két igen különböző, de megvilágító értékű tanulmány, melyek a latin-amerikai parasztságokat strukturális terminusokban írják le.

6 Ld. J. Saul: „African Socialism in One Country: Tanzania" c. tanulmányát (in: G. Arrighi—J. Saul: *Essays on the Political Economy of Africa,* New York — London: MLP, 1973), amely az afrikai országok „modern szektorának szerkezetét annak fényében vizsgálja, hogy az mennyiben képes átalakítani a földműves gazdaságot.

7 Figyelmünket arra irányítottuk, hogy a paraszt-halmazokat azon terminusok használatával írjuk le, amelyeket — többekkel együtt — D. L. Barnett dolgozott ki egy még publikálatlan írásában. (D. L. Barnett: *„Three Types of African Peasantry,* kézirat.)

8 E kérdésre, valamint a mai afrikai parasztság valószínűsíthető politikai szerepskálájára vonatkozó további fejtegetést illetően ld. G. Arrighi—J. Saul: „Nationalism and Revolution in Sub-Saharan Africa", Arrighi—Saul: *Id. mű.*

9 Egy lényeges mozzanatot nem fejtettünk ki: nevezetesen a földre nehezedő népességnyomást. Ha Afrika egészét vesszük, az erőforrások jelentősek, de a „népességnyomásnak" vannak körzetei, ahol az önálló paraszt választási lehetőségei igencsak korlátozottak. E területeken a farmer osztály növekedése egyre inkább egyet jelent mások elproletarizálódásával.

10 Ld. G. Arrighi: „The Political Economy of Rhodesia", in: Arrighi—Saul: *Id. mű.*

11 Roger Woods egy készülő munkája („Native Purchase Areas of Rhodesia") ezeket és az ezekkel összefüggő kérdéseket finomítja tovább.

12 P. Hill: *Migrant Cocoa-Farmers of Southern Ghana,* London, 1963.

13 B. Fitch—M. Oppenheimer: *Ghana. End of an Illusion,* New York, 1966.

14 J. Saul: „Marketing Cooperative in a Developing Country", in: P. Worsley (ed): *Two Blades of Grass,* Manchester, 1971.

15 J. K. Nyerere: *Socialism and Rural Development,* 1967; újranyomva: J. K. Nyerere: *Freedom and Socialism,* Oxford, 1968.

André Gunder Frank

Lumpenburzsoázia, lumpenfejlődés

Bevezető áttekintés

Ez a tanulmány a latin-amerikai történelem egyes alapvető korszakait meghatározó tényezők vizsgálata révén, a következő tézisek bizonyítását célozza.

I. A terjeszkedő kereskedelmi kapitalizmus egyedülálló világrendszerében Latin-Amerika — gyarmati és neokolonialista — meghódítása a növekvő alárendeltségben és *gazdasági függőségben* öltött testet.

II. A tőkés metropoliszhoz fűződő gyarmati és neokolonialista viszony formálta és egyúttal megváltoztatta a latin-amerikai társadalom gazdasági és *osztálystruktúráját,* valamint kultúráját. A nemzeti struktúra változásai a gyarmati függőségi formák periodikus változásainak eredményeképpen jöttek létre.

III. Ez a gyarmati és osztálystruktúra a burzsoázia uralkodó szektora számára jól körülhatárolható osztályérdekeket teremt. A burzsoázia a kormánykabinetek és az állam egyéb eszközeinek felhasználása révén az *elmaradottság politikáját* teremti meg Latin-Amerika népeinek és nemzeteinek gazdasági, társadalmi és politikai életében. Amikor a függőségi formák változása módosítja a gazdasági és osztálystruktúrát, ez olyan változásokat eredményez az uralkodó osztály politikájában, amely a politikát létrehozó gazdasági függőség ugyanazon kötelékeit erősíti tovább, ezáltal súlyosbítja a latin-amerikai elmaradottság fejlődését. E folyamat alól akad néhány kivétel; ezeket a következőkben tárgyaljuk.

Ebben a tanulmányban a gazdasági függőség (I), az osztálystruktúra vagy lumpenburzsoázia (II), valamint az elmaradottság vagy lumpenfejlődés politikája (III) között fennálló meghatározó kapcsolatokat abból a szempontból vizsgáljuk, hogy azok milyen összefüggésben állnak a következő témákkal: (1) a gyarmati struktúra; (2) a mezőgazdasági struktúra; (3) a függetlenség; (4) a polgárháborúk: nacionalizmus *versus* szabadkereskedelem; (5) a liberális reformok; (6) az imperializmus; (7) a burzsoá nacionalizmus; (8) a jelenkori neoimperializmus és az új típusú függőség kérdésköreivel.

1. A gyarmati és osztálystruktúra a metropolisztól függő ultrakizsákmányoló exportgazdaság Latin-Amerikában történt bevezetésének eredménye, amely korlátozta a belső piacot, és létrehozta a lumpenburzsoázia (nyersanyagtermelők és exportőrök) gazdasági érdekeit.

2. A mezőgazdasági struktúra és a mezőgazdasági termelési eszközök a különböző országok történelmének adott pillanataiban a kereskedelmi lehetőségek és mindenek felett a mezőgazdasági termékek iránti külföldi kereslet ingadozásaira történő reagálás révén változnak. Különös figyelmet szentelünk majd Barbados, Mexikó, Chile és Kuba esetének.

3. A latin-amerikai függetlenségi mozgalmat a nyersanyag-exportőrök gazdasági érdekei eredményezték, akik a XVIII. század végén, a szabadkereskedelmi rendszer idején erősödtek meg, és megragadták a napóleoni háborúk által kínált politikai lehetőségeket. A virágzó angol metropoliszba irányuló nyersanyagexport növelését lehetővé tevő politikai függetlenség utáni vágy a latin-amerikai burzsoáziát olyan gazdaságpolitika választására ösztönözte, amely erősítette a gazdasági függőséget, és ezzel egyidejűleg az elmaradottság kifejlődésének folyamatát.

4. Az elmaradottság politikáját azonban mindaddig nem lehetett hatékonyan megvalósítani, míg a XIX. században, a polgárháborúk idején a burzsoáziának az a szektora, amely a legszorosabban kapcsolódott a nyersanyagtermeléshez és -forgalmazáshoz, le nem győzte — politikai vagy katonai eszközök révén — a burzsoázia legiparosodottabb, és ebből adódóan leginkább nacionalista rétegét. A szabadkereskedelem melletti állásfoglalás a lumpenfejlődés egyik alapvető irányelve volt, amelyet a latin-amerikai lumpenburzsoázia saját gazdasági érdekeinek elősegítése érdekében használt fel. Ez a politika növelte a külföldi hatalmaktól való függés mértékét és erősítette a latin-amerikai elmaradottság struktúráját.

5. A múlt század liberális reformjai nem csupán az ideológiai megvilágosodásnak, hanem a mezőgazdasági termékeket exportáló burzsoázia gazdasági érdekeinek is köszönhető. Ezek a reformok minden egyes országban más időpontban zajlottak le, azonban a reformot minden esetben e termékek termelésének és exportjának látványos növekedése előzte meg.

6. Amikor a XIX. század végén az imperializmus hatásának következtében megnőtt a latin-amerikai nyersanyagtermelés és -export, a különböző országok gazdasági és társadalmi struktúrája újra átalakult. A latin-amerikai burzsoázia a külföldi tőke alárendelt társa lett, és a lumpenfejlődés olyan új irányelveit szabta meg, amelyek szintén fokozták az imperialista metropolisztól való függés mértékét.

7. Számos jelentős latin-amerikai országban a burzsoá nacionalizmus és a XX. századi ipari fejlődés — a latin-amerikai burzsoáziának az imperialista metropoliszban végbement, a világháborúk és az 1930-as évek gazdasági visszaesése által okozott válság következtében — a nemzeti gazdasági struktúrában kibontakozott változásokra adott politikai válaszának

tükrözője. A latin-amerikai export és/vagy import volumenének jelentős csökkenése Brazíliában, Mexikóban és Argentínában — valamint kisebb mértékben Chilében és Kolumbiában — az iparfejlesztési politika számára készítette elő a talajt. Ezt a fejlődést azonban a lumpenburzsoázia osztálystruktúrája — amely a függőség egy korábbi korszakának az öröksége volt — ugyanúgy korlátozta, mint az imperialista metropoliszban az 1950-es évek elején megkezdődött gazdasági fellendülés.

8. A neoimperializmus kialakulása Latin-Amerikában a függőség új típusának kialakulását, valamint a jelenkori gazdasági és osztálystruktúra új átalakulását jelentette. A latin-amerikai burzsoázia — amely ma már az ipari burzsoázia szektorát is magában foglalja — újra az imperializmus alárendelt partnere lett; a kiszolgáltatottság és a függőség mértékét fokozó politikákat támogatja, valamint felújítja a lumpenfejlődés (az elmaradottság kifejlődése) folyamatát. A latin-amerikai népek szemszögéből tekintve a tényleges fejlődést célzó politika feltétele a forradalmi stratégia és a szocializmus.

1. A gyarmati struktúra

Ahhoz, hogy megértsük a latin-amerikai gyarmati struktúra kialakulását, meg kell vizsgálnunk azokat az okokat, amelyek következtében Latin-Amerika jelenleg is elmaradott, míg Észak-Amerika fejlett, holott eredetileg mindkét terület európai gyarmat volt. Ezzel kapcsolatban két, egymással összefüggő hipotetikus magyarázat merült fel.

Az egyik szerint Észak-Amerika az angol kapitalizmus progresszív intézményeinek áttelepítéséből húzott hasznot, míg a latin-amerikai fejlődést a dekadens ibériai feudalizmus regresszív intézményeinek meghonosítása hátráltatta.

A másik, ehhez kapcsolódó magyarázatot Weber a „A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” c. tanulmánya adja, amely szerint az északamerikai és a dél-amerikai telepesek karaktere lényegesen eltért egymástól: az előbbiek vállalkozó szellemű protestánsok, az utóbbiak pedig lusta katolikusok voltak.

Az első magyarázatot a történelmi hitelesség nyilvánvaló hiánya miatt kell elutasítani. A kapitalizmus először a katolikus Olaszországban, Spanyolországban és Portugáliában alakult ki, és az Egyesült Államok déli részén, valamint a Karibi-térségben fekvő protestáns angol gyarmatok intézményei a latin-amerikaiakénál nem voltak érzékelhetőbben progresszívek. Sőt, helytelen az az állítás — ahogyan azt a későbbiekben bizonyítani fogjuk —, amely szerint az Ibériai-félsziget intézményeit áttelepítették Latin-Amerikába. Ami a második magyarázatot illeti, amennyiben az új világ különböző területeinek telepesei között valóban léteztek különbségek, úgy ezeknek az okai még feltárásra várnak.

E tanulmány mottójában a spanyol gyarmatosítók indítékait a hódítók és az őket kísérő egyházi személyek szavaival írtuk le. Adam Smith

A nemzetek gazdasága című művében összegezte az indítékokat: „Úgy tűnik, az Újvilágban a Kolumbuszt követő spanyolok vállalkozásait ugyanazok a motívumok ösztönözték. Az arany utáni vad hajsza volt az, amely Oiedát, Nicuessát és Vasco Nunes de Balboát a darieni földszoroshoz, Cortezt Mexikóba, Almagrót és Pizzarót Chilébe és Peruba vitte." (Smith, 1937, 529). Miként aknázták ki Mexikó és Peru arany- és ezüstbányáit? Nyilvánvalóan az indiánok kizsákmányolása és magas szintű civilizáltságuk, valamint bonyolult társadalmi struktúrájuk befolyásolása révén. Az is nyilvánvaló, hogy a spanyolok és a portugálok a Karibi-térségben, Brazíliában, Argentínában és más területeken nem szervezték meg ilyen magas szinten a bányák kiaknázását, mivel ezekben a régiókban nem voltak ilyen bányák. Az angolok kudarca — akik a nemesfémbányák kiaknázása miatt települtek Észak-Amerikába — ugyanennek a körülménynek volt tulajdonítható: nem léteztek ilyen jellegű, kiaknázásra váró bányák. A portugálok, a franciák és az angolok miért telepítettek Brazíliában és az Antillákon cukorültetvényeket, az Egyesült Államok déli részén pedig gyapotültetvényeket? Azért, mert annak ellenére, hogy ezeken a területeken nem voltak kiaknázásra váró bányák, az éghajlat lehetővé tette számukra, hogy az Afrikából importálható rabszolga-munkaerő kizsákmányolása révén kifejlesszék az exportgazdaságot. Feltehetnénk most magunknak azt a kérdést, vajon az angolok és a franciák miért nem cselekedtek hasonló módon Új-Angliában és Új-Franciaországban. A válasz magától értetődő: ezeken a területeken hiányoztak az exportgazdaság létrehozásához szükséges földrajzi és klimatikus feltételek, valamint az e munkára alkalmas bennszülött lakosság. Ez volt a helyzet Argentínában is, egészen a világkapitalista rendszer kialakulásáig, azaz a XIX. századig, amely lehetővé tette az ország számára, hogy gyapotot, húst és búzát exportáló területté alakuljon át, míg a Kolumbia részét képező Sao Paulo, Costa Rica stb. kávéexportőrré vált.

Ebből adódóan, az Újvilágban létezett európai gyarmatok összehasonlító elemzése révén első pillantásra paradoxnak tűnő alapvető következtetéshez juthatunk, amely azonban jól tükrözi a kapitalista fejlődés dialektikáját. Ti. minél nagyobb volt a kizsákmányolásra alkalmas gazdagság, annál szegényebb és fejletlenebb ma a terület: és minél szegényebb volt gyarmatként egy terület, annál gazdagabb és fejlettebb jelenleg. Ez csak egy alapvető okkal indokolható: az elmaradottság az ultrakizsákmányoláson alapuló gyarmati és osztálystruktúra kizsákmányolásának az eredménye: a fejlettség olyan területeken valósult meg, ahol az elmaradottság struktúrája azért nem alakult ki, mert kialakulása lehetetlen volt. Minden más tényező másodlagos jelentőségű vagy a kizsákmányolás módjának alapvető kérdésétől függ. Ez egyaránt vonatkozik a különböző területeket benépesítő telepesek típusaira és az általuk folytatott tevékenységekre is.

Észak-Amerikában — vagy pontosabban: Észak-Amerika északi részén, amely eltérést mutatott a gyapottermesztő Déltől — kezdettől fogva kis méretű mezőgazdasági birtokokból és kisiparból összetevődő, diverzifikált gazdaság jött létre. Hosszú időn keresztül hasonló társadalmak léteztek Latin-Amerika különböző részein is. Miként azt Guerra y Sanchez *Sugar and Society in the Caribbean* című művében mondotta.

„A XVI., a XVII. és XVIII. század folyamán a kubai földek felparcellázása és szétosztása nagy- és kisbirtokosokból álló társadalmi osztályt hozott létre, amelynek tagjai az első telepesek leszármazottai voltak, és erősen kötődtek szülőföldjükhöz. Főképpen szegény és primitív emberekről van szó, akik a külvilágtól elszigetelten éltek ... azonban Kubában, a három évszázados telepeskorszak megteremtette egy új és eredeti nemzeti korszak alapjait. A földosztás és a föld felhasználásának különböző rendszerei meghatározták az Angol- és a Spanyol-Antillák sorsát: az első számára hanyatlást idéztek elő; a másik pedig lassú, de állandó fejlődésnek indult." (Guerra y Sanchez, 1964, 35—36.)

Hozzá kell tennünk, hogy ez a fejlődés addig tartott, míg a XX. század folyamán ezek a területek is cukorültetvényekké váltak. Nieto Arteta szerint Kolumbiában „a múlt század közepéig Kelet gyáripara és gazdag mezőgazdasága éles kontrasztban élt Nyugat nyomorúságos helyzetével és a központi vidék — Bayaca és Cundinamarca körzetei — szegénységével. Nyugaton bányászat folyt ... Bayacában és Cundinamarcában pedig latifundiumok voltak ... Keleten teljesen más volt a helyzet ... Nincsenek latifundiumok: semmi esetre sem lehettek. Sem arany-, sem ezüstbányákat nem alapítottak. Ezért nem hoztak be négereket sem ... Gyárakat fejlesztettek ki ... Az általunk tárgyalt időszak alatt Kolumbia keleti részének gazdasága nem orientálódott külföldi piacok felé." (Nieto Arteta, 1969, 79—80.)

Közép-Amerikában „Costa Rica, a korszak legszegényebb és legelszigeteltebb provinciája ... szinte kizárólag a spanyolok leszármazottaiból összetevődő homogén társadalmi struktúrával rendelkezett". (Torres Rivas, 1968, 16.) Ugyanez volt a helyzet Latin-Amerika más részein is, főként a jelenleg relatíve legkevésbé elmaradott „déli kúp" országaiban és a barbadoszi angol gyarmaton. Az utóbbiban azonban, amint azt Harlow *History of Barbados* című művében a korabeli megfigyelőket idézve megjegyzi, ez a társadalmi struktúra nem maradt fent hosszú ideig: „Azokban az időkben, amikor sovány volt a termés, a földet a legtöbb bérlő kisbirtok formájában birtokolta. Ez a fiatal angol gyarmatok legtöbbjében általános rendszer, részben az első telepeseknek juttatott kisméretű földparcellák eredményeképpen alakult ki. (...) A szigetet ilyen módon a ‚yeomenek' számos és életerős osztálya uralta, amely valóban a gyarmat gerincét alkotta. A cukoripar létrejöttének következtében ezek a kedvező körülmények módosultak. A sikeres cukortermesztés nagy kiterjedésű földeket és az olcsó munkaerő bőséges kínálatát igényli: a hosszú lejáratú hitelek német rendszere rendelkezett a legtöbb eszközzel ahhoz, hogy mindkét feltétel megvalósulhasson. A néhány hektár földdel és kevés tőkével rendelkező kisültetvényes azonban nem tudta biztosítani a cukorgyárak létesítéséhez szükséges tetemes kezdeti költségeket. Ennek következtében a föld egyre inkább a mágnások klikkjének kezében összpontosult ... Ennek a folyamatnak egyik példáját a Waterman kapitány 368 hektárnyi területű uradalma nyújtja, amely valamikor nem kevesebb, mint 40 tulajdonos között oszlott meg. (...) Ugyanezt a tényt támasztja alá (...) a Hilliard őrnagy tulajdonát képező föld értéke. Az új ipar bevezetése előtt (az 1640-es évek körül) az ültetvény 400 fontot ért; 1648-ban a földterület felét 7000 fontért adták el. (...) 1667-ben Scott őrnagy, az összes barbadoszi feljegyzések átvizsgálása után úgy találta, hogy 1643 óta nem kevesebb mint 12 000 ‚jó ember' hagyta el a szigetet, hogy más ültetvényekre menjen; 1645-ben 11 200 kisbirtokos volt, míg 1667-ben ez a szám 745 nagy uradalom birtokosára csökkent: és ugyanebben az időszakban a négerek száma 5680-ról 82 023-ra növekedett. És végül úgy összegezte a helyzetet, hogy 1667-ben a sziget ‚már nem volt olyan erős, mint 1645-ben, bár 40-szer gazdagabb volt'. Ez a kettős folyamat — amelynek során az életképes angol gyarmat egy cukorgyárnál nem sokkal többet jelentő területté változott, amely néhány abszentista birtokos tulajdonát képezte, s amelyet külföldi munkaerő művelt meg —, adja a barbadoszi történelem fő jellegzetességét." (Harlow, 1926, 40—44, 306—310.)

Latin-Amerika jelenleg legfejletlenebb régióit — Közép-Amerika és a Karibi-térség bizonyos részeit, Brazília észak-keleti részét, az Andoknak és Mexikónak a bennszülött népesség által uralt területeit, valamint Brazília, Bolívia és Mexikó belső részeinek bányavidékeit — az a közös tény jellemzi, hogy a kezdeti időszakban (és sok esetben még jelenleg is) olyan területek voltak, ahol a természeti, és talán még ennél is nagyobb mértékben az emberi erőforrások kizsákmányolása a legerőteljesebb volt. Ez az exportgazdaság egyik jellemző sajátossága[1]. Ez a félelmetes balszerencse — ahogyan Adam Smith nevezte —, Ázsiának és Afrikának is sok részét érinti, annak ellenére, hogy számos kulturális különbség választja el egymástól e régiókat, valamint dacára annak, hogy a világkapitalizmus kialakulása bizonyos területeken teljesen átalakította a tradicionális társadalmi struktúrát, míg más esetekben — például Kubában — azt a társadalmi struktúrát formálta át teljességgel, amelyet előzőleg maguk az európaiak hoztak létre. Ebből adódóan, a latin-amerikai gazdasági és társadalmi struktúra kulcsfontosságú tényezője a tőkés világrendszer metropoliszától való függés mértéke és típusa. Amint azt Aldo Ferrer az argentínai gazdaságról szóló tanulmányában megjegyzi: „A bányászat, a trópusi mezőgazdaság, a halászat, a vadászat és a fakitermelés voltak azok az egyre bővülő tevékenységek, amelyek a tőkét és a munkaerőt vonzották. (...) A kereskedelmi tevékenységeket a gazdag földbirtokosok és kereskedők a királyság és az egyház magasrangú tisztviselőivel együtt látták el. (...) Ezek a szektorok (...) jelentették a belső gyarmati piacot és a tőkefelhalmozás forrását. Amikor a földbirtokosok, kereskedők és politikusok kis csoportjai nagyobb vagyonhoz jutottak, több feldolgozott és tartós fogyasztási cikket vásároltak külföldről. (...) Kevés kétség fér ahhoz, hogy mind az exportszektor struktúrája, mind a vagyon koncentrációja a belső termelési struktúra diverzifikálódásának alapvető akadálya volt, amely pedig a technikai és kulturális szint emelkedését és olyan társadalmi csoportok kialakulását eredményezte volna, amelyek az anyaországi piac ellenőrzésén kívül eső hazai piac és exporttermékek kifejlesztésében lettek volna érdekeltek." (Ferrer, 1963, 19—21.)

Az elmaradottság intézményei a beruházás számára rendelkezésre álló tőkemennyiséget a bányászat, a mezőgazdaság, a szállítás és a metropoliszhoz kapcsolódó exportvállalkozások felé irányították. A fennmaradó részt szinte teljes egészében a metropoliszból származó luxuscikkek importja emésztette fel úgy, hogy a gyárak, valamint a belső piachoz kötődő fogyasztás számára csak igen kis rész maradt fent. A kereskedelem és a külföldi tőke következtében a bányászatban tevékenykedő, mezőgazdasági és kereskedőtőkések érdekei sohasem irányultak a belső gazdasági fejlődésre. A latifundiumok és a bányászat termelési viszonyai és osztálystruktúrája, valamint ennek gazdasági és társadalmi „hinterlandja" a tengerentúli és a latin-amerikai metropolisz rabló szükségleteire adott válaszképpen alakultak ki. Nem az ibériai feudális intézményeknek a XVI. század folyamán az Újvilágba történő áttelepítésének voltak tehát az eredményei, ahogyan azt oly gyakran és hibásan állították.

Ez nem jelenti azt, hogy a gyarmati és az osztálystruktúra statikus volt. Éppen ellenkezőleg, az előző állandó változása az utóbbiban is átalakulásokat eredményezett, mint ahogyan azt a gyarmati korszak gyáriparának sorsa is demonstrálja. A XVII. század folyamán Spanyolországban lezajló gazdasági válság például — amely az anyaország és Új-Spanyolország tengeri forgalmát a XVI. századhoz képest egyharmadra csökkentette — a helyi gyáripar jelentős fejlődése számára biztosított lehetőséget. Mexikóban a XVIII. század végén egyedül a textiliparban 60 000 munkást alkalmaztak. (Orozco és Florescano, 1965, 73.) 1794-ben Új-Spanyolország alkirálya a következőket írta: „Mindenféle segítség, illetve a kormány közvetlen támogatása nélkül hatalmas mértékben fejlődtek: olyan mértékben, hogy bizonyos fajta gyáripari termékek — főképpen a (...) pamutból és vászonból készült kendők — ámulatra késztetik az embert. A nyersgyapjú is sok gyár számára biztosít nyersanyagot (...) Ezeken a területeken nagyon nehéz a helyben előállított termékek gyártásának beszüntetése. (...) Az ilyen jellegű helyi iparosok szétzúzásának egyetlen módja az lehetne, ha ugyanilyen vagy hasonló jellegű termékeket küldenének Európából, amelyeket azután alacsonyabb áron itt értékesítenének. Ez történt azokkal a selyemárukat gyártó hatalmas gyárakkal és céhekkel, amelyekre ma már alig emlékeznek, és hasonló sorsra jutottak a nyomtatott pamutszövetet előállító gyárak is. (...) Az európai gyárak növekedése jelentette változások és a Keletről származó textil általánosan rosszabb minősége fényében az acapulcói kereskedelem hanyatlása csaknem természetes volt. Az 1789-es évtől kezdődően erősen növekedett a textilfélék és a fűszerek importja." (Revillagigedo, 1966, 191—192, 200—203.)

Hernán Ramirez Necochea (1967, 65) chilei történész szerint „nagyon fontos annak hangsúlyozása, hogy mindez Amerika különböző országaiban zajlott le". „A szabadkereskedelem — írja Carlos Deustua Pimentel, perui történész — néhány olyan prosperáló gyárnak a tönkremeneteléhez vezetett, amely különféle termékekkel látta el az amerikai piacokat." Ricardo Levene, a La Plata provinciában uralkodó helyzetre utalva a következőket jegyzi meg: „Valójában az 1778-as *Szabályzatok* (Reglamentos) következtében fellendült aktív kereskedelem okozta az első nemzeti iparágak hanyatlását. A latin-amerikai társadalmi struktúrában végbemenő átalakulások — amelyeket a gyarmati viszonyok változásai eredményeztek — ugyanennyire nyilvánvalóak a mezőgazdasági struktúrában is.

2. Az agrárstruktúra[2]

Vizsgáljuk meg a gyarmati társadalom mezőgazdasági szektorának gazdasági és társadalmi struktúráját, valamint a latifundiumok kialakulását és a mezőgazdaság alapvető termelési módszereit.

Elemzésünket a XVI. századi mexikói helyzet vizsgálatával kezdjük. Az 1521-től 1533-ig terjedő korai időszakot az indiánok leigázása jellemezte. Ezt az *encomienda* rendszere (komturi birtokok rendszere) követte, amely az indiánokat arra kényszerítette, hogy az *encomenderó*-nak (megbízott) munkaerőt biztosítsanak vagy adót fizessenek. Az *encomienda*-munkát rövid időn belül megszüntették (habár a gyarmati Chilében még hosszú ideig fennmaradt és lehetetlen volt gyökerestül kiirtani). Az 1545 és 1548 között pusztító hatalmas járvány éppen abban az időben csökkentette a munkaerő-kínálatot, amikor az ezüstkészletek feltárása növelte a munkaerő iránti keresletet. A munkaerő iránti fokozott kereslet és a megcsappant munkaerő-kínálat következtében az *encomienda*-rendszer egyre jelentősebb változásokon ment keresztül, mígnem átalakult az ún. *el catequil* rendszerré; (Peruban *la mitá*-nak hívták; Chilében sohasem vezették be ezt a rendszert, mivel nem felelt meg a chileiek igényeinek).

Ez a rendszer az 1630-as évekig maradt fent, azonban 1580 után már nem ez jelentette a munkaerő-felhasználás uralkodó módját. A latifundium, illetve az *hacienda* (birtok) uralma — amely 1580 után erősödött meg — egy másik járvány következtében alakult ki, amely tovább csökkentette a munkaerő-kínálatot, és ebből adódóan a bányák termelését is.

A mezőgazdasági termékek ára felszökött, a mezőgazdasági tevékenység a megelőző időszakokhoz képest jövedelmezőbbé vált. Ugyanakkor, a mezőgazdasággal összehasonlítva, a bányaipar profitja mind abszolút, mind relatív mértékben csökkent. Ebből adódóan a tőke olyan időszakban áramlott át a bányaiparból a mezőgazdaságba, amikor az elnéptelenedés csökkentette az őshonos, mezőgazdasági kistermelők termelési hatékonyságát. Ilyen körülmények között a mexikói *hacienda* uralkodó intézménnyé vált — és a később feudálisnak nevezett *peón*-rendszer bevezetését eredményezte. Más szavakkal, a Mexikóban érvényre jutott, majd később onnan kiszorult termelési mód — vagy az a tény, hogy ezek a termelési módok Chilében sohasem vertek gyökeret —, valamint a társadalmi struktúrában ebből adódóan végbement átalakulások az anyaországi szükségletek gyarmatok általi kielégítésében beállott változásokat tükrözték. Az *hacendadó*-k (földbirtokosok), miután fölénybe kerültek, képesek voltak arra, hogy az árak, a kétoldalú szerződések, a csavargók elleni törvények stb. tekintetében — a *cabildó*-n (városi tanács) és az alkirályon keresztül — a számukra megfelelő politikát juttassák érvényre[3].

Ebben az időszakban a mezőgazdasági struktúra jellegét és az abban végbement változásokat a régió gyarmati státusza határozta meg. Ezt a megállapítást a kiváló megfigyelő, Alexander von Humboldt német geográfus is megerősíti, aki *Political Essay on the Kingdom of New Spain* című híres munkájában a következőket írta: „Az Andok hegyláncán keresztül vagy Mexikó hegyvidéki részein utazva, mindenütt a bányák mezőgazdaságra kifejtett jótékony hatásának szembeszökő példáival találkozhatunk. Mennyi terület maradt volna lakatlan, ha a bányamunkák érdekében nem hoztak volna létre intézményeket! Mennyi megműveletlen földterület lenne Guanaxuato, Zacatecas, San Luis Potosi és Durango intendantúráiban! A farmok a bányák közelében jöttek létre. A vevők versenyéből adódó magas élelmiszerárak kárpótlást nyújtanak a termelőnek azokkal a veszteségekkel szemben, amelyek a hegyvidéki viszontagságos élet következményei. Ily módon, a személyes nyereségvágy következtében, (...) az első pillanatban a hatalmas és lakatlan hegyek belsejében elszigeteltnek látszó bánya rövid időn belül a már régóta művelés alatt álló területekkel kerül kapcsolatba." (Humboldt, II, 407—408.)

A XVIII. század végén Revillagigedo gróf, Új-Spanyolország alkirálya az utódja számára készített *Instruccion Reservada* című feljegyzésében (1794) a következőket írja: „A szabadkereskedelem éveiben nemhogy válság következett volna be, hanem a meghonosodott termékek és áruk tömege ugyanúgy növekedett, mint a kitermelt nyersanyagoké. Az utóbbi években ezek a területek erőteljesen fejlődtek: a korábbi évekkel összehasonlítva, a termékexport megháromszorozódott, s főképpen nyersbőr, festék, gyapot, mirtusz, valamint festékfa, és mindenekfelett az értékes kosentil kiviteléből tevődött össze. A feldolgozott termékeket, a szappant, a gyapjút, valamint a lisztet ezekről a területekről Havannába és olyan szigetekre szállították, ahol azokra a mezőgazdaságnak volt szüksége. (...) Ezeken a területeken a gabona minden fajtája kitűnően megtermett. (...) A föld megoszlása itt jóval egyenletlenebb, mint Spanyolországban: sok törekvő ember él itt, aki elég földet birtokol ahhoz, hogy akár egy egész királyságot is létrehozhasson. (...) Az utóbbi években a bányakitermelés jelentős mértékben növekedett. (...) Ez a növekedés nem a nagyméretű érclelőhelyeknek vagy a jobb minőségű ásványkincseknek volt köszönhető: elsősorban a bányákban dolgozók növekvő számának volt az eredménye. (...) A tengerentúli kereskedelem által biztosított magas profithoz és az ezzel együttjáró alacsony kockázathoz hozzászokott egykori kereskedők közül sokan, ráébredve arra, hogy az új kereskedelmi rendszer alacsonyabb profitot és nagyobb kockázatot jelent, a mezőgazdaságban és a bányászatban kezdtek el dolgozni." (Revillagigedo, 1966, 198, 202, 205, 209, 210)

Enrique Florescano, jelenkori történész írja: „A mezőgazdaság fellendülését tükröző járadék értéke 1779 és 1803 között szinte megháromszorozódott... A mezőgazdaság termelési értéke (amelyet a járadék értéke alapján számítottak ki) első ízben szárnyalta túl a bányaipari tevékenységek termelési értékét, annak ellenére, hogy a bányászat 1779 és 1803 között érte el a prosperitás tetőfokát. (...) Amikor Humboldt 1803-ban Új-Spanyolországba látogatott, megállapíthatta, hogy a XVIII. század utolsó harminc évében bekövetkezett gazdasági növekedés elmélyítette a gyarmati társadalom gazdasági egyenlőtlenségeit. (...) Egyszóval, az árak növekedése gazdagabbá tette a földbirtokosokat, a főpapok és a plébánosok közötti szakadék mélyült, s a szegények helyzete még tarthatatlanabbá vált. (...) A *haciendá*-k (földbirtokok) kialakulása a mezőgazdasági munkások tömegeinek áthelyezését eredményezte, és a ciklikus válságok hatása érezhetőbbé vált. A városokban megnőtt a munkanélküliek száma, a társadalmi feszültség fokozódott. Az erős gazdasági növekedés okozta egyenlőtlenségek olyan drámai formát öltöttek, hogy az 1803 és 1807 közötti mexikói helyzetről írva, Humboldt, Fray Antonio de San Miguel, Abad y Quiepo, valamint a szabadelvű csoport a társadalmi konfliktusok kitörését jósolta. 1810 szeptemberében, a harminc évig tartó állandó áremelkedést, valamint az 1785—1786 és az 1801—1802 közötti években lezajlott válságokat követően, pontosan abban az időpontban, amikor egy újabb inflációs hullám a tetőfokát érte el, indította meg Hidalgo azt a forradalmat, amely 10 év múlva Új-Spanyolországból független országot teremtett." (Florescano, 1969, 193—195.) Emlékeztetnünk kell azonban arra, hogy a függetlenséget nem Hidalgó és Morelos vezetése, hanem a *Plan de Iguala* (egyenlőség terve) révén érték el, amelyet az *hacendadó*-k és azok képviselője, Iturbide támogattak. Mindazonáltal, a latin-amerikai történelem e fontos eseménye (amely Mexikóban egészen meglepő körülmények között ismétlődött meg 1875-ben, majd 1910-ben) központi tézisünket illusztrálja, amely szerint a gyarmati függőségi viszonyok változásai módosítják Latin-Amerika gazdasági és társadalmi struktúráját. Ebben az esetben a változásokat az 1778-as évet követően a szabadabb kereskedelmet lehetővé tevő Bourbon-reformok, valamint a mexikói liszt iránti kubai kereslet növekedése eredményezte; (e keresletnövekedés az 1789-es francia forradalmat követő 1790-es haiti felkelés által előidézett cukortermelési fellendülésnek köszönthető). A függetlenség okainak vizsgálatánál láthatjuk majd e folyamat ismétlődését: ez is példa arra, hogy az átalakulás milyen módon eredményez változásokat az uralkodó csoportok osztálypolitikájában és ennélfogva az elnyomottak osztályharcában.

Mario Góngora *El Origen de los „inquilinos" de Chile Central* című művében ugyanezt a rendszert elemzi. „A XVIII. század folyamán alapvető változás történt a Peruval folytatott gabonakereskedelem következményeként, amely a hacienda magasabb fokú szervezettségét és az Aconcaguától Colchaguáig terjedő földek — mint exportra termelő területek újraértékelését eredményezte. A változást a földtulajdonosnak fizetett földbérek növekedése jelentette, aki ily módon egyre fontosabb tényezővé vált. Erősödött a földbérlő kisgazdák függősége és terheik súlyosbodtak. (...) A nagy kiterjedésű *hacienda* szolgáltatások iránti szükségletét a bérlők elégítették ki. A közepesen gazdag és a gazdag emberekre is alkalmazott *arrendatario* (bérlő, haszonbérlő) fogalma elavult, és az inquilino (bérlő) terminusa egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Röviden, a mezőgazdasági birtokok, a haszonbérlettől egészen az *inquiliajé*-nek álcázott rabszolgatartásig, olyan formákat öltöttek, amelyek semmiféle kapcsolatban nem álltak az *encomiendá*-val, valamint a hódítás eredményeképpen kialakult egyéb intézményekkel. Ezek a birtokok a gyarmati történelem osztályrétegződéssel jellemezhető második korszakából erednek; ezt a földbirtokosok felfelé irányuló, illetve az elszegényedett spanyolok és a kevert fajtájúak különféle csoportjainak *(meszticek)* lefelé irányuló társadalmi mobilitása fémjelzi. (...) A XVIII. és a XIX. század folyamán erősödött az osztályrétegeződés, és ezzel párhuzamosan romlott az *inquilino* társadalmi helyzete is. A XVIII. századi helyzetet növekvő mértékű függőség jellemezte; megkezdődött az *inquilino* proletarizációjának folyamata, amely a XIX. század folyamán erősödött fel." (Gongora, 1960, 114—115.)

Ahogy látni fogjuk, e folyamat kezdeti szakasza — amely a XVIII. század végére tehető — egybeesett a függetlenségi mozgalommal. A *Discurso sobre la agricultura de la Habana y medios de fomentarla* című mű szerint, amelyet 1792-ben Francisco de Arango y Parreño, a korszak legjelentősebb kubai mezőgazdásza és gondolkodója írt a spanyol király számára, Kubában hasonló folyamat játszódott le. Ebben a dokumentumban mindazokra hivatkozott, akik semmit sem tudtak az amerikai mezőgazdaságról, annak rendjéről és folyamatáról, ami sokak szemében gyakorlatiatlannak és nevetségesnek tűnhet; azonban mindenkinél jobban értette és magyarázta a mezőgazdasági termelési mód vállalkozói — ha nem tőkés — természetét.

„1763-ban Havanna szinte még koragyermekkorát élte. 1779 körül már számottevő kereskedelmi központ volt; viasszal teli nagy hajórakományokat szállított Új-Spanyolországba. Az Ibériai-félszigetet szükségletének megfelelő cukormennyiséggel látta el, és a *Real Factoria* (királyi kereskedelmi ügynökség) által igényelt nagy mennyiségben nyersbőrt, kisebb mértékben pedig kávét és dohányt termelt. (...) Havanna újjászületése az 1760-as évi szerencsétlen kimenetelű háborútól datálható. Az angolokkal szembeni gyászos kapituláció a fellendülés két útját nyitotta meg: mindenekfelett a Nagy-Britanniával folytatott kereskedelem egyetlen éve alatt hatalmas vagyon — a munkaerőt biztosító feketék, szerszámok és textíliák — áramlott az országba; másodsorban pedig rámutatott arra, hogy ez a kereskedelem milyen rendkívüli jelentőséggel bír Királyi Udvarunk számára, valamint arra, hogy ennek a kérdésnek komoly figyelmet kell szentelni. (...) A fennálló körülmények összeegyeztethetetlenek voltak a *Compañia* monopóliumával. Végzetes csapást jelentettek számára; megfosztották zsarnoki privilégiumától. Havanna és Spanyolország között alacsony vámtarifájú, szabad és nyílt kereskedelem volt kibontakozóban; a metropolisszal való érintkezés érdekében havi postaszolgálatot hoztak létre, és a feketék importjára számos vállalattal kötöttek szerződést. (...) Egyéb, előre nem látott tényezők — a kedvező körülményekkel együtt — kedveztek a havannai mezőgazdaságnak. Az Isten lesújtott Franciaországra, s ennek következtében az ma is szenved. Ennek eredményeképpen a gyarmataikon uralkodó fejetlenségek és zűrzavar következtében csökkent, nálunk pedig növekedett a termelési érték, amely elejét vette annak, hogy a már említett 1789-es *Real Cedula* (királyi kiváltságlevél) által biztosított feketék tömegei kártékony hatást fejtsenek ki. Ma, szomszédunk balszerencséjére, a nálunk kialakult kedvező helyzet folytán a cukrot rendkívül jó áron adhatjuk el. De mi lesz holnap?

Ez Kuba igazi gondja. (...) Mindebből azt a következtetést szűrhetjük le, hogy amennyiben a kormány gyarmatainak iparát szándékozik fejleszteni, valamint kedvező külkereskedelmi mérleget óhajt kialakítani, úgy figyelemmel kell kísérnie más nemzetek politikai irányvonalát: más országok mezőgazdasági termelési költségeit a saját gyarmatain érvényes, megfelelő termelési költségekkel kell összevetnie, valamint meg kell vizsgálnia azt is, hogy mekkora összeget tesz ki ezeknek az áruknak a berakodási és szállítási költsége, és amennyiben az összehasonlítás számunkra kedvezőtlen eredményeket mutat, úgy adókedvezményeket kell nyújtanunk, azaz az adókivetések, restrikciós intézkedések és kimódolt akadályok helyett arra kell törekednünk, hogy a riválisainkéhoz hasonló gazdasági és ipari fejlettségi szintet érjünk el. (...)

Vizsgáljuk meg, hogy a cukor esetében mely tényezők jelentenek akadályt... Első akadály: a szerszámok és a fekete munkaerő többe kerül, mint nekik. A kereskedelem és a tudomány terén a franciáknak és az angoloknak nagyobb sikereik voltak, s ez gyarmatosaik számára lehetővé teszi, hogy a szerszámokat és egyéb kellékeket kedvezőbb áron szerezzék be, mint mi. Ez tagadhatatlanul mindenki által jól ismert előnyt jelent számukra. Ugyanez vonatkozik a feketékre is: csak nemrégiben vált lehetővé, hogy gyarmataink számára könnyebb módon vásárolhassuk meg őket, és így is mennyi mindenre van még szükség, hogy jelenlegi igényeinket kielégíthessük!

Második akadály: az angolok és a franciák kevesebbet költenek fenntartásukra és több munkát csikarnak ki tőlük, mint mi. Az angolok, a franciák és a portugálok ugyanolyan rendszer alapján tartják fenn rabszolgáikat. Sem pénzt, sem élelmet nem adnak nekik (habár az utóbbi folyósítására törvény kötelezi őket); csak egy kis földparcellát biztosítanak számukra, amelyen csak meghatározott ideig dolgozhatnak. Mi, bármit is akarjanak termeszteni, egyforma mennyiségű időt biztosítunk számukra, azonban nem szabunk határt a hús és a leves napi fejadagjának.

A franciák és az angolok kevesebb szünnapot engedélyeznek, aminek következtében rabszolgáiktól több munkát csikarnak ki.

Harmadik akadály: nagyobb a hozzáértésük, és jobb mezőgazdasági technikákkal rendelkeznek. Ez a tény nem igényel bizonyítást. Nem kell végigsétálnunk Kuba földjein ahhoz, hogy rájöjjünk, az olyan hasznos tudományágak, mint a fizika, a kémia vagy a botanika, itt teljesen ismeretlenek. Még ha nélkülözik is ezeket a segédeszközöket, bárki érzékelheti a különböző területek mezőgazdasági termelésének fejlettségi szintjei közötti eltéréseket.

Negyedik akadály: üzemeik nagyobb hatékonysággal és gazdaságosabban működnek. (. . .) Nálunk nincs egyetlen szél- vagy vízimalom sem, ezeknek a létesítményeknek még a fogalma is ismeretlen. Az idegen gyarmatokon nemcsak hogy nagyon is mindennapiak ezek a dolgok, hanem emellett azokat a területeket, ahol a malmok használata nem bizonyul praktikusnak, jól megépített vas cukorőrlőkkel látják el. A keresztgerendákat majdnem vízszintes irányban helyezik el, aminek következtében ugyanannyi idő alatt nagyobb mennyiségű cukornád őrlésére nyílik mód. Sőt a *cukornád levének* a felforralásához reflektorokat használnak, ami hatalmas mennyiségű tűzifa megtakarítását jelenti számukra, mivel a cukornádnak csak a száraz melléktermékét *(bagazo)* használják fel erre a célra. Ezalatt Havannában még mindig a reflektorok relatív hasznosságáról folyik a vita, vagyis arról, vajon megéri-e a termelés értékének egykilenced részét ilyen reflektorok beszerzésére felhasználni, ahelyett, hogy minden egyes cukortermés idején egy egész hegyoldalnyi terület fáit vágnák ki.

Ötödik akadály: szabadabb és védettebb a mozgásterük.

Hatodik akadály: tarifáik ösztönzik, nem pedig hátráltatják az iparfejlődést.

Hetedik és egyben utolsó akadály: ellentétben velünk, nem nehezedik rájuk a hatalmas mértékű uzsora terhe. Guarnicóban és Jamaicában az *haciendá*-k túlnyomó része a kereskedők vagy a metropoliszban élő földbirtokosok tulajdonát képezi. Mindkét tulajdonostípus érzéketlen a kereskedő kettős zsarnokságával szemben, mivel a minden egyes betakarítást követően szükséges beruházások megvalósítása érdekében nem kényszerülnek sem kamatos kölcsön felvételére, sem arra, hogy a nélkülözhetetlen alapanyagokért magas árakat fizessenek. A feketéket, a gépeket, a szerszámokat és rabszolgáik ruháit maga a tulajdonos vagy az ismerős kereskedő küldi nekik a metropoliszból. Ennek következtében a pénzszűke számukra csekély jelentőségű. Ezzel ellentétben, Kubában nincs földbirtokos a metropoliszban, és a kereskedői támogatás sem létezik, sőt mi több, a földbirtokosok az *haciendá*-kat nagyon csekély tőkebefektetéssel hozzák létre. Eladósodnak, és a pénzkölcsönzők kiszolgáltatottjaivá válnak az általuk igényelt árukkal kereskedők kegyeinek. Ennek következményei a Havannában gyakori és veszedelmes üzleti tranzakciók során figyelhetők meg.

Gondolkozzunk el ezeken az akadályokon! Amennyiben semmilyen tekintetben nem szárnyaljuk túl riválisaink ipari fejlettségi szintjét, és az összehasonlítás bármely pontján — ahogyan már körvonalaztam — tízszeres távolság van közöttünk, akkor a guaricói katasztrófa okozta jelenlegi hiányok felszámolása után hogyan fogunk rendelkezni az értéktöbbletünk felett? Mi módon kereskedhetünk továbbra is a külföldi piacokon? (...) Ragadjuk meg a lehetőséget, hogy földünk számára olyan gazdagságot biztosítsunk, mint amelyet a kis méretű Guarico Franciaország számára biztosított. Ez nevetséges és hasznavehetetlen gondolatnak tűnik azok számára, akik semmit sem tudnak az amerikai mezőgazdaságról, annak rendjéről és fejlődéséről. Mivel a lassú ütemű európai változásokhoz vannak szokva, azt hiszik, hogy a cukormalom vagy a gyapot-, illetve kávéültetvény létrehozása a termelés, illetve a termesztés beindulásáig legalább annyi évet vesz igénybe, mint a granadai eperfaligetek telepítése; úgy vélik, hogy a termeléshez szükséges munkaerőt a fajok fokozatos újratermelése biztosítja. A válaszom erre az, hogy kísérjék figyelemmel a történelem alakulását. Akkor látni fogják, mekkorát fejlődött Jamaica néhány év alatt, valamint azt, hogy a francia Santo Domingo a rabszolgalázadást megelőzően, kevesebb mint harminc év alatt milyen hatalmas vagyont halmozott fel, illetve birtokolt, és azt is észlelni fogják, hogy mezőgazdaságunk jelenlegi fejlettségi szintjét, ennél kevesebb támogatás révén, tizenhat év — 1763 és 1779 között — leforgása alatt értük el.

Bárki, aki egy kicsit is ismeri ezt az ültetvénytípust, egyetértene velem abban, hogy ha elég gazdagok lennénk ahhoz, hogy egy év alatt megvegyük mindazt a fekete munkaerőt, amelyre a föld megművelése érdekében szükségünk lenne (valamint rendelkeznénk a kubai kikötőbe való behozatalukra vonatkozó engedélyekkel is), úgy — amennyiben elhisszük azt, amit *Gacetá*-nk (hírlap) mond — a termelés San Domingo francia részéhez viszonyítva három éven belül megduplázódna. Elérkezett a boldogság korszaka... Mire várunk? Mi kényszerít bennünket megállásra?" (Arango y Perreño, 1965, 184—197.)

Valójában egyáltalán nem vártak és semmi sem állította meg őket. Arango y Perreño vezetésével a kubaiak jelentős programot valósítottak meg; ennek eredményeit Manuel Moreno Fraginals *El Ingenio: El Complejo Económico Social Cubano del Azucar* című kiváló tanulmányában elemezte.

„1763 és 1792 között a kubai cukortermelés fejlődését akadályozó tényezők megszűntek, és a sziget a világ legnagyobb cukortermelőjévé vált. (...) Lényeges annak hangsúlyozása, hogy a XVIII. század második felében a cukortermelés fellendülését a termék rendkívülien magas ára tette lehetővé, amely mintegy hatvan éven keresztül volt érvényben. 1748-ban Havanna kikötőjében 12—18 *real* (spanyol ezüstpénz), 1760-ban pedig 12—16 real volt a cukor ára. Nagyon kis módosulásokkal ezek az árak voltak érvényben egészen a francia forradalomig, amikor Haiti összeomlása következtében a cukor ára erősen felszökött a piacon (36—40 real volt), és csak a század végén csökkent normális szintjére, azaz

13,5—16 realra. Havanna angol kézre kerülését megelőzően az átlagos cukortermelést kb. 320 *caballeria*[4] nagyságú földterületen történő cukornádtermelés biztosította. Ebből adódóan, 1762-ben egy cukormalomra 10—12 *caballeria* földterület jutott, míg 1792-ben ennek a földterületnek a nagysága már 22 *caballeriára* becsülhető. *A cukormalom termelékenységét növelő folyamat egyben a cukornádtermesztés alatt álló földterület nagyságának megduplázódásához is hozzájárult.*

Az 1792-es fellendülést az jellemezte, hogy jelentős mértékben hagytak fel az olyan tevékenységek folytatásával, amelyek nem álltak közvetlen vagy közvetett kapcsolatban a cukorral. (...) Abban a folyamatban, amelyet José Sedano a következőképpen jellemzett: „a nélkülözhetetlen dolgok figyelmen kívül hagyása a jövedelmezőség elősegitése érdekében" — a *vegueros*ok (kis dohányültetvényesek) voltak az elsők, akik érzékelték a cukortermelés expanziójának kíméletlen hatását. Arra lehetett számítani, hogy a cukortermelés először a dohányföldeket fogja tönkretenni. Ezek termékeny földek, természetes öntözési rendszerük van, és elég tiszták ahhoz, hogy rögtön át lehessen állni a cukornádtermesztésre; itt a cukornád feldolgozásához szükséges tűzifa is megtalálható; nagyon jó az elhelyezkedésük és a kikötőkbe vezető utakkal rendelkeznek (mivel a dohány szintén exportra szánt termék volt); és végül, olyan *sűrűn lakott területeken helyezkednek el, amelyek a cukormalmok számára bérmunkásokat biztosítanak.* Ennek következtében a cukormalmok létrejötte kezdetben a dohányültetvények kiaknázásának kitaposott útját követte. (...) Az a tizenegy dohányültetvény, amelyet José de Coca felgyújtott, nem az ő, hanem a dohányültetvényesek tulajdonát képezte. A leégett mező helyén cukornádültetvény és egy cukormalom létesült: *Nuestra Señora de las Mercedes.* A tulajdonos neve: José de Coca...

A vad spekuláció, amelynek következtében a havannai oligarchia még gazdagabb lett, az alacsonyabb társadalmi osztályokra szörnyű következményekkel járt. Az 1799-es év közepén a kormányzó kénytelen volt elismerni, hogy az árak elképesztő módon emelkedtek, és hogy a Havannában árult kenyeret férges lisztből készítették. Az újonnan érkezett Marqués de Someruelos jelentése nagyon impresszív jellegű volt. Magukban a malmokban volt a legnehezebb a helyzet. A háború következtében hiány volt a napon szárított marhahúsból és szárított tőkehalból. Az alultáplalt feketéket napi húsz órai munkára kényszerítették, s ennek következtében tucatjával pusztultak el a földeken. Dr. Francisco Barrera, aki szemtanúja volt a feketék tömeges pusztulásának, megrázó leírást adott az 1797-es cukornádültetvényekről. A feketék által elszenvedett betegségekkel kapcsolatban megjegyzi, hogy ezeket elsősorban az alultápláltság idézte elő, és hogy a *guarapo* (erjesztett cukorpálinka) és a cukornád nélkül biztosan éhen haltak volna. (...)

Magától értetődő, hogy ezek a dolgok hivatalos támogatás nélkül nem fordulhattak volna elő. (...) A cukortermelés 1792. évi fellendülésének következtében a gyarmaton minden adminisztratív és törvényes eljárásmód idejétmúlttá vált. Azok a változások, amelyeknek eredetileg több évtizeden keresztül kellett volna bekövetkezniük, néhány év leforgása alatt zajlottak le. Fontos azonban megjegyezni, hogy azáltal, hogy Kuba cukorkormánnyá alakult át, *a kubai oligarchia felgyorsította a kapitalizmusba való átmenet folyamatát, és tagjai a gyarmati szuperstruktúrában olyan változásokat voltak kénytelenek végrehajtani, amelyek alapján a történelemnek szükségképpen a nagy reformátorok jól megérdemelt titulusával kell őket ellátnia. (...)* A kapitalista termelés a neki megfelelő földtulajdonosi rendszert hoz létre, aminek következtében a feudális földbirtokok, valamint a közösségi rendszerrel kombinált kisparaszti földbirtokok az ennek a termelési rendszernek megfelelő (belső és jogos eltérésekkel bíró) formákká alakultak át. A Marx által leírt folyamat egy időben érezhetőbb volt Kubában, mint az európai országokban, és a cukortermelés fellendülésének csekély húsz éve alatt egy teljes jogi rendszer semmisült meg." (Moreno Fraginal, 1964, 5, 10, 11, 12, 13, 35, 37; minden kiemelés szöveghű.)

Kubában ez jelentette az elmaradottság kifejlődése történelmi folyamatának kezdetét. A függőség formájában végbemenő változást, a gazdasági és osztálystruktúra átalakulását, az új politikai burzsoáziát (amelyek közül mindegyiknek hatása volt a szuperstruktúrára is) Ramiro Guerra y Sánchez *Sugar and Society in the Caribbean* című klasszikus művének „The Inexorable Evolution of the Latifundium: Overproduction, Economic Dependence and Growing Poverty in Cuba" című fejezetében írta le 1928-ban. Ugyanebben az időszakban a latifundium kialakulásának hasonló formájával találkozhatunk Argentínában, Uruguayban, Sao Paulóban, Chilében, Peruban, Kolumbiában, Venezuelában, Közép-Amerikában, azaz egész Latin-Amerikában. Mivel e tanulmányok keretein belül nincs lehetőségünk minden egyes országban nyomonkövetni ezt a folyamatot, elemzésünket egy sajátosan szemléletes példát nyújtó ország — Mexikó — esetére korlátozzuk.

A XIX. század végének és a XX. század korai szakaszának Mexikóját vizsgálva (amikor az észak-amerikai és az európai terjeszkedő imperializmus behatolásának következtében növekedett a mexikói mezőgazdasági és bányaipari termékek iránti kereslet), hallgassuk meg a korabeli, hitelt érdemlő szemtanúk — akik közül az egyik a későbbiek folyamán államtitkárhelyettesi funkciót, a másik pedig a mezőgazdasági miniszter funkcióját látta el a Madero-kormányban — ezzel kapcsolatos észrevételeit:

„A diktatúra agrárpolitikáját a kezdeti időszakban Pacheco miniszter — aki Diazhoz hasonlóan alacsony sorból származó tábornok volt — ismertette. A kapitalista gazdaság összetevőjét jelentő végső formáját Molina miniszter alakította ki, aki egy Quintana Roó-ban épületfa koncessziókkal rendelkező yucatani földbirtokos és a *cientifico* (tudományos) csoporttal szoros kapcsolatot fenntartó politikus volt. Mindegyikük elismerte a kapitalizmusnak azt az axiómáját, amely szerint a fejlődéshez vezető utat a közvagyon gyarapodása jelenti. Úgy gondolták, hogy a béke a növekedés nélkülözhetetlen feltétele. A hitszegő Huerta szavaival élve: ‚Bármilyen ára legyen is annak'. Pacheco felújította a latifundiumok létrehozásában olyan nagy szerepet játszó *composiciones demasias*-t. Az 1883. december 15-i törvény megalkotásával földmérő társaságokat hozott létre, támogatta a földspekulációkat, ami a mezőgazdasági birtok értékének nagymértékű emelkedését váltotta ki. Rövid időn belül számos latifundium alakult ki, és a diazi forradalom népi *caudilló*-i (vezérei) sok külföldivel együttesen alkották a földbirtokos arisztokráciát. Az egyház, a közvetítők révén vásárolt, vagy a pokol tüzének víziójától megfélemlített haldoklóktól örökölt *haciendá*-k révén, gyorsan visszaszerezte hatalmát. (...)

E politika mindennapi következményei nyilvánvalóak voltak. Minden évben hatalmas mennyiségű termést takarítottak be, növekedett a föld értéke, a munkaerőköltség pedig egyenletesen csökkent; a földbirtokosok gazdagodásával párhuzamosan a szegények helyzete egyre nyomorúságosabbá vált. Vagyis, a nép elnyomásának és a szegénység fokozásának, valamint a szegények és gazdagok közötti, már meglevő egyenlőtlenségek elmélyítésének tekintetében a kapitalista szervezettség bizonyult a leghatékonyabb módszernek. Helyesen állapították meg, hogy a föld növekvő jövedelmezősége, hála a mezőgazdasági termékek árnövekedésének és a termelési költségek csökkenésének — amelyek közül mindkettő a mezőgazdasági munkaerő rabszolgasorba taszításából és a földbirtokosoknak a kormány feletti ellenőrzéséből ered, ami egyben a kisföldbirtokosok legyőzéséhez szükséges megfelelő eszközöket biztosít számukra — a kapitalista mezőgazdaságot hallatlanul rentábilis vállalkozásként tünteti fel. A monopolizált földnek a rabszolgasorba juttatottak által történő megművelése hatalmas jövedelmeket eredményezett, és a jövedelemnövekedés önmagában a tőkés alapokon nyugvó kizsákmányolás újabb ösztönzőjévé vált; a föld monopóliuma elkerülhetetlenül a bérek csökkenését eredményezte. (...) Ezzel magyarázható, hogy a földnek tőkés módon történő kizsákmányolását elősegítő tényezők közül a termelési költségek csökkenését és a rendszer konszolidációját eredményező nagyon alacsony bérek szerepét hangsúlyoztuk. A bankrendszer a kétségbevonhatatlan politikai és társadalmi hatalom nyíltan privilegizált forrásává vált. (...) A vasutak a latifundiumok és az agrár-rabszolgaság megszilárdításának hatékony eszközeiként szolgáltak. Diaz tábornok diktatúrája a kapitalista rezsim szisztematikus megszervezését jelentette." (Gonzáles Roa és José Covarrubias 1917, 86—88, 55, 56, 71.)

Lauro Viadas, mezőgazdaságügyi miniszter és jól ismert tudós *Inform Official* című művében a következőket írja: „A nagybirtokok fennmaradása országunkban a mezőgazdaság fejlődésének logikus következménye. Ugyanennek az oknak tulajdonítható, hogy a leghatározottabb és legjobb indulat által vezérelt intézkedések ellenére is mindaddig fennmaradnak, amíg a mezőgazdaság fejlődésének gátat szabó akadályokat fel nem számoljuk. A nagybirtokon alapuló mezőgazdaság válik az uralkodó formává, kiszorítja a családi kisbirtokokat és önmaga számára köti le a földet; ezt két feltétel által biztosított gazdasági előnyök segítik elő, sőt, merném állítani, hogy igen erősen segítik elő. Az első feltételt a mezőgazdasági termelés alacsony színvonala, és a külföldről származó termékekre — amelyek importjára szükségleteink kielégítése érdekében kényszerülünk — kivetett magas adók, illetve a létfenntartási szükségleti cikkek így kialakuló magas ára jelenti. A drága termékeknek köszönhetően a földbirtokosok profitja magas, s növekszik a megművelhető föld értéke; így az csak a kapitalista vállalkozások számára válik megszerezhetővé. A második feltétel a munkaerőköltség alacsony szintje, amely a termelési költség relatív — ha nem abszolút — csökkenésén keresztül a mezőgazdaságból származó profit növekedését eredményezi. Ehhez a két feltételhez, amely mezőgazdaságunk alapvető bázisa, egy harmadik tényező is kapcsolódik. Bár ez a harmadik tényező bizonyos értelemben az előbbi kettő természetes következménye, mégis, a kisbirtok utáni vágy megvalósítása szempontjából rendkívül jelentős akadályt képez. A családi farmokhoz szükséges erőforrásokkal rendelkező nem-kapitalista farmerek csoportjának a hiányára gondolunk. Mezőgazdasági termelésünk nem kielégítő volta kétszeresen balszerencsés következményekkel jár. A magas árak egyrészt az alapvető szükségleti cikkek áremelkedése folytán a fogyasztók csoportjait hátrányos helyzetbe hozzák, másrészt viszont a tőkét magától értetődően a mezőgazdaságba csalogatják, ezáltal kétszeresen is megnehezítik a kisgazdák mezőgazdasági vállalkozásokban való részvételét. Mindaddig, amíg a tőkés a mezőgazdaságot jövedelmezőnek ítéli meg, abszurd dolog lenne a családi kisbirtokok lehetőségére gondolni, ahogyan az sem feltételezhető, hogy a háziipar munkásai egy nagyméretű gyáripari vállalattal szemben képesek lennének versenyre kelni, továbbá az sem elképzelhető, hogy egy kiskereskedelmi társaság importtal foglalkozó nagy cégeket csődbe juttasson. Tagadhatatlan, hogy néhány esetben a gazdag földbirtokosok mellett kisfarmerek is létezhetnek ugyanúgy, ahogyan a nagy gyárak mellett egyszerű kisüzemek is fennmaradhatnak. A csak sajátos helyi feltételek között előforduló elszigetelt esetek az ipar vagy a mezőgazdaság nemzeti szintjén sohasem képesek reprodukálódni." (Viadas, 1960, 112—113.)

A történelem, még a Forradalmat — amelyben kétmillió ember veszítette életét —, valamint az e földrészen lezajlott legmélyrehatóbb és legátfogóbb burzsoá agrárreformot követően is, az elemzés hitelességét igazolta. A Rodolfo Stavenhagen és mások által nemrégiben kiadott *Neolatifundismo y Explotación* című könyvben a következőket találjuk.

„A következő adatok világosan érzékeltetik a külföldi kereslet által kifejtett hatást. 1940-ben az állatállomány és a mezőgazdasági termékek termelési értéke a teljes export 10,3%-át tette ki, míg 1945-ben ez a szám megközelítette a 21%-ot Ez azt sugallja, hogy ettől kezdve a mezőgazdasági termelés és az állatállomány növekedését illetően a külföldi piacok által biztosított feltételek a belső feltételekkel szemben nagyobb jelentőségre tettek szert. Ez annyit jelentett, hogy a legjobban öntözött területeket, a hiteleket, a nyersanyagokat a külföldi piacra termelő mezőgazdaság számára tartották fenn, mialatt az országban hiány volt gabonafélékből, növényi zsiradékból és más alapvető szükségleti cikkekből, amelyeket külföldről kellett importálni: megjelent a feketepiac, amely igen sok esetben a vagyon forrását jelentette." (Stavenhagen, 1965, 75—76.)

„Az 1940-es évtől kezdődően, még pontosabban 1946 után: (1) a mezőgazdaság fejlődése a kereslet és a nyersanyaggal való ellátottság tekintetében inkább függött a külső, mint a belső tényezőktől. (2) A legjobb földek — az öntözött területek — és az olyan erőforrások, mint a tőke, a munkaerő, a hitel és az alapanyagok, sajátos területeken és néhány tulajdonos kezében összpontosultak. (3) Ez a növekedés megnyitotta az utat a külföldi tőke számára, amely megindította a nemzet mezőgazdasága feletti uralom megszerzésére irányuló folyamatot. (4) Az exportra termelt mezőgazdasági termékek a mexikói kereskedelmi mérleg alapvető összetevőivé váltak. (5) Az ország gazdaságpolitikája — mégpedig annak pénzügyi és monetáris vetületei — a mezőgazdasági népesség nyomorúságos helyzetének a javítása és annak a kizsákmányolás alóli felszabadítása helyett a föld monopolizálását és az emberi munkaerő kizsákmányolását támogatta. (6) Ugyanez a politika vált a jövedelemmegoszlás igazságtalanságát eredményező egyik tényezővé is." (*Uo.*, 77—78.)

„A múlt évtizedben ezek a tendenciák felerősödtek. 1955-ig a megművelés számára újonnan megnyílt nagy kiterjedésű öntözött területek révén, valamint — ahogyan azt már említettük — az állami és a magánszektor beruházásainak a növekedése folytán, a mezőgazdasági termelés növekedési üteme magas szinten volt tartható. A beruházók, a gyors és inflatorikus növekedés által ösztönözve, erőforrásaik jelentős hányadát a nagyüzemi termelésre alkalmas termékekre kötötték le. Következésképpen, a koreai háború által ‚támogatott' nemzetközi piac keményen tartotta magát, és az exporttermékek — a gyapot, a kávé és a paradicsom — számára nagyon kedvező árakat biztosított." (*Uo.*, 78—79.)

„Ezért igen lényeges annak hangsúlyozása, hogy a *minifundió*-k (kisbirtokok) a megművelés alatt álló földterületek 86%-át teszik ki. (...) *Jelenleg ez a mezőgazdaság központi problémája.*" (*Uo.*, 84, kiemelés az eredeti szöveg alapján.)

„Az 1960-as évi összeírás kimutatta, hogy 1 031 000 földbirtok áll művelés alatt. Ezeknek a 94,3%-a kevesebb mint 25 000 peso jövedelmet biztosít, míg a másik végletet a földbirtokoknak az a 2%-a jelenti, amely az eladási érték 70,1%-át szívja fel. A mezőgazdasági koncentráció mértékének tisztázása érdekében meg kell jegyeznünk, hogy az Egyesült Államokban a mezőgazdasági földbirtokok 10%-a biztosítja az eladott árumennyiség 40%-át, és már ezt is a koncentráció magas szintjét tükröző jelenségként tartják számon. A következőkben világos lesz, hogy a mezőgazdaság néhány ember számára remek vállalkozást jelent, azonban az ezen a gazdasági területen tevékenykedő népesség túlnyomó többsége bizonytalan körülmények között él. 1960-ban az összeírt földbirtokok több mint 55%-ának esetében az eladott árumennyiség értéke még az 1000 pesót (80 dollár) sem érte el." (*Uo.*, 86—87.)

„1959 és 1960 között a mezőgazdaságban dolgozók száma 33%-kal növekedett. Ugyanebben az időszakban az *ejidatarios*-ok száma csak 9%-kal növekedett, és a földbirtokosok száma a magánszektorban végbemenő földkoncentráció folyamatának következtében kb. 5%-kal csökkent. Ennek eredményeképpen a mezőgazdasági bérmunkások száma 2 millióról 3,3 millióra emelkedett. Ez annyit jelent, hogy 1960-ban a földnélküli mezőgazdasági népesség nagyobb volt, mint 1930-ban és 1910-ben. Jelenleg ez a csoport a teljes mezőgazdasági népesség több mint felét alkotja. A vizsgálat tárgyát képező teljes időszak (amely 1930-tól 1960-ig terjedt) elemzése kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy a teljes mezőgazdasági népesség 70%-os növekedésén belül, az *ejidatarios*-ok száma 100%-kal, a földbirtokosoké 113%-kal, a földnélküli mezőgazdasági munkásoké pedig 33%-kal növekedett. Sőt, amennyiben csak az 1940 és 1960 között eltelt időszakot vizsgáljuk, úgy ezek az arányviszonyok megváltoznak. E két évtized alatt ugyanis a mezőgazdasági népesség összességében 60%-kal növekedett. Míg az *ejidatarios*-ok száma csak 22,6%-kal emelkedett, addig a földbirtokosoké 81,6 %-kal, a földnélküli mezőgazdasági munkásoké pedig 74%-kal növekedett. Ezek a számok a kormány agrárpolitikájában az 1940-es év után beállt változást tükrözik." (*Uo.*, 30—31.)

„A hagyományos *hacienda,* gyakorlati célok következtében — kivéve Chihuhua és Chiapas bizonyos távoleső vidékeit — eltűnt a mezőgazdaság nemzeti színteréről. Az ország számos részében azonban a nagy földbirtok, amely a kisfarmer (legyen az magán vagy *ejidatario*) rovására monopolizálja a földet, a vizet és egyéb erőforrásokat, továbbra is inkább uralkodó formának, mintsem kivételnek számít. A mezőgazdasági törvények megkerülése végett, a földbirtokok látszólag megosztottak, mivel a földbirtokosok hozzátartozóinak neve vagy „fedőneve" alapján kerülnek nyilvántartásba. Ilyen módon jöttek létre új latifundiumok, főképpen északkelet gazdag és öntözött térségeiben. A Yaqui völgyében például az 1191 személy nevén nyilvántartott 116 800 hektárnyi legjobban öntözött földterület 85 földbirtokos tulajdonát képezi, azaz a földbirtokok átlagos mérete 1400 hektár. Nincsenek olyan statisztikák, amelyek lehetővé tennék számunkra a jelenség számszerűsítését, azonban az országban a parasztok általi feljelentések nyilvánvalóvá teszik, hogy a neolatifundium rendszere jóval szélesebb körben terjedt el annál, mint amit az összeírás adatai tükröznek." (Stavenhagen, 19.)

Nem kerülhetjük el, hogy elemzésünket ne a Stavenhagen és szerzőtársai által levont végkövetkeztetések alapján zárjuk.

„A mexikói agrárkérdés jóval bonyolultabb, és bizonyos tekintetben jóval súlyosabb, mint amilyen több mint egy fél évszázaddal ezelőtt volt, amikor az *Ejército del Sur* (déli hadsereg) Emiliano Zapata vezetése alatt harcba szállt. A föld és egyéb termelési erőforrások koncentrációja új formákat öltött, és az Anderson, Clayton and Co., valamint az ehhez hasonló más vállalatok által gyakorolt külföldi ellenőrzés növekedésével párosult, aminek egyetlen következménye a parasztok hatalmas tömegeinek növekvő mértékű kizsákmányolása volt. (...) A neolatifundium rendszere nem elszigetelt jelenség, és nem a körülmények által meghatározott tényezők következtében jött létre: kialakulását a *latifundista* (latifundium-tulajdonos) ügyeskedéseinek, a kormánytisztviselők becstelenségének, és a kormány erőforrásait vagy szakképzett személyzetét illetően mutatkozó hiánynak köszönheti. A neolatifundium rendszere egyszerűen a létező hatalmi struktúrának, azaz az ország osztálystruktúrájának természetes következménye."

Ez a következtetés — amelyhez azok a kutatók jutottak, akik elsősorban Mexikó jelenkori mezőgazdaságával foglalkoznak — pontosan azt a tézist igazolja, amelynek egész Latin-Amerikára és annak történelmére való felhasználására — egészen a kubai forradalomig — e tanulmányban tettünk kísérletet.

Jegyzetek

1 Elméletem kialakításánál — hogy az Afrikára és Ázsiára ugyanúgy alkalmazható legyen, mint Latin-Amerikára — figyelembe vettem a legintenzívebb módon gyarmatosított és kizsákmányolt területeket is. Caracasban tartott beszámolómban „ultra-elmaradott" területekként definiáltam ezeket. Francisco Mieres és Hector Silva Michelena kifogásolta ezt a meghatározást, azt állítva, hogy „elméletem" szerint az „ultra-elmaradottság" azokat a térségeket jellemzi, amelyeken inkább a jelenkori, mintsem a múltbéli gyarmatosítás öltött szélsőséges formákat." Ennek alapján Silva szerint Latin-Amerika leginkább ultra-elmaradott országa Venezuela. Egyetértettem ezzel az elméleti ellenvetéssel és elismertem, hogy Venezuela, az olajexport fellendülése eredményezte ultra-kizsákmányolás következtében valóban az ultra-elmaradottság egyik esete. Egyetértettünk abban, hogy a fellendülést az ultra-elmaradottság „aktív" fejlődésének példájaként tekintsük, és a kapitalista világ fejlődésének kezdeti szakaszait jellemző, az ultra-elmaradottság „passzív" stádiumban lévő exporttérségek jellemzésére egy új terminust dolgoztunk ki.

2 Ebben a fejezetben ama kutatás néhány végkövetkeztetését foglaljuk össze, amelyben az általam vezetett szeminárium is részt vett. A kutatás tárgyát az képezi, hogy a függőség formai változásai hogyan érintették, és hogyan befolyásolják még ma is az agrárstruktúrát és az agrártermelési módszereket, főképpen a latifundiumokon és Latin-Amerika számos országában, amelyek közül csak egynéhányat fogunk megemlíteni. Remélhető, hogy a kutatás eredményeképpen egy vagy több, ennél a fejezetnél inkább teljességre törő tanulmány lát majd napvilágot.

3 Ez a rész a szerző 130 oldalas, még nem publikált kéziratának összefoglalása.

4 A. *caballeria* nyugat-indiai földmérték; 14,7 hektárnak felel meg.

André Béteille

A mezőgazdaság társadalmi rendszere

1. Társadalmi rend és gazdasági változás

Általános összefüggések

Ma már általánosan elfogadott az a nézet, hogy a gazdasági változást nem lehet pontosan megérteni, ha attól a társadalmi kerettől elszigetelten vizsgáljuk, amelyben a változás bekövetkezik. Ez különösen igaz Ázsia elmaradott országaira, amelyekben a gazdasági szervezet autonómiája a Nyugat ipari társadalmaihoz viszonyítva alacsonyabb fokú, és ezért átmeg átszövi azt egy sor olyan társadalmi intézmény, amelynek funkciói részben gazdasági, részben nem-gazdasági természetűek.[1] Valójában e társadalmak számos szektorában egyáltalán nem könnyű dolog pontosan meghatározott funkcióik alapján megkülönböztetni a gazdasági és egyéb társadalmi intézményeket.

A társadalmi keretek és a gazdasági tevékenység általános összefüggéseit nem különösebben nehéz megragadni. A gazdasági tevékenység ugyanis olyan egyének kölcsönös együttműködését feltételezi, akiknek jogai és kötelességei társadalmilag meghatározottak. A tevékenységek egyszerű, széles körét, mint például a mezőgazdaság esetében, társadalmilag többféle módon lehet megszervezni. Így a földbirtokos műveltetheti a földjét személyes felügyelete alatt álló bérmunkásokkal, vagy bérbe adhatja a földet a termékek bizonyos részének fejében. Másfelől azonban a mezőgazdaság társadalmi szervezete kapcsolatban áll a társadalmi rendszer egyéb oldalaival, nevezetesen a rokonsággal, a kaszttal és a szomszédsággal. Ezen okok következtében a közvetlenül mezőgazdasággal foglalkozó csoportok és kategóriák, valamint azok egymáshoz való viszonya társadalmanként eltérő képet mutat.

A társadalmak kifejlesztik a szervezet rájuk jellemző módozatait, és e tekintetben a „tradicionális” ázsiai társadalmak és a Nyugat technikailag fejlett társadalmai között sok különbség van. A tradicionális szerveződési módok nemcsak egy bizonyos fajta gazdasági tevékenységhez alkalmazkodnak, hanem sajátos korlátokkal is rendelkeznek. Így az új gazdasági tevékenységek kialakítására irányuló kísérletek esetében a korábban kialakult szervezeti formák korlátként jelentkeznek, vagy pedig magukat a szervezeteket kell újabbakkal helyettesíteni. Amennyiben a gazdasági tevékenység jelentős változásai egyúttal a társadalmi szervezet változásait is jelentik, annyiban a társadalmi keretek megértése nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a gazdasági változás kilátásait megítélhessük.

A sajátos szerveződési módok mellett a társadalmak jellegzetes értékrenddel is rendelkeznek. Ebben az összefüggésben is jelentős különbségek mutatkoznak a társadalmak korábban összehasonlított két típusa között. Az értékek és a szervezetek összefüggenek egymással, az előbbi, az utóbbinál általában keményebben ellenállt a változásoknak.

A társadalmi és gazdasági változások megtervezése gyakorta összekapcsolódik új típusú szervezetek létrehozásával, amennyiben azonban ezt nem támogatják az értékekben bekövetkezett megfelelő változások, az új szervezetek nem lehetnek maradéktalanul hatékonyak. Ezt egy példával illusztrálhatjuk. A tradicionális társadalmak nagyra értékelik a „személyes" kapcsolatokat a munka terén, de azok a bürokratikus szervezetek, amelyek a tervezett falusi fejlesztés fő eszközei, személytelen értékek és normák iránti elkötelezettséget kívánnak. Ahol ez az elkötelezettség gyenge, vagy hiányzik, a szervezet vagy nem lesz hatékony, vagy nem fogják megfelelően használni.

Összetett tényezők és eltérő fejlődés

Ezen az általános összefüggésen túlmenően azonban nem könnyű azonosítani a társadalmi és gazdasági változások közötti konkrét kapcsolatokat, különösen ha a változás rövid idő alatt következik be. A gazdasági változásokat nemcsak könnyebb megragadni, hanem azok bizonyos lényeges összefüggéseikben mérhetők is. Így lehetséges, egyes országok, vagy az országon belüli egyes régiók összehasonlítása, s lehetővé válik a változások eltérő ütemének, továbbá a fejlődés különböző szintjeinek tárgyalása. A társadalmi intézményekben bekövetkezett változásokat nem csupán mérni és összehasonlítani, hanem rövid távon talán még azonosítani is nehéz.

Azon kívül, hogy a gazdasági változás mérhető és összehasonlítható, bizonyos kulcsfontosságú összefüggései kumulatívnak és egyirányúnak mutatkoznak. Ezek egyúttal a gazdasági változás olyan oldalai, amelyeket láthatóan mindenki nagyra értékel és általában kívánatosnak ítél. Ennek tulajdonítható, hogy a gazdasági fejlődés fogalmát nemcsak a közgazdászok, hanem az emberek általában vonzónak tartják. Mert viszonylag könnyű meghatározni, mert széles körben kívánatos és mert a gazdasági fejlesztés tervezését az ember úgy kezdi el, hogy viszonylag világos elképzelése van arról, hogy a tervet minek az érdekében készíti.

Amikor azonban ezeket az elképzeléseket a társadalmi intéményekre alkalmazzuk, azonnal jóval megfoghatatlanabb jelleget öltenek. Az elmúlt években, részben a gazdasági elemzés terén elért sikerek következtében, a „fejlődés" fogalmát az érdeklődés új területeire is kiterjesztették; így napjainkban szó esik politikai fejlődésről és társadalmi fejlődésről is. De az így bevezetett értékpremisszák tartalma nem mindig világos, ezért maguk a fogalmak önkényessé, etnocentrikussá és zavarossá válnak.[2]

Történetileg a társadalmi intézményekben bekövetkezett változások inkább minőségiek és eltérő irányúak voltak, nem pedig kumulatívak és egyirányúak; a jelentősebb intézményekben, pl. a vallásban és a családban bekövetkezett változásokat lehetetlen anélkül elhelyezni a fejlődési skálán, hogy ne éljünk alapvető és önkényes értékítélettel. Továbbá, mivel az értékek maguk is társadalmilag meghatározottak (s mint ilyenek vizsgálandók), a skálakészítés problémája kétszeresen nehézzé válik.

A „fejlődés" két koncepciója

Úgy tűnik, hogy a „társadalmi fejlődés" fogalmának meghatározását két úton lehet megkísérelni. Az első esetben önállóan határozható meg, specifikus intézményi tényezők segítségével, amelyeknek kiválasztását viszont meghatározott értékek csoportjával kell igazolni. De meghatározható a gazdasági fejlődéshez fűződő viszonyában is — olyan intézményi tényezőkkel, amelyeknek az előbbivel meglévő kapcsolatát vagy már világosan megállapították, vagy ez a művelet elvégezhető. Nem szabad elfelejteni, hogy a két megközelítési mód különbözik egymástól, és amikor az intézményeket vizsgálódás céljaira kiválasztjuk, e két szemlélet igen jelentős hangsúlybeli különbségeket eredményezhet.

Nyugaton a gazdasági fejlődést egy sor jelentős intézményi változás kísérte, amelyek Nyugat-Európa számos országában és Észak-Amerikában szembeszökően egyformán következtek be. E változások között tipikusnak számít a rokonsági csoportok és a helyi közösségek struktúrájának átalakulása. Ma már társadalmi intézmények egész sorát lehet a mai nyugati társadalomra jellemzőként azonosítani. Ezen intézmények történeti összekapcsolása a technikailag fejlett gazdasági rendszerekkel sokakat arra a feltételezésre vezetett, hogy a gazdaság fejlődésével hasonló intézmények fognak kibontakozni Ázsiában és Afrikában is. Következésképpen, minden ilyen irányú intézményi változást gyakorta kimondatlanul is a fejlődés mutatójának tekintenek.

Míg viszonylag könnyű dolog azonosítani a technikailag fejlett gazdasági rendszerek és bizonyos társadalmi intézmények közötti történelmi kapcsolatot, jóval nehezebb megállapítani közöttük az oksági összefüggést. Egyelőre még nem létezik olyan adekvát általános elmélet, amely lehetővé tenné számunkra, hogy előre jelezzük a technika és a gazdaság területén bekövetkező változások eredményeként a társadalmi intézményekben várható változásokat, vagy akár csupán felbecsüljük az előbbiekben bekövetkező olyan kisebb változások jelentőségét, amelyek az utóbbiban bekövetkező változásokkal egyidejűleg mennek végbe.

Az előrejelzés és becslés problémáját két tényező teszi különösen súlyossá. Az első azon társadalmi rendszerek puszta sokfélesége, amelyekre a gazdasági változás hatással van vagy lehet. A számos különbség ellenére Nyugat-Európa országaiban és Észak-Amerikában bizonyos alapvető kulturális minták azonosak voltak; legfőképpen pedig létezett az az egység, amelyet a közös vallási tradíció teremtett. (E tekintetben Japán kivétel és egyáltalán nem meglepő, hogy ott a gazdasági fejlődés társadalmi következményei sok részletben eltérnek a nyugati változattól.)

Az ázsiai országok kulturálisan nem csupán a nyugati országoktól különböznek erőteljesen, hanem csoportjukon belül is jelentős különbségek mutatkoznak. Sok fajtabeli, nyelvi és kulturális különbséggel kell számolni, és mindezek fölött legalább három különálló vallási tradíció létezik. Nehéz lenne előre meghatározni, hogy az ennyire különböző társadalmi rendszerek az új gazdasági erőkre reagálnak-e, és ha igen, akkor mennyire egyformán. Mindenesetre nem lenne bölcs dolog szem elől téveszteni a kiinduló helyzet viszonyai között meglévő eme jelentős különbségeket, különösen a gazdasági fejlődésnek abban a stádiumában, amikor a társadalmi és a gazdasági tényezők összefonódása ennyire szoros.

A második nehézség részben a releváns gazdasági változásokra szánt idő rövidségéből, részben a vizsgálat tárgyának átmeneti jellegéből adódik. A társadalmi intézmények változásainak bizonyos időre van szükségük a megszilárduláshoz, és ebben az összefüggésben különösen szem előtt kell tartanunk a formális intézmények és az alapjukat képező értékek változásai közötti különbséget. Az átmeneti társadalmakban, ahol erőteljesen és sokoldalúan próbálkoznak egy új társadalmi rendszer megteremtésével, nem könnyű különbséget tenni a nagy hatású és a múlékony változások, a trendek és ellenáramlatok között.

Hierarchia és a személyek rendje

Az összevetés és értékelés eme korlátai mellett a keret kiválasztása bizonyos mértékig önkényessé válik. Ha a technikailag fejlett nyugati társadalmakat az ázsiai társadalmakkal állítjuk szembe — az utóbbiakban végbemenő változások összefüggésében —, akkor különösen két feltétel bizonyul fontosnak, noha mások is relevánsak lehetnek. Ezek egyfelől a hierarchia hanyatlására, másfelől pedig a szervezetek, értékek és normák személytelen struktúrájának növekedésére vonatkoznak. Mindkét vonás megmutatkozik az ipari társadalmi rendben és azonos irányú tendenciák máris láthatók az elmaradott országokban.

A társadalmi egyenlőtlenség minden komplex társadalomban valamilyen formában jelen van, de jelentős különbségek tapasztalhatók merevségének fokában, valamint abban, hogy mennyire látható és mennyire legitim. Dumont[3] nyomán különbséget tehetünk hierarchia és rétegeződés között. A hierarchia legtisztább formáját a tradicionális India kasztrendszere képviseli, noha a hierarchia elve a legtöbb agrártársadalomban —

különösen Ázsiában — fontos szerepet játszik. Ezzel szemben a rétegeződés a nagyfokú mobilitással, az osztályok közötti halvány határvonalakkal és az egyenlőség mint alapvető társadalmi érték iránti elkötelezettséggel jellemezhető társadalmak sajátossága. Szükségtelen megjegyezni, hogy itt is, miként Dumont sémájában, mind a hierarchia, mind a rétegeződés ideáltípusként szerepel.

Hangsúlyozni kell, hogy a hierarchia csak részben a társadalmi és gazdasági szervezet kérdése. Részben és alapvető értelemben ugyanis vallási értékek kifejeződése. Ezért joggal várhatnánk e tekintetben lényeges különbségeket olyan országok, mint a túlnyomórészt buddhista Thaiföld és a zömében hindu India között. E különbségek ellenére azonban meglepő, hogy milyen szoros az összefüggés a kaszt és a kaszthoz hasonló szervezetek, valamint az agráréletmód között.

Keretünk másik kritériumát a személyes és a személytelen közötti ellentét segítségével határozhatjuk meg. Az ellentétet itt is nagy óvatossággal, a társadalmi és gazdasági életnek csak meghatározott szféráira szabad alkalmazni. Mivel minden társadalomban — függetlenül a gazdasági fejlettség szintjétől — léteznek olyan szférák, amelyekben a személyes kötelékek (pl. a rokonsági kapcsolatok) nemcsak fontosak, hanem legitim módon is annak tekintik azokat.

A társadalmi élet körének bővülése, a társadalmi és gazdasági kapcsolatok kiterjedése több szférában szükségessé teszi a személytelen szervezetet. Ez különösen így van a nagy gazdasági szervezetek és közigazgatási rendszerek esetében. Ebben az értelemben valamennyi fejlett társadalom nélkülözhetetlen alkotóelemei a szabályokra alapuló szervezetek, amelyek személytelen normák és értékek iránt kötelezték el magukat, de még ezekben a társadalmakban sem terjednek ki az élet minden szférájára.

A változás kritériumai és a normatív elmélet

A fenti ismertetett két kritérium kiválasztásának van más jelentősége is, amit röviden jelezni kell. Amellett, hogy keretet szolgáltatnak a társadalmi és gazdasági változások elemzéséhez, felhasználhatók a társadalmi változás normatív elméletének megalkotásához is. Ilyen elmélet egyelőre még nem létezik, és normatív elméletek megalkotásának nehézségei a szociológiában túlságosan is jól ismertek ahhoz, hogy szükséges legyen azokat elismételni. Noha a jelenlegi fejtegetés keretein kívül esik, hogy ebben az irányban szisztematikus kísérletet tegyünk, mégis célszerű szem előtt tartani, hogy a fejlődés vizsgálatánál, akár közgazdászok, akár szociológusok végzik azt, a normatív kérdéseket teljes egészében nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Az ázsiai társadalmakban bekövetkező változásokat végső soron azon értékek összefüggésében kell értékelni, amelyeket e társadalmak meg akarnak valósítani. Ezek között központi helyet foglal el a társadalmi egyenlőségnek tulajdonított érték. Ebben az értelemben a „kaszt és osztály nélküli társadalomnak" mint célnak India általi elfogadása a régió egészét jellemzi. Továbbá az új társadalmi rendben az egyenlőséget nem csupán a jövedelemelosztás tekintetében képzelik el, hanem úgy, hogy az magába foglalja mindenfajta előjog eltörlését.

Azt lehetne mondani, hogy az egyenlőség itt külső norma, és mint ilyen nem lehet az olyan társadalmakban bekövetkező változások kritériumaként elfogadni, amelyeket tradicionálisan a hierarchikus értékek irányítanak. A hagyományos értékek szívós továbbélése ellenére ezekben a társadalmakban az elfogadott normatív modell mindenütt egalitárius jellegű. Ezért a társadalmi egyenlőség az etnocentrikus elfogultság veszélye nélkül választható és a választás a gazdasági fejlődéssel való feltételezett oksági összefüggéstől függetlenül igazolható.

A második kritérium kiválasztásának formális igazolása valamivel nehezebb. A személytelen értékekre és normákra helyezett hangsúlyt történetileg összekapcsolják bizonyos Nyugaton kifejlődött szervezeti struktúrákkal, nevezetesen azzal, amit „racionalitásnak" szokás jellemezni. Kétségtelen, hogy ez az egész komplexum tradicionális megfelelőivel szemben a technikai és a gazdasági hatékonyság tekintetében előnyökkel rendelkezik. Még fontosabb, hogy az új ázsiai államokban a közigazgatásban (és a politikában is) elfogadott normatív modellek mindegyike magasra értékeli a személytelen szabályokat. Így tehát legalábbis a közéletben bekövetkezett változások értékelése e kritérium segítségével megfelel azon normák alkalmazásának, amelyeket e társadalmak maguk elé állítottak.

2. Szegénység és hierarchia az agrártársadalmakban

Az agrártársadalom és változatai Ázsiában

Céljainkat meghaladná, ha részletesen felsorolnánk az ázsiai társadalmi intézmények sokféleségét, noha ezt a változatosságot állandóan szem előtt kell tartanunk. A gazdasági fejlődés szempontjából e társadalmak legfontosabb vonása a mezőgazdaság meghatározó szerepe. A mezőgazdaság mind a jövedelem, mind a foglalkoztatottság szempontjából kiemelkedő helyet foglal el. Jelentősége, ha lehet, még nagyobb egy jellegzetes szervezeti formákkal és értékmintákkal rendelkező életforma meghatározójaként. Mivel az agráréletmód döntő befolyással rendelkezik, ezek a szervezetek és értékek fellelhetők a társadalom minden szektorában.

Ezért indokolt, hogy jelen vizsgálódás főként a mezőgazdaságra és annak társadalmi keretét biztosító rurális rendszerekre összpontosít. Így alkalmunk nyílik egy sor olyan kérdés tárgyalására, amelyek napjainkban válnak kulcsfontosságúvá a régió egészében. Számos ország, közöttük a legnagyobb, India is a sokak által zöld forradalomként[4] üdvözölt korszakot éli. Az új mezőgazdasági technológia gyakran járt szorosan különféle földreform-intézkedések nyomában, és legalábbis egyes vidékeken a termelésben példátlan növekedést sikerült elérni. Milyen kölcsönhatások érvényesültek e gazdasági változások és a társadalmi keret között?

Figyelembe véve a kiinduló helyzet változatosságát, valamint a bevezetett változások sokféleségét, lehetetlen minden esetet egyenként megvizsgálni. Az egyszerűség kedvéért a tárgyalás főként Indiára szorítkozik, jóllehet, bizonyos, szélesebb körben észlelhető tendenciákat más országokra vonatkozó anyag segítségével is illusztrálni fogunk. Japán esete mind a gazdasági változás, mind pedig a társadalmi struktúra tekintetében, sok szempontból egyedülálló. Ezért esetenként utalok rá, valahányszor lehetséges fontos kontrasztok kiemelése, bár korai lenne megmondani, hogy Ázsiában a Japán eset milyen mértékben ismételhető meg másutt.

Az indiai eset tárgyalása bizonyos sajátos előnyökkel jár. Először India, amilyen hatalmas és heterogén ország — igazi szubkontinens — sokfajta társadalmi rendszert és a gazdasági változásokra adott sokféle választ képvisel. Másodszor, és éppen e változatossága jóvoltából, lehetőséget kínál az országon belüli gyümölcsöző összehasonlításokra. Harmadszor, az Indiára vonatkozó anyag általában mind a társadalmi struktúra, mind a gazdasági változás tekintetében gazdagabb és részletesebb; a társadalomantropológusok Indiában alaposabban tanulmányozták a falusi társadalmi rendszereket, mint bárhol másutt Ázsiában.[5]

Végezetül pedig India minden más országnál élesebben képviseli a privilégiumok és a kiszolgáltatottság szélsőségeit, amelyek Ázsia agrártársadalmaira annyira jellemzőek. A hindu kasztrendszer, amely a tradicionális Indiában a társadalmi megosztottság alapját alkotta, a hierarchikus rendszer prototípusának tekinthető. A kaszt különösen fontos a mezőgazdasági termelés, főként pedig a föld ellenőrzése és használata körül összpontosuló társadalmi rendszerben.[6] Erősen strukturált jellege miatt a kasztrendszerben bekövetkező változásokat gyakran könnyebb azonosítani, mint más hierarchikus rendszerekben. A kaszt (és strukturális megfelelői másutt[7]) széthullása a változás természetének és irányának kulcsfontosságú bizonyítékát szolgáltatja.

Az egyenlőtlenség két oldala: dolgok és értékek

A közgazdász számára az agrártársadalmak legszembetűnőbb vonása szegénységük és relatíve változatlan jellegük. Bármelyik kritériumot — befektetést, jövedelmet, életszínvonalat — választjuk is, e társadalmak nyomora éles ellentétben áll az iparosodott nemzetek jólétével.[8] Dél-Ázsiában egészen a közelmúltig ezt a szegénységet tovább hangsúlyozta a tradicionális technológia alkalmazása, főként pedig a földre nehezedő nagyfokú népességnyomás általános jellege.

A szegénységhez és a relatíve változatlan életmódhoz kapcsolódik a nagyfokú egyenlőtlenség a társadalmi, gazdasági és a politikai szférában.[9] E tekintetben az agrártársadalmak jelentősen különböznek mind a törzsi, mind az ipari társadalmaktól. A törzsi társadalmak egészében véve differenciálatlanok, és az ipari társadalmak egyenlőtlenségei nem olyan merevek és szembetűnőek, mint az agrártársadalmaké. Az agrár- és az ipari társadalmak kontrasztját Michael Young igen találóan foglalta össze: „A föld kasztokat teremt, a gép osztályokat."[10]

Ezekben az országokban az egyenlőtlenségnek két oldala van. A tulajdon, jövedelem, írástudás, műveltség stb. megoszlásában tükröződő oldalt disztributívnak nevezném. De ettől eltekintve az egyenlőtlenség alapvető helyzetet foglal el ezek értékrendszerében is. E tekintetben hagyományosan az indiai társadalom jutott a legmesszebb a kasztrendszerrel, amely a társadalmi egyenlőtlenség legerőteljesebb és legkimunkáltabb ideológiai igazolását képviseli. Kulturális vonatkozásban a kasztot az Indiára, Pakisztánra és Ceylonra kiterjedő „pánindiai civilizáció" vonásának szokás tekinteni.[11] A hierarchikus értékek azonban láthatóan jelen vannak az összes dél- és délkelet-ázsiai társadalomban, túl az indiai szubkontinensen is. A háború előtti Japán mezőgazdasági rendszere is olyan hierarchikus mintán alapult, amely sok tekintetben hasonló volt a régió többi országának jellemzőihez.[12]

A hierarchikus értékek túlsúlyos volta a társadalom legnagyobb szektorában, a társadalom egészére hatást gyakorol. Amikor új szervezeteket hoznak létre, azokat gyakorta áthatják e tradicionális értékek. India esetében például figyelemre méltó, hogy milyen gyorsan hatják át a hierarchikus minták a szövetkezetek, a blokkok[13] hivatalait és még az iskolák igazgatói tanácsát is. Először is, a toborzás erőteljesen szelektív, részben a képzés és a képesség meglévő egyenlőtlenségei miatt, részben pedig a „kulturálisan elmaradottakkal" szembeni előítéletek következtében. Másodsorban ezek a szervezetek kifejlesztik saját hierarchiájukat és státusszempontjaikat, ami gyakorta éppen azokat a célokat torzítja el, amelyek elérése érdekében a szervezeteket létrehozták.

Ezekben a társadalmakban a privilegizáltak és a jogfosztottak nemcsak eltérő erőforrásokkal és szakképzettséggel rendelkeznek, hanem elvárásaik is különböznek. A privilégiumok tisztelete végighúzódik a társadalmi rendszer valamennyi szintjén, és áthatja azokat a szervezeteket, amelyeket éppen felszámolása érdekében hoztak létre. Társadalmi reformintézkedések bevezetésekor a lehetséges előnyökből gyakran már felső szinten hasznot húznak. Ezek az intézkedések nehezen eresztenek gyökeret egy olyan társadalomban, ahol mind a privilegizáltak, mind pedig az előnyöket nélkülözők hiszik, hogy az emberek egyenlőtlennek születnek, és ahol a törvények által megteremtett jogok gyakran a viszonyok létező rendjével szembeni kihívásnak tűnnek.

A tradicionális hierarchia objektív alapját egy sor tényező egyenlőtlen elosztása alkotja, közülük a legfontosabb a tulajdon és a jövedelem. Az agrártársadalmakban a föld tulajdona és ellenőrzése alkotja általában a gazdasági hatalom közvetlen forrását, és az olyan országokban, mint India és Pakisztán, a föld elosztása igen egyenlőtlen.[14] A tradicionális falusi gazdaságban a földbirtokosoknak a földnélküliekénél nemcsak a jövedelmük nagyobb, hanem az uralom és függőség hagyományos kötelékei azt is lehetővé teszik, hogy a birtokosok számtalan módon ellenőrizzék a földnélküliek életét.

Magában Indiában is a földtulajdon koncentrációjának hatalmas változatossága alakult ki[15], és sokféle viszony létezett egyfelől a földbirtokosok, másfelől pedig a bérlők és a mezőgazdasági munkások között. E tekintetben két szomszédos kerület, vagy egy kerületen belül két falu is élesen különbözhet egymástól. A földreform célja az volt, hogy legalább India minden egyes tagállamában valamennyire sikerüljön egységesíteni a bérleti feltételeket, de a földbirtokosok és a földnélküliek közötti különbség mindenütt továbbra is fontos maradt. Ebből a szempontból a földreformra adott japán és indiai válasz közötti eltérés igen szembeszökő.[16]

India egyes részein, különösen a keleti és a déli vidékeken a részesbérlet még a földreform után sem ritka jelenség, és a földnélküli dolgozók osztálya olykor kiteszi a falusi népességnek még az egyharmadát is Vannak azonban olyan vidékek, ahol a paraszti tulajdon elterjedtebb. De még Uttar Pradés esetében is, ahol már régen nagy területeken terjedt el a paraszti tulajdon, Thorner a következőket figyelte meg a feudális birtokok eltörlése *után:* „Fent vannak a *bhúmidár*-ok, alattuk a *szirdár*-ok, és még lejjebb az *ászámí*-k. A piramis legalján marad a részes bérlők és föld nélküli parasztok tömege."[17]

India és Pakisztán nagy területein a földbirtokost továbbra is *malik* vagy *manik* néven ismerik. E szavak „tulajdonost" vagy „urat" jelentenek. A *malik* tradicionálisan nemcsak a föld, hanem az azt megművelő emberek fölött is rendelkezett. Hangsúlyozni kell, hogy a földreformok és a gazdasági változások ellenére ez a tradíció mind India, mind Pakisztán számos falujában ma is az élő valóság része. A tiszteletadás egyik megnyilvánulása tükröződik abban a támogatásban, amit ezek a földbirtokosok az országos választások idején gyakran képesek felsorakoztatni még akkor is, ha birtokaikat már elvesztették.

Így a bérlők, részesbérlők és mezőgazdasági munkások viszonyát a *malik*-hoz (még a korábbi *malik*-hoz is) továbbra is számos területen a tiszteletadás hagyományos jelei szabályozzák. Kétségtelen, hogy Indiában a társadalmi különbségeket a kasztrendszer tovább hangsúlyozta, ugyanis a földbirtokosok általában magasabb, a földnélküliek pedig alacsonyabb kasztokhoz tartoznak. De a tiszteletadásnak nagyjából azonos mintái léteznek Pakisztánban is, ahol a hindu eszmék közvetlen hatása kisebb. Valójában a tiszteletadás magas foka jellemezte ezeket a viszonyokat a háború előtti Japánban is, ahol a kulturális hagyományok sok tekintetben eltértek az indiaitól és a pakisztánitól.

A mezőgazdasági munkások, részesbérlők és még a kisbirtokosok számára is a *malik* a par excellence földesúr, de a tiszteletadás mintáját kiterjesztik másokra is, különösen az állami hivatalnokokra. Nem meglepő, hogy a szegényebb falusiak a tisztviselőket a földbirtokosokkal egy osztályba sorolják, hiszen a kettő gyakran ugyanabból a társadalmi közegből származik, attitűdjei, esetleg még érdekei is azonosak. Amikor tisztviselők látogatnak a faluba, természetesen házigazdájuk a *malik*. Ha részesbérlőnek vagy kisbirtokosnak van valami dolga egy tisztviselővel, ugyanúgy közelít hozzá, mintha ura elé járulna. A tisztviselők a tiszteletadás tekintetében sem mindig bizonyulnak a földesúrnál kevésbé követelőzőnek.

A földtulajdonra alapuló tradicionális hierarchia egyik fontos vonása volt, hogy a földbirtok fordított arányban állt a végzett munkával, különösen a kétkezi munkával. A nagybirtokosok megengedhették maguknak, hogy tartózkodjanak a fizikai munkától, de sok vidéken a státus fogalma még az egészen kis birtokosokat is visszatartotta attól, hogy részt vegyenek a föld megművelésében. Maga a munka részletesen kidolgozott fokozatokra oszlik, és a fárasztóbbakat, mint az ásás, kapálás, földhordás, ma is a földnélküliek legalacsonyabb rétegeire hagyják.

A kasztrendszer a munka tekintetében is tovább élezte a különbséget azok között, akik dolgoztak, és akik helyett mások végezték el a munkát. A magasabb bráhman és rádzspút kasztokhoz tartozó földbirtokosokat rituális tilalmak tartották távol az eke használatától. A skála másik végén a legnehezebb fizikai feladatok az alacsony kasztbéliek közül is a legalacsonyabb rendűekre hárultak, pl. Tamil Náduban az érinthetetlen pallákra és parajákra, Bengálban pedig a szanthálokra és más törzsi vagy félig törzsi csoportokra. De a kasztrendszer csupán fokozta és rituálisan szankcionálta azokat az elfogadott különbségeket, amelyek az egész régióban jelen voltak. A fizikai munka ugyanolyan összeférhetetlen volt Pakisztánban az arisztokratikus muzulmán földbirtokos családok státusának becsületével, mint hindu megfelelőik esetében India bármely részén.[18] Hasonlóképpen a háború előtti Japánban a nagy földbirtokosok elkerülték a fizikai munkát még akkor is, ha nem mindegyikük viselt „fehér zoknit".[19]

A föld eloszlásának egyenlőtlenségei szoros kapcsolatban állnak a jövedelem egyenlőtlenségeivel. A naturális gazdálkodás keretei között a nagy földbirtokosok hagyományosan nagy jövedelmet sajátítottak el bérleti díjak formájában és a részesbérlők és mezőgazdasági munkások tömegeinek jövedelme pusztán annyi volt, hogy önfenntartásukat biztosította, vagy még ezt a szintet sem érte el. Ma az árutermelés és az új technológia terjedésével olykor még a kisbirtokosok is képesek mérsékelten nagy jövedelmet elérni, és legalább néhány helyen a mezőgazdaságban és az iparban mutatkozó munkaerő-kereslet esetenként a bérek gyors emelkedését idézi elő. Nagyjában-egészében azonban a falusi területeken a jövedelem továbbra is erősen összefügg a földbirtok vagy az ellenőrzött földdarab nagyságával.

Életmódok és státuscsoportok

A rurális társadalmi struktúra legszembetűnőbb különbségei, különösen Indiában, de más agrártársadalmakban is az életmód területén tapasztalhatók. Ezen a ponton igen jelentősen különböznek egymástól az agrár- és az ipari társadalmak, nem mintha az ipari társadalmakban nem léteznének, vagy nem lennének jelentősek a vagyoni és jövedelembeli különbségek, de ezeket a különbségeket részben elfedi a standardizálódó életmód tendenciája. Ezzel szemben az agrártársadalmakban a vagyoni és jövedelemkülönbségeket hangsúlyosan különböző életmódok tükrözik. Ilyen különbségek léteznek továbbá még a hasonló anyagi helyzetben lévő csoportok között is.

Az életmód különbségei kifejezést nyernek az olyan anyagi formákban, mint az öltözködés és a lakás, valamint olyan nem anyagi eszközök révén, mint a beszéd és a viselkedés. Az indiai faluban általában a földbirtokosoknak van *pakká*[20], azaz téglából épült, cseréppel fedett házuk és a nagyobb zamíndárok[21] korábban udvarházakban laktak. Ezzel szemben a részesbérlők és mezőgazdasági munkások csaknem minden esetben sárból készült zsúpfedeles kunyhókban élnek. Ugyanez a helyzet Pakisztánban is. Japánban a tradicionális dzsentri nagy házakban lakott, ahová a bérlőknek és a munkásoknak korlátozott bejárásuk volt, általában csak a hátsó kapun át.

Az agrártársadalom hierarchiájának egyes szintjei közötti öltözködésbeli különbségek ismét csak Indiában, különösen Délen voltak a legszembetűnőbbek, de ilyen különbségek mindenütt léteztek. Gyakorlatilag India bármely részén még ma sem nehéz az öltözködés és külső megjelenés alapján megkülönböztetni egymástól a földbirtokosokat és a részesbérlőket, mezőgazdasági munkásokat. Ugyanennyire szembetűnőek a beszédbeli különbségek. A legtöbb agrártársadalomban a kifinomult öltözködés, beszéd és viselkedés a földbirtokos csoportok kiváltsága volt, és az ebből kifejlődött különbségek túlélték a nagybirtok felosztását. Így Indiában, ha egy bérlő vagy részesbérlő a földbirtokosokhoz hasonlóan öltözik fel, amikor a blokk hivatalába látogat, beszéde általában felfedi társadalmi hovatartozását.

Az írástudás és a műveltség is igen egyenlőtlenül oszlik meg az agrárhierarchia különböző szintjei között. Ez az egyenlőtlenség különösen hangsúlyos az olyan országokban, mint India és Pakisztán, ahol az írástudók aránya alacsony, és a műveltség még mindig nagymértékben kiváltság. Indiában még ma is sok olyan falu van, ahol a föld nélküli népesség tagjai között egyetlen iskolázott személy sincs. Japánban, ahol az oktatás kiterjedt a lakosság széles rétegeire, ezek az egyenlőtlenségek kevésbé szembeszökőek és kevésbé jelentősek. Japánban az írástudás és az oktatás elterjedése a parasztság körében a földreformok sikerének egyik fontos tényezője volt, míg Indiában, ahol a hátrányos helyzetűek egyúttal analfabéták is, a földesurak sokkal eredményesebben tagadták meg tőlük jogaikat.

A vagyon és a státus egyenlőtlenségei mellett a falusi társadalmi rendszerre még a hatalom és tekintély egyenlőtlenségei is jellemzőek. Igaz, hogy sok országban és különösen Indiában magában a faluban új demokratikus intézményeket hoztak létre. De ez nem jelenti azt, hogy most már a társadalom minden része egyaránt hatalomra tehet szert. Nagyjából továbbra is a részesbérlők és a mezőgazdasági munkások találhatók a hatalmi hierarchia alján, nem utolsósorban azért, mert szervezetlenek és viszonylag kevés politikai hozzáértéssel rendelkeznek.

Kumulatív egyenlőtlenségek

A vagyon, a jövedelem, valamint a privilégiumok és a hatalom terén mutatkozó egyenlőtlenségek lehetnek kumulatívak vagy szórtak. Az agrártársadalmak jellemző vonása az, hogy ezek az elemek inkább halmozódnak, és így erőteljes ideológiai alapot teremtenek ahhoz, hogy az emberek a társadalmi egyenlőtlenséget mint a természet rendjének részét fogadják el. A halmozódó egyenlőtlenségek rendszerében a privilégiumok, a vagyon és a hatalom ugyanazoknak a birtokában van, és a társadalmilag hátrányos helyzetűek egyidejűleg gazdaságilag és politikailag is hátrányos helyzetben vannak. Másfajta társadalmakban — ahol az egyenlőtlenségek nem kumulatívak, hanem szórtak — a rétegek között húzódó határ kevésbé éles, a társadalmi mobilitás gyakoribb és elterjedtebb.

Az agrártársadalmak mindenütt a világon magasra értékelik az örökletesség elvét. Ez növeli a társadalmi különbségek élességét és hatására a privilegizált csoportok hajlanak arra, hogy exkluzívak és önmaguk folyamatosságát fenntartók legyenek. Ilyen körülmények között a nagyobb egyenlőség elérését célzó reformok számos nehéz problémába ütköznek. Azok, akik e reformok megvalósítására törekednek, különösen nehéznek találják a legmagasabb helyzetű csoportok megkerülését, és azt, hogy eljussanak a lent lévőkhöz, akiknek érdekében a reformokat elsősorban megfogalmazták. Ellentétes erők hiányában maguk a privilegizáltak lesznek mindenfajta újítás elsődleges haszonélvezői. Indiában és Pakisztánban ez hosszú ideig különösen jellemző volt az oktatásra, amely egyébként más alapokon a társadalmi különbségek feloldásának egyik legfőbb eszköze lehet.

Az exkluzivitás legszélsőségesebb formáját a kasztrendszer képviseli, amely az indiai társadalmat világosan definiált határvonalakkal nagyszámú csoportra osztotta és megtiltotta a korlátokat áttörő házasságkötést, így az még ma is nagymértékben az egyes csoportokra korlátozódik. Az endogámia elve sehol sem érvényesült olyan erővel, mint Indiában, de néhány kivételtől eltekintve a legtöbb tradicionális agrártársadalom ellenezte a különböző rétegek közötti házasságot. Tehát míg Indiában a társadalom világosan körülhatárolt csoportokból állt, másutt a társadalmi kategóriák olyan hierarchiája alakult ki, amely az egymással szomszédos rétegek közötti átfedést bizonyos mértékig elfogadta.

Az agrárhierarchia és a kasztok hierarchiája még Indiában sem volt mindenütt egyszerű és azonos. A Malabár-part jó példa arra, amikor mindkét hierarchia igen tagolt volt és szorosan illeszkedett egymáshoz: „A hierarchia csúcsán álltak a nambudiri bráhmanok, akik földműveléssel nem foglalkozó birtokosok *(dzsenmi)* voltak. A „magas" najar kasztok tagjai a nambudiri földek bérlőiből kerültek ki, akik földműveléssel nem foglalkoztak; a bérlet mindig tizenkét esztendős ciklusra szólt *(kanam)*. A megkötött és a szabad mezőgazdasági munkások az alacsonyabb kasztok köréből, a cserumánok és pulajanok, valamint a panan törzs tagjai közül kerültek ki."[22] Általában a fölműveléssel nem foglalkozó földbirtokos kasztoké volt a legmagasabb státus; utánuk következtek a földművelő és kézműves kasztok, és legalul helyezkedtek el a mezőgazdasági munkások kasztjai. Barth a szváti pathánokat vizsgálva hasonló viszonyt talált Északnyugat-Pakisztánban a *quomok* és az agrárhierarchia között.[23]

Szükséges azonban rámutatni, hogy helyi szinten a domináns földbirtokos csoport gyakran a kaszthierarchia középső, nem pedig a felső részét foglalta el. Ennek komoly jelentősége van, mert Indiában az új politikai rendszer ezeket a domináns paraszti kasztokat igen gyorsan kiemelkedő helyre állította. A történelmi elemzés azt mutatja, hogy ezek a földbirtokos paraszti kasztok a múltban is rendelkeztek hatalommal és privilégiumokkal, bár az általános választójog bevezetése kétségtelenül növelte erejüket.

Itt két dolgot kell szem előtt tartanunk. Először is, a társadalmi szervezetnek voltak különböző szintjei, és a legfelső kasztok, mint például a bráhmanok és a rádzspútok, a falunál magasabb szinten élvezték a társadalmi előkelőség helyzetét. Másodszor sok faluban, ahol a paraszti kasztok ellenőrizték a földhasználatot, valójában ők voltak mind a privilégiumok, mind a hatalom letéteményesei: sok faluban a hierarchiában nem található meg az a szint, ami az összindiai rendszer szerint a csúcsot jelentette. E két szempont mellett szerepel még az a tény, hogy a privilégiumok és a hatalom nem csupán a kaszthelyzettől függött, hanem egyúttal tükrözte azt az örökletes földbirtokosi státust is, amelynek kialakulásában a muzulmán és az angol uralom egyaránt szerepet játszott.

Így a különböző országokban történelmi tényezők járultak hozzá azon sajátos formák kialakulásához, amelyek kifejezik a társadalmi egyenlőtlenséget — bár annak megléte és szoros kapcsolata az agráréletmóddal mindenütt nyilvánvaló. Ezek a történelmi tényezők magyarázzák végső soron az egyenlőtlenségek különböző fokozatait a régió országaiban és az országokon belüli tájegységek között. Az indo-pakisztáni szubkontinensen legalább három történelmi tényező játszott jelentős szerepet: a kasztrendszer kialakulása, az egymást követő muzulmán uralkodók agrárpolitikája és az angolok által bevezetett földtulajdonviszonyok. Ezek a tényezők még magában Indiában is különféle kombinációkban hatottak, és az egyenlőtlenségek különböző regionális mintáit hozták létre. A következő részben a különbségek közül mutatunk be néhányat és azt vizsgáljuk, hogyan reagálnak a közelmúlt gazdasági változásaira.

3. A zárt rendszertől a nyitott rendszerek felé

Kumulatív és szórt egyenlőtlenségek

A régió legtöbb országában a társadalmi egyenlőtlenségnek, mint szervezeti mintának és mint értékek rendszerének hanyatlása tapasztalható, bár ez a folyamat nem mindenütt látható tisztán. Létezése megragadásának két fő akadálya van. Mindenekelőtt az egyenlőtlenség tekintetében már a múltban is volt különbség az egyes régiók között. Pandzsábban például a minta sokkal kevésbé volt hierarchikus, mint Tamil Náduban (vagy Bengálban), tehát — hacsak az összehasonlítást nem végezzük nagyon módszeresen — nem leszünk képesek különbséget tenni a változás és a puszta változatosság között. Másodsorban az egyenlőtlenség új formái bontakoznak ki és jelentőségüket a régihez viszonyítva, amelynek a helyébe lépnek, nem mindig könnyű megítélni.

Egyik-másik változás olyan erők működésének — gyakran váratlan — a következménye, amelyek már meglehetősen hosszú ideje fejtik ki hatásukat. Ilyen volt például a kereskedelmi növények bevezetése egyes területeken a XIX. szd-ban. Mások a közelmúlt eseményeinek eredményeként tekinthetők, mint például az India hét kerületében 1961-ben bevezetett csomagterv által kifejtett hatás. Egyes tényezők természetük szerint igen szórtak: ilyen volt pl. az egyenlőség ideológiáját hirdető nemzeti mozgalom előretörése. Egyéb hatások — mint például az új, nagy hozamú vetőmagfajták kifejlesztése — igen speciális jellegűek.

Nyilvánvaló, hogy különböző időben és helyeken az anyagi, szervezeti és ideológiai elemek igen sokféle kombinációja fordult elő és okozta az azonosítani és vizsgálni kívánt változásokat. A legjobb lesz, ha elöljáróban a kumulatív egyenlőtlenségek szórttá alakulásának tendenciáiról adunk rövid és általános ismertetést, jelezve e változás fő okait és következményeit. Ezt követően vizsgálhatjuk meg két speciális innováció, nevezetesen a földreformok és az új technológia hatását az agrárhierarchiára.

A föld újraelosztása

A XIX. szd-ban vagy még korábban az indiai faluban a föld igen kevéssé volt adás-vétel tárgya. A földhöz való jogot vagy egy család, vagy családok csoportja szerezte meg művelés és letelepedés céljaira, vagy pedig királyi adományok juttattak földet általában a felső kasztoknak és a hozzájuk tartozó családoknak. Így a földhöz való jog többnyire a falu domináns kasztjára korlátozódott — amely a valóságban gyakorta rokonsági csoport volt — és a kaszt társadalmi identitását a földhöz való exkluzív joga tovább erősítette. Más kasztok (vagy rokonsági csoportok) tagjai egykönnyen nem tudták e jogokat megszerezni, mivel a föld ritkán volt áru, és gyakorlatilag az öröklés volt a földhöz jutás egyetlen módja.

Az angol uralom által bevezetett gazdasági változások a földet áruvá tették[24], noha a föld eladása nem vált mindenütt elterjedt gyakorlattá. Ezek a változások — legalábbis elméletileg — lehetővé tették, hogy a falun belüli földbirtokos csoport tagjai többféle rokonsági csoportból, kasztból és társadalmi rétegből származzanak. Azokon a vidékeken, ahol a föld eladása gyakori volt, a falusi földbirtokosok társadalmi összetétele olykor néhány évtizeden belül is nagyot változott. Ahol az egyik kaszt került egy másik helyére helybéli földbirtokos csoportként, a változás talán nem volt nagyon jelentős. Olykor azonban a földbirtokosok társadalmi összetétele heterogén lett és ennek jelentős következményei voltak testületi identitásukra és exkluzív státusukra nézve egyaránt.

A kaszt és a földtulajdonlás egyre fokozódó szétválása és a helybéli földbirtokos csoport növekvő társadalmi differenciálódása a legbeszédesebben a dél-indiai Tándzsur kerület példájával illusztrálható.[25] Ez a kerület sok falut számlált, amelyeket a helybeliek *agraharam*nak neveznek, s ahol a földbirtokos bráhmanák domináltak. Ezek a közösségek a falu elkülönült részén éltek, élvezték mind a kasztból, mind a földtulajdonból fakadó privilégiumokat és ők alkották a falu tradicionális elitjét. A század eleje óta sok bráhman elhagyta a falut és eladta a földjét, olykor korábbi nem-bráhman-bérlőinek. Így az *agraharam*-ok népessége elapadt és a jelenlegi földbirtokosok, köztük a nem-bráhmanok csakúgy, mint a bráhmanok, már sok tekintetben kevésbé összetartóak és mindenképpen kevésbé exkluzív jellegűek, mint a múltban voltak.

Az elmúlt két-három évtizedben hasonló változások sokfelé bekövetkeztek, ahol a helyi földbirtokosok meghatározott, földműveléssel nem foglalkozó kasztokhoz tartoztak, bráhmanok és kajasták voltak.[26] De ezek az esetek még így sem túl gyakoriak, ha a jelenséget országos méretekben vizsgáljuk. Az országban ugyanis óriási területek találhatók, ahol a falusi földbirtokosok ma is olyan földművelő kasztokhoz tartoznak, mint a dzsát, vagy az ahír és a guddzsar kaszt. Itt még ha sor is került föld eladására, a földbirtokos csoport társadalmi összetétele nem változott számottevően. Így tehát a kaszt (vagy rokonsági csoport) és a földtulajdon közötti viszony változásai a falu szintjén csak bizonyos területekre korlátozódnak, és ami az ország többi részén változott, az főleg a lehetőségek köre.

A lehetőségek változásaival változnak az attitűdök is, amelyeket a politikai rendszer átalakulásai nagymértékben befolyásolnak. Az általános választójog és a falutanácsok bevezetésével a földtulajdon és a tradicionális státus többé már nem a falusi hatalom egyetlen alapja. A különféle szervezeti keretekhez kapcsolódó növekvő létszám ereje ma már fontosabb, mint korábban bármikor. De e tekintetben is könnyen el lehet túlozni a valóban bekövetkezett változások jelentőségét. A hatalom igen ritkán került a földnélküliek kezébe, bármilyen sokan is vannak. Általában annyi történt, hogy a földművelő tulajdonosok — közepes és nagybirtokosok — valamit nyertek a műveléssel nem foglalkozó tulajdonosok rovására.

Mint már korábban jeleztük, az agrárhierarchiát sohasem lehetett teljesen megérteni pusztán a falu belső struktúrája alapján. Az igazi nagybirtokosok — akik a hierarchia csúcsát képviselik — földjei több faluban voltak szétszórva anélkül, hogy a tulajdonos szükségképpen valamelyikben lakott volna. A nagybirtok főként, de nem kizárólag a *zamíndári* területekre volt jellemző, különösen Uttar Pradésre, Bihárra és Bengálra (Kelet- és Nyugat-Bengálra egyaránt). A *zamíndári* rendszer sok tekintetben az angol uralom kreációja volt, de nagybirtok kétségtelenül létezett a *zamíndári* területeken kívül, továbbá a brit uralom megszilárdulása előtt is.

Durván másfél évszázados periódusa alatt az angolok által kialakított *zamíndári* rendszer a földhöz való jog erősen tagolt hierarchiáját és az ennek megfelelő társadalmi csoportok hierarchiáját hozta létre.[27] Nem csupán kis és nagy *zamíndárok* voltak, hanem az alárendelt birtoklás különféle fokozatai is. Bangládés Bakargandzs kerületében a tulajdonos és a földműves között „általában nyolc, gyakran tizenkét és olykor húsz közbeékelt birtokos volt, mindegyikük a közvetlenül fölötte álló birtokostól különálló és meghatározott al-bérlettel rendelkezett”.[28] A *zamíndárok* hierarchiája társadalmi és történelmi tényezők bonyolult sorára épült és nem mindig felelt meg pontosan a kaszthierarchiának, noha a nagy *zamíndárok* főként Uttar Pradés keleti részén, Bihárban és Kelet-Bengálban jobbára a felső kaszthoz tartoztak.

A *zamíndári* rendszer, ahogy a brit uralom korai szakaszában kifejlődött, a kaszthoz tradicionálisan kapcsolódó privilégiumokra az előjogok újabb szerkezetét kényszerítette rá. A *zamíndárok* különféle „feudális” szolgáltatásokat követeltek, egyebek között munkavégzést a magángazdaságukban és otthonaikban. E követeléseket az időről időre bevezetett jogi korlátozások ellenére beleszőtték a hagyományos jogok és kötelességek szerkezetébe, amelyek különös jelentőségre tettek szert a *zamíndár* rezidenciáján. A *zamíndárí* életmód egyik következménye az volt, hogy a *zamíndár* társadalmi státusával rendelkező földbirtokosok kerülték a kétkezi munkát, bármennyire elszegényedtek és bármekkorára csökkent is a birtokuk. A *zamíndárí* rendszer egyúttal hangsúlyozta a földbirtokos és a bérlő közötti egyenlőtlenségeket nemcsak a gazdasági hatalom, de a státus tekintetében is.

Bérlők és földreformok

Nem meglepő, hogy a földtulajdon nagyfokú koncentrációja és a birtokos-bérlő viszonyra jellemző szélsőséges egyenlőtlenségek mellett Indiában olyan nagy súlyt helyeztek a földreformra szinte közvetlenül azután, hogy az ország 1947-ben függetlenné vált, és az 1950-ben elfogadott alkotmány elkötelezte magát a „kaszt és osztály nélküli társadalom" mellett. A földreform-intézkedések mögött mind Indiában, mind más országokban sokféle motiváció húzódott meg, és legalábbis a korai időszakban, hittek abban a gazdasági érvelésben, hogy a termelés a közepes nagyságú, tulajdonosok által művelt birtokokon vagy szövetkezetekbe szervezett mezőgazdasági termelés esetén maximalizálható.[29] De talán a legvonzóbb érv a földreform mellett, ahogy akkor elképzelték, az volt, hogy felszámolja, de legalábbis korlátozza a földbirtokosok és a bérlők közötti tradicionális viszonyok alapjául szolgáló társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket.

Természetesen a földbirtokosok és a bérlők viszonyában önmagában nincsen semmiféle inherens egyenlőtlenség. Az Egyesült Államokban a földbirtokosok és a bérlők hasonló társadalmi háttérrel rendelkeznek és üzleti erejük egyforma. Még olyan esetek is elképzelhetők, hogy a bérlők, nem pedig a tulajdonosok rendelkeznek nagyobb üzleti erővel. De az olyan országokban, mint India, ezt a viszonyt nem csupán a földre nehezedő nagy népességnyomás és a földtulajdon nagy társadalmi értéke, hanem azon tradicionális privilégiumok és kötelezettségek tükrében kell szemlélni, amelyek meghatározzák a falu társadalmi életének összefüggéseit.

Indiában a földreform első szakasza a zamíndárí rendszer eltörlését eredményezte. E törekvés célja a „közvetítői érdekek kiküszöbölése volt és a „földművelők" közvetlen kapcsolatát kívánták megteremteni az állammal. A „földművelő" jogi kategóriája mögött azonban társadalmilag és gazdaságilag egyaránt változatos kép húzódik meg. Semmiképpen sem jelentette pusztán azokat, akik földjüket családilag művelték meg, és sok „földművelő" a valóságban jelentős birtokkal rendelkezett, amit a neki kiszolgáltatott bérlők műveltek. A *zamíndárí* rendszer eltörlése elsősorban a *zamíndárok* jogait azokra a földterületekre igyekezett korlátozni, amelyeket személyes művelés alatt állónak telekkönyvezték, és az államra ruházta az adószedés jogát azokon a földeken, amelyeket állandó, vagy birtokos bérlők művelnek.

Igy tehát a *zamíndári* rendszer eltörlése nem teremtett és nem is teremthetett országosan nagyjából azonos nagyságú családi gazdaságokkal rendelkező, társadalmilag homogén földművelő osztályt. Nem számolta fel a részes művelést és a bérletek más formáit, amelyek egyébként a *zamíndári* területeken kívül másutt is léteztek. És a föld nélküli mezőgazdasági munkások népes osztályára gyakorolt közvetlen hatása jelentéktelen volt India keleti részén, a *zamíndári* területeken ugyanúgy, mint Dél-India *rájatvári*[30] területein.[31]

Tehát a *zamíndári* rendszer eltörlése után fennmaradt egyenlőtlenségek csökkentéséhez új törvényekre volt szükség. Ilyen törvényeket az ötvenes években hoztak a különböző tagállamokban;. ezek elsősorban két problémára összpontosítottak. Az egyik probléma a bérlet olyan formáinak eltörlése vagy szabályozása volt, amelyekkel a korábbi törvényhozás nem foglalkozott, a másik pedig a földtulajdon koncentrációjának további csökkentése volt. Ezt a meglévő birtokok és az újabb szerzemények nagyságának maximálásával kívánták elérni. A mezőgazdasági munkások problémájával a dolgok természetéből fakadóan nem lehetett ugyanolyan komolyan foglalkozni, mint a meghatározott jogokkal nem rendelkező bérlőkével.

A *zamíndári* birtokok felszámolását vagy megszerzését követően fennmaradó agrárproblémák jellegét két tagállam, Nyugat-Bengál és Tamil Nádu példájával illusztrálhatjuk. Nyugat-Bengálban a nagybirtokok felosztása lényegesen nem változtatta meg a *bargadárok,* azaz részes művelők helyzetét, akik a különböző kerületek megművelt területének 25—46%-án dolgoztak.[32] A bérleti feltételek bizonytalanok voltak és a befektetés, valamint a termés részesedési arányai inkább a birtokosnak kedveztek, nem pedig a bérlőnek. Továbbá egyenetlen volt a birtokelosztás; a skála egyik végén állt a földnélküliek hatalmas tömege, a másikon pedig a közepes és nagybirtokosok kis csoportja. Az 1956-os nyugat-bengáli földreformtörvény igyekezett megoldani mind a két problémát. A bérletek feltételeit úgy határozta meg, hogy nagyobb biztonság és alacsonyabb ráfordítás mellett nagyobb jövedelmet biztosított a *bargadár*-oknak, és minden egyes birtok felső törvényes határát 25 acre-ban határozta meg.

A Tamil Nádu-i Tándzsur kerület jó példája annak, hogyan fejlődtek ki a szélsőséges egyenlőtlenségek az agrárviszonyokban olyan területeken, ahol nem létezett *zamíndári* rendszer. Az egyik végletet a nagybirtokosok alkották, különösen Kelet-Tándzsurban, ahol egyik-másik birtok több száz acre kiterjedésű volt. A másik végletet pedig a föld nélküli munkások nagy osztálya képviselte. A föld tekintélyes részét a *kuttahai,* avagy kötött bérletű rendszer kiszolgáltatott bérlői művelték meg, ők adták az összes fontosabb befektetést és a termésnek 70, sőt 75%-át is kifizették bérleti díj gyanánt. 1956-ban a madrászi kormány elfogadta a Mérsékelt Bérletek Törvényét, amely a bérlők biztonságát kívánta megteremteni és a bérleti díjat a termékek 40%-ára szállította le. Ezt 1961-ben követte újabb törvény, amely az egyéni birtokokat harminc acre-ben maximálta.

Hasonló törvényeket minden tagállamban hoztak, és a törvények mennyisége és összetettsége tekintetében az utóbbi két évtizedben Indiában megalkotott földreformtörvények talán példa nélkül állnak a történelemben. Minden tagállamnak saját törvényhozása van, amelynek az a feladata, hogy megoldja a sajátos helyi problémákat. A reform végrehajtása a különböző tagállamokban részben a szélesebb politikai problémáktól, részben a közigazgatási gépezet hatékonyságától függően — érthetően — változó sikerrel járt.

Földreform és a járadékosok hanyatlása

Vajon mennyire sikerült a földreformtörvények ambiciózus tömegének megteremteni egy kevésbé hierarchikus agrárstruktúrát? Nyomában felemelkedtek-e új agrárrétegek vagy létrejöttek-e olyan új viszonyok, amelyekben ezek a rétegek egymással egyenlőbb feltételek mellett versenyezhetnek? És hogyan állja ki az összehasonlítást a régió más országaihoz képest a földreformra adott indiai válasz? Vajon Indián belül vannak-e számottevő különbségek e hatalmas erőfeszítés sikere vagy kudarca tekintetében, amely egy kevésbé hierarchikus agrárstruktúra megteremtését célozta?

Aligha kétséges, hogy Indiában a tradicionális agrárhierarchia csúcsának jelentősége csökkent és minőségileg átalakult. Túlzás lenne azt állítani, hogy e változás egyetlen előidézője a földreform, ám szerepe kétségtelenül döntő volt. Az elmúlt tizenöt esztendő tanúja volt több nagy *zamíndár, tálukdár* és *dzságidár*[33] hanyatlásának, akikkel nem csupán a földtulajdonosok meghatározott formája tűnt el, hanem annak az életmódnak sok eleme is, amelyet jobb híján kénytelenek vagyunk „feudálisnak" nevezni.

A kis és nagy *zamíndár*ok, akik a falusi Bengálban korábban vitán felül álló gazdasági, politikai s kulturális szupremáciát élveztek, ma már nincsenek ilyen helyzetben. Nyugat-Bengálban a nagyobb birtokokat felszabdalták és a kisebbek is csökkentek, így ma már alig különböznek a nagyobb parasztgazdaságok birtokaitól. Kelet-Bengálban a változás még radikálisabb volt. Ott a nagyobb *zamíndár*ok többnyire hinduk voltak, és amikor az ország kettéosztása után elhagyták Pakisztánt, birtokukat átvette az állam.

Azokat, akik a hagyományos agrárhierarchia csúcsán álltak, nem csupán a nagybirtok jellemezte, hanem az a tény is, hogy jobbára járadékosok voltak, akik gyakran semmilyen módon nem kötődtek a tényleges mezőgazdasághoz. Természetesen nem minden nagybirtokos volt járadékos és fordítva, sok olyan járadékos létezett, aki kisbirtokos volt. Ez utóbbi különösen igaz bizonyos kasztok tagjai esetében, akik iskoláztatásuk után városi központokban vállaltak állást. Ezek az emberek lassanként elvesztették minden kapcsolatukat a földjükkel, ahová évente egyszer-kétszer visszatértek, hogy begyűjtsék a bérleti díjakat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden járadékos egyúttal abszentista földesúr volt.

Ma már az agrárhierarchia tetején a járadékos elemek („feudális" földesurak) aránya kisebb.[34] Egyes korábbi *zamíndárok* és *dzságírdárok* másfajta termelő szervezetet választottak, részben azért, hogy ne kerüljenek szembe a — létező vagy várható — törvényekkel. De ezt a mezőgazdasági tevékenységben való közvetlenebb részvételt a gazdasági nyereség megnövekedett lehetőségei is motiválják. E kérdésre még az új technológia összefüggésében visszatérünk.

Egyes esetekben az áttérést a *zamíndár* státusról a „kapitalista farmer" státusára jogi és gazdasági körülmények kényszerítették ki. A birtoknagyságok nagyarányú csökkenésével egyes földbirtokosok csak úgy tudták a gazdasági életképességüket fenntartani, hogy fokozottabb közvetlen érdeklődést tanúsítottak a mezőgazdaság iránt. Az új szervezeti keretek között azonban, amikor a földbirtokos kénytelen kimenni a mezőre és „dolgozni", még ha ez csupán felügyelet is, már nem élvezi a tiszteletadásnak azt a fokát, ami járadékos korában hagyományosan megillette. Sok volt *zamíndár*nak az a véleménye, hogy az új helyzetben a gazdasági nyereség általában státusveszteséggel jár. Nem mindegyikük képes, vagy hajlandó alkalmazkodni az új helyzethez, annak érdekében, hogy gazdaságilag eredményes legyen. Ezek továbbra is bérlőknek adják ki a földjüket és tudomásul veszik, hogy életük immár szerényebb gazdasági alapokon nyugszik.

Nem minden mai nagybirtokos volt korábban járadékos. Sokan közülük parasztbirtokosok, akik mindig szoros kapcsolatban álltak a mezőgazdasággal. Így Nyugat-Bengálban az agrárhierarchia csúcsát olyan volt *zamíndár*ok képviselik, akik közül egyesek földjüket részes művelőkkel, mások pedig bérmunkásokkal műveltetik és a munkálatokat személyesen ellenőrzik, és olyan *dzsotedár*ok, akik a múltban gyakran az előbbiek bérlőinek számítottak. Ezek a *dzsotedár*ok általában a paraszti kasztokhoz tartoznak és a földet részben bérmunkával, részben a családjukkal művelik, bár legalább birtokuk egy részét gyakran kiadják részes művelésre. Régebben státusokokból a nagyobb *dzsotedárok* utánozták a *zamíndár*ok életmódját. Ma részben az anyagi haszon érdekében egyes volt *zamíndár*ok olyan gazdasági szervezetet vesznek át, amely inkább a *dzsotedár*okéra jellemző.

Ma a „feudálissal" szemben a „gazdaságilag" orientált birtokos típusa különösen elterjedt Pandzsábban, Harijánában, Uttar Pradés nyugati részén. Ezek olyan vidékek, ahol mind a tradicionális kasztrendszer, mind az angol idők agrárrendszere kevésbé volt hierarchikus, mint általában India más részein. Figyelemre méltó, hogy egyúttal ezek azok a területek, ahol a mezőgazdasági fejlődés az elmúlt tíz esztendőben a leggyorsabb volt. Ami azonban itt kulcsfontosságú kérdés, az az, hogy ez a fejlődés mennyiben köszönhető pusztán az új technológia szélesebb használatának, és mennyiben vonta maga után a rendszer újrastruktúrálódását a fokozott társadalmi egyenlőség és mobilitás irányában.

A földtulajdon szerkezete

Milyen mértékben változtatta meg a földtulajdon koncentrációját ez az új termelési mód felé orientált, új típusú földbirtokos? Talán a nagyon nagy, több falura kiterjedő birtokok eltűntek, de ezen túlmenően nehéz sokkal többet mondani. A földéhség változatlanul igen nagy, és a hatályban lévő földbirtok-maximálási törvények lehetővé teszik, hogy egyesek 100—200 acre kiterjedésű birtokon gazdálkodjanak úgy, hogy a földet papíron felosztják a család vagy a rokonsági csoport tagjai között. Még a múltban is, amikor a *zamíndár*oknak hatalmas vágyonuk volt, „otthoni farmjuk” nem volt ennél szükségképpen nagyobb, és földbirtokuk többi része fölött főként nem művelési, hanem adószedési joguk volt.

Nem vitás, hogy kisszámú egyén birtokolja vagy ellenőrzi a föld tekintélyes részét, míg a paraszti háztartások többségének kis- és törpebirtoka volt csupán. Sajnos, még a földtulajdon puszta megoszlásában bekövetkezett változásokról is nehéz pontos képet adni. Az Országos Mintavételes Vizsgálat 1953—54-re (nyolcadik vizsgálat) szolgáltat adatokat, aztán 1959—60-ra és 1960—61-re (16. és 17. vizsgálat). Ezek az adatok nem mutatnak semmi radikális változást a különböző nagyságú birtokkategóriák megoszlásában. 1953—54-ben a birtokok 60%-a öt acrenél kisebb volt, ugyanez 1959—60-ban és 1960—61-ben 62,96, illetve 61,69%-ot tett ki. Az e nagyságrendbe tartozó birtokok 1953—54-ben a földterület 15,44, 1959—60-ban 18,88, 1960—61-ben pedig 19,18%-át adták. A másik végletet a 30 acre fölötti birtokok alkotják: ezek 1954—55-ben az összes birtok 4,27%-át tették ki és a földterület 30,81%-át foglalták el; 1960—61-ben az összes birtok 3,21%-a tartozott ebbe a kategóriába a földterület 23,65%-án.[35]

A *zamíndári* és egyéb közvetítői érdekek eltörlése, továbbá a földbirtok-maximálási törvény olyan tényezők, amelyekről feltételezhető, hogy a koncentráció csökkenéséhez vezetnek. Ezzel szemben a hírek szerint a korábbi közvetítők széles körben veszik ismét birtokukba a földet úgy, hogy kilakoltatják a bérlőket. Hasonlóképpen igen elterjedt a birtokmaximálási törvények kijátszása a papíron való birtokmegosztás és illegális áruba bocsátás útján.

Míg a nem mezőgazdasági foglalkozást űző járadékosok és az abszentista földbirtokosok esetenként hajlanak földjeik eladására, a már közepes vagy nagybirtokkal rendelkező vállalkozó szellemű farmerek szívesen vásárolnak földet. Tehát még ha a föld gazdát is cserél, ez nem jelenti azt, hogy a tulajdon koncentrációja csökken. Valójában a befektetések gyorsan növekvő megtérülése és a föld árának gyors emelkedése mellett a nagyobb, „gazdaságosan" termelő birtokosok 1970-ben talán még előnyösebb körülmények között tudták birtokaikat növelni, mint akár tizenöt esztendővel korábban.

A hierarchikus különbségek gyengülése

Szükségtelen megjegyezni, hogy a földbirtok nagyság szerinti megoszlása a társadalmi egyenlőtlenségnek csupán egyik oldalát képviseli, holott az egyenlőtlenséget egyszerre kell viszonyok és értékek rendszerének tekinteni. Most már feltehetjük a kérdést, hogy vajon az új típusú termelési szerkezethez kapcsolódó viszonyok kevésbé hierarchikusak-e, mint a régi. Ez kulcsfontosságú kérdés, s bár az új berendezkedés azt a benyomást kelti, hogy a réginél kevésbé hierarchikus, ezt azonban világos bizonyítékokkal nehéz alátámasztani.

Az új berendezkedésnek van egy fontos oldala, amely aláássa a hierarchia tradicionális szerkezetét. A „gazdálkodó" földbirtokos, szemben „feudális" megfelelőjével, igen gyakran dolgozik, s bár ez legtöbbször ellenőrzést jelent, az erőgépek növekvő használata mellett a földbirtokosok olykor ennél közvetlenebbül is részt vesznek a munkában. Ezzel szemben a tradicionális hierarchiának éppen a tulajdon és a munka fordított viszonya kölcsönözött sajátos vonást. Amikor a földbirtokos maga vezeti a traktort, ahogy ez Pandzsábban és Harijánában egyre gyakoribb, személye és munkásai között leomlik egy fontos korlát, bármekkora legyen is a birtoka és bármilyen kevés bért kapjanak is a munkásai.

A hierarchikus különbségek csökkenésének van még egy fontos jele. Az új típusú földbirtokos a megművelt területet gyakran úgy növeli, hogy bérbe vesz földet, s ezzel maga is bérlővé válik. Nehéz megmondani, hogy ez a gyakorlat mennyire elterjedt, de mindenképpen létezik Észak-, Nyugat- és Közép-India számos részén. Amikor ez bekövetkezik, elkerülhetetlenül hatást gyakorol a hagyományos társadalmi különbségekre, ugyanis az értékek tradicionális rendjében a tulajdonos társadalmilag magasabb, a bérlő pedig alacsonyabb helyet foglal el.

Az a tény, hogy a tulajdonosok és bérlők közti társadalmi különbségek merevsége csökken, természetesen nem jelenti azt, hogy minden különbség eltűnőben van. A földtulajdon megoszlása terén még mindig nagy az egyenlőtlenség Pandzsábban, Harijánában és Uttar Pradés nyugati részén, ahol a termelés növelése a fejlettebb input és az új társadalmi szervezet fejlődése következtében a legsikeresebb. De talán társadalmilag éppen ezeken a területeken kevésbé jelentős a különbség a nagy farmer és a kisparaszt között, szemben a birtokos és a bérlő közti, másutt továbbélő különbséggel.[36]

Bérleti viszonyok a földreformok után

A földbirtokos-bérlői viszony továbbra is fontos az indiai mezőgazdaságban, különösen India keleti és déli részén (és Pandzsábban is, de talán más formában). Egy Nyugat-Bengálban 1960—61-ben végzett felmérés, amely a földreform hatásait volt hivatott feltárni, a részesművelés széles körű jelenlétét találta általában „kizsákmányoló" körülmények között, gyakran megszegve a bérlők érdekeinek védelmében hozott törvényeket. Az olyan kerületekben, mint Dzsalpaiguri és Kuccs-Behár, a földbirtokosok és a bérlők közti viszony továbbra is erősen egyenlőtlen és a részes bérlő státusa oykor egybemosódik a kötött munkásokéval.[37]

1963-ban a Ford Alapítvány egyik tanácsadója a Kerületi Intenzív Mezőgazdasági program keretében a bérleti viszonyokat vizsgálta öt kerületben. Jelentésében kifejezte elégedetlenségét a bérleti feltételekkel szemben Aligarh kivételével valamennyi kerület esetében, de a problémát a „legsúlyosabbnak Tándzsur és Nyugat-Godávarí kerületben (mindkettő Dél-Indiában) találta, ahol a gazdáknak legalább 50%-a teljes egészében vagy részben bérelt földet művel, többnyire szóbeli megállapodás alapján". E két kerületben és Sáhábádban (India keleti része) „a földművelők nagy részének nincs joga a bérbe vett földhöz, uzsorabért fizetnek és soha nem lehetnek biztosak a státusukban". [38]

Ladejinsky becslései valamelyest túlzottak, és vannak bizonyítékok, hogy a földreformot követő időszakban csökkent a bérbe adott földterület. Dharam Narain és P. C. Joshi az Országos Mintavételes Vizsgálat adatainak elemzése nyomán kijelenti: „A bérbe adott terület, amely az 1953—54-ben megművelt összes föld mintegy egyötöde volt, 1960—61-re egynyolcadára, 1961—62-ben pedig valamivel több, mint az egytizedére csökkent"; majd hozzáteszik: „Azt állítani, hogy a bérletek az ország egészében mérsékelt arányúak, természetesen nem jelenti azt, hogy súlyuk egyes területeken nem maradt változatlanul nagy és azt sem, hogy a folyamat fordítva nem fordul elő."[39]

A bérlet továbbélése, nem beszélve a bérlet gyakran nyomasztó feltételeiről, a földreform bevezetése után ennyi évvel a kérdés megvitatását, ha nem is magyarázatát igényli. Kétségtelen, hogy — ha betűje talán nem is, de — e reformok szelleme valamennyi közvetítői érdek teljes felszámolását célozta, kivéve bizonyos különleges helyzeteket, amikor a tulajdonos a gyengébb fél, és nem a bérlő. Akkor viszont a törvények miért nem idézték elő azt a változást, ami megalkotásuk idején lehetségesnek tűnt? Vajon a sikertelenség pusztán a törvényhozás és a közigazgatás sikertelensége, vagy vannak talán az agrártársadalmi struktúrának mélyebb gyökerei, amelyek eleve bukásra kárhoztatnak minden ilyen reformtörekvést?

Maga a törvény kompromisszumot kötött a létező társadalmi renddel, amennyiben például nem volt hajlandó a „földművelő" kategória meghatározásából kizárni azokat, akik a földet ténylegesen nem művelik, abból a megfontolásból, hogy az efféle munka bizonyos kasztok, a bráhmanok és rádzspútok hagyományos életmódja mellett visszataszító. Mint Daniel Thorner rámutatott, ez valójában a tradicionális indiai társadalom hierarchikus értékeinek tett engedmény volt.[40] Az ilyen közvetlen és nyílt engedményekre nem könnyű mindig rátalálni, de mindenütt tettek engedményeket, ha nem a törvények megfogalmazásánál, akkor végrehajtásuk során. Ott, ahol mind a földbirtokosok, mind a hivatalnokok (és olykor még a bérlők is) a természet rendjének részeként fogadják el a birtokos társadalmi felsőbbrendűségét a bérlővel szemben, az utóbbiak nehezen érvényesíthetik jogaikat, bármilyen világosan is fogalmazták meg azokat.

A rendszerben vannak más ellentmondások is, amelyek mind elméletben, mind a gyakorlatban nehezítették a bérleti viszony eltörlését. Mint láttuk, a bérlet továbbra is jellemző maradt India keleti és déli részén, ahol a földre nehezedő népességnyomás különösen nagy. Itt általában a birtok is kisebb; így gyakran egy öt acre nagyságú államdarab tartja el a tulajdonost és a bérlőt is. Amennyiben a földnek két csoport embert kell eltartania, akkor a bérlet az a keret, amely a gyengébb félnek még jobban megfelel, mint a földbirtokosnak. Indiában a földnélküliek csaknem mindig szívesebben lesznek bérlők, mint mezőgazdasági munkások és nem csupán gazdasági, hanem státusmegfontolásokból is. Valójában Észak-Indiában számos paraszti kaszt van, mint például a dzsátoké, és e kasztok tagjai elfogadják a részesművelői státust, de a mezőgazdasági munkás státust nem, akármilyen nyomorúságos is a helyzetük.

Ironikusnak tűnhet, hogy egy program, amelynek célja mindenekelőtt a közvetítők felszámolása volt, jogilag kényszerült szankcionálni a bérleti viszonyt, hogy a bérlők érdekeit megvédje. Amennyiben a törvény igyekezett meghatározni és megvédeni annak az embercsoportnak jogait, amelyek státusa korábban a földbirtokostól való szinte teljes függőséget jelentette, a nagyobb egyenlőség alapját teremtette meg. De a bérlők nagy részének helyzete manapság igen bizonytalan. Mert míg korábban sok földesúr találta a bérleti viszonyt megfelelő megoldásnak, manapság gyakran érdekükben áll bérlőik eltávolítása azért, hogy a földet önmaguk műveljék. Mert egyfelől ez gazdaságosabb, különösen az olyan területeken, mint Tándzsur, ahol a bérleti díj fix összeg, ezért a földbirtokosok a növekvő hozamok mellett progresszíve kevesebb részt kapnak a haszonból. Másfelől pedig a földbirtokos az új jogi struktúra mellett egyre kevésbé bízik abban, hogy földjét visszakapja.

Így tehát a bérlő helyzete bizonytalan, mert ahol a földbirtokosnak hatalma is van és privilégiumokat is élvez, ott képes őt eltávolítani. Másfelől viszont, ha egyszer a bérlő képes megteremteni törvényes jogait és a korábbiaknál kevésbé függ a földbirtokos jóindulatától, nemegyszer gazdasági kilátásai is jobbak. Ebből következik, hogy a bérlők körülményei egyszerre változóak és bizonytalan állapotban is vannak. Tándzsurban például 1952 és 1956 között formális státusuk javult, de tényleges helyzetük gyakran volt bizonytalan. Ma úgy látszik, hogy azok, akik képesek voltak fenntartani bérleményeiket, egészében mind társadalmilag, mind gazdaságilag előnyösebb helyzetbe kerültek. De lehetséges, hogy Tándzsur kivétel, mert itt a bérlők és a mezőgazdasági munkások szervezett politikai erők támogatását élvezték, és a kerületben növekedett a mezőgazdasági termelés.

A földreform tehát nem volt képes felszámolni, de még csak jelentősen csökkenteni sem az indiai agrártársadalom struktúrájának alapvető egyenlőtlenségeit. Sikerült eltörölnie a „magas" közvetítők jogait és valamelyest csökkentette a bérleti formában művelt földterületeket. De nem tett sokat sem a földtulajdon koncentrációjának csökkentése, sem pedig az „alacsonyabb" bérlők sorsának javítása érdekében, akiknek helyzetét szóbeli megállapodások szabályozzák. Az ezekben a szférákban bekövetkezett változások legalább ugyanilyen mértékben, ha nem még inkább köszönhetők másfajta gazdasági és technikai változásoknak.

A földreform Indiában és Japánban

Ha most röviden áttekintjük a japán agrárstruktúrát és a földreform ottani hatását, talán India és a szomszédos országok problémái élesebben kirajzolódnak. Japán egyedülálló voltát a régió országai között nem kell bizonyítani. Ebben az összehasonlításban különösen fontos, hogy a régióban Japán az egyetlen jelentős ország, amely az iparosítás magas fokát érte el, s ahol ennek következtében egyes alapvető szervezeti struktúrák és értékek inkább az ipari társadalmakra, mint az agrártársadalmakra jellemzőek. E tényezők közül a fontosabbak: a magasan fejlett közlekedési és szállítási hálózat, az írástudás és oktatás magas szintje mind a városokban, mind a falvakban, és a népesség nagy részének átáramlása a mezőgazdaságból az iparba.

Japánt gyakorta idézik a sikeres földreform modelljeként[41], és a mai japán mezőgazdaságra valóban mindenfajta, az agrártársadalmak általános jellemvonásaként azonosítható hierarchia teljes hiánya jellemző. Noha a pontos összehasonlítás lehetetlen, nem szabad elfelejteni, hogy 1945-ig a japán agrárstruktúra szembetűnően „feudális" és hierarchikus jellegű volt.[42] Indiával és Pakisztánnal összehasonlítva, ma a földtulajdon koncentrációja jelentéktelen, és a földbirtok felső határát alacsonyan, de hatékonyságának biztosításával állapították meg. Továbbá, amennyiben létezik bérleti viszony, a felek sokkal inkább egyenlőek, mint régebben voltak vagy amilyenek ma általában Indiában. A bérleti díj igen alacsony és a bérlő biztonsága nagy: valójában a földbirtokosok és a bérlők egyre közelebb kerülnek egymáshoz.

Japánban a földreformprogram sokkal egyszerűbb volt, mint Indiában és nemcsak hatékonyabban valósították meg, hanem gyorsabban is. A megszálló hadsereg ereje és presztízse, amelynek fontos súlya volt a programban, a végrehajtásnak olyan gyorsaságot kölcsönzött, ami a japán helyzetben egyedülálló volt. Indiában viszont sok tervezett intézkedés hiúsult meg a késedelmek és az adminisztratív tehetetlenség folytán.

Kétségtelen, hogy a japán földreform sikere mögött meghúzódó tényezők közül az volt a legjelentősebb, hogy akkor került rá sor, amikor az egész japán társadalmat — különösen a tradicionális hierarchiát — alapjaiban rázta meg a háború. Ebben kimutathatóak bizonyos kumulatív oksági összefüggések, tehát a létező hierarchia megváltoztatása programjának akkor van a sikerre a legtöbb esélye, amikor magát a hierarchiát zavarták össze a programtól függetlenül ható tényezők. A háború következtében a földbirtokos osztály hitelét veszítette és kérdésessé vált a hierarchikus értékstruktúra. Ennél alkalmasabb időpontot találni sem lehetett volna az agrárviszonyok teljes rendszerének átalakításához.

Indiában a földreform kudarcai nem kis mértékben a végrehajtás kudarcai. Ezek részben az adminisztratív tehetetlenség következményei, részben pedig annak tulajdoníthatók, hogy a hivatalnokok, valamint a bérlők és részesművelők képtelenek voltak ellenállni a nagyhatalmú földbirtokosok nyomásának. A japán hivatalnokok, részben mert inkább elkötelezték magukat az ipari társadalom normái iránt, képesek voltak személytelenebbül és hatékonyabban cselekedni. A japán bérlők is, magasabb életszínvonaluk, kiterjedtebb külső kapcsolataik és magasabb műveltségük következtében sokkal felkészültebbek voltak a szóban forgó kérdések megértésére és jogaik megteremtésére. Japánban egyáltalán nem volt rendkívüli dolog, ha a bérlők, tulajdonos földművelők és földbirtokosok egyenlő alapokon kerültek szembe egymással a falusi földbizottságokban, amelyek annyira fontos szerepet játszottak a reformok végrehajtásában. Figyelembe véve azt a tényt, hogy az indiai falvak többségében a részes művelők elesettek és analfabéták, aligha lehetett elvárni tőlük, hogy egyenlő alapokon kerüljenek szembe földbirtokos uraikkal anélkül, hogy ki ne provokálják a megtorlást és erőszakot.

A két ország közötti legnagyobb különbség talán abból a tényből fakad, hogy az egész földreform kerete szükségképpen más egy agrártársadalomban, mint egy ipari társadalomban. Agrártársadalmakban a földreformok itt tárgyalt típusa az általában merev és statikus társadalmi rendszerrel kénytelen szembeszállni. Az ipari társadalmakban a földreform pusztán a társadalom egyik szektorának viszonyait alakítja át, amelynek jelentősége már csökkent, és alkalmazkodni kénytelen a nagyobb és dinamikusabb szektor szervezeti mintáihoz és értékeihez, ahelyett, hogy korlátozná azokat.

Mire a földreform bekövetkezett, a japán mezőgazdaságban már a hatékonyság igen magas foka fejlődött ki, különösen a kisparcellák intenzív művelése terén. Az általában három *cso* (körülbelül 7,4 acre) nagyságban maximált birtok még mindig teret engedett a kezdeményezésnek és vállalkozásnak az 1949-es japán viszonyok közepette. Nem így van ez Indiára jellemző körülmények mellett akkor, amikor a legtöbb vidéken sokkal nagyobb birtokra lenne szükség még a „progresszív” gazdák esetében is, hogy fenntarthassák a kultúra megszabta életszínvonalat és képesek legyenek további befektetésekre is. Ha a földet Indiában is olyan egyenlően kívánnák elosztani, amint azt Japánban tették, akkor a maximumot sokkal alacsonyabban kellene megállapítani: ám a birtok ilyen felső határai mellett már húsz esztendővel ezelőtt, az ötvenes években is igen keveset lehetett elérni.

Új szervezeti formák az indiai mezőgazdaságban

Az indiai mezőgazdaság hatékonysága az elmúlt húsz esztendő alatt nem maradt változatlan. A változás jelei már 1962 óta észlelhetők, noha ezeket 1966-ban és 1967-ben jobbára elhomályosították a szélsőséges természeti körülmények, de ma már nyilvánvaló, hogy egyes kerületekben sikerült valóságos áttörést megvalósítani, és talán az elkövetkező években ezek száma növekedni fog. A kérdés az, hogy a gazdák egyes típusainál gyakorta tapasztalható új vállalkozó szellemnek tulajdonított eme technológiai áttörés milyen mértékben von majd maga után a tradicionális mezőgazdaság szervezeti mintáitól és értékeitől alapvetően különböző, új szervezeti formákat és értékeket.

Bár Indiában manapság sok szó esik a zöld forradalomról, jelenlegi elterjedését és jövendő lehetőségeit nem könnyű pontosan meghatározni. A jelenség újkeletű és területileg korlátozott érvényű, de kétségtelenül optimista hangulatot teremtett sok indiai közgazdász körében. Technológiai szempontból a két legfontosabb nyereség: a műtrágyahasználat példátlan megnövekedése és a nagyhozamú vetőmagfajták kifejlesztése. A változások elé a legfontosabb korlátot talán az öntözés problémája állítja. Társadalmi és kulturális értelemben a legtöbbet emlegetett, ha nem a legszembetűnőbb változás egy új csoport, a „progresszív farmerek” feltűnése.

Mielőtt a progresszív gazdálkodás társadalmi összefüggéseit tárgyalnánk, szükséges azt térbelileg elhelyezni Indián belül. Ez nem könnyű feladat, mert maga a kategória pontatlan, és specifikusabb definíciójához kevés empirikus anyag áll rendelkezésre.[43] Egy becslés szerint a progresszív farmerek az ország olyan kerületeiben találhatók, ahol bevezették az intenzív mezőgazdasági fejlesztési programot (a továbbiakban: IADP). Az IADP kétségtelenül jelentős szerepet játszott azzal, hogy elhozta az új technológiát a farmer házába; ezeket a kerületeket különben is gondosan kiválogatták, ügyelve arra, hogy rendelkezzenek az efféle programok sikeréhez szükséges alapfeltételekkel, így a program sikere nem volt teljesen váratlan. De világos, hogy a „progresszív farmerek" a programtól függetlenül is feltűntek. Ha egyetlen területet kellene kiválasztanunk, ahol az erőteljes fejlődés koncentráltan jelentkezett, akkor ez kétségtelenül a Pandzsáb, Harijána és Uttar Pradés nyugati részeinek összefüggő egysége, különösen a *téraí*[44] vidéke lehet.

Az Uttar Pradés nyugati részén lévő Naini Tál kerületi *téraí* vidéke sok tekintetben képviseli a mezőgazdasági termelés új típusát, annak jellegzetes szervezeti módozataival együtt. Egy fontos szempontból ez meglehetősen egyedülálló dolog, hiszen korábban a terület nagy része művelésre alkalmatlan volt, és 1947 után más tagállamokból és Uttar Pradés más kerületeiből származó embereket telepítettek ide. De ebben az összefüggésben csupán a mobilitás, a dinamizmus és a vállalkozó kedv szélsőséges esetét képviseli, holott e jelenségek a régió más részein, főként Pandzsábban is észlelhetők. Valójában a *téraí* legsikeresebb progresszív farmerei közül egyesek maguk is pandzsábiak.

A téraí vidéken magukban a települések jellegében van valami új. Meglepő, hogy a szokványos típusú falvak viszonylag ritkák, és a gazdaságok igen „modern", nem-rurális külsővel rendelkeznek. A tulajdonos háza általában tiszta és jól felszerelt bungaló, birtoka közepére épült, a birtok gyakran nagy, olykor több száz acre kiterjedésű. Ezekben az esetekben a tulajdonos majdnem mindig iskolázott, széles körű társadalmi kapcsolatokkal rendelkezik és érdekelt a kereskedelemben és a szállításban is. A fizikai munkát bérmunkások végzik, közülük az állandó alkalmazottak esetleg a birtokon lévő kunyhóikban élnek. A gazdag a hozzáférhető legjobb inputot, műtrágyát és nagy hozamú vetőmagvakat használ. Többnyire traktor és olykor más erőgép tulajdonosa is.

E gazdaságok legszembetűnőbb vonása az, hogy szervezetük jobban emlékeztet egy üzleti vállalkozásra, mint feudális nagybirtokra. A tulajdonos beruházási döntéseket hoz, könyvelést vezet és bérmunkások alkalmazásával szervezi meg a termelést. Ezen a vidéken a progresszív farmer nem adja bérbe a földjét. Az ő tudatában a föld bérbeadása egyet jelent a vállalkozói szellem hiányával és az „elmaradottsággal". Ezen a vidéken van néhány település, ahol India keleti részéből származó emberek élnek, eltérő hagyományokkal és munkavégzési szokásokkal; gyakran adják bérlőknek a földet művelésre: őket tartják egyértelműen a vidék „elmaradott" gazdáinak.

A gazdaságok szervezésének hasonló mintája szembetűnő Pandzsábban és Harijánában, s más régiókban is kibontakozóban van. Az összes tagállam közül talán Pandzsábban a legmagasabb a progresszív farmerek koncentrációja. Szervezetüknek van két olyan vonása, ami itt figyelmet érdemel. Az első az, hogy a birtokok általában nagyok, méreteik gyakran meghaladják a törvényesen megállapított felső határt; a második pedig, hogy a bérmunkásokat széleskörűen alkalmazzák, szemben a bérlőkkel és a részes művelőkkel. A pandzsábi progresszív farmerek valójában ahelyett, hogy bérbe adnák a földjüket, nem ritkán úgy bővítik gazdaságuk területét, hogy ők vesznek bérbe földet.

Egyelőre még nem világos, hogy az efféle vállalkozás társadalmi vonzása, vagy akár gazdasági eredményessége mennyiben függ működésének kiterjedtségétől. Lehetséges, hogy ezek a vállalkozások csupán akkor vonzóak bizonyos típusú emberek számára, ha lehetőségük nyílik meglehetősen nagy méretű gazdaságok üzemeltetésére. És itt nem csupán a földbirtok nagyságáról van szó, hanem egyéb tőkéről is — traktorokról, szivattyúkról, gépi permetezőkről, gazdasági épületekről —, amelyek nem csupán a gazdaság hatékonyságát növelik, hanem emelik a tulajdonos státusát is.

Míg igaz az, hogy a progresszív gazdák ma azokon a vidékeken találhatók legnagyobb számban, ahol általános a nagy kiterjedésű birtok, nem állítható, hogy a nagybirtok szórványos előfordulása másutt akadályt gördítene a progresszív gazdák megjelenése elé. Van ugyanis egy másik és talán fontosabb, anyagi természetű korlát. Az a technológia, amelyre a progresszív gazdálkodás alapul, igen szorosan összekapcsolódik a biztos és rendszeres vízellátással. Az országban hatalmas területek vannak, ahol egyelőre nincs és a közeljövőben nem is várható vízellátás.

Az új agrárrendszer egyenlőtlenségei

Visszatérve a fejezet fő kérdéséhez, azt kell megvizsgálnunk, hogy milyen lehetséges hatásai vannak a progresszív gazdák megjelenésének a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek rendszerére. Egyesek azt bizonyítják, hogy ez a gazdálkodási mód növelni, nem pedig csökkenteni fogja az osztályok közötti egyenlőtlenségeket. Valóban jól bizonyítható, hogy a folyamat a föld fölött gyakorolt ellenőrzés koncentrációjához vezet, mivel a termelés tényleges egysége, az operatív birtok a földtulajdon növelésével, vagy újabb földek bérlésével, esetleg együttesen mindkét módon kiterjeszthető. De erre vonatkozóan nincsenek megbízható adatok, ha másért nem, azért, mert a megoldások némelyike törvényen kívüli utat jár.

Van még egy útja az egyenlőtlenségek további fokozódásának, bár erről sem lehet semmi határozottat állítani. A múltban a földtulajdon és a földterület ellenőrzése volt az egyenlőtlenség legfőbb anyagi alapja. Amikor a mezőgazdaság tőkés útra tér, megjelenik az egyenlőtlenség új alapja. Abból a kevésből, amit ismerünk, úgy látszik, hogy a földbirtokmegoszlás egyenlőtlenségeit inkább erősítik, nem pedig gyengítik a mezőgazdasági tőke megoszlásának egyenlőtlenségei.

Strukturálisan az egyenlőtlenség problémáját három kategóriapár segítségével ragadhatjuk meg: a földbirtokos/bérlő, nagygazda/kisparaszt és földbirtokos/mezőgazdasági munkás. Az első és a harmadik pár viszonylag világos kettősséget mutat, a második azonban nem. Ami az elsőt illeti, láttuk, hogy az új mezőgazdasági berendezkedés csökkenti kiterjedését és a tradicionális rendszertől eltérő értelmezést kölcsönöz e fogalmaknak. De vajon hogyan boldogulnak a nagygazdákkal szemben a kis- és középparasztok? Ott, ahol biztosított a vízellátás, még viszonylag kis földbirtokon is sokat el lehet érni, különösen, ha a termelés két alapvető feltétele, a vetőmag és a műtrágya könnyebben hozzáférhető. Kétséges tehát, hogy a progresszív gazdálkodás elterjedése szükségképpen rontja-e a kis- és középparasztok gazdasági hatékonyságát. Ugyanakkor viszont továbbra is fenn fognak maradni a különbségek a jövedelmek (és az életmód) tekintetében. De feltételezhetően e különbségek egy kontinuum mentén mutatkoznak, megengedve bizonyos mobilitást, és nem alkotnak világosan meghatározott határokkal rendelkező hierarchiát.

A földbirtokos és a mezőgazdasági munkás viszonya az egész országban még hosszú ideig fontos lesz. A mezőgazdasági szektorban jelen van a földnélküliek nagy osztálya, amely a mezőgazdasági háztartásoknak több mint 20%-át adja. A földre nehezedő nagy népességnyomás mellett, amikor a lakosság alacsony hányada kerül át az iparba, kicsi a valószínűsége annak, hogy az ország legtöbb részén a mezőgazdasági munkások társadalmi és gazdasági helyzete radikálisan megváltozik. A földreformok alig érintették őket, és annak lehetősége is csekély, hogy a kollektív érdekvédelem folyamatos és hosszú távon működő hatékony szervezetét megteremtsék.

A társadalmi távolság a földbirtokosok és mezőgazdasági munkásaik között az egész országban általában igen nagy. A legtöbb vidéken, ha a munkások kapcsolata a földbirtokossal tartós, akkor státusuk — különösen a mérsékelten jómódú földesurak esetében — alig különbözik a házi szolgákétól. Feltételezhető, hogy azokon a területeken, ahol a mezőgazdasági termelés gyorsan növekszik, e növekedés hasznának egy része magasabb bérek formájában eljut a munkásokhoz. Ebben a folyamatban azonban több különböző tényező játszik szerepet. Nem lenne reális azt feltételezni, hogy a földbirtokosok automatikusan emelik munkásaik bérét munkájuk termelékenységének növekedésével. Két olyan fontos feltétel van, amely javíthatja a mezőgazdasági bérmunkások gazdasági és társadalmi helyzetét. Az egyik a munkaerő iránti kereslet növekedése a mezőgazdaságon kívül, ahogy ez Ludhiánában és Pandzsáb más kerületeiben tapasztalható. A második tényező a mezőgazdasági bérmunkások erős szervezete lehet, amely élvezi valamilyen politikai párt támogatását. Ez történik Tándzsurban.

Korai lenne még kijelenteni, hogy az új mezőgazdasági termelés máris csökkentette a gazdasági aránytalanságokat. Valószínű azonban, hogy lökést ad bizonyos típusú társadalmi változásoknak, amelyek eredete viszszanyúlik a közelmúltban bevezetett új technológiát megelőző időszakba. A kumulatívtól a szórt egyenlőtlenségek irányába történő változások tendenciái már láthatóak voltak jóval az új technológia bevezetése, sőt még a földreform előtt. Igaz, hogy ezek a változások egyes területeken szembetűnőbbek voltak, mint másutt, és főként a lakosság földbirtokos felső rétegére korlátozódtak. Bár ha e változások kiterjedésénél ezeket a korlátozásokat el is fogadjuk, kimutatható, hogy az agrártársadalmi struktúra átalakítására számos összefüggésben gyakorolnak hatást.

E változás egyik fontos társadalmi kísérőjelensége annak a társadalmi alapnak a korlátozott mértékű bővülése, ahonnan a rendszer csúcsán lévő földbirtokosok származnak. Ma már a föld mellett más erőforrások birtoklása egyre fontosabb a nagyüzemi mezőgazdaság sikeréhez. Ezeket az erőforrásokat — traktorokat, szivattyúkat, cséplőgépeket és a tőke egyéb formáit — máshogyan szerzik meg, mint a földet a tradicionális viszonyok között. Maga a föld is jóval szélesebb körben szerepel a piacon, mint régen. Megnövekedtek a lehetőségek az öröklött vagyon előnyeinek megkerülésére azok számára, akik mozgékonyak, vállalkozó szelleműek és képesek még korlátozott gazdasági alapon is sikeres beruházási döntéseket hozni.

A farmerek új osztálya nemcsak a kasztok és tradicionális rétegek szélesebb köréből származik, hanem különféle szakértelemmel és tapasztalattal rendelkező embereket is vonz. Vannak olyanok, akik nyugdíjba vonultak a közigazgatási vagy a katonai szolgálatból, és megtakarított pénzüket földbe fektették, vannak szabadfoglalkozásúak, főleg ügyvédek, akik belefognak az újfajta mezőgazdaságba. Ők alkotják a „gazdálkodó úriemberek" új típusát, akik gyakran sikerrel hasznosítják széles körű ismereteiket, tapasztalataikat és társadalmi kapcsolataikat gazdaságuk életképes szervezetének megteremtésében.

De a kívülről érkező újgazdák között talán azok a legfontosabbak, akik ipari és kereskedelmi tapasztalatokkal rendelkeznek. A szervezés új és korszerű formáinak ismerete mellett ugyanis tőkét is hoznak a mezőgazdaságba. Ha van elegendő tőkéjük és szervezési tapasztalatuk, 50—100 acre földön olyan haszonra tehetnek szert, amely kiállja az összehasonlítást azzal a bérleti díjjal, amit egy korábbi *zamíndár* falvak egész csoportjától szedett össze. Gyakran és némi joggal említett szempont, hogy a mezőgazdaság és az ipar összekapcsolásának egyik előnye az, hogy megkönnyíti a „fekete pénz" törvényessé változtatását. A mezőgazdaságban alig van adózás, s ha valaki a mezőgazdaságot összekapcsolja az iparral, az utóbbiból származó haszon egy részét feltüntetheti úgy, hogy az a mezőgazdaságban keletkezett.

Így az új farmerek, különösen a legnagyobbak, növekvő számban öltenek multifunkcionális jelleget. Olyan réteget alkotnak, akik a mezőgazdasági tevékenységet nem csupán vállalkozásként kívánják megszervezni, hanem különféle vállalkozásokba is készek befektetéseket eszközölni. A kereskedelem és az ipar mellett a szállítás is nyilvánvalóan vonzó egy olyan országban, ahol a piacok gyakran messze vannak, és az ár a távolsággal, de gyakran már néhány mérföld megtétele után is változik.

Az újgazdák változatos társadalmi eredete, különféle érdekeltségekben való részvételük és az osztályon belüli lehetséges mobilitás olyan dinamizmust kölcsönöz ennek az osztálynak, amely a tipikusan agrártársadalmak mezőgazdasági népességének általában minden rétegénél hiányzik. Rendelkezik az ipari társadalmak osztályainak néhány tulajdonságával — legalábbis a felszínen — bár látni fogjuk később, hogy vannak különbségek is, és ezek talán mélyebbek és alapvetőbbek. Egyelőre azonban elegendő csupán jelezni, hogy ami India egyes részein történik, talán nem egyedülálló, hanem olyan tendenciát mutat, amely a régió más országaiban is fellelhető.

4. Szabályok és személyek

Személyes kötelékek a mezőgazdasági közösségekben

Az áttérést a hierarchikus rendszerről a rétegeződés rendszerére általában — a személyessel szemben — a személytelen társadalmi rend fontosságának növekedése kíséri, azaz egy olyan rendé, amelyet *szabályok*, nem pedig személyek határoznak meg. Láttuk, hogy bár a tradicionális rendszerben a társadalmi távolság a földbirtokos és bérlője között igen nagy volt, mégis az uralom és függőség személyes szálai kötötték őket egymáshoz. A gazdag progresszív farmer és a földjét megművelő bérmunkás közötti társadalmi távolság kisebbnek látszik, legalábbis a megkülönböztetés külső jegyei alapján, és az őket összekapcsoló kötelék inkább szerződéses jellegű és személytelen természetű.

Az előző részben néhány olyan esetet vizsgáltunk, amikor a tradicionális előjogok és a státus fontossága csökken, bár az egyenlőtlenségek továbbra is léteznek és a viszonyok agrárrendszerében hangsúlyosak. Most annak bemutatására törekszünk, hogy milyen mértékben foglalják el a személytelen viszonyok a személyes kötelékek és lojalitások helyét; figyelembe véve — ahol csak lehetséges — a kétféle változás közötti kapcsolatot. Ezt megelőzően azonban szükséges gyors pillantást vetni a személyes rend természetére és jelentőségére a tradicionális agrártársadalmakban.

Az agrártársadalmakban, szemben az ipari társadalmakkal, a társadalmi életet sokkal inkább személyek, mint szabályok irányítják. Az előbbiben mind a munka, mind a szabadidő társadalmi viszonyai nagymértékben a közösség keretei között maradnak. A közösség viszont kicsi, közvetlen ismerősökből álló csoport, s tagjai egymást személyesen ismerik.[45] A társadalmi háló általában szoros, és a társadalmi viszonyok sokoldalúak, tehát az egyes személy munkatársaival egyúttal számos más módon is kapcsolatban áll.[46] Az ilyen rendszerekben — még egy tisztán „gazdasági” esetben is — az egyes személynek több szinten vannak kötelezettségei társaival szemben, a rokonságtól, a kaszttól és a szomszédságtól függően.

Nem csupán arról van szó, hogy a mezőgazdasági közösségekben a társadalmi élet a személyes kapcsolatok alapján szerveződik, hanem arról is, hogy ezeket a kapcsolatokat nagy társadalmi értékkel ruházták fel. Az ipari társadalmakban az életnek sok olyan területe van, ahol helytelen lenne a családi, rokonsági és szomszédsági kötelezettségekre számítani, míg egy földművelőközösségben e kötelezettségek megtagadása helytelen lehet. Az ipari társadalmakban oly fontos személytelen kapcsolatok és értékek a földművelő szemében gyakran tűnnek egyszerre értelmetlennek és megbízhatatlannak.

A személyes kapcsolatok meghatározó jellege és az azoknak tulajdonított nagy társadalmi érték valamennyi agrártársadalom általános vonása. Az egyenlőtlenség mintái jelentősen eltérnek egymástól még a délázsiai régió országai között is; a különböző vallási rendszerek minden bizonnyal igen különböző attitűdöket írnak elő a társadalmi egyenlőtlenséggel szemben. Egyes agrártársadalmakban, különösen Thaiföldön, a társadalmi hierarchia korántsem merev és nem nélkülözi a rugalmasságot, különösen a falusi közösség szintjén.[47] De e társadalmak egyetemes jellemzői: a család, rokonság és a helység mint a társadalom alapegységei és az értékelés elsődleges tárgyai maradtak.

A két jellegzetesség kombinációjának legkézzelfoghatóbb kifejezése a tradicionális mezőgazdaságban a paternalizmus, amely lényegében a személyes függőség kategóriájával megfogalmazott egyenlőtlenség. A paternalizmus létezésére a dél- és délkelet-ázsiai társadalmakban bőségesen akad bizonyíték. Tradicionálisan a földesurat mind Indiában, mind Pakisztánban a bérlő nem csupán atyjának tekintette, hanem terminológiailag is ebbe a kategóriába sorolta. De a földesúri paternalizmus legjobb példáit talán a japán mezőgazdaság tanulmányozása szolgáltatja: „A bérlő a földesurat *ojakata* (»apa», »öreg ember») néven emlegette, de a kifejezés által elismert paternalizmus a tradicionális japán családi intézmények paternalizmusa volt, ahol a hangsúlyt inkább a tekintélyre és nem a szeretetre helyezték.”[48] E függőség egyik változata az az eset, amikor a földesúr és bérlője rokonságban áll egymással: az előbbi ugyanazon nagyobb család fő-, az utóbbi pedig egy alárendelt ágához tartozik.

Szomszédság és rokonság

A most tárgyalt viszony alapját különféle strukturális egységek alkotják. Két legfontosabb strukturális alapja egyfelől a rokonság, másfelől a helyszín (vagy szomszédság). Ezekben a társadalmakban a rokonsági és szomszédsági kötelékek nemcsak a legfontosabbak, hanem különféle módokon erősítik is egymást. Még Indiában is, ahol a rokonság valóságos kötelékei nem terjednek a kaszton túlra, a falu lakosai gyakran rokonsági terminológiával szólítják meg egymást. Továbbá, a rokonságon belül egészen különleges helyet foglalnak el azok, akik ugyanabban a faluban vagy szomszédos falvak csoportjában élnek.[49]

Természetesen az emberek minden társadalomban térben helyezkednek el, de társadalmanként igen nagy eltéréseket mutat annak mértéke, ahogyan az együttélés önmagában kölcsönös függőségi és lojalitási kötelékeket teremt. Az egyik végletet a nagy metropoliszokban a szomszédság képviseli, ahol az emberek úgy élnek együtt, hogy egymás életében aktívan nem vesznek részt, sőt olykor még csak nem is ismerik egymást. Ennek nyilvánvaló strukturális magyarázatát az urbánus ipari központok nagy népmozgása kínálja; de ezen túlmenően megtalálható a személyes beavatkozással szemben meglévő ambivalens, esetleg kimondottan negatív attitűd, ami jellemző az ipari társadalmak értékeire. A személyes kapcsolatok gyökeret eresztenek a falusi közösségekben, mert ezek a közösségek igen stabilak és természetes, jó dolognak tartják, ha személyes szálak fűzik az embereket szomszédaikhoz.

Indiában az együttélés kötelékei abban a jelenségben nyernek kifejezést, amit a falu vertikális szolidaritásának szoktak nevezni.[50] Árvíz, éhínség és járvány idején a falu együtt cselekszik, s ha valaki a faluból máshová utazik, személyazonosságát gyakran szülőfaluja alapján tartják számon. Japánban a vidéki tanyákon a viszony hasonlóképpen szoros és bensőséges, és az egyéni lojalitás elsősorban a tanyáé, azután a falué, majd a prefektúráé, ahová a falu tartozik. Amikor a földreformot végrehajtották és a földbirtokosok és bérlők közötti viszony feszült volt, az emberek gyakran a saját tanyájuk tagjait támogatták függetlenül attól, hogy az melyik „osztályhoz" tartozott.[51]

Indiában — és másutt is — szokásos, hogy a faluból városba vándorlók magukkal viszik falujuk identitását. A falusi hálózatok fontos szerepet játszanak a gyári munkások toborzásában és az ugyanabból vagy szomszédos falvakból származó emberek új munkahelyükön szívesebben laknak egymás szomszédságában. Nirad Chaudhuri, amikor az 1912 körüli Kalkuttáról ír, elmondja, hogy a diákszállókon „általában csak ugyanabból a kerületből, vagy annak egyik részéből származó diákok laktak együtt".[52] Hasonló mintát követtek azok, akik a hivatalokba jöttek dolgozni. A csoportosulási törekvések eme típusát az a társadalmi biztonság magyarázza, amit az összetartás kínál egy ismeretlen és személytelen környezetben.

A Kalkuttában, Madrászban, Bombayban és más városokban alacsony állásokban dolgozó emberek gyakran meglepően bőséges információkkal rendelkeznek a kerületükből származó személyekről, akik kiemelkedő helyet foglalnak el a szabad pályákon, vagy fontos állást töltenek be a kormányzatban. Szükség esetén hozzájuk fordulhatnak (általában közvetítő, vagy közvetítők sorának segítségével) és segítséget kérhetnek azon az alapon, hogy ugyanarról a helyről származnak. Ha a kedvezményt olyan egyén kéri, aki ugyanabból a faluból származik és személyesen ismeri azt, akihez fordul, kérelmét morális érvekkel is alátámaszthatja, ami elől a másik fél általában nehezen térhet ki.

A rokonság az a másik nagy elv, amelyet — a szomszédsághoz hasonlóan — mindenütt tisztelnek, de hatása az agrár- és az ipari társadalmakra erősen különböző. A rokonsági köteléknek a nyugati ipari társadalmakban a szűk családon túl kevés jelentősége van. Az egyén korlátozott számú tényleges rokonsági kapcsolattal rendelkezik, és még ezek is csak korlátozott összefüggésekben aktivizálódnak. Az agrártársadalmakban az ember sokakat számít rokonai közé, természetesnek és helyénvalónak tartják, ha valaki támogatja a rokonait és támogatást vár tőlük minden tevékenységi szférában.

Ha Indiában a falu a vertikális egység alapja, akkor a rokonság jelenti a különböző falvakban élő emberek közötti horizontális köteléket. A falusi Indiában a rokonsági kötelék sokféle, és a rokoni kötelezettségek a társadalmi tevékenység széles körére terjednek ki. Ennek ellenére a kasztmegkülönböztetés a tényleges rokoni szálakat meglehetősen merev határok között tartja. Indiában a földbirtokosok és a bérlők, akik különböző kasztokhoz tartoznak, nem állhatnak egymással rokonsági viszonyban, mint Japánban, ahol egyetlen ős leszármazottainak fő és alárendelt ágaihoz tartozhatnak. Azokban az agrártársadalmakban, ahol a kasztkülönbségek kevésbé merevek és ahol a rokonságot kétoldalúan fogadják el, az emberek társadalmi kapcsolatai olykor a családfa ágait követik.

A rokonsági viszonyok a legtöbb agrártársadalomban nem csupán elterjedtek, de azokat általában nagyrabecsülik. Minden egyénnek sokfajta rokon iránt vannak kötelezettségei és ezeket nem lehet megtagadni anélkül, hogy ne sértsenek vele mélyen gyökerező értékeket. Igaz, hogy ezek a kötelezettségek erkölcsileg csak bizonyos összefüggésekben kötnek, de ezeket az összefüggéseket soha nem határozzák meg világosan és amikor változnak, az emberek nem szükségképpen alakítják át elvárásaikat a változással összhangban. Így az egyén bizonyos összefüggésben hivatkozhat a rokonságra, míg megtagadhatja, ha ugyanabban az összefüggésben valaki más hivatkozik rá. Ezeket a kérdéseket semmiképpen sem lehet megnyugtatóan megoldani azzal, ha másfajta rendszer szabályait hívjuk segítségül.

A legtöbb dél- és délkelet-ázsiai társadalomban egy sor olyan strukturális egység található, amely a rokonság által felidézett lojalitásokhoz hasonló lojalitást teremt. Ezek között a legfontosabbak egyfelől az alkasztok és a kasztok, másfelől a vallási, nyelvi és „faji" tényezők kombinációjára alapuló etnikai csoportok. A kasztok tekintetében természetesen közhely, hogy az egység és nem csupán a megosztás alapját jelentik. Még ahol ugyanazon alkaszt tagjai nincsenek is egymással rokonsági kapcsolatban, azokban a helyzetekben különösen összetartozónak tekinthetik egymást, amikor kívülállókról van szó. Az indiai társadalmi változások egyik fontos vonása az, hogy a társadalmi kapcsolatok szférájának bővülésével a kaszt jelentése is változik, és az az egység, amellyel az emberek azonosítják egymást, ma már egyre inkább egymással szoros kapcsolatban lévő kasztok csoportja, nem pedig az alkaszt.[53]

Az alkaszton, kaszton és kasztok csoportján túl léteznek vallási és nyelvi csoportok is. Indiában a vallás még mindig a közösség fontos alapja, így a távoli faluba utazó muzulmán számíthat az ottani muzulmánok vendégszeretetére, még akkor is, ha idegen. Indiában, ahol a nyelvi csoportok regionálisan tagoltak, a nyelvi hovatartozás különösen fontos. Délkelet-Ázsia „falusi társadalmaiban" az etnikai identitás ugyanazt a szerepet játssza, mint Indiában a vallási és nyelvi identitás. Malaysiában például mind a kínaiak, mind az indiaiak a társadalmi kapcsolatok sajátos hálózatával rendelkeznek, és saját közösségük iránti lojalitásuk intenzív.

Míg a mezőgazdasági közösségekben a legszembetűnőbbek a szomszédsági, rokonsági és kasztkötelékek, ezek valójában az agrártársadalmak életének minden szférájában fontosak. Ebben az értelemben a társadalmi élet minősége egy indiai vagy pakisztáni kisvárosban, sőt akár nagyvárosban is alapvetően kontinuitást mutat a mezőgazdasági falvakban érvényesülő életminőséggel. A rokonsági, kaszt- és közösségi kötelezettségek mindkét esetben fontosak, bár adódhatnak fokozatbeli különbségek. Az egyén társadalmi kapcsolatai mindkét esetben számos olyan elemet tartalmaznak, amelyek erre a három tényezőre alapulnak és ezek a kapcsolatok játsszák a legfontosabb szerepet a városi és a falusi társadalmi struktúra összehangolásában.

A közösség hanyatlása és a személyes kötelékek átrendeződése

A szomszédság, rokonság és kaszt ott dominál, ahol a társadalmi rendszer viszonylag kis létszámú és stabil közösségekből szerveződött. Azt már láttuk, hogy bizonyos változások mind a társadalmi szervezet nagyságrendje, mind pedig a társadalmi csoportok stabilitása tekintetében végbementek. A falu lakossága kis- és nagyvárosokba vándorol, családok és rokonsági csoportok esnek szét, és egyazon alkaszt tagjai nemcsak területileg szóródnak szét, hanem különféle foglalkozásba fognak, másfajta életmódot, másfajta attitűdöket és értékeket követnek. Ez egyfelől a közösségi élet hanyatlásához vezet, másfelől pedig egyre alacsonyabbak lesznek ama strukturális egységek közötti válaszfalak, amelyeknek a múltban sajátos identitásuk volt.

Míg igaz az, hogy a közösség hanyatlása, a csoportok különböző rendszerei kölcsönösen erősen áthatják egymást, egyben igaz az is, hogy az ebből kibontakozó kapcsolatok új hálózatai túlnyomórészt még mindig a személyeken alapulnak. A folyamatot talán a legjobban az egyén előtt álló választási lehetőségek kiterjedéseként lehet leírni. Ám itt olyan választási lehetőségekről van szó, amelyek még ma is nagyrészt a tradicionális kötelezettségek és lojalitások keretei között érvényesülnek. Így ha egy falusinak érintkezésbe kell lépnie egy hivatalnokkal, ezt nem közvetlen, személytelen formában teszi, hanem személyes kapcsolatok, egy szomszéd, rokon vagy a szomszéd rokona útján. A múlthoz képest most csupán a személyes kapcsolatok hálózata válik egyre összetettebbé és változatosabbá.[54]

E kapcsolatok túlnyomórészt „személyes" természetét meggyőzően mutatta ki Freedman a szingapúri kínaiak között a rokonság és összetartozás terén végzett vizsgálatában. Itt a rokoni csoportok tradicionális öszszetétele a szétszóródás és mobilitás következtében jelentősen megváltozott, de a személyek közötti viszony természete alapvetően ugyanaz maradt. Freedman érvelését a következőkben foglalja össze: „Még egyszer: az igazi különbség nem a család és a nemcsalád, hanem a személyes és a személytelen között van. Lehet, hogy a rokonság a *par excellence* személyes kapcsolat, de nem az egyetlen, mint olyan, és a gazdasági kapcsolatok körének korlátozásában a barátságra támaszkodásnak ugyanolyan szerepe van, mint a családhoz való kötődésnek."[55] A barátság — vagy a mi fogalomhasználatunkkal élve a személyes kapcsolat — a tradicionális struktúráknak, a rokonságnak, a kasztnak és a falunak a termelés és közigazgatás újonnan kibontakozó struktúráiba történő betagozódásában az egész vizsgált régióban létfontosságú szerepet játszik.

Új szervezetek kialakulása

Az egész régióban új típusú szervezetek jelennek meg, és ezek száma növekszik. Az alapjukat szolgáló elvek döntően különböznek a fentiekben ismertetett tradicionális viszonyok alapjaitól. Lényegében olyan típusú rendszerekről van szó, amelyek személyek helyett inkább szabályok irányítása alatt állnak. A legnyilvánvalóbb példa erre talán a bürokratikus közigazgatás, szemben a paternalista változattal. Ez a rendszer a toborzás más elvét, a viszonyok más struktúráját jelenti (mind befelé, mind a kívülállókkal szemben), és másfajta értékek és normák iránti elkötelezettséget képvisel, mint ami a tradicionális agrártársadalmakra jellemző.

Az új szervezeti formák először a nagy- és a kisvárosokban jelentek meg és elsősorban még most is a hivatalokban és gyárakban lokalizálódnak. De leginkább Indiában, Pakisztánban és Ceylonban a rurális területek viszonylag hosszú ideje ki voltak szolgáltatva egyfajta közigazgatási bürokráciának. Az angolok minden kerületben a törvény által szabályozott közigazgatási struktúrát hoztak létre. Ez az a struktúra, amely ezekben az országokban a modern közigazgatás keretét szolgálja, bár az elmúlt húsz esztendőben e kereten belül sok mindent kialakítottak.

A brit uralom idején, különösen a korai időszakban, a kerületi közigazgatási struktúrák feladata az volt ugyan, hogy a rurális területeket szolgálják, a gyakorlatban mégis igen kevés hatással voltak a vidék lakosságának életére. Legtöbbjük számára ugyanis a közigazgatás olyan külső rendszer maradt, amellyel igen kevés közvetlen kapcsolatot lehetett vagy kellett fenntartani, és amelyet ismeretlen elvek irányítottak. Ennek megfelelően az angolok a kerületben olyan közigazgatási rendszert hoztak létre, amely a paternalizmus és a modern bürokrácia közötti kompromisszum eredménye volt. Az angol tisztviselők a törvény uralma iránti formális elkötelezettségük ellenére erősen támaszkodtak helybéli segédeikre, akik sohasem fogadták el és értették meg teljesen a szóban forgó elveket.

Talán az abszolút erkölcsi értékek kategóriái szerint nehéz igazolni a választást a bürokrácia és a paternalizmus mint közigazgatási alternatívák között. De ami Indiát és a régió legtöbb országát illeti, a választás már megtörtént. Ha lehet különbséget tenni értékek és normák szerint, akkor az egész régióban a törvény személytelen uralmát fogadták el normaként az állami közigazgatásban és a magánjellegű igazgatásban. Azok a speciális problémák, amelyekkel ebben a részben foglalkozunk, abból adódnak, hogy ez a norma számos ponton összeütközésbe kerül e társadalmak egyik legalapvetőbb értékével.

A közigazgatás új típusú modelljének terjedése a puszta politikai vagy ideológiai választásnál szilárdabb alapokon nyugszik. Amikor széles körű gazdasági és egyéb tevékenységet kell céltudatosan összehangolni egymással egyetlen igazgatási kereten belül, akkor a személytelen szabályokon alapuló rendszer látszik a legalmasabbnak. A paternalizmus kielégítő megoldás lehet a kis kiterjedésű társadalmakban, ahol a különböző szinteken található egységek artikulációja minimális. De amikor a termelést, elosztást és fejlesztést nemzeti méretekben kell megszervezni, akkor a társadalmi rendszer szembetalálja magát egy másfajta igazgatás szükségletével.[56]

Az új rendszer „szabályai”

Az új közigazgatási szervezetek és elvek behatolása a rurális területekre a régió országainak közelmúltbeli történetéből vett példákkal illusztrálható, noha az új rendszer nem működik mindenütt egyformán jól. A siker vagy kudarc számos tényező függvénye. A siker szükséges feltételének tűnik a minimális szintű írástudás és műveltség, ami nélkül az egyén nehezen tudja előnyösen alkalmazni vagy akárcsak megérteni azokat a szabályokat, amelyek szerint a rendszer működik. India és Japán különbsége ebben az összefüggésben is tanulságos. Indiában, ahol a vidéki népesség zöme analfabéta, a szabályok gyakran a falusiak hátrányára érvényesülnek. Japánban a falusi népesség jóval nagyobb része megkapja a közigazgatási rendszertől az őt megillető szolgáltatásokat.

A háború jelentős törést okozott a falusi Japán helyi kormányzatában és közigazgatásában. 1939-ig a helyi kormányzatnak korlátozott közigazgatási hatásköre volt és a helybéli notabilitások családjai ellenőrizték, akik az igazgatást nagyrészt paternalista elvek alapján gyakorolták. A helyi önkormányzatot szabályozó 1947-es törvény a közigazgatás decentralizációja és a paternalista modellekkel szemben a bürokratikus közigazgatás megteremtése érdekében különféle új szervezeteket hozott létre. Különböző bizottságokat szerveztek, s mint láttuk, ezek pozitív és fontos szerepet játszottak a földreform végrehajtásában.[57]

Indiában az új közigazgatási szervezetek terjedése a rurális területeken, valamint az ilyen szervezeteknek a városi központokból induló kiterjesztése 1950 óta példátlan méretekben folyik. A régebbi adószedésre és a rend és törvényesség fenntartására összpontosító közigazgatási gépezet mellett ma már új intézmények egész sora létezik, amelyek a gazdasági fejlesztés és társadalmi rekonstrukció kiemelkedő feladatainak szolgálatában állnak. A létrehozott hivatalok és alkalmazottak puszta száma azt tükrözi, hogy a rurális India hatalmas változáson ment keresztül. Nem túlzás azt állítani, hogy a farmer egyszerűen semmiféle nagyobb új vállalkozásba nem kezdhet anélkül, hogy ne kerülne sokoldalú kapcsolatba különféle tisztviselőkkel.[58]

Szabályokra alapuló szervezetek a falusi Indiában

A tevékenység nagyságrendje szempontjából az új szervezetek közül kétségtelenül azok a legfontosabbak, amelyek a községfejlesztési (Community Development Programme, CDP) programmal vannak kapcsolatban.[59] Ez a program, amely 1952-ben 25 000 faluban indult, ma már gyakorlatilag az egész országra kiterjed. Funkcionálisan átfogó jellegű, kiterjed számos tevékenységi területre a mezőgazdaságtól a nők oktatásáig. A program azzal a széles körű célkitűzéssel indult, hogy a falusiak váljanak önállóbbakká mindennapos anyagi és társadalmi problémáik megoldásában; egyidejűleg a program hatékonyabb kapcsolatot teremt számukra a külvilággal.

A CDP tengelye a mintegy száz falura, azaz 60—80 ezer emberre kiterjedő fejlesztési blokk. A szervezet élén a fejlesztési tisztviselő (angol rövidítése: BDO) áll; alatta tevékenykedik egy sor technikai specialista, akiket asszisztens fejlesztési tisztviselőknek (ADO) neveznek, a hierarchia alján található a faluszintű munkás (VLW), aki különféle fejlesztési munkálatokat folytat, általában egyszerre tíz faluban. A blokk hivatala ma már fontos szerepet játszik a farmer életében, akinek el kell mennie a hivatalba vetőmagért, műtrágyáért, hitelért és más efféléért. A blokk létesítménye rendelkezik a modern hivatal összes formális jellegzetességével. Mind a BDO, mind az alája rendelt ADO-k sok időt töltenek el papírmunkával, és az akták nagy tömege bizonyítja a szervezet „bürokratikus" természetét.

A községfejlesztési programhoz szorosan kapcsolódik a szövetkezetek elszaporodása Indiában. Mint a legtöbb esetben, a szövetkezeti mozgalom története itt is a függetlenség kivívása előtti időkre nyúlik vissza, de a szövetkezetek mai vonásaikat csupán a fejlesztési tervezés megindulása után nyerték el. Indiában többféle — hitel, földművelő, forgalmazó és többcélú — szövetkezet működik és az egymást követő tervek növekvő pénzösszegeket biztosítanak számukra. Itt is a hivatal az a kézzelfogható hely, ahol a munkát személytelen szabályok alapján szervezik.

Különleges érdeklődésre tarthat számot a blokk adminisztratív struktúrája a kerületekben, az intenzív kerületi mezőgazdasági program (IADP), népszerű nevén a csomagprogram szolgálatában. Ez a program 1961-ben főként a Ford Alapítvány kezdeményezésére és részleges finanszírozásával indult. 1970-re az ország különböző részein már tizenöt kerületre terjedt ki. A csomagprogram kerületeit gondosan választották ki, aszerint, hogy a kerületek anyagi szempontból a legelőnyösebb kiinduló feltételekkel, azaz ösztönzéssel, megfelelő talajviszonyokkal és olyan intézményi tényezőkkel rendelkezzenek, mint a szövetkezetek és a *pancsájatok*. Azt remélték, hogy amennyiben a progresszív farmerek az országban egyáltalán képesek valahol kibontakozni, így ez a csomagprogram kerületében történhet — és ez a várakozás nem volt teljesen hiábavaló.

A csomagprogram kerületeiben — mint másutt is — a blokk a fejlesztési célkitűzések fő hivatalos szerve, de itt az adminisztratív struktúra bonyolultabb, mint egy közönséges kerületben.[60] A program igen költséges és a kiadások jelentős részét fizetésekre és egyéb hivatalos célra fordítják. A csomagprogram blokkjaiban nemcsak nagyobb a személyzet létszáma, hanem a blokk ügyfeleinek több előnyt is kínál. Mint ilyen, különösen alkalmas arra, hogy a tisztviselők és ügyfeleik között a mezőgazdaság fejlesztése során kibontakozó kapcsolatok szerkezetét tanulmányozni lehessen.

A két rendszer kölcsönhatásai

Így manapság a rurális Indiában és az egész régió vidéki területein kétféle társadalmi rendszer együttélése figyelhető meg, s ezek mindegyike sajátos szervezeti móddal és ennek megfelelő értékmintákkal rendelkezik. Az első a rokonsági, a kaszt és a közösség kategóriái szerint szerveződött, és nagyra értékeli a személyes lojalitást és a személyi függés kötelékeit. A másik szervezeti kapcsolat a „hivatal", ahol a viszonyokat elvben személytelen értékek és követelmények szabályozzák.

A közelmúlt időkig a falusi Indiában egyértelműen a rokonságon, közösségen és személyes függőségen alapuló rendszer volt a meghatározó tényező és ebben az értelemben az „tradicionálisként" jellemezhető. Az új típusú társadalmi berendezkedés 1950 óta hatalmas mértékben elterjedt. Azt azonban hiba lenne feltételezni, hogy a második típus szükségképpen az első rovására terjedt el. Ma vidéken inkább az a szembeszökő, hogy a kétfajta társadalmi rendszer — az egymástól különböző szervezési módok és értékminták ellenére — összefonódott.

A két rendszer összefonódása mindenekelőtt nyilvánvaló az új bürokratikus struktúrába történő munkaerő-toborzási módszerek esetében. Közismert, hogy a közigazgatási rendszer minden szintjén erőteljes kasztés közösségi szempontok szerint folyik a munkaerő kiválasztása, az alacsonyabb szinteken pedig szintén a rokonsági és személyes függőség alapján. Kezdetben az adminisztratív állások betöltése gyakorlatilag a felső kasztok, különösen a bráhmanok monopóliuma volt, de a vidék politicizációjával a számszerűleg domináns kasztok tagjai kerülnek be minden hivatalba. Alacsony beosztású tisztviselői, könyvelői, vagy titkári állást szerezni valakinek egy hivatalban ma már a patronátus fontos alkotóeleme.

Ahol a tisztviselők kiválasztása és előléptetése a patronátustól függ, ott nem reális az az elvárás, hogy tevékenységüket teljes egészében a személytelen szabályok irányítsák. A hivatalon belüli viszonyok is a bürokrácia és a paternalizmus közötti kompromisszumok változatai. Ezek a kompromisszumok egyaránt nyilvánvalóak egyfelől a tisztviselők és politikusok, másfelől pedig a tisztviselők és ügyfeleik kapcsolatában. Bár a patronátus nem jelenti az egész rendszer alapját, nyilvánvalóan a rendszer fontos alkotóeleme.

A patronátus széles körű továbbélésének magyarázatához szükséges megérteni, hogy e rendszernek meghatározott összefüggésben morális alapja van. A patronátust túlságosan is gyakran szemlélik pusztán az egyének anyagi érdekei közötti egyensúly szempontjából, anélkül, hogy figyelembe vennék társadalmi következményeit. A patronátusi viszonyok többségében kétségtelenül jelen van az anyagi önérdek eleme, de ezen túlmenően van erkölcsi alapja, ha csupán bizonyos értékrendszeren belül is. Amikor egy tisztviselő rokonának nyújt segítséget, vagy egy szomszéd, vagy személyes eltartott megkap egy engedélyt vagy jogosítványt, ez nem csupán konkrét anyagi ellenszolgáltatás (vagy annak előfeltételezése) miatt történik, hanem azért is, mert a személyek közötti kapcsolatnak önmagában is van értéke.

Ambidextriás osztály

Kétféle értékrend együttélése egyesek számára lehetővé teszi, hogy vagy az egyiket, vagy a másikat használja fel konkrét anyagi célok elérése érdekében. A változó intézményi környezetben a gazdasági lehetőségek kiterjedésének egyik fontos következménye olyan ambidextriás egyének csoportjának felemelkedése, akik a bürokratikus eljárásokkal és a személyes kapcsolatokkal egyaránt könnyen boldogulnak. Mivel az a morális környezet, amelyben tevékenykednek, ambivalens, cselekedeteiket könnyebb úgy értelmezni, hogy inkább az érdekek, mint az értékek irányítják őket.

Amint a különböző adminisztratív csatornákon át egyre több állami és egyéb juttatáshoz lehet hozzájutni, ezek megszerzésének szabályai a lakosság bizonyos köreiben egyre ismertebbé válnak. A juttatásokból azonban gyakran kevés van, és pusztán a közönséges adminisztratív csatornákra hagyatkozni egyet jelenthet azzal, hogy túl sokat bízunk a véletlenre. Ezért azok a gazdák, akik valóban hozzá akarnak jutni a szóban forgó előnyökhöz, a kettős biztosítás politikáját választják; egyidejűleg mozgósítják a közönséges adminisztratív csatornákat és személyes kapcsolataik hálózatát. Ez az eljárás nem szorítkozik a kormányzati szervekkel bonyolított ügyekre, hanem mindenfajta hivatal esetében alkalmazásra kerül.

Az efféle ambidextria legszembetűnőbb példáját talán a korábban tárgyalt progresszív farmerek kínálják. Mint láttuk, a progresszív farmer gazdasági szervezete különféle erőforrásokra és ismeretekre épül. Az új technológia bevezetésével a föld mellett más erőforrások is fontosakká váltak. Ezeket (pl. erőgépek, műtrágya, jobb vetőmag stb.) legkönnyebben a hivatalos vagy félhivatalos szervek útján lehet megszerezni, amelyek a hitelnyújtásért is felelősek. Azok, akik jártasak a hivatalos ügyekben (amelyek Indiában különösen bonyolultak) és kapcsolataik is vannak a hivatallal, igen előnyös helyzetben vannak e ritka erőforrások beszerzésekor.

Hiba lenne azt feltételezni, hogy amikor a progresszív farmerek bevezetik az újfajta gazdasági szervezetet, akkor felhagynak tradicionális tapasztalataikkal. Ellenkezőleg, ezeket a képességeket a változó környezet gyakran tovább erősíti. Mert, először, az új gazdaságokat gyakran kötik egymáshoz és a kapcsolódó vállalkozásokhoz a rokonsági kötelékek. Apa és fia, nagybácsi és unokaöccse, leánytestvér férje és feleség bátyja számíthatnak egymásra tőke és know-how tekintetében; a bizonytalan, változó környezetben az efféle kölcsönös függés a rendszernek némi stabilitást kölcsönöz.

A rokonsági köteléket gyakran úgy használják fel, hogy az még a mai értékek között is teljesen jogos. Így a hitelszerzés egyik fontos módja, ha valaki közvetlenül a rokonság erőforrásaiból merít. Ez a gazdasági tevékenység minden szférájában közismert minta, amelynek működését nemrégiben a Delhi környéki kisipar példáján dokumentálták.[61] A rokonok közötti kölcsönös juttatásokat nem szabad összetéveszteni a rokoni kapcsolatok olyan helytelen felhasználásával, amelynek célja a szabályos adminisztratív eljárások megkerülése. Az efféle „adok és kapok” minden emberi társadalomban legitim tevékenység, bár működési köre az ipari társadalmakban korlátozottabb, mint az agrártársadalmakban.

Miként a rokonság tradicionális kötelékeinél, úgy a közönséges adminisztratív csatornák esetében sem szabad azt gondolni, hogy amikor az emberek ehhez folyamodnak, akkor használatuk nem megfelelő alakot ölt. Még a rurális vidékeken is jelentős mennyiségű igazgatási munka folyik, általában összhangban az adminisztratív eljárás szabályaival. Vannak tisztviselők (többen a magasabb, mint az alacsonyabb szinteken), akik értik is hivataluk szabályait és morális elkötelezettséget is éreznek irántuk. Másfelől pedig ügyfeleik között vannak olyanok, akik tisztában vannak a személyes és a személytelen közötti különbséggel és készek a kettőt különválasztani, még ha az számukra némi hátránnyal is jár.

Indiában és a régió legtöbb országában (talán Japán kivételével) gyakran hallani azokról a nehézségekről, amelyek a rurális területeken mindenfajta modern igazgatási gépezet működtetését akadályozzák. E nehézségek egy része abból fakad, hogy a legtöbb falusi nem kielégítően érti az adminisztratív eljárások szabályait, és kétségtelen, hogy e tekintetben Japán, az írástudás és műveltség magasabb rátájával, jelentősen különbözik a többi országtól. De a falusi hierarchia csúcsán állók közül Indiában is sokan gyorsan megismerkednek a modern igazgatási eljárásokkal. Gyakorlatilag ma már az ország minden részében vannak progresszív farmerek, akik olyan jól ismerik ezeket az eljárásokat, mint maguk a tisztviselők.

A megértés talán szükséges, de semmiképpen nem elégséges feltétele a morális elkötelezettségnek. A személytelen viselkedési szabályokon alapuló szervezetek csak úgy működhetnek sikeresen és lehetnek tartósak, ha az emberek legalább minimálisan elkötelezték magukat e szabályok mellett. A morális elkötelezettség helyett az agrárrendszer csúcsán állók esetében szembetűnő, hogy ezeket a szervezeteket eszközként használják fel gazdasági és politikai haszonszerzés céljaira.

A progresszív farmerek ambidextriája — hogy egyaránt könnyedén kezelik a tradicionális és a modern intézményeket — kapcsolatban áll azzal, amit multifunkcionális szerepükként jellemeztünk. Ma már egyre jobban összekapcsolódik a mezőgazdaság és a kisebb ipari vállalkozás, és ez különösen igaz Pandzsáb és Harijána esetében. A szállítás is az a terület, amely az egész országban láthatóan vonzza a progresszív farmereket. A termelés, forgalmazás és szállítás közötti összefüggések túlságosan is nyilvánvalóak ahhoz, hogy részletesen kifejtsük őket. A kisebb ipari és a szállítási vállalkozás fontos közös vonása, hogy tőkén kívül mindkettő engedélyektől és jogosítványoktól függ, következésképpen általában feltételezi a személyes kontaktusokat tisztviselőkkel és politikusokkal. Olykor éppen e kontaktusok ösztönzésére terjeszti ki az egyén vállalkozását, a mezőgazdaságon túl, a szállításon át az iparra.

„Progresszív" gazdák; értékek és érdekek

Nehéz meghatározni a sikeres vállalkozók pszichológiai tulajdonságait, de ezek között mindenképpen szerepel az úgynevezett „dinamizmus". A közgazdászok, történészek és szociológusok egészen a közelmúltig panaszolták a dinamizmus, vagy vállalkozói szellem általános hiányát a régió országaiban, különös tekintettel a mezőgazdasági szektorra. Az ország számos részén a közelmúltban bekövetkezett változások, különösen a különféle vállalkozói tevékenységek kombinációjának az a típusa, ami Pandzsábra jellemző, a téma kutatásában új fordulatot hozhat.

A „zöld forradalom" új hitet teremtett az indiai gazdálkodó dinamizmusával kapcsolatban, aki bebizonyította, hogy nemcsak képes a technológiai újítások gyors elsajátítására, hanem figyelemre méltó ügyességgel bánik a társadalmi berendezkedéssel is. Pandzsáb, Harijána és Uttar Pradés nyugati részein a mezőgazdaságilag fejlett területeken a fejlesztési munkatársaknak nem kell erőfeszítéseket tenniük azért, hogy meggyőzzék a progresszív gazdákat a jobb vetőmagok és műtrágyák használatának célszerűségéről. Ellenkezőleg, ezek a gazdák maguk is nagy lelkesedéssel igyekeznek megszerezni a szokásos hivatali csatornákon át a legjobb inputot, és ha ez az út elégtelen, akkor a nem hivatalos és olykor törvényen kívüli utakhoz folyamodnak. Indiában mindenfelé hatalmassá növekedett az igény az ilyen inputok iránt, s ezzel párhuzamosan virágzó feketepiacuk alakult ki.

A progresszív gazdák akkor sem mutatnak semmiféle konzervativizmust, amikor a társadalmi csatornákat használják fel mindannak megszerzése érdekében, amire szükségük van. Ma már egyáltalán nem igaz, hogy tevékenységük körét jelentősen korlátozzák a rokonság, a kaszt és a közösség kötöttségei. Ha egykor úgy véltük, hogy ezek az egységek akadályt jelentenek a személytelen kapcsolatok kialakulása előtt a gazdaság vagy a politika terén, akkor ezt a gyakorlat már jórészt megcáfolta. A progresszív farmerek — mint a vállalkozók általában — jelentős dinamizmust mutatnak a rokonsági, kaszt- és közösségi kötelékek áttöréséhez annak érdekében, hogy kiépítsék a hatékony gazdasági és politikai kapcsolatok hálózatát.

Úgy látszik, hogy a falusi vállalkozóknak legalább bizonyos csoportjai előtt a rokonsági, kaszt- és közösségi kötelékek eszközjelleget öltenek. Ezt a folyamatot természetesen rendkívül nehéz bizonyítani, de vannak olyan jelek, különösen a politika szférájában, amelyek arra utalnak, hogy egyáltalán nem ritka jelenségről van szó.

Egy szempontból tehát a mezőgazdasági fejlődés társadalmi összefüggései az alábbi módon értelmezhetők. A falusi Indiában két egymásra ható rendszer létezik: az egyik a személyes kötelékekre és lojalitásokra, a másik pedig személytelen szabályokra és normákra épül. Létezik továbbá olyan emberek kicsiny, de erős és növekvő kisebbségi csoportja — progresszív farmerek, kapitalista gazdák, falusi vállalkozók —, akik sikerrel alkalmazzák mindkét rendszert anélkül, hogy bármelyik értékalapjai iránt mély elkötelezettséget éreznének. E kisebbség rövid távú teljesítménye különösen gazdasági szempontból bizonyul megfelelőnek. De mi a távlati kilátásuk, különösen a társadalom egésze szempontjából?

Ha igaz az, hogy a társadalom több, mint olyan egyének puszta összessége, akik mind a saját érdekeiket követik egy bizonyos piaci helyzetben, akkor valóban van ok aggodalomra, ha egy domináns kisebbség ennek megfelelően cselekszik, az intézményeket eszközként használja, és alapvetően nem elkötelezettek sem a szabályok, sem a személyes kapcsolatok iránt. Lehet persze azzal érvelni, hogy mindez csupán átmeneti jelenség, hogy az átmenet egy viszonylag szilárd társadalmi rendhez vezet, ahol a közéletet majd személytelen szabályok irányítják, és hogy nagyjából ez történt Nyugaton is. De az ilyen érvelés, amellett, hogy túl sokat tulajdonít a történelmi analógiáknak, mintha túlságosan sokat bízna a véletlenre.

5. Bizonytalanság és konfliktus

A struktúra és koherencia hanyatlása

Összefoghatjuk a szálakat és megvizsgálhatjuk, hogy az egyenlőtlenségek restruktúrálódása, amelyet a 3. részben tárgyaltunk, mennyiben kapcsolható össze a szabályokkal és személyekkel szemben megnyilvánuló, fokozódó ambivalenciával. Egyenlőtlenségek továbbra is egyértelműen léteznek, noha kevésbé látható formában és olyan környezetben, amely nagyobb teret enged az egyéni mobilitásnak. Másfelől viszont a társadalmi életben növekszik a bizonytalanság, s ez láthatóan a hátrányos helyzetűek rovására érvényesül.

Gyakorta hangzik el az állítás, hogy az olyan országokban, mint India, az egyenlőtlenségek régebbi, kaszton alapuló rendszerét nem csupán a városokban, hanem vidéken is kiszorítja az osztályok rendszere. Ha a kaszt az egyenlőtlenség olyan rendszerét képviseli, amelyben a csoportok élesen differenciáltak, és egyidejűleg szerves kapcsolatban állnak egymással, akkor a kaszt kétségtelenül hanyatlik. Ha viszont a kaszt egymással antagonisztikusan szembenálló csoportok rendszere, amely a tudatosan szervezett érdekek polarizációján alapul, akkor nincs rá bizonyíték, hogy effele struktúra az egész országban kialakulóban lenne: a meghatározó benyomást inkább az alaktalanság és nem a struktúra léte kelti.[62]

Bár a fentiekben ismertetett fejlemények következtében a társadalmi hierarchia egyre inkább amorf, csúcsa és alapja még mindig azonosítható. Nehéz azonban megmondani, hogy a felső réteg milyen mértékben tett szert olyan tudatos identitásra, amilyennel egyes területeken sajátos kultúrájuk és életmódjuk következtében például a bráhmanok (vagy még a *zamíndárok* is) rendelkeztek. Láttuk, hogy a progresszív gazdák társadalmi eredetük vagy életmódjuk szempontjából nem szükségképpen homogének. De azt talán állíthatjuk, hogy — legalábbis korlátozott területeken — anyagi érdekeik azonossága alapján egyre nagyobb mértékben egységesek.

A kétféle — a közös kulturális jellemvonásokból fakadó, valamint a gazdasági és politikai érdekek azonosságán alapuló — egység közötti különbség felismerése a mai agrártársadalmak dinamizmusának megértéséhez elengedhetetlenül szükséges. A biztonság kedvéért a kettőt ideáltípusnak kell felfogni, de mint ideáltípusok, az egyik inkább a stabil, tradicionális agrártársadalmakra, a másik pedig a változó anyagi alapokkal rendelkező társadalmakra jellemző. Különösen egy olyan országban, mint India, ahol a kasztok, vallási közösségek és nyelvi csoportok közötti kulturális különbségek élesek, nem lenne reális azt várni, hogy az egység első típusának ne legyen jelentősége még akkor se, amikor keresztezi az anyagi érdekek egységét. Továbbá az egység második típusának elterjedtsége még felső szinten is területileg korlátozott és nem országos méretű.

Az „alsó halmaz", a különféle részesművelőkből és mezőgazdasági munkásokból álló csoport jellege még kevésbé egységes és összefüggő. Azonban a múltban a földnélküliek itt is sajátos társadalmi identitással rendelkeztek, amely az ország sok részén nagymértékben egybeesett az érinthetetlenekével. Ma változatosabb csoportot képviselnek, s maguk az érinthetetlenek is sokat veszítettek sajátlagos társadalmi jellegzetességeikből (és hagyományos társadalmi szervezetükből), amelyek a múltban az egység és összetartozás bizonyos mértékét jelentették.

A részesművelők és a mezőgzadasági munkások esetében a közös kulturális jellegzetességek széthullását általában nem követte az anyagi érdekek azonosságára épülő egység kibontakozása. A részesművelőket és mezőgazdasági munkásokat még a falun belül is változatlanul megosztják a kaszton és gazdasági lehetőségeken alapuló különbségek, a falun kívüli kapcsolataik korlátozottak, esetlegesek és politikailag kevésbé jelentősek. A kelet-tándzsurihoz hasonló esetre — ahol a föld nélküli dolgozókat a földbirtokosokkal való szembenállásra egy országos politikai párt szervezte meg — meglehetősen ritkán van példa.[63]

Így a kibontakozó agrárhierarchia csúcsán olyan egyének csoportja áll, akikre bizonyos közös társadalmi és gazdasági tulajdonságok jellemzőek, laza hálózat köti őket egymáshoz, és egyre jobban felismerik közös gazdasági és politikai érdekeiket. A csúcson lévők élvezik mind az erőforrások, mind a szakértelem előnyeit. A „progresszív gazdák" szociológiailag legvilágosabb megkülönböztető vonása, hogy ők összekapcsolják a földtulajdont, a tőkét és a szaktudást, a „tradicionális" és „modern"' intézmények együttes manipulációja során.

Indiában és másutt a megváltozott politikai feltételek mellett a hatalom megszerzéséhez a vagyon és a manipulatív képességek szükséges és talán elégséges feltételek is. Megfigyelők rámutattak arra, hogy szélesedik a politika alapja, és ez az elv valamelyest kétségtelenül szélesedett is.[64] Az azonban kérdéses, hogy ez önmagában mennyire ássa alá a gazdaság és a politika kapcsolatát, amely láthatóan a régió falusi társadalmi struktúrájának általános vonása.

A gazdasági és politikai hatalomnak az agrárrendszer csúcsán bekövetkezett nagyfokú koncentrációja ellenére, ez a hatalom ma kétségtelenül kevésbé látható, mint a múltban, főként azért, mert azok, akik birtokolják, elhagyták a státus azon külső jeleit, amelyek valamennyi agrártársadalom felső rétegét jellemezték. Amikor elhagyják a státus ilyen külső jeleit, a tiszteletadás mintája is gyengül, noha megismételjük, hogy a tiszteletadás a mezőgazdasági munkások és munkáltatóik, a bérlők és földesurak viszonyának még mindig rendkívül fontos alkotóeleme.

Ma már nemcsak kevésbé látható a magasabb státus, hanem legitimitása is sokkal kevésbé világos, mint a múltban volt. Ahol korábban a tiszteletadás természetes volt, ott ma némileg kelletlenül adják meg. Ennek kettős oka van. Először az új jogi és politikai rendszerek megkérdőjelezték a tradicionális társadalom alapját képező hierarchikus értékeket. Másodszor, a magasabb és az alacsonyabb helyzetűek közötti kapcsolatok szerves jellege megszűnőben van, holott korábban az előbbiek sokkal nagyobb szerepet játszottak az utóbbiak életében, bár ez sohasem nyugodott az egyenlőség alapján.

Az amorf alap

Az agrárhierarchia legalsó rétege nemcsak egyre inkább amorf, hanem tagjai számára a társadalmi környezetben növekszik a bizonytalanság. Ez a különféle részesművelőket és mezőgazdasági munkásokat magába foglaló réteg még szűken számítva is India földművelő népességének legalább húsz százalékát alkotja. Szélesebb összefüggésben, e népesség sokkal nagyobb részének kell majd szembenéznie a bizonytalanság problémáival, amelyek a mezőgazdasági fejlődés gyorsuló ütemével várhatóan növekedni fognak.

Érzékelnünk kell, hogy az effféle bizonytalanság nem csupán téves egyéni számítások kérdése, hanem mindenekfölött *társadalmi* tény. Strukturálisan a lent mutatkozó bizonytalanság a felső manipulációk természetes kísérője. Ha a társadalmi rendszer olyan jellegzetességre tesz szert, ami széles körben teszi lehetővé a manipulációt, a bizonytalanság szükségképpen járványos méreteket ölt. Talán haszonnal jár, ha felvázoljuk a bizonytalanság sajátos megnyilvánulásait a mai indiai mezőgazdaság keretei között. Nagyon valószínű, hogy hasonló megnyilvánulásokra más országokban is sor kerül.

A szociológus számára bármilyen emberi társadalom megkülönböztető vonása az, hogy a társadalom a jogok és kötelezettségek bizonyos struktúráján keresztül valamelyest meghatározza az emberi magatartást. A meghatározottság mértéke kérdéses, ugyanakkor azonban találomra cselekvő egyének összessége, anélkül, hogy mások cselekedeteit előre megbecsülhetné, nem alkot társadalmat. Megkülönböztetésünk alapján és konkrétan ahhoz, hogy egy társadalom működőképes legyen, legalább bizonyos mértékig személyektől vagy szabályoktól kell függenie. Gondos, empirikus kutatással tehát azt kell megállapítani, hogy milyen mértékben találják az alsóbb rétegek terhesnek a személyi függőség kötelékeit, és ugyanakkor mi az, amiért nehéznek találják a személytelen szabályoktól való függést.

Indiában a gyorsabban fejlődő területeken a mezőgazdasági munkabérek mind relatív, mind abszolút értelemben növekedést mutatnak, míg más vidékeken a mezőgazdasági munkások reálbére stagnál, sőt még csökken is. Hasonlóképpen a bérlő tényleges részesedése az elmaradott vidékeken stagnál vagy csökken, míg talán a fejlődő területeken növekszik. Találhatunk azonban a jelen körülmények között más, hasonlóan súlyos tényezőket is a mezőgazdasági bérmunkások körében. Ezek közül a legfontosabb a foglalkoztatás és a bérlet biztonsága. Bár megbízható bizonyítékok nincsenek, mégis állíthatjuk, hogy a biztonság általában csökkent, és ez tovább folytatódik, hacsak a mezőgazdaságon kívüli munkaerő-szükségletben nem következik be radikális változás. Az efféle kettősségre kitűnő példát kínál Tándzsur kerület: ma már mind a bérlők, mind a bérmunkások többet kapnak a munkájukért, amennyiben foglalkoztatásuk biztosított.

Osztályharc, vagy a társadalmi rend hanyatlása

A régiókban mindenütt — akár Indiában, Pakisztánban, vagy Japánban — a földesúrnak a tőle függőkkel szemben az általános megfogalmazás szerint, „szokásos kötelezettségei” voltak. Bármennyire is bíráljuk a hierarchia és paternalizmus igazságtalanságait, nem tagadhatjuk, hogy ezek a kötelezettségek léteztek és olykor jelentősek voltak. Kiterjedtek a munka, a táplálkozás, a lakás, a ruházkodás szükségleteire és az életciklus válságaira, még akkor is, ha ezeket a szükségleteket alacsony szinten biztosították.

A társadalomantropológusok az ország különböző részeiben végeztek terepmunkát és eredményeik azt bizonyítják, hogy a földesurak részéről hanyatlik szokásos kötelezettségeik teljesítése bérlőik felé, ez pedig a közösség már korábban említett hanyatlásának csupán egy oldala. A földbirtokosok úgy érzik (és nem teljesen ok nélkül), hogy a bérlők és bérmunkások nem adják meg nekik az illő tiszteletet, civakodnak, és mindenképpen segítségért és támogatásért fordulhatnak a politikusokhoz és tisztviselőkhöz. A bérlők és bérmunkások viszont úgy érzik, hogy hasztalan adják meg a tiszteletet, az nem segít, mivel a földbirtokosok önzők lettek és már nem törődnek a közösségükkel.

Ha a mai földtulajdonosok nem akarják bérlőik és munkásaik irányában teljesíteni szokásos kötelezettségeiket, mit tesz a jogi és közigazgatási gépezet? Látnunk kell, hogy az ilyen gépezet sehol sem tudja teljes egészében átvállalni mindazokat a kötelezettségeket, amelyeket a többé-kevésbé organikus közösség szokásosan teljesített. Az olyan országok, mint India vagy Pakisztán, biztosan nem rendelkeznek sem a szükséges anyagi erőforrásokkal, sem pedig a megfelelő szervezettel ahhoz, hogy az egyén az életciklus válságait személytelen közigazgatási gépezet segítségével oldja meg.

De a jogi rendszer még korlátozott lehetőségei mellett is egy sor rendelkezéssel segíti a földnélküliek, részesművelők és kisbirtokosok változatos igényeinek kielégítését. A részesművelők esetét tekinthetjük jellegzetesnek. A már korábban említett Ladejinsky-jelentés csupán megerősítette a legtöbb indiai közgazdász és szociológus benyomását, azt ugyanis, hogy a részesművelők ritkán számíthatnak a közigazgatás személytelen gépezetére, ha érvényesíteni akarják törvény által biztosított jogaikat. A gyakorlatban igyekeznek felhasználni mind tradicionális igényeiket, mind törvényes jogaikat bérletük megőrzése érdekében, de egyik felett sincs elégséges ellenőrzésük ahhoz, hogy ne érezzenek kétséget és bizonytalanságot.

Nem csupán a földnélkülieket, hanem még a kisbirtokosokat is érinti az a bizonytalanság, amely a közigazgatási apparátus felső szinten történő manipulációjából fakad. Ennek jó példája az öntözés szférája, amitől nagymértékben függ az új technológia sikere. Még ott is, ahol állandó csatornás öntözés van, a csatornák nem állnak egyformán minden gazda rendelkezésére. Az Uttar Pradés-i Szárda-csatornáról szóló esettanulmány[65] bemutatta, hogy a gazdag farmerek hogyan biztosították a maguk számára gondos társadalmi szervezéssel az öntözés áldásait, míg a kisgazdaságok tulajdonosai, akik korlátozott erőforrásokkal rendelkeznek és nem ismerik eléggé sem a törvényt, sem a tisztviselőket, keveset tehettek annak érdekében, hogy biztosítsák földjükön az öntözővizet. Ami igaz az öntözés esetében, az igaz a hitel, illetve bizonyos mértékben a műtrágyák és a javított vetőmagfajták összefüggésében is: a kisgazdák tudják, hogy mindez létezik, és talán hozzá is lehetne jutni, de bizonytalanok mind a hivatalos gépezet, mind személyes kapcsolataik tekintetében.

Az a tény, hogy bizonytalanság uralkodik, és az intézményi célok értékét az eszközjelleg veszi át, nem jelenti azt, hogy a társadalmi rend teljes egészében összeomlik, illetve a jövőben nem képes újból stabilizálódni. Az események nagy része talán pusztán az átmenet egyik aspektusa, de nehéz megmondani, hogy ez az átmenet meddig tart, s hogy milyen társadalmi rendhez vezet.

Ma az emberek általában tudomásul veszik a feszültség és a konfliktusok bizonyos mértékét, ami az elmaradottságból a fejlődéshez vezető átmenet ára. Amit kevésbé észlelünk, az a kétségek és bizonytalanság általánosabb (bár kevésbé drámai) jelenléte. Ezt objektív kategóriákkal nehéz mérni, még inkább azonosítani, de mindenekelőtt *társadalmi* feltételnek kell tekinteni és meg kell vizsgálni okait és következményeit.

A bizonytalanság akkor válik a társadalmi rétegeződés aspektusává, amikor különféle rétegek között különböző formákat ölt, és intenzitásának foka is más és más. A föld és a tőke tulajdonosai a bizonytalanság hatásait nem ugyanúgy érzik, mint a részesművelők és bérmunkások. Talán a legtöbb megfigyelő megerősíti, hogy az új társadalmi környezet a bizonytalanság növekedését eredményezte a társadalom alsó és középső rétegeiben, bár könnyebb észrevenni a bérek emelkedését és az élet anyagi körülményeinek javulását. A további vizsgálatokra vár annak feltárása, hogy a kétségek és a bizonytalanság — mint a rétegeződés új mintájának elemei — mennyiben lépnek a megkülönböztetés látható jeleinek helyébe.

Jegyzetek

1 A kérdés általános megközelítéséhez ld.: G. Myrdal: *Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations* (Harmondsworth, 1968); különösen az I. kötet 1—3. fejezetét.

2 Ld. pl J. LaPalombara: „Az Overview of Bureaucracy and Political Development" in: LaPalombara (ed.): *Bureaucracy and Political Development.* New Yersey, Princeton, 1963. 3—33.

3 L. Dumont: *Homo Hierarchicus,* Paris, 1966.

4 Ld. pl. C. R. Wharton, Jr.: „The Green Revolution: Cornocopia or Pandora's Box", *Foreign Affairs,* Vol. 47, No. 3, April, 1969, 464-476.

5 Eltekintve az egyes falvakat bemutató nagyszámú monográfiától, létezik két átfogó tanulmánykötet: M. Marriott (ed.): *Village India.* Chicago, 1955; M. N. Srinivas (ed.): *Indian Villages.* Bombay, 1960.

6 A. Béteille: „Closed and Open Social Stratification in India", *European Journal of Sociology.* Vol. VII. No. 2. 1966. 244—246.

7 Néhány változat leírását ld. E. R. Leach (ed.): *Aspects of Caste in South India, Ceylon and North-West Pakistan.* Cambridge, 1960.

8 Ld. Myrdal: *Id. mű*

9 A szegénység és egyenlőtlenség közötti kapcsolatot Myrdal állandóan hangsúlyozza. „Vannak bizonyos nyilvánvaló korrelációk: a dél-ázsiai régióban világos, hogy a társadalmi egyenlőtlenség a legszegényebb országokban — Indiában és Pakisztánban — a legnagyobb. Ceylonban és Burmában, ahol a szegénység nem annyira nyomasztó, nagyobb az egyenlőség, és mindig is nagyobb volt; ezek az országok kissé mindig gazdagabbak voltak." Ld. A. de Reuck és J. Knight (eds.): *Caste and Race: Comparative Approaches.* London, 1967, 74—75.

10 M. Young: *The Rise of Meritocracy.* Harmondsworth, 1961. 24.

11 Ld. Leach (ed.): *Id. mű.*

12 Ennek érzékletes szociológiai leírását adja R. P. Dore: *Land Reform in Japan* (London, 1959), különösen 23—24. ld. még T. C. Smith: *The Agrarian Origins of Modern Japan* (Stanford, 1959) és T. C. Smith (ed.): „City and Village

Life in Japan", az *Economic Development and Cultural Change* különszáma. Vol. IX, No. 1, Pt. II, October, 1960.

13 A blokkok a fejlesztési közigazgatás egységei. Egy blokkhoz mintegy 100 falu tartozik. (A ford.)

14 A kettéosztást megelőző India és Pakisztán általános leírását ld. Tarlok Singh: *Poverty and Social Change, A Study in the Economic Reorganization of Indian Rural Society.* London, 1945. A függetlenség kivívása utáni indiai helyzet bemutatását (és rövid összevetését Japánnal) ld. Baljit Singh: *Next Step in Village India,* Bombay, 1961.

15 Az 1960—61-es helyzet rövid ismertetésére ld. Tarlok Singh: „On Planning Technological Change in Indian Agriculture", *International Social Science Journal.* Vol. XXI. No. 2. 1969. 265—271.

16 Ld. Baljit Singh: *Id. mű.*

17 D. Thorner: *The Agrarian Prospect in India.* Delhi, 1954. 25.

18 Vö. Barth leírását a szváti pathánokról Gough beszámolójával Tándzsurról: Leach (ed.) *Aspects of Caste in South India, Ceylon and North-West Pakistan.*

19 Ld. Dore: *Id. mű.*

20 „Pakká" — hindi szó. — Jelentése: erős, szilárd, megalapozott, érett. (A ford.)

21 „Zamíndár" — a ‚zamín'-föld jelentésű hindi szóból: nagybirtokos. (A ford.)

22 M. N. Srinivas: „Social Structure", in: *The Gazetteer of India.* Vol. I. New Delhi, 1965. 511—512.

23 Barth: „The System of Social Stratification in Swat, North Pakistan" in: Leach (ed.): *Id. mű.*

24 Ezt a folyamatot vizsgálta F. G. Bailey: *Caste and the Economic Frontier.* Manchester, 1957.

25 A. Béteille: *Caste, Class and Power, Changing Patterns of Stratification in a Tanjore Village.* Berkeley, 1965.

26 Ld. Béteille: „Closed and Open Social Stratification in India", *European Journal of Sociology.* Vol. VII. No. 2, 1966. 224—246.

27 Ld. R. E. Frykenberg (ed.): *Land Control and Social Structure in Indian History.* Madison, 1969.

28 Karuna Mukerji: *Land Reforms.* Calcutta, 1952. 65.

29 Ld. Raj Krishna: „Some Aspects of Land Reform and Economic Development in India", in: W. Groehlich (ed.): *Land Tenure, Industrialization and Social Structure.* Milwaukee, 1961.

30 Az angolok által bevezetett földadózási rendszer, amelynek alapegysége a paraszti birtok volt. (A ford.)

31 Thorner: *Id. mű.*

32 S. K. Basu és S. K. Bhattacharya: *Land Reform in West Bengal.* Calcutta, 1963.

33 A mogul-korból származó nagybirtokos típusok. (A ford.)

34 E megkülönböztetésre ld. R. P. Dore: „Land Reform and Japan's Economic Development". *The Developing Economies.* Vol. III, No. 4. 1965. 487—496.

35 National Sample Survey, *17th Round, September 1961—July 1962 No. 146, Tables with Notes on Agricultural Holdings in Rural India.* Calcutta, 1966. 18.

36 Az Uttar Pradés keleti és nyugati része közötti különbségre ld. G. Étienne: *Studies in Indian Agriculture. The Art of Possible.* Berkeley, 1968.

37 Basu és Bhattacharya: *Id. mű.*

38 W. Ladejinsky: *A Study on Tenurial Conditions in Package Districts.* Delhi, 1965. 9.

39 D. Narain és P. C. Joshi: „Magnitude of Agricultural Tenancy", *Economic and Political Weekly.* Vol. IV, No. 39, 27 September 1969. A—139—A—142.

40 Thorner: *Id. mű.*

41 Baljit Singh: *Id. mű.*

42 Dore: *Id. mű;* különösen a 2. fejezet.

43 Ebben az összefüggésben ld. A. Rudra, A. Majid és B. D. Talib: „Big Farmers of Punjab, Some Preliminary Findings of a Sample Survey". *Economic and Political Weekly.* Vol. IV, No. 39, September 27, 1969, A—143—A—146.

44 A Himalája lábánál húzódó síkság elnevezése. (A ford.)

45 R. Redfield: *Peasant Society and Culture.* Chicago, 1956.

46 Ld. M. N. Srinivas és A. Béteille: „Networks in Indian Social Structure". *Man,* Vol. 64, art. 212, November—December 1964. 165—168.

47 Vö. pl. John E. de Young: *Village Life in Modern Thailand.* Berkeley, 1958., illetve Béteille: *Caste, Class and Power.*

48 Dore: *Id. mű* 39.

49 Adrian C. Mayer: *Casta and Kinship in Central India: A Village and its Region.* London, 1960.

50 Ld. pl. Srinivas (ed.): *Id. mű.*

51 Dore: *Id. mű.*

52 Nirad C. Chaudhuri: *The Autobiography of an Unknown Indian.* Bombay, 1964, 306.

53 F. G. Bailey: „Closed Social Stratification in India", *European Journal of Sociology.* Vol. IV. 1963. 107—124; A. Béteille: „A Note on the Referents of Caste", *European Journal of Sociology.* Vol. V. 1964. 130—134.

54 Srinivas és Béteille: *Id. mű.*

55 Maurice Freedman: *Chinese Family and Marriage in Singapore.* London, 1957. 88.

56 Ld. J. W. Mellor, T. F. Weaver, U. J. Lelle és S. R. Simon: *Developing rural India: Plan and Practice* (Ithaca, N.Y., 1968; különösen az I. rész.)

57 Dore: *Id. mű.*

58 Ld. pl. Étienne: *Id. mű.*

59 A program korai fázisának társadalomantropológiai értékelését ld. S. C. Dube: *India's Changing Villages: Human Factors in Community Development.* London, 1958.

60 Ld. Étienne: *Id. mű;* továbbá az indiai kormány mezőgazdasági minisztériumának értékelő jelentéseit.

61 UNESCO Research Centre of Social and Economic Development in South Asia: *Small Industries and Social Change, Four Studies in India — Delhi, Hyderabad-Secunderabad, Ludhiana and Rajkot.* Delhi, 1966.

62 Ezzel nem kívánjuk tagadni, hogy egyes területeken helyileg létezhet a földbirtokosok és a földnélküliek között szervezett konfliktus. Ld. pl. A. Béteille: „Agrarian Unrest in Tanjore". *The Times of India, 20. September,* 1969.

63 Uo. Ld. még az 5. fejezetet.

64 Ld. pl. M. Weiner: „The Politics of South Asia", in: G. Almond és J. S. Coleman (eds.): *The Politics of the Developing Areas,* Princeton, 1960.

65 D. és A. Thorner: *Land and Labour in India.* Bombay, 1962.